

Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти:
підручник для студентів вищих навчальних закладів

Лобанова Алла Степанівна

Український соціолог, завідувач (з 1994), професор (з 2017) кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету, доктор соціологічних наук (2005), професор (2007).

Автор більш ніж 200 наукових праць із соціології, зокрема 4-х монографій, 22 навчально-методичних посібників, науковий редактор 10 збірок наукових праць із соціодіагностики суспільних процесів, інформоенергетики, розбудови громадянського суспільства, соціальних технологій адаптаційних процесів в сучасних умовах. Коло

наукових інтересів: груповий егоїзм, соціальна мімікрія, соціальні девіації, соціологія політики, соціологія праці, соціологія освіти. Під її науковим керівництвом захищено 12 дисертацій за спеціальністю 22.00.04 спеціальні та галузеві соціології.

Калашнікова Людмила Володимирівна

Український соціолог, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (2011), кандидат соціологічних наук (2008), доцент (2011). Стипендіат Кабінету Міністрів України (2010-2012 рр.).

Автор 60 наукових праць з соціології, зокрема 4 навчально-методичних посібників, 1 монографії. Коло наукових інтересів: соціальні девіації, організація діяльності соціологічних служб, методи комп'ютерної обробки соціологічної інформації, соціологія безпеки життєдіяльності.

ВИДАВНИЦТВО
"КАРАВЕЛА"

РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ-ДЕВІАНТАМИ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

А.С. ЛОБАНОВА
Л.В. КАЛАШНІКОВА

А.С. ЛОБАНОВА, Л.В. КАЛАШНІКОВА

РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ-ДЕВІАНТАМИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Підручник

КИЇВ-«Каравела» 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. П. МОГИЛИ

А.С. ЛОБАНОВА, Л.В. КАЛАШНІКОВА

РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ-ДЕВІАНТАМИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ «Каравела» 2017

**УДК 37.013.42:159.
922.8-056.49(075.8)
ББК –88.8
Л 68**

**Гриф надано
Міністерством освіти і науки
України
(лист № 1/11-5224 від 29.05.2017)**

Рецензенти:

Рущенко І.П., доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Кононов І.Ф., доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Васильєв Я.В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Чорноморського національного університету ім. П. Могили.

Мирошник З.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету.

Лобанова А.С., Калашнікова Л.В.

Л 68 Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.

ISBN 978-966-2229-93-6

Підручник містить відомості щодо специфіки реалізації роботи з підлітками-девіантами, поведінка яких відхиляється від загальноновизнаних соціальних норм. У межах соціолого-психологічного підходу до вивчення девіантної поведінки, здійснюється диференційоване вивчення підліткових девіацій, визначаються причинно-наслідкові зв'язки між різними формами їх прояву, формуються теоретичні знання й практичні уміння соціально-психологічної допомоги підліткам-девіантам та їх соціальному оточенню.

Книга стане у нагоді студентам, які вивчають соціальну роботу, девіантологію, психологію, соціологію, превентивну педагогіку, шкільним психологам, педагогам, соціальним працівникам, працівникам правоохоронних органів тощо.

© А.С.Лобанова, Л.В.Калашнікова, 2017

ISBN 978-966-2229-93-6

© Видавництво «Каравела», 2017

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KRYVYI RIH STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY
PETRO MOHYLA BLACK SEA NATIONAL UNIVERSITY

A. LOBANOVA, L. KALASHNIKOVA

**WORK WITH TEENAGERS-DEVIANTS:
SOCIOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL
ASPECTS**

*Approved
The Ministry of education and science of Ukraine
as a textbook
for students of higher educational institutions*

Kyiv «Caravela» 2017

**UDC 37.013.42:159.
922.8-056.49(075.8)
BBK -88.8
L 68**

Stamp provided
The Ministry of Education and Science of
Ukraine
(letter № 1/11-5224 from 29.05.2017)

Reviewers:

Rushchenko I., Dr. of Sociological Sciences, Professor at the Department of Sociology and Political science, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Kononov I., Dr. of Sociological Sciences, Professor, Head of Philosophy and Sociology Department, Luhansk Taras Shevchenko National University.

Vasyliiev Ya., Dr. of Psychology, Professor, Head of Psychology Department, Petro Mohyla Black Sea National University.

Myroshnyk M., Dr. of Psychology, Professor, Head of Practical Psychology Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Lobanova A., Kalashnikova L.

L 68 Work with teenagers-deviants: sociological and psychological aspects: a textbook for students of higher educational institutions. - K.: Publishing house «Caravela», 2017. – 470 p.

ISBN 978-966-2229-93-6

The textbook contains information on specifics of work with teenagers-deviants whose behaviour deviates from social norms. Differential study of adolescent deviance is conducted and causal relationships between various forms of their manifestation are defined in the framework of the socio-psychological approach to the study of deviant behaviour. Theoretical knowledge and practical skills concerning socio-psychological assistance to teenagers-deviants and their social environment are formed.

The book will be useful to students of social work, deviantology, psychology, sociology, preventive pedagogy; school psychologists, teachers, social workers, law enforcement officials.

ISBN 978-966-2229-93-6

© A. Lobanova, L. Kalashnikova, 2017
© Publishing house «Caravela», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	10
Модуль 1. ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ДЕВІАЦІЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	
Розділ 1. Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять	17
1.1. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості.....	17
1.2. Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими....	25
1.3. Соціально-психологічні особливості підліткового віку.....	28
1.4. Акцентуації характеру підлітків	32
1.5. Поведінка як психологічна і соціологічна категорія.....	36
1.6. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».....	37
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	46
Література	46
Розділ 2. Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація	48
2.1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.....	48
2.2. Властивості та види соціальних норм.....	50
2.3. Механізми соціального регулювання.....	53
2.4. Соціальні відхилення та їх характеристики.....	59
2.5. Класифікація поведінки, яка відхиляється.....	63
2.6. Стратегії поведінки соціального оточення девіантна.....	66
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	68
Література.....	68
Розділ 3. Детермінація девіантної поведінки	70
3.1. Детермінація: зміст поняття	70
3.2. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій.	72
3.3. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Р. Агн'ю.....	80
3.4. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних	

девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін).....	84
3.5. Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг, Д. Глейзер, Р. Айкерс та ін.).....	86
3.6. Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер, Ф. Зак).....	90
3.7. Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін, Г. Сайкс, Д. Матза).....	92
3.8. Субкультурні концепції девіантної поведінки (О. Турк, Ф. Трешер, Ф. Ферракуті, М. Вольфганг).....	95
3.9. Конфліктологічні теорії: радикально-критична кримінологія та неомарксизм (Дж. Волд, О. Турк, У. Чамблісс, Р. Куїні, Д. Грінберг).....	97
3.10. Інтегративні, модерністські та постмодерністські девіантологічні парадигми.....	100
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	101
Література.....	101
Розділ 4. Психологічні механізми девіантної поведінки.....	104
4.1. Екзистенційно-гуманістичний підхід В. Франкла.....	104
4.2. Клієнтцентрована психологія К. Роджерса.....	105
4.3. Теорія потреб А. Маслоу.....	106
4.4. «Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма.....	107
4.5. «Глибинна психологія» З. Фрейда.....	109
4.6. Індивідуальна психологія А. Адлера.....	113
4.7. Біхевіористська концепція поведінки.....	116
4.8. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури.....	118
4.9. Когнітивно-біхевіоральний підхід А. Бека.....	119
4.10. Терапевтична модель А. Елліса.....	120
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	121
Література.....	122
Розділ 5. Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки.....	123
5.1. Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи.....	123
5.2. Типи соціального контролю.....	127
5.3. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми	128
5.4. Соціальні санкції та їх види.....	134

5.5. Роль традицій та звичок у системі соціального контролю...	135
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	136
Література.....	136

Модуль 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розділ 6. Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи.....	138
6.1. Наукові підходи до пояснення агресії людини.....	138
6.2. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура.....	141
6.3. Агресивність як властивість особистості.....	142
6.4. Різновиди агресивної поведінки.....	144
6.5. Особливості агресивної поведінки підлітків.....	145
6.6. Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види.....	147
6.7. Мотивація протиправної поведінки.....	149
6.8. Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.....	154
6.9. Антисоціальна (соціопатична) особистість.....	155
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	156
Література.....	157
Розділ 7. Ризикована поведінка.....	158
7.1. Сутність прояву ризикованої поведінки.....	158
7.2. Схильність до ризику (ризикованість).....	161
7.3. Моделі формування ризикованої поведінки.....	163
7.4. Типи ризиків у підлітковому середовищі.....	167
7.5. Механізми управління ризикованою поведінкою.....	169
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	171
Література.....	172
Розділ 8. Чинники залежної поведінки підлітків.....	173
8.1. Залежна поведінка: загальна характеристика.....	173
8.2. Ознаки залежної поведінки.....	189
8.3. Концептуальні моделі аддиктивної поведінки.....	192
8.4. Феномен спів-залежності.....	192
8.5. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки.....	195

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	198
Література.....	199
Розділ 9. Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки.....	200
9.1. Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність.....	200
9.2. Типологія суїцидів.....	202
9.3. Основні підходи до розуміння сутності причин суїциду.....	203
9.4. Особливості суїцидальної поведінки підлітків.....	207
9.5. Профілактика суїцидальної поведінки.....	211
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	213
Література.....	214
Розділ 10. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків.....	215
10.1. Сексуальність та вікові періоди її становлення.....	215
10.2. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.....	216
10.3. Сексуальна норма та сексуальна патологія.....	219
10.4. Транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.....	220
10.5. Профілактика підліткових сексуальних девіацій.....	227
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	230
Література.....	230
Розділ 11. Бродяжництво як характеристика способу життя.....	231
11.1. Дитяча безпритульність: аналіз проблеми.....	231
11.2. Чинники, що детермінують втечі з дому.....	234
11.3. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.....	237
11.4. Державна політика щодо організації соціальної роботи з дітьми, які перебувають у стані бродяжництва.....	240
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	245
Література.....	246
Розділ 12. Групові девіації у підлітковому середовищі.....	247
12.1. Сутність групових проявів девіацій.....	247
12.2. Деструктивні релігійні культи (сектантство).....	249
12.3. Залучення підлітків до молодіжних субкультур.....	252
12.4. Особливості функціонування груп смерті в Інтернет-мережі.....	255
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	259
Література.....	260

Модуль 3. ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розділ 13. Профілактика девіантної поведінки.....	261
13.1. Основні напрямки профілактики девіацій.....	261
13.2. Стадії та форми профілактичної роботи.....	264
13.3. Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки	267
13.4. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.....	269
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	270
Література.....	271
Розділ 14. Соціально-психологічні технології роботи з девіантами та їх соціальним оточенням.....	272
14.1. Соціальні технології та технології соціальної роботи.....	272
14.2. Особливості технологічного процесу соціальної роботи...	275
14.3. Соціальна діагностика.....	277
14.4. Соціальна адаптація.....	279
14.5. Соціальна профілактика.....	281
14.6. Соціальне опікування.....	283
14.7. Соціальна реабілітація.....	285
14.8. Соціальне забезпечення.....	286
14.9. Соціальна терапія.....	288
14.10. Соціальне консультування.....	290
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	293
Література.....	294
Розділ 15. Психологічна корекція поведінки, що відхиляється	295
15.1. Мета і завдання поведінкової корекції.....	295
15.2. Принципи корекції девіацій.....	297
15.3. Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення.....	298
15.4. Етапи та форми організації корекційної роботи.....	299
15.5. Методи психологічної корекції девіантної поведінки.....	301
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	302
Література.....	303
Розділ 16. Стимулювання позитивної мотивації підлітків.....	304
16.1. Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації	

підлітків.....	304
16.2. Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці.....	306
16.3. Принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків.....	309
16.4. Прийоми стимулювання позитивної мотивації.....	311
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	313
Література.....	313
Розділ 17. Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки.....	314
17.1. Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика.....	314
17.2. Методика систематичної десенсибілізації.....	317
17.3. Психологічна саморегуляція та її різновиди.....	319
17.4. Метод формування стратегії самоконтролю.....	320
17.5. Особливості когнітивного розвитку підлітків.....	321
17.6. Методи навчання поведінці.....	323
17.7. Методи формування позитивної поведінки.....	326
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки.....	328
Література.....	328
Висновки.....	329
Бібліографічний список.....	331
Словник термінів.....	352
Додатки.....	352
<i>Додаток А.</i> Типова навчальна програма курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій».....	360
<i>Додаток Б.</i> Характерологический опросник Г. Леонгарда.....	384
<i>Додаток В.</i> Определение склонности к отклоняющемуся поведению (А. Орел).....	389
<i>Додаток Г.</i> Методика диагностики уровня школьной тревожности Б. Филлипса.....	404
<i>Додаток Д.</i> Опросник исследования тревожности у старших подростков и юношей (Ч. Спилбергер, А. Андреева).....	409
<i>Додаток Е.</i> Диагностика состояния агрессивности.....	415
<i>Додаток Ж.</i> Бланк анкети опитування підлітків та молоді «Проблеми поширення наркоманії».....	419
<i>Додаток З.</i> Тесты для диагностики зависимого поведения.....	424
<i>Додаток К.</i> Методика дифференциальной диагностики депрессивных состояний В. Жмурова.....	427

<i>Додаток Л.</i> Психодіагностический тест (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольского.....	433
<i>Додаток М.</i> Бланк анкети опитування батьків та вчителів «Сексуальна культура сучасної молоді»	447
<i>Додаток Н.</i> Бланк анкети опитування підлітків «Сексуальна культура сучасної молоді».....	450
<i>Додаток П.</i> Методика дослідження схильності до ризику О. Шмельова.....	454
<i>Додаток Р.</i> Опросник суїцидального ризику Т. Разуваевой.....	457
<i>Додаток С.</i> Упражнения, используемые при групповой профилактической работе с подростками.....	460

ВСТУП

Шановний Читачу! Підручник, який ви тримаєте в руках, укладено на основі авторського навчально-методичного посібника «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій», який було видано у 2012 р. під грифом Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України (лист № 1/11 1162 від 31.01.2012 р.) у видавництві «Каравела», м. Київ.

Педагогічно-соціологічний досвід використання його у навчальній діяльності засвідчив, що, незважаючи на його затребуваність, все ж таки виникла нагальна потреба його удосконалення, адже упродовж п'яти років, які минули з часу його видання, проблема упередження та зменшення девіацій (відхилень поведінки від соціальних норм) у підлітковому середовищі не тільки не була вирішена в нашому суспільстві, але ще більше загострилася.

Однією з вагомих причин такої ситуації є наслідки розгорнутої гібридної війни, яку упродовж останніх трьох років веде Російська Федерація проти України, підтримуючи сепаратистські та терористичні угруповання, які посягають на територіальну цілісність та незалежність нашої країни. Тисячі загиблих і поранених військових і цивільних громадян, сотні дітей, які залишилися сиротами, зруйновані підприємства, лікарні, школи, палаци культури, житлові будинки на тимчасово окупованих територіях, мільйони переселенців, значне погіршення криміногенної ситуації – це далеко не весь перелік катастрофічних наслідків військового конфлікту.

Небезпека гібридної війни полягає також і в тому, що країна-агресор веде витончену інформаційну пропаганду, використовуючи психологічні методи впливу на свідомість людей, зокрема і підлітків, формуючи у них викривлене сприйняття реальності, змушуючи вірити фейковим образам і мислити ними. Це спричиняє зростання різного роду девіацій, правопорушень, злочинів у суспільстві, зокрема у підлітковому середовищі.

В таких умовах необхідно динамічно формувати нові стратегії роботи з підлітками, які схильні до девіацій, актуалізуючи тематику соціально-психологічної превенції та інтервенції. Для цього необхідно об'єднати зусилля соціологів, психологів, педагогів, батьків, працівників правоохоронних органів, громадськості, засобів масової інформації на основі спільного прагнення убезпечити підростаюче

покоління від негативного впливу кримінальних елементів, сепаратистських настроїв, псевдоінформації, фанатичних культів, суїцидальних намірів та інших антисоціальних дій. Саме тому авторами при удосконаленні підручника акцент перенесено на практичні форми і методи роботи з підлітками-девіантами, розгорнувши їх зміст у соціологічній та психологічній площині.

Вважаємо, що ефективна профілактика девіантної поведінки підростаючого покоління має відбутися на основі організації науково обґрунтованої роботи по формуванню у підлітків здатності самостійно та свідомо обирати свій життєвий шлях, активно відмовляючись від тих різновидів поведінки, що провокують їх конфлікт з соціумом.

Проблема девіантної поведінки є міждисциплінарною, а розмаїття підходів виявляється як у ході розуміння самого терміну «девіація», так і у розв'язанні таких практичних завдань, як діагностування девіантної поведінки, її профілактика та подолання у межах здійснення соціально-психологічної допомоги.

Соціологія девіантної поведінки є «наскрізною» теорією, яка досліджує методами соціології сутність девіації як соціального явища - відхилення у поведінці людей. Специфіка її предмету полягає у тому, що коло досліджуваних явищ історично мінливе і залежить від сформованих у даний момент у конкретному суспільстві соціальних норм.

Основна мета девіантології (психології девіантної поведінки) полягає у формуванні науково обґрунтованого, цілісного знання про сучасний стан проблеми поведінки особистості, що відхиляється від норми. Визнаючи цінність різноманітних психологічних концепцій для пояснення девіацій, девіантологія у якості пріоритетних виділяє такі, в основі яких лежить когнітивно-поведінковий підхід.

Специфіка соціолого-психологічного підходу до вивчення девіантної поведінки полягає у наявності можливості з'ясування реакції соціуму на девіації, морально-психологічного стану, рівня соціального контролю. Окрім того, диференційоване вивчення підліткових девіацій, дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки між різними формами їх прояву, виділити домінуючі детермінанти, що зумовлюють асоціальні та антисоціальні відхилення у підлітковому середовищі у сучасному українському суспільстві, зокрема у зоні військового конфлікту, промисловому регіоні.

Як відомо, специфіка виховної роботи з підлітками вимагає від

вчителя розвиненості гуманістичної спрямованості, системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує успішну аксіологічну діяльність, формування світоглядних позицій та визначення особистісного сенсу педагогічної діяльності. Адекватно сформована життєва позиція, ціннісні орієнтації молодого покоління, що виявляються у вмінні критично мислити, реально оцінювати соціальну дійсність, укладати обґрунтовані рішення, чи не є це запорукою формування здорової української нації? Звісно, так, адже превентивні можливості шкільного та вузівського виховання набагато ефективніші, ніж всі інші методи профілактики девіантної поведінки, що носять переважно характер інтервенції.

Для того, щоб спрацьовували ці методи профілактики, вони мають бути інтеріоризовані у свідомість молодої особи, стати частиною її життєвих переконань, досвіду, чого можна досягти лише шляхом цілеспрямованого виховного впливу з боку найближчого соціального оточення – педагогів.

З одного боку, у ході навчання у вузі є можливість сформувати у студентів такі провідні критерії позитивної мотивації здорового способу життя на рівні духовного та соціального здоров'я, як: узгодженість загальнолюдських та національних моральних і духовних цінностей, наявність позитивного ідеалу, працелюбність, відчуття прекрасного у житті, громадську відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціально орієнтовану комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації й саморегуляції.

З іншого боку, формування у студентів-педагогів соціологічної культури мислення дозволить їм у майбутньому гуманізувати відносини «вчитель-учень», оскільки знання соціальних законів і закономірностей соціальної поведінки, соціального обміну, соціальної діяльності неминуче приведе їх до розуміння особистісних і групових потреб, інтересів дітей, підлітків і молоді, що, природно, буде сприяти не лише запобіганню негативних наслідків поширення асоціальної та антисоціальної поведінки у молодіжному та підлітковому середовищі, а й удосконаленню навчально-виховної роботи у шкільній системі освіти в цілому.

Тож мета даного підручника полягає у озброєнні студентів знаннями про роботу з тими підлітками, поведінка яких відхиляється від загальноновизнаних соціальних норм, та навичками соціально-психологічної роботи з ними.

Структура посібника має три змістовні модулі, що присвячені:

визначенню змісту і особливостей поведінки підлітків, класифікації соціальних норм і девіацій; з'ясуванню соціолого-психологічних характеристик основних видів девіантної поведінки; обґрунтуванню соціологічних та психологічних особливостей, основних форми і методів роботи з підлітками, схильними до девіацій.

Кожен з модулів складається з розділів, які, у свою чергу, діляться на підрозділи. Подібний розподіл навчального матеріалу дозволяє акцентувати увагу на базових поняттях соціології девіантної поведінки, девіантології, а також обґрунтувати їх функціональне призначення у сфері соціально-психологічної, психолого-педагогічної діяльності.

У першому розділі *«Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять»* визначено особливості підлітків як соціально-демографічної групи; окреслено проблему взаємовідносин між підлітками та дорослими; схарактеризовано соціально-психологічні особливості підліткового віку; визначено акцентуації характеру підлітків; подано визначення поведінки як психологічної і соціологічної категорії; схарактеризовано критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».

Другий розділ *«Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація»* присвячено визначенню поняття «соціальна норма» як вихідної категорії для розуміння поведінкових девіацій; схарактеризовано властивості та види соціальних норм; окреслено механізми соціального регулювання; визначено сутність соціальних відхилень та подано їх характеристики; здійснено класифікацію поведінки, яка відхиляється.

У третьому розділі *«Детермінація девіантної поведінки»* висвітлено зміст поняття «детермінація»; схарактеризовано протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій; визначено специфіку пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона; обґрунтовано об'єктивність детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін); визначено суб'єктивні причини девіантної поведінки у концепціях Г. Тарда, Е. Сазерленда, Ю. Клейберга та ін.; окреслено сутність теорії ярликування (Ф. Танненбаум) та теорії стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер); розглянуто культурологічні та субкультурні концепції девіантної поведінки.

У четвертому розділі *«Психологічні механізми девіантної»*

поведінки» визначено сутність екзистенційно-гуманістичного підходу В. Франкла, клієнтцентрованої психології К. Роджерса, теорії потреб А. Маслоу, «гуманістичного ідеалізму» Е. Фромма, «глибинної психології» З. Фройда, індивідуальної психології А. Адлера, соціально-когнітивної теорії А. Бандури, когнітивно-біхевіорального підходу А. Бека, терапевтичної концепції А. Елліса.

У п'ятому розділі *«Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки»* визначено сутність соціального контролю як засобу саморегуляції соціальної системи; схарактеризовано типи соціального контролю; здійснено класифікацію соціальних норм; визначено роль традицій та звичок у системі соціального контролю.

У шостому розділі *«Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи»* визначено сутність наукових підходів до пояснення агресії, агресивної поведінки та агресивності; схарактеризовано різновиди агресивної поведінки; з'ясовано особливості агресивної поведінки підлітків; подано визначення делінквентної поведінки, її особливостей, причин, видів; схарактеризовано мотивацію протиправної поведінки; визначено особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.

У сьомому розділі *«Ризикована поведінка»* з'ясовано сутність ризикованої поведінки; окреслено особливості прояви ризикованості (схильності до ризику); проаналізовано моделі формування ризикованої поведінки; визначено типи ризикованої поведінки, поширених у підлітковому середовищі; схарактеризовано механізми управління ризикованою поведінкою.

Восьмий розділ *«Чинники залежної поведінки підлітків»* присвячено визначенню сутності залежної поведінки, ознак залежності, концептуальних моделей аддиктивної поведінки, феномену співзалежності.

У дев'ятому розділі *«Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки»* визначено типологію суїцидів; схарактеризовано основні підходи до розуміння сутності причин суїциду; з'ясовано особливості суїцидальної поведінки підлітків.

У десятому розділі *«Відхилення у сексуальній поведінці підлітків»* схарактеризовано вікові періоди становлення сексуальності; визначено особливості формування та вияву сексуальності у підлітків; окреслено сутність понять «сексуальна норма» та «сексуальна патологія»; схарактеризовано транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.

Одинадцятий розділ *«Бродяжництво як характеристика способу життя»* присвячено аналізу проблеми дитячої безпритульності; визначено чинники, що детермінують втечі з дому; схарактеризовано особливості соціальної поведінки дітей-бродяг; з'ясовано специфіку державної політики щодо організації соціальної роботи з дітьми, які перебувають у стані бродяжництва.

Дванадцятий розділ *«Групові девіації у підлітковому середовищі»* присвячено визначенню сутності групових проявів девіацій; характеристиці деструктивних релігійних культів; аналізу особливостей залучення підлітків до молодіжних субкультур.

У тринадцятому розділі *«Профілактика девіантної поведінки»* окреслено основні напрямки профілактики девіацій; схарактеризовано стадії та форми профілактичної роботи; визначено критерії ефективності профілактики девіантної поведінки; з'ясовано особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.

У чотирнадцятому розділі *«Соціально-психологічні технології роботи з девіантами та їх соціальним оточенням»* визначено сутнісні відмінності між соціальними технологіями та технологіями соціальної роботи; окреслено особливості технологічного процесу соціальної роботи; визначено особливості запровадження таких технологій соціальної роботи як: соціальна діагностика, соціальна адаптація, соціальна профілактика, соціальне опікування, соціальна реабілітація, соціальне забезпечення, соціальна терапія, соціальне консультування.

П'ятнадцятий розділ *«Психологічна корекція поведінки, що відхиляється»* присвячено визначенню мети, завдань та принципів поведінкової корекції, характеристиці різновидів корекційної роботи та їх функціонального призначення; окресленню етапів та форм організації корекційної роботи; розкриттю специфіки методів психологічної корекції девіантної поведінки.

У шістнадцятому розділі *«Стимулювання позитивної мотивації підлітків»* визначено зміст процесу стимулювання позитивної мотивації; окреслено особливості процесу формування мотиваційної сфери у підлітковому віці; з'ясовано принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків; схарактеризовано прийоми стимулювання позитивної мотивації.

У сімнадцятому розділі *«Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки»* визначено особливості формування емоційної сфери підлітків та специфіку її когнітивного

розвитку; з'ясовано сутність методики систематичної десенсибілізації; окреслено особливості методики психологічної саморегуляції та її різновидів; схарактеризовано методи формування стратегії самоконтролю, когнітивного переконструювання, навчіння поведінці, формування позитивної поведінки.

У додатках представлено типову навчальну програму вивчення курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій», а також соціологічні опитувальники й психологічні тести, які можна використовувати для виявлення схильності підлітків до різноманітних девіацій.

МОДУЛЬ 1

ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ДЕВІАЦІЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Розділ 1

Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості.*
- *Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими.*
- *Соціально-психологічні особливості підліткового віку.*
- *Акцентуації характеру підлітків.*
- *Поведінка як психологічна і соціологічна категорія.*
- *Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».*

1.1. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості

«Коли дитина стає підлітком? Коли підліток стає юнаком, а юнак - дорослим?» Це питання постійно хвилює і психологів, і соціологів. Межі переходу від дитинства до дорослості досить умовні. Вікові категорії не завжди визначають лише віком й рівнем біологічного розвитку, а скоріше соціальним статусом особи.

Основний зміст і специфічна відмінність підліткового віку полягає у переході від дитинства до дорослості у всіх напрямках розвитку дитини. Важливість цього віку в онтогенезі визначається тим, що у ньому закладається загальний напрямок формування моральних і соціальних настанов особистості.

У психології підлітковий вік розглядають як стадію онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 11-12 до 16-17 років), яка характеризується якісними змінами, що пов'язані із статевим дозріванням і входженням до дорослого життя. У цей період індивід має підвищену збудливість, вразливість, які посилюються неусвідомленим, статевим потягом. Основним лейтмотивом психічного розвитку у підлітковому віці є становлення нової, ще недостатньо

стійкої самосвідомості, зміни, спроби зрозуміти самого себе і свої можливості. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення. Дуже важливе значення має відчуття приналежності, що виникає у підлітка до найближчого соціального оточення, цінність якого згодом стає основою для власних етичних оцінок.

Варто зазначити, що у соціологічній та психологічній літературі немає однозначного підходу до визначення вікових меж підліткового віку і він описується під різними назвами: перехідний, пубертатний, отроцтво, негативна фаза віку статевого дозрівання, старший шкільний, тінейджерський вік тощо.

Американський психолог С. Холл ще у 1904 р. опублікував результати свого дослідження, де висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює і повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку він асоціював із бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, блукали на волі, шукали пригод». С. Холл вперше описав амбівалентність та парадоксальність підліткового віку, визначивши низку основних протиріч, що притаманні саме цьому періоду життя. Зміст підліткового віку він описує як кризу самосвідомості, подолавши яку, людина набуває індивідуальності.

С. Холла вважають засновником психології перехідного віку, оскільки він першим запропонував концепцію, що пояснює дане явище, та окреслив коло проблем, пов'язаних з цим віком.

Німецький філософ, психолог Е. Шпрангер розглядав підлітковий вік усередині юнацького (у дівчат 13-19 років, у хлопців 14-21 років). Перша фаза цього віку - власне підліткова - обмежується 14-17 роками. Вона характеризується кризою, зміст якої полягає у вивільненні від дитячої залежності. Він розробив культурно-психологічну концепцію підліткового віку і описав три типи розвитку підлітка:

- *перший тип* характеризується різкою, бурхливою кризою, коли отроцтво переживається як «друге народження», у результаті якого виникає нове «Я»;

- *другий тип* розвитку - повільне, поступове зростання, коли підліток входить до дорослого життя без глибоких і серйозних зсувів у

власному житті;

- *третій тип* - процес розвитку, коли підліток сам активно та свідомо формує, виховує себе.

В. Мухіна зазначає, що у фізіологічному плані межі підліткового віку приблизно збігаються з навчанням дітей у 5-9,10 класах середньої школи й охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років. Іноді фахівці продовжують цей вік до 16-18 років через індивідуальні особливості процесу соціалізації та інтеграції у доросле життя. Специфічною особливістю підліткового віку є акселерація (від лат. *acceleratio* - прискорення) - прискорення соматичного та фізіологічного дозрівання підлітка, а також його розумового розвитку, коли виникають протиріччя між встановленими, традиційними соціальними умовами виховання та нормами поведінки, що, у свою чергу, є джерелом конфліктів та афективних форм поведінки.

І. Донцов, Т. Драгунова, А. Кочетов, І. Мягков, Д. Фельдштейн, Г. Цукерман та ін. дійшли висновку, що підлітковий вік є періодом, коли починає виявлятися сформована потреба у самовихованні й проводиться активна робота над собою. Це вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що відбиває потребу у самовизначенні й самоствердженні підлітка у середовищі дорослих. Між домаганнями і реальними можливостями є ще значні розбіжності та протиріччя. Підліток, з одного боку, не може відмовитися від своїх домагань, а, з іншого боку, не здатен помічати своєї обмеженості, що нерідко маскує під зовнішню незалежність.

Американський письменник Р. Орбен найбільш важкими роками життя підлітка вважає вік 13-14 років, коли у нього з'являються сумніви щодо можливостей власної особистості, а почуття неповноцінності досягає максимуму.

Психологічні особливості підліткового віку, як зазначає А. Петровський, отримали назву «підліткового комплексу». Підлітковий комплекс включає: чутливість до оцінки сторонніх своєї зовнішності; здатності, умінні спілкуватися з крайньою самовпевненістю і висловлювати безапеляційні судження стосовно інших людей; уважність часом поєднується із зухвалістю; хвороблива сором'язливість - із розбещеністю; бажанням бути визнаним і оціненим іншими - з демонстративною незалежністю, боротьбою з авторитетами, загальноприйнятими правилами та ідеалами, з обожнюванням випадкових кумирів; чуттєве фантазування - із сухим мудруванням.

Таблиця 1

Загальна характеристика соціально-психологічного і особистісного розвитку підлітка

<i>Анатомо-фізіологічні зміни</i>	Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелету, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто спричиняють тимчасові розлади кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості, що виражається у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження.
<i>Соціальна ситуація розвитку</i>	Основним соціальним середовищем підлітка є школа. На основі вищого, ніж у молодших школярів, рівня психічного та особистісного розвитку відбуваються докорінні зміни у змісті і співвідношенні основних мотиваційних тенденцій особистості підлітка. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що виражається у прагненні знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його до нової системи стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. Найголовніша зміна у соціальній ситуації розвитку підлітка породжена роллю в його житті групи ровесників. Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціального досвіду.
<i>Провідна діяльність підлітка</i>	У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно

Продовження таблиці 1

	<p>позначається на розвитку психіки та особистості загалом. Це спілкування підлітка реалізується у взаємодії з різними представниками найближчого соціального оточення, їх роль у формуванні особистості неоднакова. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій, то спілкування з ровесниками є своєрідним випробуванням себе у сфері особистісної проблематики.</p>
<p><i>Психологічні новоутворення підліткового віку</i></p>	<p>Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя у суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих. Спостерігаючи значні зрушення у своєму фізичному та статевому розвитку, відчуваючи свої можливості виконувати суспільно важливі справи у сім'ї і школі, підліток починає усвідомлювати, що він уже не дитина. У нього виникає специфічне ставлення до себе, він заперечує свою належність до дітей, прагне бути і вважатися дорослим. Це новоутворення виражає нову життєву позицію підлітка щодо людей і світу, визначає зміст й специфічну спрямованість його соціальної активності, систему нових прагнень, переживань та афективних реакцій. Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення посісти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба у самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним настановам.</p>

На думку Р. Байярда, характерною рисою цього віку є допитливість розуму, прагнення до пізнання, підліток жадібно прагне опанувати якомога більшу кількість знань, не звертаючи належної уваги на їхню систематичність. Підлітки спрямовують розумову діяльність на ту сферу, яка більше всього їх захоплює.

Найбільш афективні бурхливі реакції виникають при спробі задіти почуття власної гідності. Пік емоційної нестійкості приходить у хлопців на вік 11-13 років, у дівчат - 13-15 років. Для підлітків характерна біполярність психіки:

- цілеспрямованість, наполегливість та імпульсивність, нестійкість;
- підвищена самовпевненість, безапеляційність у судженнях та вразливість, невпевненість у собі;
- потреба у спілкуванні та бажання усамітнитися;
- розбещеність та сором'язливість;
- романтизм та цинізм, ощадливість;
- ніжність, пестливість та жорстокість.

Важливим етапом дозрівання підлітка є процес формування самосвідомості. У його основі лежить здатність людини відрізнити себе від своєї життєдіяльності, усвідомлено ставитися до своїх потреб і здібностей, потягів, переживань та думок.

Згідно теорії особистості Г. Фройд, у підлітків суб'єктивний образ «Я» складається у залежності від думки навколишніх. Обов'язковим компонентом самосвідомості є самооцінка. Часто у підлітків самооцінка неадекватна: вона або підвищена, або значно занижена.

Формування особистості у хлопчиків і дівчаток відбувається по-різному у інтелектуальному й емоційному плані. У хлопчиків яскравіше виражена здатність до абстрагування, значно ширше коло інтересів, але поряд з цим, вони «безпомічніші» у реальних життєвих ситуаціях. У дівчаток - більш розвинена словесно-мовна діяльність, здатність до жалю і переживання. Вони більш чутливі до критики своєї зовнішності, ніж до критичних оцінок їх інтелектуальних здібностей. Підліток прагне до самостійності, але у проблемних життєвих ситуаціях він намагається не брати на себе відповідальність за прийняті рішення, і чекає допомоги з боку дорослих.

Л. Виготський зауважує, оскільки провідною у цьому віці є комунікативна діяльність, то спілкуючись, у першу чергу, зі своїми однолітками підліток отримує необхідні знання про життя. Дуже важливою для підлітка є думка про нього групи, до якої він належить. Сам факт належності до визначеної групи додає йому додаткової впевненості у собі. Позиція підлітка у групі, ті якості, які він здобуває у колективі, істотно впливають на його поведінкові мотиви. Ізольованість підлітка від групи, може викликати фрустрацію і бути чинником підвищеної тривожності.

У сучасній західній літературі широкого поширення набула концепція Е. Еріксона про кризу ідентичності як головної особливості підліткового віку (під ідентичністю розуміється визначення себе як особистості, індивідуальності). Автор називає цю кризу «ідентифікацією чи плутаниною ролей». Підліток активно «приміряє» на себе різні соціальні ролі, визначає вимоги, можливості й права, властиві кожному новому образу. Безумовно, у рольовому віялі будуть присутні й негативні об'єкти, саме існування яких може провокувати конфліктні ситуації.

Тож, слід зазначити, що сутність «підліткового комплексу» складають властиві цьому віку і визначені психологічним особливостям поведінкові моделі - специфічні поведінкові реакції підлітка щодо впливу навколишнього середовища на нього.

У своїх працях російський психолог Я. Гілінський зазначає, що соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Для підлітка дуже важливо, щоб його дорослість була помічена оточуючими. Цінність роботи для підлітка визначається її дорослістю, а уявлення про норми поведінки, що виникають у них, провокують обговорення настанов дорослих, тому і виникають типові вікові конфлікти.

Цей вік також являє собою особливий інтерес у зв'язку з тим, що для більшості підлітків ще не наступив момент самовизначення; не постала гостро проблема подальшого вибору - або одержувати середню освіту у школі й орієнтуватися у далекому майбутньому на вищій навчальний заклад, чи поєднувати освіту з одержанням професії у середніх спеціальних установах, таких як коледжі, технікуми і т. д.

Таким чином, велика група дітей знаходиться неначебто у стані «соціального спокою»: дорослі по відношенню до підлітка поведуться з ним як з дитиною, ще слабо ставляться вимоги відповідальності за вчинені дії та прийняті рішення. При майже сформованому характері підлітка, у нього ще не достатньо виявляються соціальні нашарування.

В. Абрамкін, В. Чеснокова вважають, що проекція сімейних взаємин і настанов виступають для підлітка у якості орієнтиру у повсякденному житті і міжособистісних контактах. Можна припустити, що у родинах, де підліток відчуває нестачу уваги дорослих, де немає довіри - формується почуття ворожості до усього навколишнього світу. З огляду на непросту соціально-економічну ситуацію у сьогоденному суспільстві, її нестабільність і невпевненість більшості дорослих у

завтрашньому дні - підвищений стан тривожності, на жаль, стає нормою. Діти, які більш тонко відчують атмосферу свого оточення, не можуть не прийняти це як природний стан.

Скільки б протиріч підліткового віку не виокремлювали вчені, усі зазначають, що це вік соціалізації (входження у світ людської культури і суспільних цінностей) та індивідуалізації, тобто відкриття і ствердження свого унікального й неповторного «Я».

Н. Курек виділяє провідний мотив підлітка: «Чим би не виділитися, аби виділитися», «запам'ятатися», що може провокувати агресивну поведінку. Варто зазначити, що прагнення підлітка до надзвичайних ситуацій, пригод, завоювання визнання, виміру меж дозволеного, розглядаються дорослими як поведінка, що відхиляється (В. Мухіна, Л. Філонов та ін.), а з погляду самого підлітка можуть вважатися «нормальними ситуаціями», відбиваючи пошукову активність підлітка й прагнення до розширення меж індивідуального досвіду. Таким чином, порушення поведінки і, відповідно, образу життя можуть бути наслідком кризи ідентичності (Ф. Дольто, Е. Еріксон та ін.).

Дослідники відзначають, що на поведінку підлітка впливають наступні особливості взаємин: положення «вигнанця» у класі, нарікання з боку вчителів, ярлик девіанта у школі (А. Белкін, А. Лічко, В. Степанов та ін.). Можливо відчуження підлітків від школи відбувається внаслідок нетактовності, дратівливості вчителів стосовно підлітка, байдужості дорослих, у яких відсутні елементарні знання про причини і форми прояву педагогічної занедбаності.

Б. Алмазов, М. Кондратьєв підкреслюють, що низький статус школяра у класі, неможливість індивідуалізуватися, а потім інтегруватися до колективу, незадоволена потреба самоствердитися у межах школи призводять до того, що підліток починає активний пошук інших співтовариств, де він міг би компенсувати особистісні невдачі.

Підліток, прагнучи знайти повагу і визнання своєї незалежності, тяжіє до участі у спортивних, музичних, інших академічних чи неформальних групах. У підлітків, які включаються до діяльності вуличних груп, що складаються стихійно і негативно впливають на них, часто формуються асоціальні інтереси, прагнення до дорослих форм поведінки: ранній сексуальний досвід, групове вживання наркотиків, алкоголізація (І. Двойменний, Ю. Чуфаровський).

Поява девіантних поведінкових реакцій підлітків може бути наслідком загострень, акцентуацій характеру (А. Лічко, А. Реан). Якщо

раніш акцентуації вважалися аномалією особистості, то тепер вони розглядаються як критерій норми, оскільки характерні для 90 % підлітків (В. Іванов).

Т. Ковальова, О. Степанова звертають увагу на те, що якщо у підлітків посилюється роль споживачів, виникають правопорушення, які носять незавершений «дитячий» характер, оскільки скоюються через бешкетництво, цікавість, невмотивовану агресію. Це такі правопорушення, як викрадення автотранспорту, оволодіння предметами молодіжної моди (одяг, гроші, алкогольні напої, тютюнові вироби тощо). Одержуючи речі у особисте володіння, підліток підвищує свою цінність у власних очах і в очах однолітків. Сьогодні, коли в Україні виявляється тенденція формування «суспільства споживання», «майнові апетити» підлітків швидко зростають.

Здавалося б, звичайні речі - середовище існування, умови духовного і фізичного розвитку, бажана і необхідна власність, однак «суспільство споживання» пропонує підлітку необмежене і регулярне відновлення безлічі речей, що не впливають на його духовний розвиток і не є обов'язковими для його благополучного буття.

1.2. Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими

Говорячи про спілкування підлітка з дорослими, слід зазначити, що воно має свої особливості. Підліток прагне діяти та виглядати як дорослий, мати такі ж права і можливості. Тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. Це може виявлятися у наслідуванні дещо старших чи однолітків, які в чомусь виявилися вправнішими. Однак вплив ровесників не може зменшити значення безпосередніх контактів з дорослими, спільних дій з ними. Саме у спільній діяльності дорослий має реальні можливості впливати на становлення особистості підлітка, його дорослішання. Для цього йому надзвичайно важливо зайняти правильну позицію у стосунках з дитиною.

Для підлітка характерна зміна ставлення до дорослих. Він починає критичніше оцінювати їх слова і вчинки, аналізувати поведінку, стосунки, соціальну позицію. Однак вимоги підлітка до дорослого є дещо суперечливими. Він прагне самостійності, протестує проти опіки, контролю, недовіри, відчуваючи водночас тривогу за необхідність долати проблеми, сподівається на допомогу і підтримку дорослого, але

не завжди відверто зізнається у цьому. Дорослий має бути особливим другом підлітка і наставником. Його завдання - допомогти дитині пізнати себе, оцінити свої здібності і можливості, знайти своє місце у світі дорослих. Підлітки багато чого довіряють дорослим, якщо відчувають прихильність з їхнього боку, байдужість дорослих вони сприймають боляче. Відсутність взаємної довіри не лише ображає, але й завдає значної шкоди їх морально-духовному розвитку. Наявність дорослого друга є найважливішою умовою нормального розвитку, гармонійного становлення особистості.

Важливе значення для підлітка має спільна діяльність із дорослими, яка організовується на основі єдності інтересів, захоплень. Зміст такої співпраці може бути різним. Підліток може допомагати батькам по господарству, навіть радити їм у певних справах, а дорослі мають дослухатися до його думки. Старший може залучити його до справ, якими він зайнятий. Така спільна діяльність породжує спільність переживань, почуттів, настроїв, намірів, полегшує контакт із підлітком, зумовлює емоційну та духовну близькість. У ній дитина пізнає складний внутрішній світ дорослих, глибину думок і переживань, вчиться турботливому ставленню до людей.

У підлітковому віці дитина прагне зрозуміти, що означає бути дорослим, проводить паралелі між вчинками дорослих і своїми. Підліток зауважує їхні прорахунки та помилки, нестерпно ставиться до спроб принизити його. Якщо дорослі визнають свої помилки, діти щиро їм це вибачають. Часто предметом критики (заслуженої і незаслуженої) стає вчитель, якого інколи учні звинувачують у несправедливості. Батькам не слід заохочувати необ'єктивне ставлення підлітка до педагога, доцільніше спонукати його замислитися над своєю поведінкою і зробити високоморальні, адекватні ситуації висновки.

У зв'язку з появою у дітей підліткового віку нових психологічних особливостей інколи їхні стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, негативними формами поведінки, зокрема, проявами грубості, упертості. Це пов'язано, як правило, з прагненням до самостійності, що дорослі не сприймають і не підтримують. Підлітки хочуть, щоб з їхніми думками, бажаннями та настроями рахувалися, не терплять недовіри, байдужості, насмішок, нотацій, особливо у присутності друзів. Однак прояви негативних форм поведінки і конфліктність підлітків не є неминучими. Компетентні, досвідчені батьки і вчителі знають, що передбачити та попередити конфлікт легше,

ніж подолати його наслідки, і відповідно вибудовують свою взаємодію з підлітками. Як правило, вони дбайливо і з розумінням ставляться до внутрішнього світу, переживань, захоплень дитини, труднощів і особистісних проблем, поєднують високий рівень вимог з високою повагою до її особистості. Це робить дорослих значущими і потрібними підлітку. А бути значущим і потрібним - означає розділити його тривоги і сумніви, стати другом, у якого можна шукати підтримки, відповіді на свої запитання, що можливо лише за взаємної відвертості і довіри, розуміння і співчуття.

Характерною особливістю підлітка є посилене прагнення до спілкування з ровесниками, передусім, з однокласниками, і особами трохи старшими за себе, стосунки з якими відіграють важливу роль у його житті. Він прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати у них авторитет. Для цього йому потрібно відповідати їх очікуванням, навіть тим, які не завжди є високоморальними. У товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості підлітка, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові морально-етичні вимоги. У результаті його самосвідомість набуває нового рівня розвитку. Під час аналізу поведінки та особистісних якостей друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, а й до себе. У своїх товаришах він цінує принциповість, сумлінне ставлення до справи, громадську активність, щирість, чесність, доброту, силу, а часом і браваду. Значущими є також якості, що безпосередньо стосуються його взаємодії з однолітками. Підлітки не терплять хвальковитості, зверхності тощо.

Дорослий не повинен намагатися замінити підлітку друзів-ровесників, побоюючись їхнього негативного впливу. Щоб певною мірою коригувати стосунки з однолітками, він мусить знати коло спілкування підлітка, його специфіку.

У підлітковому віці дитина більше часу проводить з друзями, наслідує їх. Дружба підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони однаково проводять час, читають однакові книжки, слухають однакову музику, надають перевагу подібному одягу та манері поведінки. Своїх друзів підлітки вважають найрозумнішими, найвеселішими, найкращими, а наслідуючи їх, творять себе, виховують у собі потрібні якості.

Важливе значення для підлітка має оцінка друзями його особистісних якостей, знань, вмінь, здібностей і можливостей. У

товаришів він знаходить співчуття, адекватне сприйняття своїх радощів і негараздів, які дорослим часто здаються незначущими. Групі підлітків-ровесників характерні непостійність, змінюваність стосунків та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення впливу однолітків у групі є свідченням постійного внутрішнього осмислення і переосмислення, переживання, примірювання вчинків і стосунків друзів до вимог моралі.

Підлітковий вік - це період, коли підліток починає по-новому оцінювати свої відносини з родиною. Прагнення знайти себе як особистість породжує потребу у відчуженні від усіх тих, хто зазвичай є поряд, насамперед, від членів сім'ї. Це відчуження виявляється у протистоянні будь-яким пропозиціям, судженням, почуттям близьких людей. Однак проблема полягає у тому, що самотійно перебувати зі своїм «Я» підліток ще не може.

Більш того, як зазначає Б. Алмазова, відчуження виявляється ще й у тому, що підліток, потрапивши у конфліктну ситуацію, не може самотійно вийти з неї. Постійні стреси починають загрожувати не тільки його психіці, а й самому існуванню. Щоб вийти зі стресового стану, він повинен розірвати зв'язок «Я-середовище», що, звісно, його травмує. Однак «ухилення» від конфліктної ситуації створює психологічну дистанцію між підлітком і його дорослим оточенням, що незабаром переростає у відчуження.

Підліток, що уникає подібних конфліктних ситуацій, сприймається оточенням як дивний і чужий. Відчуження означає втрату емоційного зв'язку з найближчим оточенням і підліток відчуває дефіцит позитивних емоцій. Він ще не здатен глибоко й об'єктивно оцінювати самого себе; він не здатен на самоті постати перед світом людей як унікальна особистість, якою він прагне бути.

1.3. Соціально-психологічні особливості підліткового віку

Соціально-психологічні особливості перехідного віку накладають свій відбиток на поведінку підлітків, створюють своєрідні вікові моделі поведінки, формують «специфічно-підліткові поведінкові реакції на взаємодію з оточуючим світом», які є основою для формування більш стійких за своєю природою девіантних форм поведінки. До числа реакцій, властивих переважно підліткам, належать:

1. *Реакція емансипації.* У основі реакції лежить властива для

підлітків потреба у звільненні від контролю та опіки дорослих, протест проти встановлених правил і порядків, прагнення до незалежності, самостійності та самоствердження себе як особистості.

У залежності від характеру поведінки В. Ковальов виділяє реакцію явної та прихованої емансипації. Реакція явної емансипації характеризується грубістю, впертістю, прямим ігнорування думок і розпоряджень дорослих, існуючих порядків та традицій. Реакція прихованої емансипації характеризується злидарством, статевою свободою, створенням неформальних асоціальних груп тощо.

2. *Реакція групування з однолітками.* Група однолітків є для підлітка, по-перше, важливим джерелом інформації; по-друге, новою формою міжособистісних відносин; по-третє, являє собою новий специфічний вид емоційних контактів, що неможливі в сім'ї, мова йде про неформальні, стихійно сформовані групи.

На думку А. Лічко, ступінь впливу неформальної групи на поведінку підлітка зумовлена, з одного боку, його індивідуальними психологічними особливостями, з іншого - структурою і соціальною спрямованістю групи. Окрім властивостей особистості і групи визначену роль у цьому плані відіграє те місце, яке займає підліток у складній ієрархії внутрішньо групових взаємовідносин.

3. *Реакція захоплення (хобі-реакція).* Захоплення - це стійкий інтерес до чого-небудь, що найчастіше супроводжується такими складними почуттями, як натхнення, закоханість тощо. Для багатьох підлітків захоплення - це засіб самовираження, досягнення престижного статусу у своєму середовищі, або ж спосіб відійти від дійсності, конфліктних взаємовідносин у родині, школі.

4. *Реакції, що обумовлені сексуальним потягом.* Провідна роль у формуванні таких реакцій належить підвищеному, але недостатньо диференційованому статево-му потягу. Для підліткового віку характерні сексуальні фантазії, що супроводжуються мастурбацією, роздумами на сексуальні теми, захопленням літературою, в якій описуються еротичні сцени, і кінофільмами «про любов». При неправильному статево-му вихованні сексуальні переживання і статеві активності підлітків стають настільки інтенсивними, що поглинають всі інші інтереси і є однією з причин порушень поведінки неповнолітніх.

5. *Реакції, що зумовлені особливостями формування свідомості.* До таких реакцій слід віднести реакції, що пов'язані з підвищеним інтересом до своєї зовнішності (хвилювання з приводу особливостей

зовнішності та фізичного розвитку), та реакції, що пов'язані з підвищеною увагою до свого внутрішнього світу (самоаналіз, оцінка розумових здібностей і моральних якостей).

Перелічені типи реакцій недостатньою мірою відображують їх розмаїття, найчастіше зустрічаються змішані реакції, що ще раз акцентує увагу на багатогранності особистості й складності її взаємовідносин із зовнішнім середовищем.

Дослідження В. Ковальова, А. Лічко свідчать, що реакції протесту найчастіше виявляються у недисциплінованості, хуліганстві, агресивних діях, жебрацтві, суїциді; реакції емансипації супроводжуються злидарством, пияцтвом, вживанням наркотиків, статевою свободою; реакції групування проявляються у правопорушеннях, пияцтві; реакції захоплення - у крадіжках, спекуляції, шахрайстві; реакції, що зумовлені сексуальним потягом, - у ранніх стевих зв'язках, сексуальних девіаціях тощо.

К. Хорні, Г. Саліван, Д. Боулі серед причин девіацій визначають дефіцит емоційних контактів, сімейного спілкування з батьками.

А. Бандура розглядає відхилення у поведінці як наслідок втрати дитиною узгодженості з власними почуттями і неможливості самореалізуватися в умовах зловживання батьками покараннями, жорстким ставленням до дітей тощо.

Д. Нурко, Р. Блатчлі виділили наступні чинники підвищеного ризику девіантної поведінки: сімейна девіація, рання девіантна активність самого індивіда, вживання психоактивних речовин чи належність до девіантної групи.

Соціологічні дослідження показали, що в процесі реформування у підлітків відбулася зміна цінностей. Значно ослабла повага до таких цінностей як «дисципліна», «самоконтроль», «безкорисливість», «самовідданість». Зросло позитивне ставлення до цінностей «свобода від авторитетів», «визнання особистості», «автономія», «самореалізація», «особиста недоторканність» (Л. Рубан).

Підбиваючи підсумки соціологічних досліджень з приводу з'ясування соціально-психологічних властивостей і рис сучасних підлітків та їх впливу на розповсюдження девіантної поведінки, слід зазначити єдність думок закордонних і вітчизняних вчених про важливість сімейного виховання (А. Адлер, Т. Бондар, Дж. Боулбі, В. Брутман, А. Варга, І. Лангмейер, Л. Лісіна, Л. Царегородцева, Р. Шпіц та ін.), оскільки родина завжди вважалася провідним агентом

соціалізації індивіда у суспільстві (П. Кенкман, Е. Саар, М. Тітма). У родині формуються не лише соціально значущі якості особистості, а й властиві їй оцінні критерії; вплив родини на підлітка сильніше, ніж вплив школи та суспільства в цілому.

На думку Т. Ковальова та О. Степанова, у сучасному світі речі можуть стати розбещувачем підлітків з багатьох причин, зокрема, виступаючи: 1) як основна цінність, що спонукає мотивацію й уявлення про повноту життя; 2) як фетиш, що перетворює його на «раба» речей; 3) як засіб формування залежності від батьків, спонукаючи тим самим до заздрості й агресії.

Л. Волинець, В. Городяненко, Д. Забзалюк, С. Завражин, Є. Луценко, В. Лазаренко, Н. Макшанцева, Г. Святненко, Л. Сокурянська вказують на те, що у сучасних умовах порушена регулююча і контролююча роль соціальних інститутів; порушена ієрархія життєвих потреб: фізіологічних, у самозбереженні, визнанні й престижі, у самореалізації. Це стало можливим тому, що соціальні інститути втратили своє призначення - звільнити громадян від прояву безладної активності, перенапруги свідомості у зв'язку з невпинним прийняттям рішень у ситуації нестабільності і невизначеності; призупинилося формування потреб й інтересів членів суспільства, їхніх нормативних установок, зразків соціальної діяльності.

Не можна заперечувати і негативний вплив засобів масової інформації на пропаганду сексуальної розбещеності серед молоді, як підкреслюють М. Цілуйко та Л. Філонов, частотність повідомлень про безкарність «замовлених» вбивств, про всесильність мафії, відсутність реакції суспільства знижують чутливість населення до відхилень, а повторювані конструкції закріплюються як найбільш доцільні зразки поведінки.

Не можна також не погодитись з Л. Рубаном, який зазначає, що порушення соціального контролю призводять до криміналізації конфліктів. Невизначеність у критеріях і межах дозволеного, відсутність ясних процедур і засобів відповідальності за вчинене сприяє розширенню девіантної поведінки. Рецидив масової девіації у найгострішій формі виступає як злочинність, зазіхання на соціально-політичні та моральні підвалини суспільства, особисту безпеку і благополуччя його громадян.

Більшість як вітчизняних (С. Белічева, В. Ковальов, М. Кондратьєв, В. Мясіщев, В. Пирожков та ін.), так і закордонних учених (А. Бандура, Г. Гроссман, І. Лангмейер, З. Матейчек та ін.) вважають, що зовнішні

впливи середовища визначають поведінку дитини, «переломлюючи» її через внутрішні умови (індивідуальні особистісні властивості, якості), формування яких залежить від взаємодії спадкоємних передумов з усіма умовами оточення.

1.4. Акцентуації характеру підлітків

Негативні передумови та умови розвитку підлітка спричинюють відхилення у становленні його особистості, зокрема, у виникненні акцентуацій характеру, які дуже поширені у цьому віці. Акцентуаціями є індивідуальні риси особистості, які за сильної вираженості, несприятливих умов можуть набувати патологічного характеру, руйнувати цілісну її структуру.

Акцентуація характеру може виявлятися по-різному і різною мірою відповідати прийнятним у суспільстві моральним нормам. Якщо реальна поведінка підлітка перебуває у непримиренному конфлікті з цими нормами, а сам він проявляє несприйнятливність впливу дорослих, є всі підстави вважати його важковиховуваним. Однак не всі акцентуйовані підлітки є педагогічно занедбаними.

Типології акцентуацій характеру ґрунтуються на клінічному (психіатричному) і психологічному підходах. Клінічний підхід передбачає гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій характеру (типологія А. Лічко); психологічний - гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний, нестійкий типи (типологія К. Леонгарда).

Гіпертимний тип акцентуації характеру підлітків. Основною ознакою осіб, які належать до цього типу, є постійно піднесений настрій, який лише зрідка змінюється спалахами агресії. Вона може бути викликана негативним впливом оточуючих, особливо намаганням різко придушити бажання і наміри підлітка, підкорити його своїй волі.

Циклоїдний тип акцентуації характеру підлітків. Цей тип акцентуації характеру найчастіше спостерігається у старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. У період піднесення настрою циклоїдним дітям властиві ознаки гіпертимного типу. Під час спаду настрою різко

знижується контактність, підлітки стають мовчазними, песимістичними. Навіть незначні неприємності, спричинені зниженням працездатності, вони переживають дуже важко. На зауваження і докори дорослих можуть відреагувати роздратуванням, грубістю і гнівом, ще більше при цьому засмучуючись. Підлітки з такою акцентуацією характеру надто вразливі до кардинального руйнування життєвого стереотипу (зміни місця проживання і навчання, втрати друзів і близьких).

Лабільний тип акцентуації характеру підлітків. Характеризується він мінливістю настрою, який, передусім, залежить від зовнішньої ситуації. Певною мірою ця риса притаманна всім підліткам, тому свідченням акцентуації лабільного типу є надто різка зміна настрою за незначного для цього приводу (непривітний погляд випадкового співрозмовника, ненавмисне сказане кимось неприємне слово, навіть звичайний жарт, комплімент). У таких підлітків спостерігається то абсолютно оптимістична, то вкрай песимістична налаштованість на майбутнє, свої перспективи.

Астено-невротичний тип акцентуації характеру підлітків. Основними ознаками цього типу є підвищена фізична та психічна втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії (хворобливого стану, який характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Особливо втомлюється підліток під час розумової роботи. Саме ослабленість породжує підвищену збудливість, заважає орієнтуватись в ситуації. Афективні спалахи у поведінці спричинені наростанням роздратованості у моменти втоми. Однак, зірвавшись, астено-невротик швидко втрачає сили. Наприклад, якщо сусід по парті штовхнув його, у відповідь підліток з зазначеним типом акцентуації характеру з образливим криком б'є його книжкою і, виявившись у всьому винним, плаче за дверима. Педагог мусить враховувати те, що інші учні можуть провокувати астено-невротика на подібні реакції, щоб порушити хід уроку. Тому карати дитину з такою акцентуацією не можна.

Сенситивний тип акцентуації характеру підлітків. Особи, які належать до цього типу, надзвичайно вразливі, боязливі, у них різко виражене почуття власної неповноцінності. Школа лякає їх великою кількістю людей (однолітків, молодших, старших), шумом, бійками на перервах, але, звикнувши до класу і навіть страждаючи від деяких учнів, вони, однак, з небажанням переходять в інший. Навчаються такі підлітки, як правило, старанно, але соромляться відповідати перед учнями класу, бояться помилитися, викликати сміх. Часто вони

приховують свої знання, щоб однолітки не вважали їх вискочками чи надто зразковими учнями.

Рівень контактності сенситивних підлітків нижчий середнього. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, оскільки переважно займають пасивну позицію, образи тримають у собі. Для них характерні альтруїстичність, співчутливість, радість за чужі успіхи, почуття обов'язку, сумлінність. У них рано формуються високі моральні та етичні вимоги до себе та оточення.

Тривожно-педантичний тип акцентуації характеру підлітків. Підлітки, котрі належать до цього типу, є нерішучими, схильними до роздумів, самоаналізу, тривожної підозрілості. У них легко виникають нав'язливі страхи, думки та уявлення. Нерішучість у роздумах і діях тривожно-педантичної дитини взаємопов'язані. Необхідність самостійного вибору може спровокувати тривалі й нестерпні їх вагання. Нерішучість часто спричинює гіперкомпенсацію, формами якої можуть бути раптова самовпевненість, безапеляційність у судженнях, поспішні дії в ситуаціях, які вимагають розважливості і обережності. Невдачі, що трапляються внаслідок таких дій, тільки посилюють нерішучість і сумніви.

Інтровертований тип акцентуації характеру підлітків. Суттєвими ознаками таких підлітків є замкненість, відстороненість від навколишнього світу, нездатність чи небажання встановлювати контакти з людьми, знижена потреба у спілкуванні. У інтровертованих підлітків часто поєднуються суперечливі риси особистості та поведінки: холодність і надмірна чутливість, упертість і податливість, настороженість і легковірність, апатична бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прив'язаність і невмотивована антипатія, раціональні судження та нелогічні вчинки, багатство внутрішнього світу та обмеженість його зовнішніх проявів. Усе це свідчить про відсутність у структурі особистості інтровертованого підлітка внутрішньої єдності.

Збудливий тип акцентуації характеру підлітків. Підлітки цього типу часто мають поганий настрій, вони здебільшого є похмурими, роздратованими, озлобленими, навіть агресивними. Їхня інтелектуальна сфера, як правило, інертна (невправна, млява). Занижена мотивація до навчальної діяльності часто поєднується у них з досить високими претензіями до оцінок. Вони можуть виборювати високі оцінки найрізноманітнішими способами: підлещуванням до вчителя чи, навпаки, конфліктами з ним. За таких умов педагог повинен надавати їм

змогу заслужено отримувати високі оцінки (реалізуючи принцип диференціації та індивідуалізації у навчанні), водночас доброзичливо аргументувати поставлену оцінку, яка не відповідає їхнім очікуванням та уявленням.

Демонстративний тип акцентуації характеру підлітків. Підліткам, у яких переважають ознаки цього типу, властиві егоцентризм, безмірне прагнення уваги і співчуття до себе. Їх ставлення до навчання залежить від того, наскільки воно сприяє задоволенню їхньої головної потреби - домогтися визнання, виокремитися серед учнів. За розвинутого інтелекту рівень успішності таких дітей переважно середній, а ставлення до предметів вибіркове. Вищою є їх успішність із предметів, які викладають учителі, котрі зуміли налагодити добрі стосунки з ними, і навпаки. Свої невдачі у навчанні демонстративні підлітки виправдовують впливом зовнішніх обставин.

Нестійкий тип акцентуації характеру підлітків. Для підлітків, які репрезентують цей тип, характерна, передусім, патологічна слабкість волі. Проявляється вона у навчанні, праці, виконанні різноманітних доручень, обов'язків. Їх соціальна поведінка більш залежить від впливу людей, які їх оточують, ніж від них самих. Особливо небезпечна для таких дітей зміна життєвої ситуації, наслідком чого часто є відсутність контролю за їхньою поведінкою, а це дає змогу максимально виявитися їхнім лінощам.

Виникнення акцентуацій характеру, прояви специфічної для них поведінки є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів, серед яких найважливішими є:

1. *Умови виховання.* Розвиток певної акцентуації характеру, негативних тенденцій у поведінці підлітка часто спричинюють безконтрольність або домінуюча надмірна опіка дорослих, жорсткі стосунки, надмірність вимог і очікувань стосовно дитини, страх втрати її, дефіцит любові і спілкування з підлітком та ін.

2. *Перешкоди у діяльності.* Деякі ознаки акцентуацій характеру підлітків проявляються тоді, коли їм доводиться долати перешкоди у діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування у школі, домінування методів примусу в навчанні є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми *дезадаптивної поведінки підлітків* - нехтування чи незнання норм соціальної взаємодії. Школа має забезпечити максимальний простір для вільної і природної

самореалізації особистості учня. Однак його свобода не повинна загрожувати безпеці й психологічному комфорту інших учнів, перешкоджати здобуттю ними повноцінної освіти.

3. *Когнітивна криза*. Розширення сфери діяльності і взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність. Тому часто виникають зовнішні і внутрішні бар'єри у діяльності та спілкуванні, що спричинює психологічні зриви. Важливим напрямом запобігання акцентуації характеру підлітка є його психологічна освіта (психологія особистості, пізнавальних процесів, спілкування).

4. *Дисгармонійність Я-образу*. Сутністю цього фактору є неадекватні та суперечливі уявлення про себе, а також неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.

5. *Несформованість спонукальної сфери*. Йдеться про відсутність стійких інтересів і цілей, несформованість соціально цінних потреб і норм, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, одержувати справжнє задоволення тощо.

6. *Спадкові ознаки*. До цього фактору належать тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

1.5. Поведінка як психологічна та соціологічна категорія

У науковій літературі термін «поведінка» широко використовується для визначення виду та рівня активності людини поряд з такими її проявами, як діяльність, пізнання, спілкування. У сучасному психологічному словнику поведінка визначається як «притаманна живим істотам взаємодія з оточуючим середовищем і внутрішньою активністю». Під зовнішньою активністю розуміють будь-які зовнішні прояви: рухи, дії, вчинки, висловлювання, реакції тощо. Внутрішніми складовими поведінки вважають: мотивацію, цілепокладання, емоційні реакції, процеси саморегуляції.

Поведінка у філософії тлумачиться як взаємодія з оточуючим середовищем, що притаманна живим істотам і опосередкована їх зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю. Термін «поведінка» можна застосовувати як до окремих індивідів, так і до їх сукупностей. Філософія включає поведінку у предмет свого вивчення з метою виявлення загальних та специфічних закономірностей і

механізмів взаємодії матеріальних систем з оточуючим середовищем, визначення ролі біологічних форм відображення і свідомості людини в регуляції поведінки.

У соціології під поведінкою розуміють форму діяльності людини, реакцію на соціальне середовище чи на дію іншої людини, що опосередкована індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості.

Головною ознакою поведінки людини є її соціальність, оскільки вона формується та реалізується у суспільстві. В цілому поведінка особистості відображає процес її соціалізації - інтеграції до соціуму. Саме тому, за словами Дж. Уотсона, серед загальних характеристик поведінки слід визначити наступні: умотивованість (внутрішня готовність діяти, що спрямована потребами та цілями); адаптивність (відповідність провідним вимогам соціального середовища); автентичність (відповідність поведінки індивідуальності, її природність для даної особистості); продуктивність (реалізація свідомих цілей); адекватність (узгодженість з конкретною ситуацією). Охарактеризувати дії людини, а відповідно і саму поведінку, визначивши такі її ознаки як рівень активності, емоційну виразність, динамічність, стабільність, усвідомленість, гнучкість, довільність.

Соціальна поведінка людини тісно пов'язана з соціальними програмами і ціннісними настановами, що зафіксовані у матеріальній і духовній культурі будь-якого суспільства. Вона регулюється не тільки індивідуальною і суспільною свідомістю, а й соціальними інститутами, правовими нормами, мораллю, політикою. Поведінка людини багаторівнева і багатоструктурна, тому не може бути повною мірою розкрита у будь-якій одній конкретно науковій моделі поведінки. Її пояснення можливе лише на основі комплексного підходу.

1.6. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» та «девіантні підлітки»

Термін *«девіантна поведінка»* походить від *«девіантність»* (лат. *deviatio* - відхилення). На думку російського психолога О. Змановської, існування терміну *«девіантна поведінка»* підтверджує той факт, що дилема *«свобода чи необхідність»*, навіть всупереч очікуванням суспільства, є предметом особистого вибору кожної людини. У соціологічному словнику термін *«девіантна поведінка»* визначається як

«вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість порушень може бути різною. Вони можуть охоплювати як корисні відхилення від норми, так і дезорганізуючі вчинки. Для того, щоб індивідуальні негативні відхилення набули якості соціальних, потрібні деякі умови: 1) однакова спрямованість таких відхилень у подібних групах людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, що детермінують їх появу; 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ. Тобто, девіації - це не випадкові факти, а процеси, які набули певного поширення у суспільстві або виявляють до цього тенденцію».

Я. Гілінський, І. Кон, В. Степанов під девіантною поведінкою розуміють:

1) вчинок, дію людини, що не відповідає нормам (стандартам, шаблонам), які офіційно встановлені або які фактично склалися у даному суспільстві;

2) соціальне явище, яке відбито у масових формах людської діяльності, не відповідає нормам, які офіційно встановлені або фактично склалися у даному суспільстві.

У першому значенні девіантна поведінка розглядається радше як предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому - як предмет соціології та соціальної психології. Звісно, таке розмежування відносне, оскільки вихідним для його розуміння є поняття «норма».

Термін «девіантна поведінка» використовується не лише для позначення дій конкретної особи, а й для описання визначених соціальних явищ. Якщо у першому випадку мова йде про «відхилення у поведінці особистості», то у другому - про «соціальні відхилення». Ці терміни нерідко ототожнюються, але виникає необхідність їх розмежування.

Етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій визначеного суспільства: девіантом вважається той, чия поведінка відрізняється від норм, прийнятих у його мікросоціумі.

У межах гендерного підходу девіантною поведінкою вважається гіперрольова поведінка, зміна сексуальних орієнтацій.

Професійний підхід у оцінці норм поведінки і девіацій базується на уявленні про існування професійних та корпоративних стилів поведінки і традицій. Професійна норма - це технічний стандарт, модель поведінки типового представника професії, порушення якої розглядається як

девіація.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією, блокуванням особистісного зросту і деградацією особистості.

Представники феноменологічного підходу (С. Бадмаєв, В. Захарчук) вважають, що за відхилення може бути прийнято поведінку, яка «не відповідає віковим шаблонам і традиціям, що є наслідком акселерації, гетерохронності розвитку. Наявність стандарту, що фіксує риси дитини визначеного хронологічного віку, дозволяє розглядати кожен окрему дитину як варіант, що більш чи менш відхиляється від основного типу».

У межах психіатричного підходу (С. Белічева, А. Лічко, О. Попов) девіантні форми поведінки розглядаються як передхворобні риси особистості, що сприяють формуванню тих чи інших розладів та захворювань. У зв'язку з цим Н. Макшанцева визначає, що девіантна поведінка поділяється на дві групи:

1. *Поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я*, тобто наявність у людини явної або прихованої психопатології. Цю групу, поперше, складають особи, яких умовно можна віднести до третьої зони характерів, тобто астеніків, шизоїдів, епілептоїдів та інших психічно ненормальних людей. По-друге, до цієї групи відносяться і особи з акцентуйованими характерами, що теж страждають психічним відхиленням, але у межах норми.

2. *Поведінка, що відхиляється від моральних норм людського загалу* і, що виявляється у різних формах соціальної патології - пияцтві, наркоманії, проституції та ін. Подібний вид девіантної поведінки виражається у формі провин або злочинів. Якщо ці провини незначні і не наносять значної шкоди суспільним відносинам, то особи, що їх скоїли піддаються покаранням трудового чи адміністративного права. Правоохоронні органи у особі міліції і судових органів застосовують до девіантів заходи примусового характеру (адміністративний арешт, штраф та ін.), а соціальні і медичні служби здійснюють комплекс заходів задля їх соціальної і психічної адаптації.

Слід зазначити, що з позицій самого підлітка деякі вікові та особистісні особливості дозволяють розглядати поведінку, яку вважають дорослі такою, що відхиляється, «нормальними» ігровими ситуаціями, які відображають прагнення до незвичайних ситуацій, завоювання визнання, «дослідження» меж дозволеного (В. Мухіна, Л. Філонов). Пошукова активність підлітка лежить у основі розширення

меж індивідуального досвіду. Х. Ремшмідт відмічає, що у період дорослішання важко провести межу між нормальною та патологічною поведінкою. На думку В. Кондрашенко, О. Крушельницької, девіантом можна назвати того підлітка, який «не просто одноразово і випадково ухилився від норми поведінки, а постійно демонструє девіантну поведінку, яка носить соціально-негативний характер».

Девіантами також можна вважати обдарованих дітей, оскільки вони теж різко вирізняються від однолітків. Невипадково Д. Сімонтон та Ф. Фарлі відмічали суттєву близькість творчої та девіантної особистості (особливо з аддиктивною поведінкою). В. Сухомлинський, А. Макаренко підкреслювали, що «важкий» підліток - це лише незрозумілий для дорослих, а той який не догоджає їм.

Доволі цікавим є підхід С. Немченка, який, аналізуючи девіантну поведінку старшокласників, виділяє 11-ть типів підлітків-девіантів:

1) *Обраний тип*. Самовпевнені підлітки, які переконані у власних здібностях, не мають сумнівів, що вони унікальні та геніальні, мають особливе призначення у світі. Їх основна риса - зірковість, породжена самоповагою. Слабка функція логіки не дає можливість представникам зазначеного типу відмежувати головне від другорядного. Часто такі підлітки керуються миттєвими настроями, їх невгамовна енергія розпорошується на дрібниці, а коли справа доходить до головного, вже не залишається сил і терпіння довести її до кінця. Однією з характерних рис осіб зазначеного типу є міжособистісна експлуатація - вони вдало маніпулюють іншими, використовуючи їх здібності і переваги для досягнення мети.

Формами девіантної поведінки таких підлітків, як правило, можуть виступати схильність до алкоголізму, вживання наркотиків, правопорушень, «удаване» бродяжництво, ситуативна проституція, шахрайство, крадіжки.

2) *Жорсткий тип*. Характерними рисами таких підлітків є безпричинна зміна періодів різного настрою, дратівливість, нестійкість, схильність до апатії, неспроможність передбачати майбутнє і наслідки різних дій. Емансипаційне спрямування та реакції згуртування з однолітками у таких дітей особливо підсилюються у періоди підйому. Самооцінка характеру у цих підлітків формується поступово, шляхом накопичення досвіду «хороших» та «поганих» періодів. Головне завдання вони вбачають у тому, щоб вистояти, не зламатись. Ці підлітки неспроможні розібратися у тонкощах людських стосунків, сильна воля

та цілеспрямованість пригнічує їх чутливість і виникає «ефект танку» (необхідність задоволення бажання «взяти своє»).

Для підлітків такого типу характерні наступні форми девіантної поведінки: відкриті зіткнення, напади, вандалізм, завдання тілесних ушкоджень, пограбування, шантаж, рекет.

3) *Дратівливий тип*. У підлітків цього типу нерідко виявляються ознаки невропатії - неспокійний сон, поганий апетит, примхливість, плаксивість, іноді нічні страхи, енурез тощо.

Головними рисами зазначеного типу є підвищена дратівливість, втомлюваність та схильність до іпохондрії. Такі підлітки загальмовані, пасивні, безініціативні, з негнучким консервативним мисленням, схильні всьому вірити, покійно ставляться до влади та авторитетів.

Особливим є ставлення цих підлітків до оточуючих. Якщо хтось їм сподобався, вони готові надавати різноманітні послуги, оточувати його піклуванням, не питаючи, чи потребує він цього. У такій ситуації вони будуть почувати себе комфортно і пишатись тим, що комусь потрібні. І все-таки, якщо предмет поклоніння довго і вперто не помічає їх, вони будуть страждати. У той же час вони скоріше будуть самостійно переносити труднощі життя, ніж сподіватися на чийсь допомогу. У представників зазначеного типу великий запас терпіння, оскільки вони дуже невибагливі до зовнішніх умов.

4) *Богемний тип*. Характерною рисою таких підлітків є схильність до невротичних захисних реакцій конверсійного типу. Вони використовують симптоми фізичного захворювання як засіб вирішення складних ситуацій або як спосіб уникнення відповідальності.

Біда «богемного» типу особистості у тому, що їм не вистачає глибини і сили волі, щоб прагнути досягнень заради справи, а не заради привернення уваги. Кожен їх вчинок, жест, рух розраховані на глядача, на зовнішній ефект, все у них удаване і театральне. Головна риса таких підлітків - безмежний егоцентризм, ненаситне прагнення постійної уваги до своєї особи, захоплення, здивування, співчуття. Вони емоційні, демонстративні, фізично кволі, вони швидко реагують на все, що відбувається, миттєво змінюють настрій. Хворобливе невміння дотримуватися логіки іноді гіпертрофується у підкреслене бажання відчувати себе діловою людиною. У «богемних» підлітків у кишенях чимало записних книжок, візитних карток, використаних чеків, квитанцій - все це вони демонструють за будь-якої нагоди.

Серед проявів девіантної поведінки у «богемних» підлітків на

першому місті знаходиться суїцидальність, далі вживання спиртних напоїв та здійснення правопорушень (порушення громадського спокою), вживання наркотичних засобів, ситуативна проституція, жебрацтво, прогули, ексгібіціонізм.

5) *Замкнений тип*. Замкнені підлітки не визнають нікого, окрім самих себе. Їх не приваблює велика кількість людей, вони не докладають жодних зусиль для того, щоб справити враження. Представники цього типу не потребують компанії, віддають перевагу усамітненню, виявляють замкненість, емоційну холодність, що полягає у відсутності турботи, труднощях у становленні емоційних контактів, недостатній інтуїції у процесі спілкування.

Потрапивши до підліткової групи (часто випадково), залишаються «білими воронами». Інколи їх висміюють і навіть жорстоко переслідують однолітки, а через незалежність, холодну стриманість, несподіване вміння відстоювати себе викликають повагу та примушують інших тримати дистанцію у стосунках. Їх захоплення нерідко дивакуваті та стійкі, найчастіше зустрічаються інтелектуально-емоційні хобі.

Серед девіантних форм поведінки можна назвати: суїцид, бродяжництво, грабіжництво, статеві девіації (ексгібіціонізм, розпусні дії, статеві агресії). Правопорушення, як правило, здійснюються одноосібно.

6) *Злісний тип*. Представники цього типу прекрасно маніпулюють людьми, їх настроями та бажаннями. Вони прагнуть бути у центрі уваги, захоплювати власними ідеями, вести за собою, відчувати силу і владу. Емоційність представників «злісного» типу часто переважає над логікою, однак вони не втрачають шансів виявити ерудованість.

У стосунках з оточуючими відчують себе більш комфортно, ніж є насправді. Вони відзначаються також силою і тривалістю афектів. Реакція емансипації у «злісних» підлітків нерідко протікає дуже важко, може дійти навіть до певного розриву з рідними, до яких у цей момент прокидається надзвичайна злість.

Серед форм девіантної поведінки переважають силові дії проти особистості, корисливі правопорушення, статеві девіації, жебрацький спосіб життя, вживання алкогольних напоїв.

7) *Безцеремонний тип*. Такий підліток відзначається відсутністю вміння довго тримати правильну дистанцію у спілкуванні, він зовсім не розуміється у ставленні людей до себе, тому часто помиляється у

знайомствах. Під час спілкування поводить себе часто безцеремонно, може нетактовно втручатися у розмову, любить все розглядати, незважаючи на реакцію оточуючих. Такі люди не визнають своєї провини, навіть якщо формально вибачаються, вони продовжують поводитися, як і раніше. Часто пропонують нереальні у даних умовах плани, через деякий час забувають і пропонують щось зовсім інше, майже ніяк логічно не пов'язане з попереднім, але теж грандіозне.

Поведінка представника цього типу виглядає хаотичною, оскільки, керований власною нестримною цікавістю, підкоряється миттєвому прозрінню, що є для нього достатнім поштовхом до дії. Можна з повною упевненістю сказати, що девіантні дії найчастіше виникають ситуативно, під впливом обставин.

Серед форм девіантної поведінки найчастіше зустрічаються суїцидальні наміри, статеві девіації, вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів, дрібні правопорушення (скандали, антигромадська поведінка).

8) *Вразливий тип*. Підлітку цього типу притаманна підвищена вразливість та чуттєвість, через що вони бувають нерішучими та недемонстративними; не люблять суперечок та конфліктів; не можуть дати відсіч агресії або експансії. Найцінніша їх властивість - уміння пристосовуватися до настрою інших, співпереживати, знімати емоційну напругу, заспокоювати. Особистості зазначеного типу не можуть тиснути на інших, кричати, виявляти агресію. Найсильніше покарання - повне ігнорування людини. Характерна риса поведінки - сумлінність у виконанні конкретного завдання.

До форм девіантної поведінки, що не включає протиправної діяльності, можна віднести: уникнення видів діяльності, які виключають значущі міжособистісні стосунки через страх критики, несхвалення та відчуження; нездатність встановлювати стосунки з людьми без гарантій позитивного сприйняття ними; обмеження у близьких стосунках через страх сорому та безглуздості; ставлення до себе як до соціально неадекватного; надзвичайно сильний тиск відповідальності чи зайнятості будь-якими видами діяльності, щоб запобігти виявленню власного невміння.

9) *Обережний тип*. Підліток цього типу дуже погано переносить вольовий тиск. У виявленні почуттів стриманий, інколи відчуває себе невпевнено, тому дотримується норм, прийнятих у суспільстві. У спілкуванні з людьми обережний, боїться опинитися у незрозумілій для

нього ситуації. Слабко розбираючись у емоційних тонкощах, він не хоче вплутуватися у конфлікти, намагається уникати їх.

Недоліком підлітків «обережного» типу є слабкість етики, що часом перетворюється на невпевненість, меланхолійність у емоційних оцінках, особливо це помітно у незнайомій навколишній обстановці. Через відсутність здатності розрізняти емоційні нюанси представники цього типу бачать людей у чорно-білих кольорах: поганий-хороший, добрий-злий, друг-ворог тощо.

До форм девіантної поведінки можна віднести їх нестриманість, агресивність, конфліктність.

10) *Скептичний тип*. Це підлітки, які повністю відображають особливості оточуючого соціального середовища. Вони намагаються жити під девізом: «Роби як усі! Не випинайся, все одно це нічого не змінить». Головним недоліком «скептичного» типу можна назвати хворобливе невміння активно виявляти емоції.

Манера мовлення некваплива, часто в'яла, розтягнена. Добре помічає і звертає увагу на невідповідності та суперечливості теорій, поглядів. Моделюючи поведінку людини на основі власного досвіду спілкування, може детально описати подальшу її поведінку.

Підлітки «скептичного» типу - консерватори за натурою, вони не люблять нового, не терплять змін, бо не можуть швидко адаптуватися до ситуації. Визнають це рідко, щоб не виділятися серед інших. Насправді ж надають перевагу встановленим раз і назавжди правилам та постійному оточенню.

Такі підлітки «за компанію» легко беруть участь у розпиванні алкогольних напоїв, вживанні наркотичних речовин, можуть вчиняти злочини, що виявляються у різноманітних формах сексуальних та гвалтівних дій.

11) *Впертий тип*. Особливою настановою спілкування підлітків зазначеного типу, яка привертає до себе увагу, є скептицизм оцінок і впертість у судженнях. Такий підліток найбільше цінує стан душевної рівноваги. Важко включається у роботу, - лише через певний час починає активно працювати, присвячуючи себе повністю обраній справі. У практичності йому немає рівних, у поведінці домагається певної незалежності. Цінує дружбу, має чіткі внутрішні переконання та вимоги до себе, яких чітко дотримується. Основні риси «впертого» типу - слабка воля, підвищене навіювання, неможливість виробляти постійні форми реагування. Вразливі, люблять похвалу, але і те, й інше швидко

забувають. Вони безініціативні, легко підкоряються думкам більшості. Реакція емансипації формується рано, не відзначається силою та стійкістю.

Аналіз наукових підходів до трактування поняття «девіантна поведінка» свідчить про те, що для його розуміння необхідно ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, оскільки воно є предметом дослідження і психології, і соціології, і етики, і медицини, і психіатрії, і кримінології та багатьох інших дисциплін. Саме тому існує чимало розбіжностей у його поясненні, а інтерпретативні варіації визначення сутності ускладнюють використання цього поняття для емпіричної фіксації його проявів. Оскільки у сучасному суспільстві існує загроза значного поширення девіацій деструктивного напрямку, то вважаємо за доцільне акцентувати увагу саме на соціологічній інтерпретації деструктивної девіантної поведінки підлітків.

Систематизація наукових визначень дає підстави стверджувати, що девіантна поведінка підлітків:

- не відповідає загально визнаним (прийнятим, офіційно встановленим тощо) соціальним нормам, принципам, стандартам;
- носить не тільки деструктивну спрямованість, але й конструктивну;
- наносить певної шкоди самій особистості, іншим людям або суспільству;
- негативно сприймається оточуючими людьми і не схвалюється ними;
- носить як епізодичний характер, так і має стійку повторюваність.

Власне, можна було б і повністю погодитися із існуючими визначеннями девіантної поведінки, особливо із тими, які подають відомі російські та українські фахівці у цій сфері: Я. Гілінський, О. Змановська, А. Кравченко та ін. Проте, на наш погляд, у цих визначеннях подано скоріше зовнішній вияв девіантної поведінки. А сутність явища, як відомо із філософії, означає дві взаємопов'язані категорії онтології, що характеризують внутрішній і зовнішній аспекти буття. Тому для з'ясування сутності девіантної поведінки, ми мусимо виявити не тільки зовнішні її прояви, але й внутрішні властивості, без яких вона існувати не може.

На нашу думку, будь-які девіації (відхилення) у поведінці людини є результатом незгодженості її бажань, прагнень, домагань з соціальними нормативами того середовища, у якому вона діє: живе,

виховується, навчається, працює. Коли людина не погоджується, або не сприймає вимоги суспільства, *вона кидає йому виклик у вигляді будь-яких поведінкових відхилень*, зміст яких, звісно, визначається її фізіологічними, психологічними і соціальними якостями. Ми є свідками того, що девіації у підлітковому середовищі (агресія, наркоманія, пияцтво тощо) за своєю метою, наслідками суттєво відрізняються, скажімо, від девіацій серед дорослих (кримінальні та економічні злочини).

Таким чином, погоджуючись із відомими нам визначеннями девіантної поведінки, вірніше, із зовнішніми її проявами, ми пропонуємо доповнити їх внутрішнім змістом, що сприятиме уточненню її сутності.

Саме тому, *девіантна поведінка* визначається як особистий виклик людини, зокрема, підлітка, соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Схарактеризуйте основні теорії стосовно психічного розвитку підлітка.
2. Проаналізуйте особливості соціальної ситуації розвитку дитини у підлітковому віці.
3. У чому полягає сутність кризи підліткового віку?
4. Схарактеризуйте провідну діяльність підлітків.
5. Які основні новоутворення можна спостерігати у підлітковому віці?
6. Які особливості розвитку самосвідомості особистості підлітка?
7. Що свідчить про становлення спонукальної сфери підлітків?
8. Схарактеризуйте специфіку потреб та інтересів сучасних підлітків.
9. Схарактеризуйте основні типи акцентуацій характеру підлітків.
10. Проаналізуйте статистичні дані поширення різних форм девіантної поведінки серед неповнолітніх в Україні за останні роки.
11. Опишіть специфічні прояви девіантної поведінки характерні для підліткового віку.

Література

1. Авдулова Т. П. Психология подросткового возраста : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Т.П. Авдулова. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 240 с.
2. Колесникова Г. И. Девиантное поведение для студентов вузов / Г. И. Колесникова, А. Б. Котова, И. А. Петрулевич. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. – 120 с.
3. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – М.: Изд-во «Речь», 2010. – 256 с.
4. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. – 262 с.
5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Кондор, 2011. – 468 с.
6. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Издательство «Питер», 2012. – 812 с.
7. Шнейдер Л. Девиантное поведение детей и подростков. – Издательство: Академический проект, Гаудеамус, 2007. – 336 с.

Розділ 2

Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.*
- *Властивості та види соціальних норм.*
- *Механізми соціального регулювання.*
- *Соціальні відхилення та їх характеристики.*
- *Класифікація поведінки, яка відхиляється.*

2.1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій

Важливу роль в укріпленні інститутів суспільства відіграє соціальний контроль, що являє собою особливий механізм регуляції поведінки, підтримання суспільного порядку, який дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини у межах нормативної системи, що визнана у суспільстві. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, суспільство здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від загальноновизнаних правил.

Механізмами соціального контролю є соціалізація та груповий тиск. Головними структурними елементами соціального контролю є норми та санкції.

Норми (від лат. norma - правило, зразок, стандарт) - це приписи, вимоги і очікування відповідної поведінки, що визначають межі, у яких той чи інший суб'єкт зберігає свою самість, залишається самим собою. Норма - це умовна та змінна величина, реальність якої виявляється у взаємодії різних культур.

Норми можуть існувати на двох рівнях:

1) норми, які існують у суспільстві, або у великих соціальних групах: звичаї, традиції, закони;

2) норми, які існують у малих групах - «групові звички».

Норми поділяються на наступні універсальні типи:

1) заборони (наприклад, інцест);

2) дозволи (наприклад, дозвіл займатися підприємницькою діяльністю);

3) побажання (наприклад, виявляти героїзм під час війни);

4) вимоги певних дій (наприклад, сплачувати податки).

Незалежно від форми існування, норми виконують такі функції:

✓ *інтегруюча* - полягає в об'єднанні членів групи;

✓ *контролююча* - полягає у здійсненні контролю за поведінкою членів групи;

✓ *еталонна* - полягає у формуванні, презентації зразків та стандартів поведінки.

У межах структурно-функціонального підходу розрізняють наступні різновиди норм:

◆ нерозвинені (імперативи, зобов'язання практично не описані);

◆ «мертвонароджені» (імперативи не мають під собою соціального чи культурного підґрунтя);

◆ норми-фікції (умови для дії імперативу відсутні, а норма продовжує нести знакове навантаження);

◆ норми-фантоми (імперативність норми заборонена, але вона продовжує реально діяти);

◆ реально діючі (діють різні імперативи в залежності від ступеня їх актуалізації).

Одним з реально існуючих різновидів норм (поряд з технічними, біологічними, медичними, естетичними і т. ін.) є соціальні норми, що являють собою правила поведінки загального характеру, тобто розраховані на багаторазове використання і діють безперервно у часі по відношенню до персонально невизначеного кола осіб. Вони характеризуються такими ознаками, як процедурність (наявність детально регламентованого порядку їх реалізації) та санкціонованість (кожен з видів соціальних норм має визначений механізм реалізації).

В. Афанасьєв вважає, що соціальна норма - це невід'ємна складова суспільного управління, один із засобів орієнтації поведінки особистості або соціальної групи у визначених умовах і засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою.

Ю. Клейберг під поняттям «соціальна норма» розуміє сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільнота до своїх членів з метою регуляції діяльності та відносин.

В. Городяненко визначає соціальну норму як загальновизнане правило, зразок поведінки, дій індивідів, соціальних груп.

Нормативність поведінки особистості може бути визначена у відповідності з соціально-психологічними нормативами суспільства і соціокультурними особливостями конкретного регіону. Норму в соціології можна розглядати як еталон поведінки, сукупність вимог та

очікувань, які пред'являє соціальна спільнота до своїх членів з метою регуляції діяльності і відносин.

Я. Гілінський соціальну норму визначає як межу, міру допустимої поведінки, що історично склалася у конкретному суспільстві.

На думку В. Куценко, соціальна норма у соціальному регулюванні відіграє роль своєрідної міри обов'язкових та допустимих варіантів поведінки, які стають типовими. Норми завжди фіксують необхідність дій певного типу, а нормативне регулювання поведінки обов'язково передбачає наявність мети, яку необхідно здійснити, систему норм, виконання яких має забезпечити досягнення поставленої мети та умови реалізації цих норм. До умов реалізації норм належать і засоби соціального контролю за їх виконанням (соціальні санкції).

В. Піча зазначає, що соціальна норма - це сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах життєдіяльності.

Ознаки соціальних норм:

1. Правила поведінки регулятивного характеру - соціально-вольові норми, що склалися цілеспрямовано або встановлені цілеспрямовано. Вони спрямовують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин і формують безупинно діючий механізм типових масштабів поведінки.

2. Правила поведінки загального характеру, тобто такі, що не мають конкретного адресата. Вони розраховані на те, щоб спрямовувати поведінку людей у межах відносин даного виду, вступають у дію щоразу, коли виникають відповідні суспільні відносини.

3. Правила поведінки наказового характеру - загальнообов'язкові. Вони встановлюють заборони, дають еталони поведінки.

4. Правила поведінки, які забезпечуються певними засобами впливу на поведінку людей (звичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом).

2.2. Властивості та види соціальних норм

Соціальним нормам притаманні певні властивості, що складають їх структуру, характеризують їх сутність: об'єктивність відображення дійсності; відносна стійкість; однозначність (беззаперечність);

історичність (спадковість); обов'язковість відтворення; динамічність (змінність); формальна визначеність (зовнішня завершеність); ступінь розповсюдження, звернення у майбутнє; оптимальність; можливість вимірювання; організаційна, регуляційна властивість; превентивність; корекційно-виховна здатність.

Перетворення існуючих у суспільстві соціальних норм (у процесі виховання й отримання освіти, під впливом суспільної думки й багатьох інших об'єктивних і суб'єктивних чинників) в особистісні переконання, внутрішні мотиви поведінки означає, що людина робить і оцінює акти своєї поведінки з погляду цих норм. Однак людина з усієї сукупності соціальних норм засвоює й визнає орієнтиром свого життя лише деяку їхню частину. Тобто мотивами її поведінки стають тільки ті соціальні норми, які зі сфери суспільної свідомості перейшли до її індивідуальної свідомості, усвідомлені нею як необхідні, цілісні й корисні для неї самої й для суспільства, класу, колективу, соціальної групи.

Тому, слід зазначити, що соціальні норми діють саме тоді, коли вони стають компонентом індивідуальної свідомості особистості, вони виступають як фактори й регулятори поведінки й самоконтролю. Іншими словами, соціальна норма виступає як добровільне самозобов'язання.

Слід зазначити, що соціальні норми виникають у процесі історичного розвитку і, концентруючи досягнення людства в організації суспільного життя, передаються від покоління до покоління, тобто є спадкоємними.

Соціальні норми класифікують за різними критеріями:

- *за походженням* - аутогенні й гетерогенні, спонтанні та декретивні;
- *за ступенем формалізації* - формалізовані та неформалізовані;
- *за сферою регуляції* - духовно-моральні, морально-етичні, правові, політичні, організаційно-професійні;
- *за характером зміни структури* - інтенсивні та екстенсивні, прогресивні та регресивні;
- *залежно від періоду існування* - ті, що народжуються, розвиваються, сформувалися;
- *за схильністю до змін* - елементарні й складні, динамічні й статичні;
- *за природою* - функціональні та інформаційні;
- *за механізмом детермінації* - збуджуючі, стимулюючі, захоплюючі;

- з точки зору організації та управління системними процесами - інституційні й неінституційні;
- за умовами функціонування - інтегруючі та дезінтегруючі;
- за масовістю - масові, групові, індивідуальні;
- за кореспондентом - державні, адміністративні;
- за часовою координатою - загальноісторичні, формаційні, міжформаційні, перехідні;
- за просторовою координатою - регіональні, глобальні тощо.

Найпоширенішою є класифікація соціальних норм у залежності від особливостей їх виникнення та реалізації:

- *норми моралі* - правила поведінки, які є вихідними від уявлень людей про добро і зло, справедливість і несправедливість тощо, реалізація цих правил забезпечується суспільною думкою й внутрішніми переконаннями людей;

- *норми звичаїв* - правила поведінки, що через неодноразове повторення увійшли у звичку;

- *корпоративні норми* - правила поведінки, встановлені суспільними об'єднаннями, їх реалізація забезпечується внутрішніми переконаннями членів цих об'єднань та їх діяльністю;

- *релігійні норми* - правила поведінки, що містяться у різних священних книгах або встановлені церквою;

- *правові норми* - правила поведінки, встановлені та санкціоновані державою, а іноді й народом, реалізація яких забезпечується авторитетом чи примусовою силою держави.

Аналізуючи розмаїття норм, можна визначити деякі їх загальні риси. Ті норми, що присутні у тій чи іншій формі у всіх або майже у всіх суспільствах, називають нормативними універсалами:

- *регулятори картини світу* (нав'язування всім членам спільноти, суспільства визначеного контексту взаємодій - картини світу - системи ідей, що пояснює дійсність, формує очікування, задає систему координат «добре-погано», пояснює зміст існування);

- *регулятори субординації* (впорядковують відносини між поколіннями, забезпечують управління спільнотами, здійснюють координацію діяльності);

- *регулятори сексуальності* (визначають характер відносин між представниками різних статей, форми відтворення поколінь);

- *регулятори агресивності* (впорядковують форми допустимого насилля).

Таким чином, нормативні універсали контролюють найбільш

важливі сфери людської життєдіяльності. Перелічені групи правил створюють нормативний каркас, на базі якого формуються нормативні системи.

У психології, на відміну від соціології, існує два провідних підходи до розуміння поняття «норми»:

- негативний підхід визначає характеристики нормальної (здорової) людини, у якої відсутні аномалії;

- позитивний підхід спрямований на виявлення зразка людини з небажаними якостями, для отримання такого еталону використовуються методи математичної статистики і виділяються такі різновиди норм як *статистична* (середній статистичний показник), *критеріальна* (заснована на соціально-нормативному критерії), *ідеальна* (узагальнення позитивних якостей видатних представників людства, що забезпечують його прогресивний розвиток).

2.3. Механізм соціального регулювання

Сутність соціального регулювання полягає у підтриманні відносної стабільності суспільних відносин і дій людей відповідно до певних соціальних норм, що виражають потреби суспільної системи як певного цілісного соціального організму. Провідними шляхами закріплення соціальних норм є процеси соціалізації (соціальні норми інтеріоризуються як засоби особистісної інтеграції) та інституалізації через соціальні інститути і відповідні типи соціального контролю.

Механізм регулювання - соціальні норми інтеріоризуються у внутрішній світ особистості протягом всього життя, особливо інтенсивно ці процеси відбуваються на ранніх етапах розвитку дитини у сім'ї.

На думку Є. Пенькова, процес соціального регулювання слід розглядати з точки зору двох факторів. По-перше, це суб'єктивний фактор. Він полягає у тому, що регулювання - це процес підкорення життєдіяльності суспільства певним правилам - потребам. По-друге, об'єктивний фактор - ці потреби обумовлені, передусім, економічними відносинами даного суспільства. Отже, процес відображення дійсності у соціальних нормах виявляється у двох формах: шляхом стихійного виникнення норм регуляції у ході тієї чи іншої соціальної діяльності і як свідоме вироблення, формулювання тих чи інших нормативних настанов.

Соціальні норми присутні у свідомості людини у вигляді соціально-

психологічних настанов (атитюдів). *Атитюд* (англ. attitude - ставлення, установка) - внутрішній стан готовності людини до дії, що передуює поведінці. Він формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому і неусвідомленому рівнях та регулює, спрямовує поведінку індивіда. Він зумовлює стійку, послідовну, цілеспрямовану поведінку у ситуаціях, що змінюються, а також, звільняє суб'єкт від необхідності приймати рішення і довільно контролювати поведінку у стандартних ситуаціях. Атитюд може бути чинником, що зумовлює інертність дії та гальмує пристосування до нових ситуацій, які вимагають зміни програми поведінки.

Розробкою даної проблеми займалися американські соціологи В. Томас і Ф. Знанецький, які розглядали установку як феномен соціальної психології і тлумачили атитюд як певний психічний стан переживання індивідом цінності, значення або сенсу соціального об'єкта. Зміст такого переживання зумовлюють зовнішні, локалізовані у соціумі, об'єкти.

На їх думку, соціальна настанова - це детермінована минулим досвідом психологічна готовність індивіда до певної поведінки стосовно конкретних об'єктів, до вироблення його суб'єктивних орієнтацій як члена групи (суспільства), щодо соціальних цінностей, об'єктів тощо. Такі орієнтації зумовлюють соціально прийнятні способи поведінки індивіда.

Соціальна настанова є елементом структури особистості й одночасно елементом соціальної структури. З точки зору соціальної психології вона є чинником, що здатен подолати дуалізм соціального та індивідуального, розглядаючи соціально-психологічну реальність в її цілісності. Найголовнішими її функціями є випереджувальна та регулятивна (готовність до дії, передумова дії).

На думку Г. Олпорта, настанова є психонервовою готовністю індивіда до реакції на всі об'єкти, ситуації, з якими він пов'язаний. Тобто, незважаючи на спрямовуючий і динамічний вплив, на поведінку, соціальна настанова завжди залежна від минулого досвіду. Уявлення Г. Олпорта про соціальну настанову як про індивідуальне утворення суттєво відрізняється від тлумачення її В. Томасом і Ф. Знанецьким, які вважали цей феномен близьким до колективних уявлень.

Основними ознаками соціальних настанов є інтенсивність афекту (позитивного чи негативного) - ставлення до психологічного об'єкта,

латентність, доступність для прямого спостереження. Вимірювання здійснюються на підставі вербальних самозвітів опитуваних, які є узагальненою оцінкою особистості, власного відчуття схильності, або несхильності до конкретного об'єкта. Отже, атитюд - це міра відчуття, викликаного конкретним об'єктом («за» чи «проти»). За таким принципом були побудовані шкали установок американського психолога Л. Терстоуна, що є сукупністю з полюсами: «дуже добре» - «дуже погано», «цілком згоден» - «цілком не згоден» тощо.

Структуру атитюду утворюють когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та конативний (поведінковий) компоненти. Це дає підстави розглядати соціальну настанову одночасно як знання суб'єкта про предмет і як емоційну оцінку та програму дій щодо конкретного об'єкта. Багато вчених вбачає суперечність між афективним та іншими її компонентами - когнітивним і поведінковим, доводячи, що когнітивний компонент (знання про об'єкт) включає певну оцінку об'єкта як корисного чи шкідливого, доброго чи поганого, а конативний - включає оцінку дії стосовно предмета настанови (рис. 1).

У реальному житті дуже важко відокремити когнітивний та конативний компоненти від афективного.

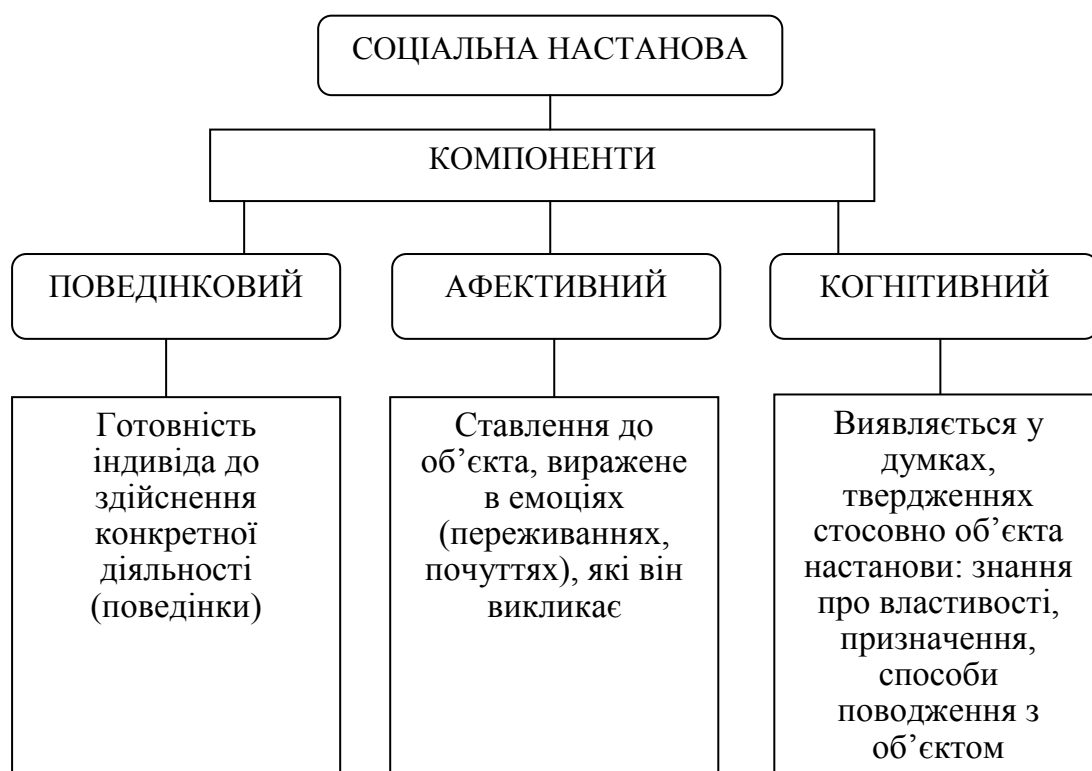

Рис. 1. Структура соціальної настанови (за М. Смітом)

Ще більш інтегральним, ніж настанова, еквівалентом динамічної структури особистості є психічний настрій особистості, який включає предметно спрямовані та безпредметні психічні стани. Як і ціннісна орієнтація, він передуює виникненню позиції. Умовою виникнення позиції особистості є її оцінне ставлення і певний психічний стан (настрій), який надає позиції різного емоційного забарвлення - від глибокого песимізму, пригніченості до життєстверджувального оптимізму та ентузіазму. Настановчо-позиційний, диспозиційний підхід до структури особистості трактує диспозицію як комплекс схильностей, готовності до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки за цих умов.

Рис. 2. Система диспозиційних утворень, які регулюють поведінку і діяльність людини (за В. Ядовим)

У такому розумінні вона є дуже близькою до поняття «настанова». Згідно з цією концепцією диспозиція особистості є ієрархічно організованою системою з кількома рівнями (рис. 2):

- елементарні фіксовані настанови без модальності (переживання «за» чи «проти») та когнітивних компонентів. Формуються на ґрунті задоволення елементарних життєвих потреб. Вони не є предметом власного вибору особи і, як правило, не усвідомлюються;

- соціальні фіксовані настанови (атитюди) - це система соціальних настанов, які формуються у людини на основі оцінки окремих соціальних об'єктів та ситуацій, такі настанови закріплені попереднім досвідом;

- базові соціальні настанови, або загальна спрямованість інтересів особистості на конкретну царину соціальної активності;

- система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя індивіда.

Така ієрархічна система є результатом попереднього досвіду і впливу соціальних умов. У ній вищі рівні здійснюють загальну саморегуляцію поведінки, нижчі - відносно самостійні, вони забезпечують адаптацію особистості за мінливих умов. Диспозиційна концепція є спробою встановити взаємозв'язок між диспозиціями, потребами та ситуаціями, які теж утворюють ієрархічні системи.

Залежно від того на який об'єктивний чинник діяльності спрямована настанова, виокремлюють три рівні регуляції поведінки - смислові, цільові та операційні атитюди. Смислові атитюди містять інформаційний (світогляд людини), емоційний (симпатії, антипатії щодо іншого об'єкта), регулятивний (готовність діяти) компоненти. Вони допомагають сприймати систему норм і цінностей у групі, зберігати цілісність поведінки особистості у ситуаціях конфлікту, визначати лінію поведінки індивіда тощо. Цільові атитюди зумовлені цілями і визначають стійкість перебігу певної дії людини. У процесі розв'язання конкретних завдань на підставі врахування умов ситуації та прогнозування їх розвитку виявляються операційні атитюди, які проявляються у стереотипності мислення, конформній поведінці особистості тощо.

Отже, соціальна настанова є стійким, фіксованим, ригідним (негнучким) утворенням особистості, яке стабілізує спрямованість її діяльності, поведінки, уявлень про себе та світ. За одними твердженнями, вони утворюють структуру особистості, за іншими - лише посідають певне місце серед якісних рівнів особистісної ієрархії.

Ціннісно-нормативна регуляція поведінки людини не обмежується

лише цілеспрямованим впливом на особистість з боку суспільства, адже воно також передає їй «стихійні» впливи різних референтних груп. А. Яковлев вважає, що норми моралі мають ефективніші стабілізуючі властивості відносно мотивації поведінки, ніж норми права. Це обумовлюється рівнем добровільності вибору: що людина має робити, а що є її власним прагненням.

У процесі вивчення групових норм С. Жигульов дійшов висновку, що норми групи - «це прояв прийнятої єдиної позиції у діяльності членів групи», тобто групова норма є діяльнісним утіленням прийнятої в групі позиції. Однак прагнення відповідати груповим стандартам може мати місце тільки тоді, коли вони не суперечать власним позиціям індивіда. Особиста користь є необхідною умовою відповідності груповим нормам.

На думку Е. Дюркгейма, зовнішній характер соціальних норм і цінностей можна простежити, аналізуючи дотримання чи недотримання цих норм окремими членами групи. Одним з найкращих показників зовнішньої реальності соціальної норми є реакція групи на відхилення від допустимої поведінки. Реакції на відхилення, в залежності від їх характеру, мають тенденцію до стандартизації в групі. З того моменту, коли соціальна норма стає усталеною і прийнятою, навіть лідер повинен демонструвати поведінку, не виходячи за межі обмежень.

Як зазначає Є. Пеньков, мотиваційний механізм дії соціальних норм на особистісному рівні визначає єдність трьох моментів: 1) знання соціальної норми та її усвідомлення; 2) бажання реалізації (мотив); 3) сама дія, тобто реальна поведінка.

Вплив соціальних норм на особистість відбувається винятково через її внутрішні фактори - інтелектуальні, емоційні, вольові та соціально-ціннісні орієнтації, оціночні критерії, погляди і прагнення.

Для розуміння природи і причин соціальних відхилень необхідно, перш за все, визначити співвідношення між соціальними нормами і соціальними відхиленнями. Адже розмаїття відхилень залежить від числа норм, оскільки норма типова, а відхилення від неї можуть бути індивідуалізовані.

На відміну від кримінології, карного права та інших правових наук, розглядаючи соціальні відхилення у ракурсі порушення норм права, соціологія використовує більш широке визначення відхилень, що пов'язується з порушенням загальноприйнятих норм та цінностей.

2.4. Соціальні відхилення та їх характеристики

Соціальні відхилення - це порушення соціальних норм, які характеризуються визначеною масовістю, стійкістю та розповсюдженістю. Мова йде про негативні масові соціальні явища такі як пияцтво, злочинність, бюрократизм, релігійний та ідейний фанатизм, тоталітаризм та ін.

На думку Л. Філонова, потреба у оперуванні поняттям «відхилення» виникає при співставленні традицій з інноваціями, коли асоціальні явища починають сприйматись як «нова» норма, оскільки критерії відхилень закладені у культурі.

Як стверджує В. Кудрявцев, соціальні відхилення мають наступні ознаки: історичну детермінованість, негативні наслідки для суспільства, відносно масовий та відносно стійкий характер у часі. Соціальні відхилення характеризуються спрямованістю та змістом. Суспільство протиставляє соціальним відхиленням організовані засоби боротьби з ними: правові, економічні, моральні санкції.

М. Бобнева зазначає, що на відміну від природних норм, фізичних та біологічних процесів, соціальні норми можуть відповідати чи не відповідати об'єктивним законам розвитку. У такому випадку аномальною стає «норма», «нормальним» є відхилення від неї. Внаслідок цього соціальні відхилення можуть бути не лише негативними, такими що порушують функціонування системи, але і позитивними, що стимулюють її прогресивний розвиток. Межі між позитивними та негативними відхиленнями рухомі у часі та просторі соціумів.

На думку О. Змановської, соціальні відхилення кількісно та якісно характеризуються рівнем, структурою та динамікою.

Рівень (коефіцієнт) відхилення визначається як кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення відносно чисельності населення. Він суттєво розрізняється у різних країнах і у різні роки, оскільки залежить від сукупності факторів: соціально-економічних, політичних, моральних і т. п.

Структура відхилення відображає співвідношення окремих форм всередині явища.

Динаміка відхилення - це показник зміни рівня і структури всього масиву вивчених явищ за визначений час.

О. Змановська зазначає також, що, незважаючи на визначену

подібність, соціальні відхилення відрізняються від девіантної поведінки особистості. У першому випадку має місце соціальний феномен, а у іншому - психологічний. Таким чином, вона стверджує, що девіантна поведінка виступає і як індивідуальний акт, і як елемент соціального буття.

Психологічний підхід до класифікації різновидів поведінки, що відхиляється, засновується на виділенні соціально-психологічних відмінностей окремих видів відхилень у поведінці особистості, зокрема, виді порушеної норми, психологічних цілях поведінки та її мотивах, результатах та наслідках поведінки, її індивідуально-стильових характеристиках.

Т. Донських та Ц. Короленко поділяють девіації на дві групи: *нестандартна поведінка*, що виходить за межі соціальних стереотипів, та *деструктивна поведінка*. Деструктивна поведінка, у свою чергу, поділяється на *внутрішньодеструктивну*, що спрямована на дезінтеграцію особистості, та *зовнішньодеструктивну*, яка орієнтує на порушення соціальних норм (правових, моральних, культурних, етичних тощо). Зовнішньодеструктивна поведінка ділиться на *аддиктивну* та *антисоціальну*. Аддиктивна поведінка передбачає вживання деяких речовин або специфічної активності з метою відійти від реальності та отримання бажаних емоцій (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм тощо). Антисоціальна поведінка відрізняється порушенням існуючих законів і прав інших людей у формі протиправної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Т. Донських та Ц. Короленко виділяють такі види поведінки, як:

- ✓ суїцидну (поведінка, що характеризується підвищеним ризиком самогубства);
- ✓ конформістську (поведінка без індивідуальності, орієнтована виключно на зовнішні авторитети);
- ✓ фанатичну (виступає у формі сліпої прихильності до будь-якої ідеї, поглядів);
- ✓ аутичну (занурення у світ власних фантазій);
- ✓ нарцистичну (керується почуттям власної грандіозності).

Соціологи розглядають відхилення у поведінці як такі соціальні явища, що групуються за певними критеріями:

- ◆ за масштабом прояву - масові та індивідуальні;
- ◆ за наслідками - негативні (потенційно небезпечні) і позитивні;

- ◆ за суб'єктом відхилення - конкретні особи, неформальні угруповання, неофіційні структури, соціальні групи;
- ◆ за об'єктом - економічні, побутові, майнові порушення та інші;
- ◆ за тривалістю - одноразові та тривалі;
- ◆ за типом порушеної норми - злочинність, пияцтво, наркотизм, самогубство, аморальна поведінка, злидарство, проституція, хуліганство, корупція, бюрократизм, тероризм, расизм, геноцид, деструктивні культи тощо.

Індивідуальні і масові відхилення. Індивідуальні - коли окремих індивід відкидає норми своєї субкультури. Масові - розглядаються як конформна поведінка члена девіантної групи, стосовно її субкультури, наприклад, підлітки з неблагополучних сімей, які більшу частину свого життя проводять у підвалах. «Підвальне життя» здається їм нормальним, вони мають «підвальний» моральний кодекс, власні закони і культурні цінності. У даному випадку спостерігається групове відхилення від домінуючої культури, тому що підлітки живуть відповідно до норм власної субкультури.

Індивідуальні та масові відхилення можуть бути *первинними і вторинними*. Під первинним відхиленням розуміється така поведінка, яка у цілому відповідає культурним нормам, що визнані суспільством (так званий девіантний випадок). У даному випадку девіантні дії індивіда незначні та стерпні, тож соціально він не кваліфікується девіантом і до речі, не вважає себе таким. Для нього та оточуючих, дане відхилення виглядає просто як невеличка «витівка», ексцентричність, епатажність, помилка. Вторинним відхиленням називають відхилення від існуючих у групі норм й яке соціально визначається як девіантне.

Позитивні відхилення, на думку В. Кудрявцева, оцінюються з погляду культури, яка існує у даному суспільстві. Тож доцільно також звернути увагу на ті відхилення у особливостях та способах поведінки, що можуть викликати соціальне схвалення:

- *надінтелектуальність*, яка розглядається як засіб поведінки, що викликає соціальне схвалення лише за умов досягнення певного числа соціальних статусів, інтелектуальна посередність є неможливою, наприклад, для великого вченого, культурного діяча і т. ін., у той час як цілком нормальна для актора або спортсмена;

- *особливі схильності*, що дозволяють виявляти унікальні якості на дуже вузьких, специфічних ділянках діяльності;

- *надмотивація*, яка часто є компенсацією за позбавлення або

переживання, що, наприклад, перенесені у минулому (існує думка, що Наполеон мав високу мотивацію до досягнення успіху і влади в результаті самотності, пережитої ним у дитинстві; Ніколо Паганіні постійно прагнув до слави і пошани внаслідок перенесених у дитинстві образ та глузувань однолітків);

- *особистісні якості*, що допомагають досягти успіху;

- *щасливий випадок* - це не тільки яскраво виражений талант і бажання, але і їхній прояв у визначеному місці й у визначений час.

Негативні (культурно-засуджувані) відхилення або асоціальна поведінка суперечить прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам. Основними видами девіантної поведінки є злочинність і аморальна поведінка, що не караються кримінально. Значне місце приділяється вивченню мотивів, причин і умов розвитку девіантної поведінки. Негативна девіантна поведінка є результатом невірною розвитку особистості та впливу несприятливої ситуації, у якій вона опинилась.

Перші прояви девіантної поведінки, як правило, спостерігаються у підлітковому віці і обумовлені незавершеністю процесу формування особистості та відносно низьким рівнем її інтелектуального розвитку, негативним впливом родини, найближчого оточення, а також залежністю підлітка від вимог групи і прийнятих у ній цілісних орієнтацій. Нерідко девіантна поведінка є для підлітків засобом самоствердження, виражає процес неприйняття дійсності або уявленої несправедливості дорослих. У свою чергу, культурно-засуджувані відхилення поділяються на: відхилення корисливої орієнтації; агресивної орієнтації; відхилення соціально-пасивного типу.

До корисно-спрямованих соціальних відхилень належать правопорушення і провини, що пов'язані з прагненням одержати матеріальну або майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, спекуляція). Серед неповнолітніх, такого роду відхилення проявляються у вигляді злочинних кримінально-карних дій, провин, аморальної поведінки тощо.

Соціальні відхилення агресивної орієнтації виявляються у діях, що спрямовані проти конкретної особистості (образа, хуліганство, розбої, зґвалтування, вбивство тощо).

Відхилення соціально-пасивного типу виражаються у прагненні віддалення від активного громадського життя, ухиленні від цивільних обов'язків, небажанні вирішувати особисті та соціальні проблеми.

Наприклад, ухилення від навчання та роботи, злидарство, соціальне сирітство, вживання алкоголю, наркотиків, інших психоактивних речовин, що занурюють у світ штучних ілюзій і руйнують психіку. Крайній прояв подібної позиції - суїцид.

Оскільки ця класифікація була запропонована ще радянськими вченими, то, звісно, вона відповідала ціннісному стану тамтешнього суспільства, яке характеризувалося наявністю загально державницької комуністичної ідеології, що ґрунтувалася на чітко визначених моральних нормах, які не можна було порушувати і відповідно до яких розглядалися будь-які вчинки та дії людей, зокрема, підлітків.

2.5. Класифікація поведінки, яка відхиляється

Сучасне українське суспільство суттєво відрізняється від радянського 70-80-років ХХ ст. як наявністю позитивних, так і негативних явищ. Із набуттям самостійності та незалежності, що, беззаперечно, є величезним надбанням народу, широкого розповсюдження набули кризові явища, які спричинили значне поширення як властивих радянській дійсності девіацій (пияцтва, злочинності, самогубств, наркоманії, аморальної поведінки, хуліганства, бюрократизму тощо), так і не характерних для тих часів відхилень, наприклад, таких як злидарство, жебрацтво, деструктивні культи, тероризм, геноцид, корупція, рекет, гомосексуалізм, гемблінг тощо. Про це красномовно свідчить статистика та оприлюднення цих фактів засобами масової інформації.

Як різновиди девіацій найчастіше визначають наступні:

Делінквентна поведінка (от лат. delictum - провина, англ. - delinquency - правопорушення) - антисуспільна протиправна (протизаконна) поведінка індивіда, втілена в його вчинках (діях чи бездіяльності), що спрямована на нанесення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому.

Залежна поведінка - найпоширеніший вид девіантної поведінки, що характеризується прагненням до кого-небудь чи чого-небудь з метою отримання задоволення чи адаптації.

Аддиктивна поведінка (англ. addiction - схильність, звичка) - зловживання однією або декількома хімічними речовинами, що протікає на фоні зміни свідомості (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм і т. ін.).

Сексуальні девіації - відхилення від соціальних та моральних норм у

сексуальній поведінці здорової людини (розбещення, перверзії, гомосексуалізм, транссексуалізм, педофілія, зоофілія, фетишизм, трансвестизм та ін.).

Суїцид (самогубство) - свідоме позбавлення себе життя. Суїцидальна поведінка - поняття більш широке і включає в себе не лише суїцид, а й суїцидальні спроби і прояви.

Бродяжництво - переміщення впродовж тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або у межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його. Бродяжництво є характеристикою певного способу життя.

Жебрацтво - систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом.

К. Васке виділяє наступні типи девіантної поведінки: корисної орієнтації, агресивної орієнтації, соціально-пасивного типу, корисно-агресивної орієнтації. Спільним для всіх видів поведінки, що мають корисну спрямованість, є їх мотиви та цілі, що пов'язані з прагненням до набуття матеріальної користі. Відхилення агресивної орієнтації, зазвичай, викликані мотивами помсти, ворожнечі, неповаги до людини, виявляються переважно у порушеннях суспільного порядку. Відхилення соціально-пасивного типу - порушенням трудових та громадянських обов'язків.

Основними ознаками класифікації основних форм прояву девіантної поведінки є масштаб прояву; суб'єкти відхилення; об'єкти порушень; тривалість; тип порушеної норми; характер наслідків для девіанта та суспільства. Однак, вважаємо, що за лаштунками наукових пошуків залишилися такі критерії, як:

- ◆ співпадання/неспівпадання ціннісних систем девіантів і соціального середовища (суспільства);
- ◆ реакція соціуму на девіації.

Обґрунтувати доцільність запровадження таких критеріїв до наукового арсеналу дослідження девіацій у сучасному суспільстві, можна послуговуючись науковою концепцією соціальної мімікрії.

На пострадянському просторі широкого поширення набула соціальна мімікрія - такий спосіб адаптації, за якого соціальні суб'єкти (індивіди, групи, спільноти), хитруючи, свідомо вдаючись до подвійної моралі та амбівалентності особистісних ціннісно-нормативних систем, утілюють у соціальне життя маскувальну соціальну роль, що відповідає

суспільним експектаціям та інституціоналізованим нормам і стандартам.

У сучасних умовах певна частина підлітків удається до мімікріювання у своїй поведінці. Скажімо, коли вони *випадково* (спонтанно) попадають у таке соціальне середовище (наприклад, до субкультурних груп, кримінальних чи злочинних угруповань), яке сильніше за них і цінності якого не поділяються ними, вони вимушено - всупереч своїм цінностям скоюють девіантні (асоціальні чи протиправні) дії, щоб вижити. Такий вид девіацій можна назвати *вимушено-мімікрійними*.

За інших умов, коли підліток навмисне хоче завдати шкоди оточуючим, оскільки їх цінності не уможливають досягнення ним своєї мети, він маскує свої моральні принципи під інституціоналізовані норми, завдяки чому «стає своїм у цьому середовищі», щоб згодом нанести йому шкоди у будь-який спосіб - це *навмисне-мімікрійна девіація*. Тож такі девіації, за яких ціннісно-нормативні системи девіантів і середовища *не співпадають*, ми називаємо *мімікрійними*. Вони можуть бути вимушено-мімікрійними та навмисне-мімікрійними. А соціальні відхилення, які здійснюються у такому соціальному середовищі, ціннісну систему якого підліток *відкрито* визнає і співставляє із своєю, пропонуємо назвати *зухвалими*, оскільки, незважаючи на те, що підліток свідомо визнає його цінності, навіть сповідує їх, проте все одно кидає йому виклик у формі будь-якої девіації.

За критерієм «реакція соціуму на девіації» ми виокремлюємо:

- *активно-несхвалювані девіації*, що виявляються в такому соціальному середовищі, яке не схвалює і не підтримує їх, на виклик підлітка діє, відповідно, у вигляді певних соціальних санкцій або морального обурення;

- *активно-підтримувані девіації*, які властиві тому соціальному середовищі, яке саме характеризується асоціальними нормами;

- *пасивно-засуджувані девіації*, вербально не сприймаються соціумом;

- *індиферентні девіації* - соціум не помічає наявності цих девіацій чи залишається байдужим до них.

Визначення цього критерію дає можливість з'ясувати не тільки реакцію соціуму на девіації, але й його морально-психологічний стан, рівень соціального контролю.

На соціальному рівні поведінка, що відхиляється від норми - це лише одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю. Той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, вже сам по собі припускає, що вона не завжди їм відповідає. Визначити, чи є той чи інший вчинок девіацією нелегко. Це пов'язано з тим, що стандарти, типи, шаблони (соціальні норми) – не завжди виправдані і часто обумовлюють розбіжності. Практично все життя будь-якого суспільства характеризується наявністю відхилень.

Соціальні відхилення, тобто девіації, властиві кожній людині, зокрема, підлітку, саме тому особливо важливим є виявлення причин їх виникнення задля пошуку шляхів подолання їх негативних наслідків.

2.6. Стратегії поведінки соціального оточення девіанта

Під «стратегією» (грец. «вести військо») слід розуміти його таке значення, що означає загальний план керівництва громадською або політичною боротьбою, виходячи із розкладу основних протидіючих сил. Соціальну поведінку розглядатимемо в соціологічному її розумінні як «систему дій особистості, в якій проявляються її взаємовідносини із соціальним середовищем» та визначальними чинниками якої є «мотиви і цілі, що обумовлені соціально-історичною практикою».

Тож епістемологічно зміст *стратегії соціальної поведінки особистості або соціальної групи* можна визначити як загальний довготривалий план формування і реалізації особистісних (або групових) дій в системі взаємовідносин із соціальним оточенням, засобів і форм їх вияву відповідно індивідуальним (або груповим) мотивам і цілям. А відтак стратегія соціальної поведінки може бути суб'єктно-суб'єктною або суб'єктно-об'єктною, проте вона завжди є умотивованою, цілеспрямованою, має певні форми свого виявлення і засоби реалізації. Оскільки девіант і члени його соціального оточення завжди знаходиться у спільному соціально-просторовому полі свідомого або несвідомого взаємовпливу і одно- або різновекторних (протилежних, конфліктуючих) взаємодій, остільки кожен з них прагне моделювати і реалізувати свою поведінку з найменшими ризиками для себе. Складна і непередбачувальна поведінка девіанта завжди вимагає від його соціального оточення особливих навичок і вмій у формуванні свого ставлення до нього, здатності використовувати ті чи інші моделі соціальної поведінки у взаєминах з ним. Нам вдалося виокремити

наступні стратегії поведінки членів соціального оточення стосовно девіантів.

Наступальна стратегія, як правило, носить суб'єктно-об'єктний характер і властива такому члену родини або кола друзів, який має твердий характер і виявляє агресивне або жорстоке ставлення до девіанта, домінуючи над ним і підкоряючи його дії своїй волі. Така стратегія спрямовується на викорінення девіацій у підлітка (чи дорослої людини) за будь-яку ціну, незважаючи на засоби її досягнення, а її основним мотивом є формування у девіанта страху покарання або набуття фізичних чи психічних вад.

Протилежністю наступальній є *захисна або оборонна стратегія*. Вона теж є суб'єктно-об'єктною, однак у цьому випадку у ролі об'єкта виступає хтось із членів родини або із друзів, якого девіант (суб'єкт) обирає у якості «жертви» і різними шляхами (наприклад, погрозами про самогубство, шантажем тощо) примушує задовольняти його потреби. Характерними рисами захисної стратегії є прагнення членів соціального оточення убезпечити себе від деструктивних дій девіанта, переорієнтувати вирішення його проблем на інших, більш впливових та авторитетних людей, або на деякий час уникнути взаємодій з ним.

Індиферентна стратегія характеризується практично повним ігноруванням членами соціального середовища девіанта як суб'єкта соціальних відносин, відсутністю уваги до нього та його проблем. Така стратегія, як правило, носить ситуативний характер і реалізується у неблагополучних родинах, колах однолітків, які абсолютно байдужі до девіанта доти, доки він не може задовольняти їх інтереси і потреби.

Найбільш гнучкою є *мімікрійна стратегія* соціальної поведінки стосовно девіантів. Вона носить оманливий характер, може бути як суб'єктно-суб'єктною, так і суб'єктно-об'єктною. Вона вибудовується на основі хитрих засобів (лестощів, лицемірства, підлабузництва тощо) і може бути спрямованою як на умовляння девіанта пройти курс лікування від аддикції чи реабілітації, так і на поглиблення залежності, наприклад, від хімічних речовин. Її завданням є приховування від девіанта справжньої мети соціальних взаємовідносин для спрямування його поведінки у бажаному напрямку для соціального середовища напрямку.

Вигідною і перспективною є *компромісна стратегія* соціальної поведінки. Її особливість виявляється у тому, що члени соціального оточення намагаються дійсно зрозуміти девіанта, який, в свою чергу не

заважає цьому, а сприяє. Формування взаємовідносин відбувається на суб'єктно-суб'єктній основі шляхом виявлення поваги один до одного, пошуку і реалізації взаємоприйнятних форм взаємодії у певній життєвій і складній ситуації. Звісно, обидві сторони мусять поступитися певними особистісними інтересами заради досягнення спільної мети – викорінення девіацій.

Окреслені стратегії поведінки членів соціального оточення і девіантів можуть змінюватися, модифікуватися, набуваючи різного характеру, залежно від суб'єктивних та об'єктивних чинників. Вони розширюють уявлення про девіантну поведінку та способи подолання соціальних відхилень у суспільстві, проте потребують більш поглибленого аналізу і наукового обґрунтування.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Схарактеризуйте основні підходи до визначення поняття «норма».
2. Що являють собою соціальні норми? Зазначте їх ознаки, властивості та шляхи утворення.
3. Опишіть механізм здійснення впливу соціальної норми та поведінку конкретної особистості.
4. У який спосіб представлені соціальні норми у свідомості людини?
5. У чому полягає відмінність між поняттями «девіантна поведінка» і «соціальне відхилення»?
6. Як кількісно й якісно можна схарактеризувати соціальні відхилення?
7. Класифікуйте соціальні відхилення та складіть перелік тих відхилень, які Ви спостерігаєте у своєму соціальному оточенні.

Література

1. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
2. Комлев Ю.Ю. Теории девиантного поведения: учебное пособие / Ю.Ю. Комлев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд. дом АЛЕФ-ПРЕСС, 2014. – 222 с.
3. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид.,

доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. університет, 2012. – 448 с.

4. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій / Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. – К.: Каравела, 2016. – 544 с.

5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М. Пічи. 2-ге видання стер. – Львів: «Новий Світ-2000», 2004. – 480 с.

6. Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-е вид., доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

7. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник / М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

Розділ 3

Детермінація девіантної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Детермінація: зміст поняття.*
- *Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій.*
- *Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Р. Агн'ю.*
  - *Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін).*
  - *Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг, Д. Глейзер, Р. Айкерс та ін.).*
  - *Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер, Ф. Зак).*
  - *Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін, Г. Сайкс, Д. Матза).*
  - *Субкультурні концепції девіантної поведінки (О. Турк, Ф. Трешер, Ф. Ферракуті, М. Вольфганг).*
  - *Конфліктологічні теорії: радикально-критична кримінологія та неомарксизм (Дж. Волд, О. Терк, У. Чемблісс, Р. Куїні, Д. Грінберг).*
  - *Інтегративні, модерністські та постмодерністські девіантологічні парадигми.*

3.1. Детермінація: зміст поняття

Я. Гілінський зазначав: «... Незважаючи на те, що написано тисячі томів, присвячених проблемам девіантної поведінки, й досі не зовсім зрозуміло, що це таке». І дійсно, сучасні знання про девіації дозволяють стверджувати, що ми маємо справу з надзвичайно складною формою соціальної поведінки особистості, яка детермінована системою взаємопов'язаних факторів.

Детермінізм (від лат. *determino* - визначаю, обмежую) - філософське вчення про об'єктивність закономірного взаємозв'язку і взаємної обумовленості речей, процесів, явищ реального світу. Сучасний детермінізм передбачає наявність різноманітних об'єктивно існуючих форм взаємозв'язку явищ, більшість з яких виражаються у вигляді співвідношень, що не мають безпосередньо причинного характеру,

тобто прямо не містять у собі моментів виродження.

Детермінація - категорія, що означає визначений характер буття явищ. Відповідає на запитання: чому виникає річ (явище), чим воно породжується, чим визначається його існування, чому воно змінюється і зникає, у що воно перетворюється?

Детермінанти фіксують активність буття та стверджують, що будь-яка річ (явище) є результатом зміни інших речей (явищ), є у них укоріненою.

Під детермінацією девіацій розуміють сукупність факторів, що викликають, провокують, підсилюють чи підтримують девіантну поведінку. Детермінуючі фактори діють на різних рівнях соціальної організації, у яких особистість є однією з підсистем. Оскільки система «суспільство - особистість» функціонує на декількох рівнях (геофізіологічному, макросоціальному, соціально-груповому, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному), то розрізняють і відповідні групи факторів, що детермінують девіації особистості:

- ◆ зовнішні умови фізичного середовища;
- ◆ зовнішні соціальні умови;
- ◆ внутрішні спадково-біологічні та конституційні передумови;
- ◆ внутрішньоособистісні причини та механізми девіантної поведінки.

До *зовнішніх фізичних умов* девіантної поведінки фахівці відносять такі фактори, як кліматичний, геофізичний, екологічний і т. д. Навпаки, сприятливі умови зовнішнього середовища знижують ймовірність девіацій. Не дивлячись на існування зв'язку між фізичними умовами і поведінкою особистості, даний фактор може бути визнано недостатньо суттєвим, оскільки він діє досить опосередковано, і люди поведуться по-різному за одних і тих же звичайних (фізичних) умов.

Найважливішими чинниками, що впливають на поведінку особистості, на думку Л. Ланцової і М. Шурупової, слід вважати саме *зовнішні соціальні умови*, до яких відносяться:

- суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна політика, традиції, мода, засоби масової інформації тощо);
- характеристики соціальних груп, до яких включена особистість (субкультура, соціальний статус і т. д.);
- мікросоціальне середовище (рівень та стиль життя родини, психологічний клімат у родині, особистості батьків, характер

взаємовідносин в сім'ї, стиль виховання, вплив друзів, знайомих і т. ін.).

Під *домінуючими детермінантами девіантної поведінки* розуміють такі соціальні (або соціетальні) умови (обставини), які або характеризуються відсутністю чітко визначених ціннісно-моральних пріоритетів і масовим поширенням поведінкових відхилень, або не відповідають рівню домагань людини, перешкоджаючи їй досягти бажаної мети у суспільно-схвалюваний спосіб, що спричиняє її невпевненість у собі, почуття самотності, фрустрації, які виявляються через виклик соціальному оточенню шляхом різноманітних девіацій.

3.2. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій

Вплив суспільних процесів і соціальних груп на поведінку людей розглядається, звісно, у межах соціологічного підходу.

Класична школа у дослідженні причин девіантної поведінки представлена соціологічними працями мислителів доби Просвітництва - Є. Бентамом та Ч. Беккарієм.

З позицій представників цієї школи людські істоти є гедоністичними створіннями (*homo calculus*), які діють, орієнтуючись на особисті інтереси, але водночас є раціональними та такими, що вміють оцінювати наслідки, переваги та недоліки окремих дій.

Центральна ідея Є. Бентама - утилітарне уявлення про доцільність будь-якої соціальної дії: вона повинна бути спрямована на те, щоб зробити щасливішими якомога більше людей. Досліджуючи правову систему Великої Британії XVIII ст. (де смертною карою каралися більш ніж 200 порушень закону), Є. Бентам дійшов висновку, що у ній існував ухил у бік суворості покарань. У раціональній же системі покарання мають відповідати важкості злочинів.

На відміну від Є. Бентама, інший представник класичної школи у дослідженні девіацій та їх причин Ч. Беккарія, стверджував, що покарання повинне базуватися не стільки з огляду на шкоду, спричинену жертві злочину, скільки приймаючи до уваги шкоду, спричинену суспільству. Щодо злочинців, то найбільш ефективним стримуючим фактором є певність виявлення винуватця. Вдосконалення роботи правоохоронних органів слід супроводжувати пом'якшенням санкцій стосовно правопорушників. Інформацію про скоєний злочин та виявлених злочинців слід оприлюднювати.

Наступний етап розвитку протосоціологічних знань про девіантну

поведінку характеризують домінуванням позитивістського підходу. Одним з перших антропологів-криміналістів був Ф. Гелл – засновник френології. Дослідник спирався на припущення про те, що мозок – орган розуму, важливі особливості особистості асоціюються з специфічними ділянками мозку, форма черепа людини корелює з його вмістом й є індикатором індивідуальності. Ф. Гелл висунув в межах запропонованої ним теорії френології сміливу гіпотезу про зв'язок форми людського черепа і схильність індивіда до злочинної поведінки. Фактично, він був першим європейським дослідником, який намагався змінити теологічну перспективу трактування природи розуму й наблизився до розуміння фізіологічного зв'язку форми голови й розуму. Френологія Ф. Гелла не була емпірично перевірена, проте стала прототипом механізму типологічного оцінювання підозрюваних злочинців за антропологічними ознаками.

Іншим найвідомішим представником раннього біологічного позитивізму є Ч. Ломброзо - італійський кримінолог, засновник італійської школи кримінології, автор праці «Злочинна людина» (1876 р.). Дослідник стверджує, що злочинна поведінка успадковується, і що злочинці можуть бути ідентифіковані завдяки фізіономічним характеристикам чи деформаціям, що являють собою приклади деградації, соціальної та біологічної еволюції у зворотному напрямку. Природжених злочинців, згідно з Ч. Ломброзо, можна виявити завдяки таким характеристикам, як великі щелепи, що виступають вперед, низьке чоло, високі вилиці, сплюснутий або задертий ніс, нечутливість до болю, довгі руки тощо. Зазначені характеристики, на думку дослідника, є доказами атавістичного виродження. Для емпіричного обґрунтування своїх висновків Ч. Ломброзо здійснював порівняння антропологічних характеристик засуджених злочинців та італійських вояків. Він вважав, що чоловік з п'ятьма і більше подібними фізичними атавізмами визначається як «природжений злочинець». Для ідентифікації жінок в такій якості достатньо трьох аномалій. Поряд з природженими злочинцями Ч. Ломброзо виділяв безумців і кримінолоїдів (кримінальний тип). Найнебезпечнішим для суспільства є природжений злочинець, у той час як безумці – епілептики або психічно ненормальні особи, інтелектуально непридатні до життя у соціумі.

Ч. Ломброзо вважав, що «кримінальний тип», який відрізняється від незлочинної людини своїми анатомічними, фізіологічними та патологічними особистісними якостями - відсутністю докорів сумління,

цинізмом, жорстокістю, пихатістю, гонористістю, прагненням до помсти тощо, є результатом деградації людини на ранніх стадіях еволюції. Для представників цього типу властиві хворобливі потяги, сильні емоції, що спонукають їх за визначених обставин скоювати злочини.

Природжений злочинець - людина ненормальна, але не навіжена. Однак у подальшому він наділив природженого злочинця доволі важливою рисою - епілепсією. На думку, Ч. Ломброзо, природжену злочинність та моральну навіженість (відсутність почуття провини, відчуття добра і зла, аморальність тощо) слід розглядати як специфічні форми прояву епілепсії. У боротьбі зі злочинністю пропонував своєчасно виявляти всіх «природжених» злочинців до того, як вони скоять злочин; лікувати тих, хто піддається цьому, а також довічно ув'язнювати або фізично знищувати тих, хто не піддається лікуванню.

Попри помилковість багатьох поглядів, Ч. Ломброзо вважають засновником криміналістичної ідентифікації. Саме він першим розробив методику вивчення самого злочинця, створив першу класифікацію злочинців, виділяючи природжених злочинців, душевнохворих злочинців, злочинців за пристрастю, випадкових злочинців.

Теорія Ч. Ломброзо стала проривом на шляху переходу від спекулятивно-метафізичного до позитивістського пояснення злочинності. В його теорії абсолютизовані антропологізм та біологічний детермінізм, а злочинці являють собою окремих, особливий різновид людей, деградує до ранніх стадій біологічної еволюції. Звідси вплив на злочинців необхідно впровадити як на хворих людей, використовуючи переважно засоби медичного характеру.

Ідеї Ч. Ломброзо стали приводом для дискусій та гострої критики, у першу чергу, через те, що девіантна поведінка розглядалася ним з позиції біологічного детермінізму без належної уваги до історичних, культурних й соціальних чинників. Теорія атавізму з точки зору сучасної науки має серйозні недоліки методології, не витримує емпіричної перевірки, проте, не дивлячись на помилковість деяких положень, внесок Ч. Ломброзо у розвиток кримінології та девіантології як засновника антропо-біологічного напрямку визнається світовим науковим товариством.

Спираючись на теорію біологічної обумовленості девіантності Ч. Ломброзо, розвивали свої ідеї італійські кримінологи Р. Гарофало та Е. Феррі. Зокрема, Р. Гарофало намагався пояснити злочинну поведінку

апелюючи до психологічних причин. На відміну від нього професор права Римського університету Е. Феррі, у своїй праці «Злочинна соціологія» визначав причини злочинності, враховуючи так соціально-демографічні характеристики, як стать, вік, расова приналежність, щільність населення, політичні та економічні чинники. Сутність концепції Е. Феррі полягає у розгляді злочинів як вихідної від трьох груп чинників (антропологічних, фізичних, соціальних). Антропологічні фактори детермінують протиправну діяльність лише «природжених злочинців». Фізичні фактори (клімат, погода, географічні особливості) впливають на всіх злочинців у рівній мірі. Проте соціальні чинники особливо стосуються випадкових злочинців.

Для пояснення злочинної поведінки Е. Феррі досліджував умови сімейного та суспільного життя злочинця та його антропологічні особливості (анатомічні, фізіологічні, психологічні). Фактично вивчаючи злочинність з точки зору системного підходу, він зауважував, що у будь-якому соціальному середовищі наявні мінімум природної та спадкової злочинності, детермінованої антропологічними чинниками. Логічними є ідеї Е. Феррі щодо ймовірнісного характеру прояву відхилень, а саме людина, володіючи антропологічними ознаками природженого девіантна, має високу ймовірність стати злочинцем. Тому за допомогою соціальних заходів можливо нейтралізувати тиск біологічних факторів.

Впроваджуючи антропо-біологічні дослідження злочинності в США Е. Хутен розробив авторську програму статистичного спостереження, що передбачала протягом 15 років вимірювання фізичних характеристик 13 тис. осіб з десяти країн (тюремних в'язнів, пацієнтів психіатричних клінік, пожежників, поліцейських, студентів коледжів) за 107 антропологічними параметрами. Його основний висновок полягав у тому, що соціологічні чинники не так важливі, зважаючи на те, що злочинці у своїй основній масі є представниками «органічно нижчого класу людей» за самою своєю природою. Злочин, за Е. Хутеном, зазвичай є результатом погіршення стану організму, тому обґрунтованими є його міркування щодо необхідності запровадження жорстких заходів соціального контролю, у тому числі пов'язані з ізоляцією фізично, психічно й морально непристосованих індивідів.

Ломброзівські ідеї, трансформовані у теоріях Р. Гарофало, Е. Феррі, Е. Хутена, знайшли своє відображення в концепціях психічної (розумової) неповноцінності осіб, які успадкували злочинні риси.

Подальший розвиток теорій антропо-біологічного напрямку пов'язано з конституціонізмом, тобто дослідження конституції або будови людини та її окремих органів.

Окремо можна розглядати продовження теорії Ч. Ломброзо, за якими злочинна поведінка визначається фізичними та конституційними особливостями. Так, згідно з поглядами американського лікаря і психолога У. Шелдона, виходячи зі зв'язку між типами темпераменту і типами соматичної будови людини, люди належать до трьох типів конституції, що були визначені на основі аналізу великої кількості фотографій фігур людей, максимально не схожих одна на одну:

- *мезоморфи* (люди атлетичної тілобудови - широкі плечі, мускулисті руки і ноги, мінімальна кількість підшкірного жиру) - особи найбільш схильні до девіантної поведінки, ця схильність виявляється у прагненні до домінування, активності, агресії;

- *ектоморфи* (особи худорлявої статури - витягнуте обличчя, тонкі довгі руки і ноги, вузька грудна клітка, нерозвинена мускулатура, відсутність підшкірного жиру, добре розвинена нервова система) - загальмовані, схильні до прихованої агресії, усамітнення, схильні до самоаналізу, невротичні;

- *ендоморфи* («товстуні») - м'якість, наявність великого живота, велика кількість жиру, в'ялі руки та ноги, кругла голова, нерозвинені м'язи) - добродушні, веселі, відкриті особи.

Грунтуючись на аналізі результатів спостереження, У. Шелдон трьом вищезазначеним соматипам приводить у відповідність три типи темпераменту, кожен з яких характеризується набором з 20-и рис:

- мезоморфі - *соматотонічний тип* (функціональна та анатомічна перевага опорно-рухового апарату) - впевненість у собі, любов до фізичних навантажень, прагнення до влади, ризикованість, хоробрість, агресивність, психологічна нечутливість, відсутність такту та жалю, гучний голос, екстраверсивність, жага пригод тощо;

- ектоморфі - *церебротонічний тип* (перевага діяльності вищих нервових центрів) - стриманість, фізіологічна реактивність, скритність, надмірна чутливість до болю, поганий сон, концентроване мислення, суб'єктивізм, жага усамітнення, хронічна втома тощо;

- ендоморфі - *вісцеротонічний тип* (функціональна перевага органів травлення) - розслабленість, любов до комфорту, загальмованість реакцій, соціалізація потреби в їжі, потреба бути серед людей, жага заохочення, стабільність емоційних проявів, терпимість, добрий сон,

легкість у прояві відчуттів, м'якість, комунікабельність, орієнтація на родину тощо.

Аналізуючи злочинну поведінку, У. Шелдон виділив три типи злочинців: дионісієвий (з порушенням моральних настанов), параноїдний (з односторонніми інтересами, пристрастями, лінійними судженнями), гебефренічний (з маніакальною поведінкою).

Значний інтерес викликала, пов'язана з розвитком генетики, хромосомна теорія спадковості (П. Джекобс, Ф. Брандон), що пояснювала причини появи агресії та злочинності як наслідок хромосомної аномалії типу ХУУ. Відомо, що жіночий хромосомний набір оснований сполученням двох Х хромосом, у чоловіків - сполучення однією Х і однією У хромосомами. Але іноді зустрічаються випадки сполучення ХУУ хромосом, коли додається одна зайва чоловіча хромосома.

П. Джекобс, досліджуючи ув'язнених у тюрмах Великобританії, довела, що відсоток осіб з такого роду аномалією серед в'язнів у декілька разів вищий, ніж серед простого населення. Однак подальші дослідження показали, що прямого обумовлення високого рівня агресії наявністю зайвої У хромосоми не спостерігається. Скоріше справа у меншому рівні інтелектуального розвитку осіб з цією аномалією. Вони фактично схильні до скоєння злочинів та актів агресії так само, як і люди зі звичайним хромосомним набором, але вони частіше потрапляють за ґрати і підлягають засудженню, що пояснює високий відсоток їх серед ув'язнених.

Інший напрямок біологічних теорій агресії пов'язаний з дослідженнями ролі гормональних впливів на злочинну і агресивну поведінку. У 1924 р. М. Шлапп, досліджуючи ендокринну систему в'язнів, з'ясував, що третина з них страждають емоційною нестійкістю, яка пов'язана з захворюваннями залоз внутрішньої секреції.

Відомо, що рівень тестостерону в організмі чоловіків більш ніж у десять разів вище, ніж у жінок. Оскільки тестостерон впливає на формування вторинних статевих ознак, цілком можливо було б припустити, що він сприяє розвитку більш високого рівня чоловічої агресії й схильності до злочинів. Численні експерименти з перевірки цієї гіпотези дали досить суперечливу інформацію. З одного боку, фактів на користь основного припущення (вплив гендерних відмінностей) було зібрано достатньо, з іншого - прямих даних, що підтверджують гіпотезу про вплив андрогенів на девіантність практично

немає.

Особливе місце серед біологічних теорій займає еволюційний підхід, заснований на законах природного відбору та спадковості Ч. Дарвіна. Прихильники цього підходу розглядають різні аспекти людської поведінки як прояв видових спадкових програм, у той час як критики еволюційної теорії вважають необґрунтованим перенесення законів поведінки тварин на психологію людини.

З усіх біокримінологічних пояснень злочинної поведінки найбільш верифікованою є теорія делінквентності С. Медника. З точки зору даної теорії злочинна поведінка прямо не успадковується, тобто генетичний чинник безпосередньо не обумовлює делінквентність. Скоріш за все, індивід успадковує сприйняття поведінкових зразків делінквентності, а це ніщо інше як навички опору тиску криміногенних чинників оточуючого середовища або пристосування до її нормальних вимог незаконним способом. Згідно гіпотези С. Медника, індивід успадковує автономну нервову систему, яка забезпечує йому специфічний потенціал реагування на фактори оточуючого середовища. У такому випадку він вчиться керувати агресивною або антисоціальною поведінкою дуже повільно або не навчається взагалі. Відповідно, такі люди значно більше схильні до делінквентної поведінки.

Провівши дослідження в Копенгагені, Данії, С. Медник вивчав зв'язок між злочинною поведінкою біологічних батьків і наступною злочинною поведінкою їх дітей, емпірично підтвердивши гіпотезу про те, що діти, біологічні батьки яких злочинці, більш вірогідно теж стають злочинцями, аніж ті, у яких прийомні батьки – злочинці.

Етологічний підхід К. Лоренца, розвиваючи ідеї Ч. Дарвіна, пояснює різні феномени людської поведінки, наприклад агресію, перш за все, як природний інстинкт самозбереження. Даний інстинкт розвивався у ході еволюції як біологічно необхідний. Сила агресії, на думку дослідника, залежить від кількості накопиченої агресивної енергії і сили специфічних стимулів, що спричиняють появу агресивної поведінки.

У межах психогенетичного підходу Ф. Гальтон провів систематичне вивчення індивідуальних відмінностей з метою з'ясування їх генетичної (спадкової) основи, використовуючи статистичний метод та метод «близнюків». Під впливом загальнобіологічного підходу він висунув положення про те, що індивідуальні відмінності психологічного розвитку, подібно до відмінностей тілесних, можуть бути пояснені лише

у категоріях вчення про спадковість.

Е. Уїлсон у роботі «Соціобіологія: новий синтез» запропонував для пояснення сутності та причин девіантної поведінки об'єднати положення сучасної біології, поведінкових наук і еволюційної екології, визначаючи соціобіологію як «систематичне вивчення біологічних основ всіх форм соціальної поведінки». Проводячи ентомологічні дослідження, Е. Уїлсон дійшов висновку, що емоції та деякі форми поведінки (альтруїзм, трайбалізм) знаходяться під контролем факторів й закріплені еволюційно, що забезпечує відокремлення, виживання і відтворення виду. Концертуючи увагу на аналізі альтруїзму, він довів, що жертвна поведінка забезпечує виживання та неперервність передачі генетичного матеріалу від одного покоління до іншого. Агресія, за Е. Уїлсоном, є вираженням універсальної емоційної схильності, яка детермінована культурною адаптацією і залежить від індивідуального досвіду. Всі люди володіють цією якістю, проте реальна агресія є адаптивною реакцією на загрози життю, а не спонтанним проривом накопленої енергії. Таким чином, соціобіологія Е. Уїлсона пояснює насилля й агресивність між групами та всередині груп як види поведінки, жорстко пов'язані з соціально-просторовим розташуванням та іншими життєво важливими ресурсами. Закони людського існування розроблені для того, щоб захищати генетично побудовані відносини між людьми, необхідні їм ресурси та життєвий простір. Руйнування цих генетично визначених відносин призводить до агресії та злочинів.

Прихильники біосоціальної теорії девіацій (Г. Кеєлан, Р. Джонсон, К. Бейлі) вважають, що девіантна поведінка спочатку завжди є немотивованою. На їх думку, соціальне оточення сприяє активізації взаємодії з девіантним середовищем, зменшує можливість соціального контролю і сприяє подальшому посиленню девіантної поведінки та схильності до неї. Для цієї ситуації характерно формування зворотної залежності між відносинами девіанта у родині й ступенем його залучення до девіантної групи. Як наслідок девіантні вчинки з немотивованих стають мотивованими.

Внутрішні біологічні процеси відіграють визначену роль у формуванні девіантної поведінки. Вони визначають силу і характер реакцій на будь-які взаємодії з оточуючим світом. Не дивлячись на те, що існують факти, які підтверджують існування біологічних основ девіантної поведінки, слід пам'ятати, що вони діють лише у контексті відповідного соціального оточення. Більш того, соціальні умови самі по

собі можуть викликати біологічні зміни у організмі, визначаючи, наприклад, реактивність нервової системи або зміни гормонального фону.

3.3. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Р. Агн'ю

Для пояснення соціальних девіацій Е. Дюркгейм запропонував концепцію аномії. Термін «аномія» у перекладі з французької означає «відсутність норм, організації». На його думку, девіації є складовою частиною будь-якого здорового суспільства, основною причиною появи різних форм девіантної поведінки людей є порушення соціальних норм або їх нехтування.

Пояснюючи явище соціальної аномії, він підкреслював, що соціальні норми відіграють важливу роль у регуляції життя людей. Життєвий досвід людей певною мірою відповідає соціальним очікуванням, які обумовлені соціальними нормами. Однак у часи криз та соціальних змін цей досвід перестає відповідати ідеалам, що втілюються у соціальних нормах, у результаті чого люди перебувають у стані заплутаності та дезорієнтації. Соціальну дезорганізацію Е. Дюркгейм визначає як стан суспільства, коли культурні цінності, норми та соціальні взаємозв'язки відсутні, послаблені та протиставлені один одному за своїм змістом і сутністю. Аномія - це такий стан суспільства, коли воно втрачає свою регулюючу функцію: значна частина людей знає про існування зобов'язальних нормативів, але нехтує ними, ставиться до них негативно або байдуже. Іншими словами, аномія є наслідком неповноти переходу суспільства з одного стану до іншого, а саме від механічної солідарності до органічної, коли старі соціальні інститути і норми зруйновані, а нові ще не створені.

Е. Дюркгейм стверджував, що абсолютна аномія, або повне відчуження від норм, фактично неможливе, оскільки суспільство - це нормативна система. Якщо люди не підкорюються одним нормам, то це означає, що вони у даний момент підкорюються іншим нормам. Конкретні суспільства і соціальні групи різняться ступенем аномії, через те, що обов'язково у суспільствах наявні соціальні групи, які відрізняються внутрішньою дисциплінованістю за самими умовами свого життя. З дитинства звиклі до стриманості, ці люди значно з меншими зусиллями волі можуть витримати нові випробування.

Особливо небезпечною для суспільства є концентрація девіацій.

Якщо порушення чи недотримання соціальних норм стає масовим явищем під загрозою знаходиться найцінніше - солідарність людського суспільства як соціального організму, носієм якої є колективна свідомість (сукупність вірувань і почуттів, що утворює визначену систему, яка існує об'єктивно, незалежно від нашої волі та свідомості). Творцем цієї солідарності є мораль, а джерелом моралі виступає релігія.

У своїй «Соціології» Е. Дюркгейм пише: «Злочин необхідний ... корисний для нормальної еволюції моралі та права ... він готує зміни». Навряд чи можна погодитись з такою позицією класика соціологічної думки. Коли злочин скоюють чужі, невідомі нам люди, то можна більш-менш визнати, що вони певним чином дають можливість відрізнити моральне від аморального. Проте коли злочинцями стають близькі, знайомі - то ставлення будь-якої людини, зокрема вченого, буде протестним щодо висловленої думки.

Ідеї Е. Дюркгейма отримали розвиток у роботах В. Парето, Л. Козера, які визнавали у якості провідних причин девіантної поведінки протиріччя між класами і різними соціальними силами, наприклад, новаторськими та консервативними.

У межах класового підходу, англійські соціологи Д. Доунс і П. Уїлліс, критикували концепцію «загального суспільного благополуччя». Так, Д. Доунс, досліджуючи девіантні субкультури у Лондоні, дійшов висновку, що основною причиною появи відхилень у поведінці підлітків є надлишок засобів та вільного часу (те, що їм дає благополучне суспільство). Не маючи можливості ефективно організувати роботу системи освіти через неврахування інтересів та здібностей учнів, що є вихідцями з різних соціальних класів, суспільство відсторонює дітей від освіти, і відповідно від сфери праці, й тим самим породжує криміногенні структури.

Американський соціолог, представник Чиказької школи В. Уайт в своїх працях «The Gang», «Street Corner Society», аналізуючи різновиди молодіжної активності, зокрема, протиправні дії молоді, робить висновки, що проблема молодіжних груп полягає не у втраті молоддю соціальних норм, а у тому, що через наявність репутації району (місця) їх проживання як дезорганізованого чи беззаконного, у підростаючого покоління просто немає можливості знайти себе і своє місце у суспільстві «нормальним» шляхом.

Важливу роль у вивченні загальних соціальних причин поведінки, що відхиляється від норми, відіграла теорія Р. Мертона. Відомий американський соціолог поєднав відхилення від соціальних норм з

об'єктивними розбіжностями між цінностями, що декларуються у суспільстві, й офіційними стандартами поведінки, з одного боку, та реальними можливостями й мотивами поведінки населення - з іншого. Внаслідок цього з'являються розбіжності між життєвими цілями людей та засобами їх досягнення, а це, у свою чергу, призводить до злочинності, алкоголізму, самогубства та інших відхилень від соціальних норм.

Р. Мертон модифікував поняття соціальної аномії, запропоноване Е. Дюркгеймом, пов'язавши його з напругою, яка визначає характер поведінки індивідів, коли прийняті у суспільстві норми протирічать соціальній реальності. Він розглядав девіантну поведінку як результат невідповідності визначених культурних прагнень соціальній структурі, яка визначає засоби їх задоволення.

Зважаючи на те, що кожна дія, вчинок людини включають два моменти: по-перше, визначення цілей; по-друге, пошук засобів, за допомогою яких суб'єкт здатний досягти мети. Обидві ці складові регулюються соціальними нормами, які поділяють їх на ті, що відповідають змісту культури, традицій (схвалюються або не заперечуються загалом, суспільною думкою, офіційними інститутами), цілі та засоби протилежного характеру. Оскільки не всі люди (класи) мають однакові умови для досягнення успіху, але вони можуть адаптуватись до протиріч декількома шляхами. У якості таких шляхів адаптації, Р. Мертон виділив:

- *конформізм* (повне прийняття соціально схвалених цілей і засобів їх реалізації);
- *інновацію* (прийняття цілей, підтвердження легітимних способів їх досягнення);
- *ритуалізм* (негнучке відтворення заданих або звичних засобів);
- *ретризм* (пасивне невиконання соціальних норм, наприклад у формі наркоманії);
- *заколот* (активний бунт - неприйняття соціальних норм).

Критики теорії Р. Мертона вказують на те, що, по-перше, він не приділяє уваги процесам соціальної взаємодії, за допомогою яких люди формують свій світогляд і планують свої вчинки. Р. Мертон описує порушників соціальних норм як індивідуалістів - людей переважно самодостатніх, що виробляють для себе рішення щодо можливості виходу зі стресових ситуацій без урахування вчинків представників їх оточення. По-друге, не кожний девіантний вчинок можна пояснити

розривом між цілями й засобами.

На думку українських соціологів сучасності Є. Головахи та Н. Паніної («Соціальне безумство: історія, теорія і сучасна практика» (1994)), у суспільстві слід розглядати три типи соціальних відхилень: психопатологію (порушення механізмів адаптації індивіда до соціальних норм і вимог, спричинених органічним ураженням нервової системи або функціональними розладами психіки), девіацію (свідоме вибіркоче порушення соціальних норм) та соціопатію (масова дезорієнтація в умовах ціннісно-нормативного хаосу, тобто втрата звичних орієнтирів свідомості та поведінки, руйнування самого об'єкту адаптації).

У посттоталітарному суспільстві розрізняють два типи реакцій на аномію:

1) ненормативні, пов'язані з прийняттям відсутності норм:

- цинізм (реакція, за якої безнормність стає індивідуальною нормою свідомості та поведінки, характеризується високим ступенем недовіри не лише до норм поведінки, а до людей взагалі);

- екстремізм (ненасильницькі легітимні форми протесту);

2) нормативні, які визначаються прагненням заповнити нормативний вакуум різного роду ціннісно-нормативними структурами:

- традиціоналізм (автоматичне повернення до старої системи цінностей);

- авторитаризм (потреба у приведенні до влади сильної особистості, що має змогу встановити «новий твердий порядок»).

Однією з найвдаліших сучасних модифікацій класичної теорії аномії вважають загальну теорію напруги Р. Агн'ю, який намагається пояснити девіації, об'єднуючи когнітивні, поведінкові, емоційні складові адаптації індивідів до напруги у соціальній системі. Основним положенням цієї теорії є припущення про те, що девіантність – це спосіб адаптації до стресу, що виникає в ході різних видів напруги. Р. Агн'ю виділяє декілька типів напруги, викликані негативним ставленням людей одне до одного: напруга як результат відмови від досягнення бажаних й позитивно оцінюваних цілей; напруга як факт усунення позитивних або бажаних для людини стимулів; напруга внаслідок створення негативних стимулів. Однією з можливих й найбільш вірогідних реакцій, необхідних для нейтралізації депресії, страху, фрустрації, є злочин або інша девіантна дія. Девіантна реакція – це спосіб знизити напругу для досягнення бажаних цілей, захисту,

отримання позитивних стимулів або відходу від негативних переживань. Від злочину до суїциду можливі всі форми девіацій залежно від того, якими особистісними якостями володіє індивід, в якій мірі він інтегрований до соціальної групи, наскільки успішно здійснюється соціалізація тощо.

3.4. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін)

Оригінальним підходом щодо пояснення причин девіацій є теорія Т. Парсонса. Так, характер людської дії, згідно його ідей, визначається чотирма підсистемами - організмом, особистістю, соціальною і культурною системами. Незважаючи на здібності людського організму до навчання та можливості створення нових елементів культури, жоден індивід сам по собі не здатен створити систему культури. Людина в основному пасивно навчається типовим зразкам поведінки, хоча і може внести в них незначні позитивні (або негативні) зміни. У межах, визначених, з одного боку, генетикою виду, а з іншого - нормативними культурними зразками, визначаються можливості конкретних індивідів і груп розвивати незалежні структурні поведінкові системи. Отже, власна поведінкова система є унікальним варіантом культури і притаманних їй зразків поведінки.

Суспільство являє собою такий тип соціальної системи, за якої система як універсуум досягає по відношенню до оточуючого середовища найвищого рівня самодостатності. Ядром суспільства є структурований нормативний порядок, що організує колективне життя населення за допомогою цінностей, диференційованих і спеціалізованих норм, правил, співвіднесення яких з культурою надає їм значимості та легітимності. Проблеми, пов'язані з правомірністю нормативної системи, можуть спричинити неможливість встановлення точної відповідності між статусом приналежності до суспільства і статусом відповідності нормативним приписам. Доти, доки ці проблеми не набудуть критичної гостроти, соціетальний колектив і його підсистеми, можуть діяти ефективно як єдине ціле.

Отже, для виживання і розвитку суспільство має дотримуватися єдиної культурної орієнтації, яка розділяється у цілому його членами (хоча і не обов'язково всіма) в якості основи їх соціальної ідентичності.

Разом з тим систематично повинні задовольнятися умови, необхідні для інтеграції організмів і особистостей членів суспільства.

Т. Парсонс вважав, що характер зв'язку суспільства з системою особистості радикальним чином відрізняється від його зв'язку з культурною системою, оскільки особистість як поведінковий організм і як фізико-органічне середовище у кібернетичній ієрархії розташовані нижче, ніж соціальна система. Основна функціональна проблема, що пов'язана з відносинами соціальної системи і системи особистості, стосується засвоєння, розвитку і затвердження у ході життєвого циклу адекватної мотивації участі у соціально значимих і контрольованих зразках поведінки. У разі появи розбіжностей між учасниками соціальних взаємодій і невиконанням очікувань культурних та соціальних систем, виникають відхилення у поведінці індивідів.

Р. Клаурд та Л. Оулін поглиблюють теоретичні межі, запропоновані Р. Мертоном, досліджуючи девіантну поведінку у молодіжному середовищі. На їхню думку, пошук виходу із ситуації невідповідності між цілями і доступними засобами може призводити до двох відмінних ситуацій. Дослідники виявили, що молодь, яка належить до робітничого класу, зазвичай ототожнює життєвий успіх із цінностями (матеріальними і символічними) середнього класу. Частина молоді орієнтується виключно на демонстративне споживання і не зважає на інші аспекти стилю життя середнього класу так само, як не вважає необхідним змінювати свій стиль життя і класову приналежність. Відтак представники цієї групи починають пошук статусу у межах свого класу, свого оточення чи культурного середовища. Такі індивіди опираються стимулам до соціальної мобільності. У них формується переконання у тому, що гроші є ключем до успіху, а не навпаки. Це створює підстави для девіантної, зокрема, злочинної поведінки з боку таких індивідів. Інші представники робітничої молоді адекватно сприймають структурну напругу, тобто невідповідність між бажаннями та можливостями їх задоволення. Тут соціальний успіх і, зокрема, зміна класового становища сприймаються як ключ до бажаних життєвих стандартів.

П. Сорокін ставить питанням про те, якщо індивід не має твердих переконань з приводу того що правильно, а що ні, якщо він не вірить у Бога або у абсолютні моральні цінності, якщо він більше не відчуває поваги до своїх обов'язків і, нарешті, якщо його пошуки задоволень і плотських цінностей є найважливішими у житті, що може формувати і

контролювати його поведінку по відношенню до інших людей? Нічого, окрім бажань. За таких умов людина втрачає моральній або раціональній контроль і навіть просто здоровий глузд.

Періоди переходу від однієї фундаментальної форми культури і суспільства до іншої, коли руйнується основа старої культури, а нова структура ще не виникла, коли соціокультурні цінності стають майже повністю «атомізованими» і конфлікт між цінностями різних людей, груп особливо загострюється, неминуче виникає необхідність протистояти цим змінам з особливою інтенсивністю. У межах суспільства таке протистояння набуває форми зростання злочинності і жорстокості покарань, особливо вибуху бунтів, повстань і революцій. П. Сорокін вважав, що причиною появи відхилень у поведінці людей є невідповідність між розподілом благ та їх особистісними якостями.

Ще одним наслідком перехідних періодів є зростання душевних хвороб і самогубств. Будучи позбавленими загальноприйнятих норм і цінностей - наукових або філософських, релігійних або моральних, або цінностей якого-небудь іншого роду - і оточені хаосом конфліктуєчих норм і цінностей, індивіди не мають авторитетного керівника чи надіндивідуального правила. В умовах хаосу люди неминуче стають психічно неврівноваженими, великого впливу у процесі формування поведінки набуває випадковий особистісний досвід, швидкоплинні фантазії і конфліктуєчі плотські імпульси. Неминучим наслідком цього є зростання дезінтеграції і дезорганізації. Нервові зриви є ще одним аспектом руйнування соціокультурного порядку.

3.5. Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг, Д. Глейзер, Р. Айкерс та ін.)

Ряд соціологів підкреслює подібність між способом вироблення девіантної поведінки й способом вироблення будь-якого іншого стилю поведінки. Одним з перших до такого висновку дійшов французький соціолог Г. Тард, який ще наприкінці ХІХ ст. сформулював теорію наслідування для пояснення девіацій. Він стверджував, що злочинці, як і «порядні» люди, імітують поведінку тих індивідів, з якими вони зустрічалися в житті, яких знали або про яких чули. Але, на відміну від законослухняних громадян, вони імітують поведінку злочинців.

У 1920-1930-ті рр. соціологи Чиказького університету (Р. Парк, Е. Берджес, Ф. Знанецький, У. Томас), намагаючись пояснити високий

рівень злочинності у Чикаго, провели ряд досліджень, у результаті яких виявили, що в окремих кварталах міста рівень злочинності залишався стабільним протягом багатьох років, незважаючи на зміни в етнічному складі населення. Науковці зробили висновок, що кримінальна поведінка може передаватися від одного покоління до іншого, тобто молодь, яка живе у зонах високої злочинності, засвоює злочинні моделі поведінки.

У 1939 р. американський кримінолог Е. Сазерленд, використавши висновки чиказьких соціологів, сформулював теорію диференційованої асоціації, у відповідності до якої девіантна поведінка - складна і диференційована форма поведінки, їй навчаються у взаємодії. Цей процес включає засвоєння девіантної мотивації та техніки реалізації девіантної поведінки. Диференційовані асоціації можуть варіюватися за частотою, тривалістю, пріоритетами та інтенсивністю. Він також стверджував, що девіація є результатом переважно спілкування з носіями злочинних норм. Індивідуальні відмінності людини якщо і визначають схильність до девіацій, то лише тією мірою, якою вони обумовлюють частоту і стійкість контактів зі зразками злочинної поведінки.

Ця теорія є скоріше описовою, аніж пояснювальною, оскільки аналізуючи механізм засвоєння зразків поведінки, впливу яких зазнає індивід, вона не пояснює звідки виникає злочинна поведінка, якій навчаються. Концепція Е. Сазерленда суперечить погляду, згідно з яким психологічні відмінності відокремлюють злочинця від інших людей. Вона проголошує, що злочинна діяльність засвоюється майже так само, як і така, що не суперечить закону, і що вона спрямована на задоволення тих самих потреб й цінностей. Злодії намагаються здобути собі засоби життя як і люди, що зайняті звичайною роботою, хіба що вони обирають незаконні засоби аби домогтися цієї мети.

Д. Глейзер критикував підхід Е. Сазерленда щодо розуміння природи злочинності, вважаючи його надмірно механістичним. Тому як альтернативу він запропонував уточнити процес диференційованої асоціації поняттям диференційованої ідентифікації, у відповідності до якого індивід наслідує поведінкові зразки до того моменту, поки він ідентифікує себе з реальними або уявними людьми, з точки зору яких його злочинна поведінка є допустимою. Ці люди можуть бути не лише представниками злочинних угруповань, а й близькими особами, представниками референтних груп. Іншими словами, Д. Глейзер

зауважував, що рішення про прийняття кримінального зразка поведінки належить самому індивіду і визначається його намаганнями самоідентифікуватися зі злочинними кумирами. На його думку, варто лояльно ставитися до відносин людей з кримінальним середовищем до того моменту, поки не виникає диференційованої ідентифікації з ним.

Продовжуючи ідеї Е. Сазерленда, Р. Айкерс створив свою теорію соціального научіння, яка містить всі положення концепції диференційованої асоціації, проте розглядає девіантність, злочинну поведінку як дії, що породжені диференційованими зв'язками не прямо, а опосередковано за допомогою особливих механізмів диференційованої ідентифікації та диференційованого посилення. Концепт диференційоване посилення описує той факт, що девіантна поведінка індивіда визначається мірою впливу заохочення і покарання. Чи буде індивід стримувати себе від скоєння злочину зараз, чи скоїть він його у майбутньому залежить від заохочень і покарань за ці його дії. Вірогідність скоєння або повтору делікту при позитивній реакції на нього, або навпаки – зменшується при негативній оцінці.

Р. Айкерс наголошує увагу на тому, що соціальне научіння є комплексним процесом взаємодії індивіда і злочинної групи як носіїв кримінальної субкультури з ефектом зворотного зв'язку. Фактично, мова йде про процес, в ході якого балансуються засвоєні негативні визначення закону за зразком «він написаний не для нас», імітації моделей кримінальної поведінки й засоби диференційованого підсилення, тим самим забезпечуючи стійку делінквентну поведінку.

Модель, запропонована Р. Айкерсом, передбачає вплив соціальної структури на поведінку індивіда через процес соціального научіння (диференційовану асоціацію, диференційоване підсилення, визначення закону, імітацію), проте не виключає дію структурних умов (соціальної дезорганізації, аномії, конфлікту культур), тим самим обґрунтовує перспективну ідею про можливу інтеграцію елементів процесуальних і соціокультурних теорій девіантності.

Теорія Р. Айкерса емпірично верифікована у праці «Девіантна поведінка: метод соціального научіння» й значно ґрунтовніше пояснює механізм злочинної поведінки, ніж концепція Е. Сазерленда.

Ю. Клейберг на прикладі підліткової девіантності розкриває сутність девіантної поведінки, визначаючи ставлення особистості до культурних норм. Девіації - це «специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань через демонстрацію особистістю ціннісного

ставлення до них». Для цього використовуються особливі прийоми: сленг, символіка, мода, манери, вчинки і т. д. Девіантна поведінка підлітків виступає як засіб досягнення значущої мети, самоствердження.

Т. Хірші стверджував, що віра у цінності, які визнані суспільством, призводить до активного прагнення участі у соціально схвалюваній діяльності, і чим глибше прихильність дитини до батьків, школи чи однолітків, тим менше імовірність того, що вона скоїть девіантні вчинки.

Н. Хінделанг визначав, що глибока прихильність до однолітків сприяє правопорушенням. Це означає, що групи однолітків дійсно регулюють поведінку своїх членів, і саме вони можуть заохочувати злочинну поведінку.

На думку І. Невського, В. Пирожкова, девіантній поведінці сприяє членство у неформальних молодіжних угрупованнях, до яких найчастіше потрапляють саме підлітки.

Л. Рубан справедливо вважає, що порушення соціального контролю призводить до криміналізації конфліктів, а невизначеність у критеріях та межах дозволеного, відсутність прозорих процедур й засобів контролю сприяє поширенню девіантної поведінки.

Соціологи вказують на те, що у сучасних умовах порушена регуляційна та контролююча роль соціальних інститутів, ускладнено задоволення і порушена ієрархія життєвих потреб. Так, В. Чеснокова, В. Абрамкін серед причин виникнення девіантної поведінки підлітків зазначають порушення процесу соціалізації, наявність кримінальної ситуації у суспільстві, негативний вплив засобів масової інформації, а все ж таки провідну роль, відіграють соціально-структурні фактори.

Розпад груп родинності зменшує кількість позитивних впливів на підростаюче покоління. Відсутність «сусідства» призводить до усунення неформального соціального контролю за місцем проживання. Сучасна «вулиця», на відміну від старих міських «дворів», перетворилась на простір з невизначеними межами і повністю звільнилася від контролю дорослих, які не хочуть і не можуть впливати на підліткові вуличні кампанії, що у переважній більшості схожі на злочинні групи.

М. Цілуйко відзначає негативний вплив засобів масової інформації на пропаганду сексуальної розпущеності серед молоді. Л. Філонов підкреслює, що численність повідомлень про безкарність «замовних» вбивств, про всесильність мафії, відсутність реакції суспільства знижує

чутливість населення до відхилень.

А. Петринін, В. Соколов, О. Кір'янова стверджують, що сімейні умови, включаючи соціальний статус, вид занять, достаток і рівень освіти батьків, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Саме тому, несприятливі сімейні умови сприяють виникненню антисоціальних дій.

Таким чином, соціологічні та близькі до них соціально-психологічні теорії розглядають девіантну поведінку як результат впливу соціальних процесів на людину складних взаємовідносин між нею і суспільством, групою чи конкретною особистістю. З одного боку, у самому суспільстві є серйозні причини для формування та розповсюдження різних форм девіантної поведінки, наприклад, соціальна дезорганізація і соціальна нерівність, з іншого - мікросоціум впливає на формування особистості у процесі її соціалізації.

3.6. Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер, Ф. Зак)

Соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих же соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку. Соціальні умови, дійсно, визначають характер девіацій (масштаб розповсюдження даних явищ у суспільстві чи соціальній групі), але їх виявляється недостатньо для пояснення причин і механізмів девіантної поведінки конкретної особистості. Тож у окремих працях була поставлена під сумнів сама висхідна позиція девіацій та її точка відліку - соціальна норма.

Теорія інтеракціонізму, яка розвинута західними дослідниками проголошує: «Визнання вчинків негативними, соціально шкідливими є відносним, оскільки ґрунтується на інтересах правлячих у суспільстві соціальних груп. Вирішальне значення у оцінці соціальних відхилень має не поведінка, а ставлення до них інших людей». Сутність цієї теорії полягає у тому, що девіантна поведінка не являє собою щось на кшталт психологічної схильності окремих індивідів, а детермінується процесом соціалізації («learned behaviour pattern»), тобто як тільки індивіду наклеюється ярлик злочинця, так він ним і стає. Вербалізація та артикуляція саме такого визначення даної групи осіб і є вирішальним для завершення процесу їх ідентифікації з девіантною групою.

Розвиваючи теорію ярликування, Ф. Танненбаум акцентує увагу на

тому, як саме суспільство реагує на різного роду відхилення і як впливає на їхнє відтворення. Визначаючи певний вчинок людини девіантним, суспільство «наклеює» їй ярлик. Таким чином, ярлик - це оцінка, яку дає суспільство діям індивіда чи соціальній групі. Ярлики діють у двох напрямках: вони утримують від антисуспільних вчинків, але за умови їх недоречного, надмірного застосування (за Ф. Танненбаумом це процес «надмірної драматизації зла») можуть поглиблювати антисуспільну поведінку.

Близькою до теорії ярликування є теорія стигматизації, представники (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер) якої вважають, що поряд з об'єктивними соціальними факторами діють так звані суб'єктивні чинники девіантної поведінки. Е. Лемерт, Г. Беккер вважали, що девіації - це наслідок того, що суспільство (точніше соціальна група) наклеює на особистість відповідні *ярлики* (стигми) шляхом співвіднесення дій конкретної людини з абстрактними правилами (*первинна девіація*). Поступово формується репутація, яка спонукає індивіда дотримуватись девіантної ролі (*вторинна девіація*).

І. Гоффман, досліджуючи людей з певними рисами, завдяки яким інші люди вважають перших не такими як вони, неприємними, девіантними, визначивши ці риси, назвав їх стигмами. Розмежовуючи індивідів за наявністю у них певних відмінностей, він виділяє три типи стигм (ярликів):

- ✓ фізична стигма (вроджені аномалії та тілесні ушкодження);
- ✓ дефекти волі (алкоголізм, наркоманія, душевні хвороби);
- ✓ расові стигми (негри, євреї тощо).

В межах соціоструктурної теорії стигматизації Ф. Зак, на відміну від Е. Лемерта, Г. Беккера, під впливом ідей теоретиків радикальної кримінології намагався пояснити появу злочинної поведінки та інших форм девіацій як наслідок «процесу припису» - сприйняття дій та прийняття рішень поліцейськими, суддями, чиновниками, які «програмуються селективно»; соціальні інститути стимулюють і підкріплюють девіації; поліція цілеспрямовано відшукує представників нижчих прошарків, щоб в інтересах правлячої меншості приписувати їм ролі злочинних елементів. Стигматизації піддаються, у першу чергу, нижчі прошарки капіталістичного суспільства. Це призводить до появи стійкого кореляційного зв'язку між приналежністю до тієї чи іншої соціальної страти і зареєстрованою злочинністю.

Дослідження феномену девіантної поведінки також отримало

розвиток у межах символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), який визначає девіацію як дію індивіда, що є результатом інтерпретації ситуації, а не дії зовнішніх сил. Близьку до інтеракціонізму спробу узагальнити результати різних досліджень, спрямованих на створення нормативної концепції девіацій, запропонували американські вчені Д. Дуглас та Т. Уекслер. Вони вказували на те, що оцінка вчинку як такого, що відхиляється від норми, історично змінна і розрізняється у залежності від національних традицій, культури і т. ін., для повноти й свободи дослідження «більш доцільним буде залишити визначення того, що ми вивчаємо, частково відкритим, відхилення - це будь-яка думка, відчуття або дія, яку члени соціальної групи вважають порушенням їхніх цінностей чи норм». Тим самим соціальне відхилення отримує суб'єктивно-нормативне пояснення.

3.7. Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін, Г. Сайкс, Д. Матза)

Проблеми соціальних відхилень пояснюються також культурологічними теоріями (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін), які акцентували увагу на аналізі культурних цінностей, що сприяють появі відхилень.

Отже, якщо проаналізувати соціологічну інтерпретацію психологічних концепцій девіантної поведінки, можна вочевидь переконатися у тому, що особливості (порушення) психіки особистості спричиняють відхилення у поведінці людини за певних соціальних умов: їх зміни, порушення, руйнації, до яких вона не підготовлена - або не може адаптуватися, або не може їх адаптувати до себе.

Т. Селлін підкреслює, що девіація виникає у результаті конфліктів між нормами культури. Дж. Мілер стверджував, що існує яскраво виражена субкультура нижнього прошарку суспільства, одним з проявів якої є групова злочинність. Ця субкультура надає великого значення таким якостям особистості, як готовність до ризику, авантюризм, азартність, витривалість, прагнення до гострих відчуттів і «везіння». Оскільки члени банди керуються цими цінностями у своєму житті, то інші люди, і, у першу чергу, представники середніх верств, починають ставитися до них як до девіантів.

Т. Селлін і Дж. Мілер вважають, що девіація має місце, коли індивід

ідентифікує себе з субкультурою, норми якої протиставлені нормам домінуючої культури. Але лише деякі люди засвоюють цінності девіантної субкультури, у той час як інші їх не приймають.

Дж. Мілер звертає увагу на те, що специфічний культурний клімат у окремих районах залишається незмінним протягом тривалого проміжку часу. Культура нижчого класу визначає систему цінностей, які підтримуються та зберігають основні риси відповідного стилю життя. Підлітки, засвоюючи культуру нижчого класу, що виступає вираженням їх власних настанов, норм і цінностей, самі виступають в якості субкультури по відношенню до культури суспільства в цілому.

Девіантність і злочинність не є прямим наслідком бідності та відсутності можливостей, а є, скоріш за все, результатом конкретних значень, характерних для культури нижчого класу. На думку Дж. Мілера, ця культура орієнтована на проблемність (спілкування підлітків з людьми з низьким рівнем правової свідомості), викривлення (демонстрація фізичної сили та відсутності страху), схильність до обману, переживання гострих відчуттів, фаталізму, автономії. Основні риси цієї культури обумовлені тим, що підлітки соціалізуються, як правило, у неповних сім'ях, без чоловіків за домінування жінок. У такій ситуації, згідно міркувань Дж. Мілера, дефіцит чоловічого виховання компенсується підлітками за рахунок моделей жорсткої маскулінності, звичної для «груп вуличних перехресть» - крадіжки, рекет, гемблінг, сексуальні авантюри, вживання алкоголю, наркотиків.

А. Коен фокусує увагу на поведінці злочинних угруповань робітничої молоді. Він не підтримував ідеї про те, що у бідних кварталах панує «закон джунглів», а наявність вуличних, криміногенних груп є рішенням загальних проблем (на культурному рівні), які характерні для всієї малозабезпеченої молоді.

А. Коен, як і більшість американських соціологів, був впевнений, що у суспільстві обов'язково існує «illegitimate opportunity structure», тобто жива криміногенна субкультура, в яку молодь включається задля пошуку свого власного життєвого шляху. На його думку, молодь, що належить до робітничого класу, формує власну делінквентну субкультуру у відповідь на брак економічних та соціальних можливостей досягти схвалюваних суспільством цілей. Вказаній субкультурі властиві: антиутилітаризм (у багатьох випадках у злочинах бракує практичних мотивів, основною метою є створення та відтворення відчуття солідарності, що виникає внаслідок спільного

порушення закону); агресія, жорстокість, характер вандалізму («якби цей світ був справедливим, то ці речі належали б мені»).

Ідеї А. Коена, здійснили революційний переворот щодо розуміння сутності і причин підліткової злочинності. У своїх дослідженнях він довів, що злочини молодіжних груп за своєю суттю є не утилітарними, вони є деструктивними як по відношенню до окремих людей, так і до соціальних норм в цілому. Злочини здійснювались задля наслідування модних стандартів, отримання престижу, підтвердження ідентифікації з групою. Одна з головних ідей А. Коена полягає у тому, що молоді люди не стають антисоціальними після включення до криміногенної структури: в криміногенну групу приходять саме антисоціально орієнтовані підлітки для інституалізації своїх антисоціальних норм та цінностей.

Підлітки нерідко обирають поведінкові альтернативи, протилежні нормам й цінностям культури великого товариства, діючи залежно від конкретної ситуації. Г. Сайкс, Д. Матза намагалися з використанням субкультурного підходу сформулювати основи теорії нейтралізації.

Делінквентність може бути результатом як різного роду тиску на підлітка з боку нормативної системи суспільства, що вимагає конформізму та дотримання законів, так і впливу субкультурних норм та цінностей делінквентного вуличного середовища, орієнтованого на девіантні дії. Більшість підлітків, володіючи в силу свого віку «наскрізною мораллю», вчиняють як конформні вчинки, так і делікти, дрейфуючи між наявними соціальними і правовими нормами. У випадку загрози звинувачення та притягнення до відповідальності вони самовиправдовуються, активно використовують захисні механізми нейтралізації, апелюючи до конкретної ситуації, конвенціональності й умовності деяких норм. Іншими словами, девіант інтерпретує вимоги норм у вигідному для себе сенсі, з метою мінімізації негативних наслідків їх порушення. Тим самим підлітки в цілях нейтралізації норм й наслідків їх порушення «раціоналізують» свої дії, виправдовуючи власну поведінку.

Г. Сайкс, Д. Матза у зв'язку з цим виділяють п'ять прийомів виправдання (технік нейтралізації):

- заперечення відповідальності (девіант представляє себе в якості жертви обставин, обґрунтовує відсутність злочинних намірів, перекладає відповідальність на інших);

- заперечення шкоди (у разі якщо відповідальність за вчинені дії

доводиться все ж нести, підліток намагається мінімізувати нанесену шкоду від власних дій);

- заперечення наявності жертви (девіант визнає свою відповідальність за скоєне, проте намагається переключити увагу на жертву злочину);

- заперечення наявності осіб, що засуджують девіантні вчинки (увага переноситься з девіантів на дії осіб, що засуджують наявні девіантні вчинки);

- звернення до цінностей чи важливих обставин (виправдання вчинків обґрунтовується на основі тотожності групових або субкультурних цінностей).

3.8. Субкультурні концепції девіантної поведінки (О. Турк, Ф. Трешер, Ф. Ферракуті, М. Вольфганг)

Конфліктологічна парадигма відхиляє всі теорії девіантної поведінки, вважаючи головною детермінантою девіацій природу сучасного суспільства (О. Турк, І. Тейлор, П. Уолсон, Д. Янг). Представники цього підходу називають себе «радикальними кримінологами», вони переважно займаються аналізом сутності законодавчої системи, розглядаючи «девіантів» не як порушників загальноприйнятих правил, а скоріше як бунтарів, що виступають проти капіталістичного суспільства.

О. Турк акцентує увагу на культурних чинниках девіантної поведінки. У центрі його досліджень боротьба між окремими соціальними групами за здійснення влади у індустріальному суспільстві. Цю владу здійснюють формальні інституції і саме за контроль над ними розгортається боротьба між соціальними групами. Перемога у цій боротьбі означає заміщення членами групи ключових позицій в урядових, економічних, релігійних, освітніх та інших інституціях. Групи, які здобувають таку перемогу кодифікують власні культурні цінності у законодавстві. У випадку якщо ті, чия поведінку регулюють правові норми, погоджуються із культурними цінностями домінуючої групи, має місце співпраця між громадянами та агентами соціального контролю. Натомість, у випадку якщо громадяни, чи окрема їх група, не погоджується із культурними нормами домінуючої групи - виникає конфлікт.

На думку О. Турка, більшість девіантних субкультур є негативним

відображенням суперкультури суспільства або якоїсь частини цієї суперкультури і вибудовують свої цінності за принципом зворотної симетрії. Поширеною є класифікація девіантних субкультур, яка наведена нижче:

- *кримінальна субкультура* характеризується використанням насильства і злочинів для досягнення схвалюваних суспільством цілей;
- *протестна субкультура* розглядає порушення норм як самоціль, діяльність групи завжди носить публічний характер і полягає у протиставленні себе решті суспільства;
- *субкультура професійної злочинності*, що знаходиться посередині між кримінальною і протестною (у межах цієї субкультури нормою вважається ніколи не працювати, не мати сім'ї, ув'язнення представниками цієї субкультури розглядається як бажане і необхідне).

Одним з представників субкультурної теорії девіантної поведінки є Ф. Трешер, об'єктом дослідження якого стали молодіжні злочинні угруповання в умовах мегаполісів. Автор вважав, що формування підліткових злочинних груп відбувається тоді, коли колективна поведінка цих груп викликає засудження з боку оточуючих. Таким чином, формується групова свідомість. Злочинні молодіжні субкультури виникають внаслідок накладання специфічних умов, таких як: низький рівень розвитку окремих територій з одного боку, і пошуків нової групової ідентичності з боку підлітків - з іншого. Дослідник виявив, що більшість молодіжних злочинних груп зосереджені у районах міста, для яких характерні безробіття, наявність багатоквартирних будинків, жителі яких мають низький рівень освіти і потребують соціального захисту.

Деякі молодіжні субкультури мають явно насильницький характер, оскільки побудовані навколо цінностей, які спричиняють появу агресії, насилля. Ф. Ферракуті, М. Вольфганг у праці «Субкультура насилля: на шляху до інтегративної кримінологічної теорії» запропонували оригінальну теорію субкультури насилля, основне положення якої полягає у тому, що насилля є формою адаптації до визначених життєвих обставин у контексті субкультурного середовища. Основні положення теорії вони виклали в наступних твердженнях:

- 1) субкультура насилля кардинально відрізняється або знаходиться у конфлікті з суспільством, частиною якого вона є;
- 2) потенційна схильність повсякчасно вчиняти насилля підкреслює глибоко дифузний характер субкультури;

3) ідеал насилля можуть розділяти люди різних вікових груп, проте він найбільш характерний для осіб, починаючи з пізнього підліткового до середнього віку;

4) розвиток позитивного ставлення до насилля і його використання в субкультурі, зазвичай передбачає научіння насильницькій поведінці в процесі диференційованого навчання, асоціації або ідентифікації;

5) використання насилля, продиктоване субкультурою, не завжди є протиправним, а його носії, відповідно, не завжди відчують почуття провини за скоєні насильницькі дії.

3.9. Конфліктологічні теорії: радикально-критична кримінологія та неомарксизм (Дж. Волд, О. Турк, У. Чамблісс, Р. Куїні, Д. Грінберг)

В умовах росту гетерогенності, соціальної нерівності й конфліктів в західних суспільствах другої половини ХХ ст. договірна модель закону втратила свої позиції, прихильників в галузі соціології та кримінології. Критика консесуальної моделі призвела до відродження конфліктологічної парадигми в сучасній соціології девіантної поведінки.

Теорія конфлікту виходить з того, що у гетерогенному суспільстві відсутня єдність й згода щодо розуміння його базових цінностей. Економічно сильні соціальні групи чи класи визначають зміст кримінального закону на основі пріоритету системи власних цінностей, задаючи тим самим юридично оформлені стандарти поведінки. Закон і поліція захищають права тих, хто має економічну й політичну владу. Якщо ж представники менш сильних груп діють у відповідності до внутрішньо групових цінностей, йдучи у розріз зі законами, то це шлях до девіантної поведінки.

Автор теорії групового конфлікту Дж. Волд у роботі «Теоретична кримінологія» розглядав соціальний конфлікт як універсальну форму взаємодії, обґрунтовуючи положення про те, що групові конфлікти пояснюють не лише природу кримінального права, а й злочинну поведінку. На його думку, індивід пов'язаний з соціальною групою спільними цінностями, нормами і статусно-рольовими характеристиками. Між групами існують відмінності в цілях та інтересах, що призводить до боротьби між ними за верховенство у соціальній ієрархії. Групи, що виграють суперництво, мають

можливість здійснювати кваліфікацію соціальної поведінки своїх опонентів як злочинного, використовуючи законодавчу та виконавчу владу. Згідно ідей Дж. Волда, весь політичний процес створення законів, його використання та порушення – пряме відображення вкорінення фундаментальних конфліктів між зацікавленими групами.

Цікавим продовженням работ Дж. Волда, стала теорія криміналізації О. Турка, який в праці «Злочинність та законний порядок» розглядав криміналізацію як набуття статусу в межах взаємодії між тими, хто створює кримінальне право, інтерпретує та використовує його норми (законодавці, поліція, судова система). Основна ідея О. Турка полягала у важливості з'ясування механізму набуття людиною статусу злочинця в процесі її криміналізації. Аналізуючи правосуддя і політичну систему американського суспільства, він дійшов радикального висновку, що криміналізація – наслідок соціального конфлікту між тими, хто володіє і не володіє політичною владою. Крім того, чим більше різняться політичні інтереси між тими, хто має владу і тими, хто їм підкорюється, тим більше вірогідність протистояння між ними і можливість криміналізації опонентів. Злочинність – відображення боротьби за владу, в ході якої впливові соціальні групи перетворюють власні цінності на норми права. Визнання офіційною владою індивіда в якості злочинця і є криміналізацією.

У. Чамблісс, продовжуючи ідеї конфліктологів, намагався поєднати позиції теоретиків конфліктів і марксистів. Наголошуючи увагу на тому, що капіталісти як домінуюча група за допомогою використання правових норм забезпечують собі гарантоване верховенство й привілеї. У праці «Закон, порядок і влада» висунув ряд положень:

- умови життя окремої людини визначають його систему цінностей і норм, сучасне капіталістичне суспільство складається з множини груп, умови життя яких різняться;

- ціннісно-нормативна система вирізняється конфліктуючими наборами норм;

- вірогідність того, що домінуюча група має особливу нормативну систему, закріплену в законі, залежить від її політичного та економічного становища.

Селективність правосуддя пояснюється У. Чамбліссом як процес відображення інтересів правлячої еліти. Кримінальне законодавство, на його думку, створюється й використовується лише по відношенню до

тих осіб, які не належать до капіталістичного класу. Сутність питання по У. Чамблїсу полягає не в тому, хто і як скоює злочини, а в тому, хто на кого може нависити ярлик кримінального вчинку. Основою цього соціально-економічного процесу є структура суспільних відносин, детермінована політичною економією. Відповідно, злочинні дії, вчинені в інтересах панівного класу, не переслідуються по закону, на відміну від тих, хто їм не служить.

У межах неомарксистської теорії закону і злочинності Р. Куїні, розділяючи позицію У. Чамблїса, вважає, що саме класова природа суспільства виступає загальною причиною появи сучасної злочинності. При цьому він наголошує особливу увагу на ролі політичного конфлікту між класом капіталістів та пролетаріатом у формуванні й функціонуванні кримінального законодавства, в поясненні різних форм девіантної поведінки.

При капіталізмі кримінальне законодавство і пенітенціарна система побудовані таким чином, щоб забезпечувати підкорення робочого класу й народних мас. Р. Куїні вважає, що більшість злочинців-вихідців з робочого класу скоюють злочини через необхідність виживання, проте делікти кваліфікуються діючою владою як бунт або політичні злочини. Проте деліктами слід вважати і беззаконні економічні злочини правлячого класу, вчинені з метою накопичення капіталу. Це фінансові спекуляції та маніпуляції з цінами, забруднення навколишнього середовища, корупція, репресії правоохоронних органів.

У праці «Клас, держава і злочинність» Р. Куїні структурував оригінальну типологію злочинної поведінки:

- злочинність пристосування у вигляді крадіжок, пограбувань, вбивств та зґвалтування поширена у середовищі робітників, які постраждали від капіталістичної системи;
- злочинність протистояння являє собою несвідому протестну реакцію робітників на експлуатацію;
- злочинність домінування та пригнічення характерна для представників правлячого капіталістичного класу і тих, хто їх обслуговує (менеджери і «білі комірці»).

Р. Куїні в своїх роботах намагався пов'язати кримінологічну проблематику з питаннями складного соціально-політичного устрою сучасного суспільства, що принципово вирізняє неомарксистську кримінологію від інших теорій девіантної поведінки.

Розвиваючи ідеї неомарксизму, Д. Грінберг в межах авторської

теорії вікової залежності у праці «Делінквентність та вікова структура суспільства» звернув увагу на диференціацію можливостей й специфічний розподіл злочинності у класовому суспільстві за віковим критерієм. Він визначив наявність диспропорцій долі неповнолітніх злочинців по відношенню до числа злочинців з інших вікових груп. Намагаючись пояснити таку ситуацію, Д. Грінберг припускав, що неповнолітні з усіх соціальних класів капіталістичного суспільства не мають вільного доступу до ринку праці, тому для придбання речей або продуктів їм доводиться вдаватися до незаконних способів заробітку. Молоді люди психологічно виправдовують свою злочинну поведінку тим, що чим менше вік, тим менше ризик покарання. Іншими словами, винагорода кримінального ризику і ціна злочину в капіталістичному суспільстві суттєво залежить від віку девіанта.

3.10. Інтегративні, модерністські та постмодерністські девіантологічні парадигми

Інтегративний підхід в моделюванні природи делінквентності та інших форм соціального неблагополуччя передбачав більш повне врахування різних сфер людської діяльності, синтез причино-наслідкових зв'язків, запозичених з ряду монотеорій. Інтегративна перспектива аналізу девіантності почала формуватися з другої половини 1970-х рр. як реакція на обмеження можливостей більшості теорій щодо пояснення причин девіацій у нових соціальних умовах.

Р. Айкерс у роботі «Кримінологічні теорії: вступ та еволюція» розглядає три принципово відмінних способи оцінки розвитку теорій девіацій. Перший полягає у тому, щоб перевірити гіпотези, висунуті в ході практики та перевірки часом. Другий спосіб передбачає «теоретичне змагання» (логічне, концептуальне, емпіричне порівняння) теорій щодо можливості пояснення девіантної поведінки. Третій спосіб – робота над теоретичною інтеграцією, комбінування теорій задля переформулювання теоретичної моделі з ширшим потенціалом пояснення.

Г. Барак запропонував три рівні інтеграції теорій девіацій: мікромоделі (мікросоціальні процеси), макромоделі (мікросоціальні процеси), мікро-макро або змішані моделі. Для мікромоделей істотною є роль соціальних процесів й особистісних характеристик індивідів у поясненні злочинної поведінки. Натомість для макромоделей при

прогнозуванні злочинності особлива увага приділяється ролі соціокультурних чинників. Для мікро-макромоделей характерно поєднання положень процесуальних та структурних теорій девіантності.

А. Ліск висунув припущення про можливість здійснення концептуальної та пропозиціональної інтеграцію теорій девіацій. Концептуальна виникає тоді, коли положення однієї теорії перекривають у своєму значення положення іншої. Пропозиційна інтеграція поєднує судження різних теорій. До першого типу відносяться теорії концептуального поглинання Р. Айкерта, концептуально інтегративних меж Ф. Пірсона, Н. Уейнера, до другого – інтегративна теорія напруги, зв'язку та наuczіння Д. Еліота, інтегративна теорія М. Крона та ін.

Так, Р. Айкерт, продемонструвавши зв'язок ідей теорії соціального наuczіння з положеннями теорії соціального зв'язку, стигматизації, конфлікту й аномії, запропонував концептуальне поглинання – абсорбцію понять однієї теорії поняттями іншої у разі, коли вони описують одній й ті ж самі явища.

Теорія концептуально інтегративних меж Ф. Пірсона, Н. Уейнера передбачала інтеграцію теорій на основі виділення понять, які є спільними для різних монотеорій, і в свою чергу характеризують ці поняття в межах загальної структури. Основою їх моделі виступала теорія соціального наuczіння, за допомогою якої вони встановили вісім основних концептуальних положень, шість з яких посилаються на такі фактори процесу наuczіння, як: користь; поведінкові навички; символи благополучних можливостей вчинення злочину; поведінкові ресурси; правила доцільності та моралі. Останні два положення мають відношення до визначення характеру й інтенсивності зворотних зв'язків у механізмі соціального наuczіння як результату прямої дії – отримання вигоди та інформації.

Інтегративна теорія напруги, зв'язку та наuczіння Д. Еліота вбачає основною причиною поширення девіацій серед неповнолітніх напругу, що виникає в сім'ї й школі, які пізніше підпадають під вплив слабких конвенціональних зв'язків й межах традиційних структур, а також сильних зв'язків з делінквентними однолітками, що призводить до появи девіацій.

Інтегративна теорія білокомірцевої злочинності Дж. Коулмана пояснює корпоративні та професійні злочини. З одного боку, він на макрорівні аналізує психологічні спонуки «безтурботних, егоцентричних білих комірців», з іншого – провадить на макрорівні

аналіз структури законної та незаконної опозиції. Розглядаючи культуру суперництва, яку можна перевірити етичними нормами, засобами масової інформації, символічною силою закону, він акцентує увагу на ролі «технік нейтралізації» у корпоративному світі, що руйнують етичні норми поведінки, тим самим породжуючи аморальний прагматизм, спонукаючи професійні злочини.

Теорія структурного витіснення Б. Татума пояснює девіації як структурні витіснення пригніченої частини населення, представники якої намагаються уникнути стану соціального відчуження через адаптацію (асиміляцію, делінквентність, протестні девіації). Її автор стверджує, що неокolonіальна модель витіснення не лише пояснює расові й класові відмінності у злочинності, а й розкриває їх історичну орієнтацію, пояснює специфіку у порівнянні з іншими структурними моделями.

Інтегративна теорія життєвого шляху Р. Семпсона, Дж. Лауба представляє процес поширення делінквентної поведінки у вигляді моделі «шляхів й поворотних моментів життя», що відображають соціальне конструювання злочину. Центральна ідея цієї теорії полягає у тому, що девіації є результатом нестійких або деформованих зв'язків індивіда з суспільством.

Отже, західні соціологи, аналізуючи сучасну їм дійсність, роблять різні висновки щодо природи девіацій, проте можна простежити спільну рису їх поглядів - залежність девіантної поведінки від природи та стану суспільно-економічної формації.

Але, на нашу думку, навряд чи можна погодитися із тим, що лише природа сучасного суспільства є головною детермінантою девіантної поведінки. Адже у теперішньому чи колишньому «сучасному суспільстві» не всі його члени є девіантами, а лише менша його частина. Тож проста логіка доводить, що на появу девіацій разом із станом «сучасного суспільства» впливають й інші чинники: і психологічні, і біологічні, і геофізичні.

Варто зауважити, що різноманітність наукових шкіл та течій значно ускладнила структуру сучасної західної девіантології, оскільки прагнення зарубіжних дослідників застосувати міждисциплінарний науковий підхід до розгляду проблем поведінки, що відхиляється, внесло певне концептуальне «забруднення» до соціології девіантної поведінки. Це стало «гальмом» на шляху однозначного підходу до тлумачення поняття «девіантна поведінка» та визначення її детермінант.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що розуміють під поняттям «детермінація»?
2. Назвіть соціальні причини девіантної поведінки особистості.
3. Схарактеризуйте перший етап розвитку протосоціологічних знань про девіантну поведінку.
4. Які біологічні передумови появи девіацій Вам відомі?
5. Прокоментуйте вислів Е. Дюркгейма «Злочин необхідний ... корисний для нормальної еволюції моралі та права ... він готує зміни».
6. Зазначте особливості пояснення девіацій представниками структурного функціоналізму (Р. Мертон, Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін).
7. У чому полягає сутність теорії диференційованої асоціації Е. Сазерленда?
8. Поясніть механізм появи девіацій у межах теорії стигматизації (Ф. Танненбаум, Г. Беккер, Е. Лемерт, І. Гоффман).
9. Зазначте причини появи девіацій за культурологічною теорією (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін).
10. Прокоментуйте конфліктологічну парадигму щодо пояснення девіацій.

Література

1. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
2. Глобализация и девиантность / Науч. ред. Я. Гилинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 393 с.
3. Демків О.Б. Соціологія права і девіантної поведінки: Навчальний посібник. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 124 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – М.: Академия, 2004. – 288 с.
5. Комлев Ю.Ю. Теории девиантного поведения: учебное пособие / Ю.Ю. Комлев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд. дом АЛЕФ-ПРЕСС, 2014. – 222 с.
6. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.
7. Шереги Ф.Э. Социология девиации: прикладные исследования. – М.: Центр социального прогнозирования. 2004. – 343 с.

Розділ 4

Психологічні механізми девіантної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Екзистенційно-гуманістичний підхід В. Франкла.*
- *Клієнтцентована психологія К. Роджерса.*
- *Теорія потреб А. Маслоу.*
- *«Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма.*
- *«Глибинна психологія» З. Фрейда.*
- *Індивідуальна психологія А. Адлера.*
- *Соціально-когнітивна теорія А. Бандури.*
- *Когнітивно-біхевіоральний підхід А. Бека.*
- *Терапевтична модель А. Елліса.*

4.1. Екзистенційно-гуманістичний підхід В. Франкла

Науковцями доведено, що детермінантами девіантної поведінки можуть бути психологічні особливості людини. Психологи плідно розробляють відповідні теорії у контексті екзистенційно-гуманістичного підходу. Широко відомою є концепція В. Франкла, який вважав, що пошук людиною сутності буття є головною силою її життя, а не «вторинною раціоналізацією» інстинктивних прагнень. Ця сутність унікальна та специфічна, оскільки має бути осягнута саме цією людиною і лише тоді, коли вона досягне розуміння того, що могло б задовольнити її власну потребу у цій сутності, за що вона несе відповідальність перед своєю совістю та Богом. Саме тому, у розумінні В. Франкла специфічними людськими характеристиками є духовність, свобода та відповідальність.

Осмыслити сутність буття через щось, що існує поза межами «Я», можна трьома способами: 1) роблячи щось, даючи життя (цінності творчості); 2) беручи щось від життя (цінності переживання); 3) посідаючи визначену позицію стосовно долі, яку не можна змінити (цінності страждання).

Прагнення людини до осмыслення свого існування у формі вільного самовизначення у світі цінностей може бути фрустроване. Стан *екзистенційної фрустрації*, провідними характеристиками якого є апатія, нудьга, сам по собі не є патологічним чи патогенним, проте

може призвести до неврозу.

Нусогенні (духовні) неврози виникають не через конфлікт між свідомістю і потягом, а скоріше через конфлікти між різними цінностями. У випадку нусогенних неврозів адекватною буде не психотерапія, а скоріше логотерапія, тобто терапія, що дозволяє внести духовний зміст у людське існування.

Нормальність і аномальність особистості, на думку В. Франкла, визначається особливостями її позицій по відношенню до життя, смерті, своєї долі. Позиція аномальної особистості визначається як фаталістична у тому випадку, коли людина не розглядає себе як відповідальну за самовизначення у цінностях. Іншими словами, людина не визначає себе як активного учасника свого власного життя, внаслідок чого її життя детерміноване іншими чинниками (природними, соціальними, психологічними). Сама ж людина страждає від відчуття спустошеності, даремно прожитого життя. Такий стан В. Франкл називає *екзистенційним вакуумом*.

Екзистенційна фрустрація й екзистенційний вакуум є безпосередньою причиною появи особливих ноогенних неврозів, викликаних духовними проблемами, моральними або етичними конфліктами.

Екзистенційний вакуум викликає не лише невроз окремих людей, він породжує такі суспільні лиха, як депресія, наркоманія, агресія, стосовно яких автор використовує термін «масова невротична тріада». Таким чином, В. Франкл вважає, що девіації виникають внаслідок того, що люди пригнічують, обмежують свою духовність, тікають від відповідальності за пошук сутності буття.

4.2. Клієнтцентована психологія К. Роджерса

Ключове місце у клієнтцентованій психології К. Роджерса посідають поняття «самотність» та «самоактуалізація». Самотність чи Я-концепція - це сукупність уявлень людини про себе, які є результатом досвіду і безперервно змінюються протягом життя. Самоактуалізація - прагнення особистості до росту та розвитку у відповідності до її потенційних можливостей. Цей процес має ряд специфічних характеристик: прагнення отримати новий досвід; віру у свій організм; самостійність; незалежність; відповідальність; прагнення росту та розвитку. Нормальна, здорова особистість відносно близька до ідеалу

самоактуалізації.

У аномальної особистості процес самоактуалізації заблокований й існує лише можливість його здійснення. Основною перепорою є наявність умовних цінностей, які формуються у дитинстві. Наприклад, коли мати, використовуючи потребу дитини у любові та повазі, виражає негативне ставлення до неї через виконання нею конкретних вимог. Далі самоповага дитини буде залежати від нав'язаних цінностей матері і необхідності їм відповідати. Знаходячись під жорстким впливом нав'язаних умовних цінностей, особистість перетворюється на маску-лічину.

Таким чином, для нормального розвитку людина повинна мати досвід самовираження. Для подолання особистісних та поведінкових проблем необхідно стимулювати процес актуалізації, створюючи спеціальні умови (відвертий інтерес до особистості, безумовно позитивне прийняття особи, безоціночне ставлення до неї).

4.3. Теорія потреб А. Маслоу

Людина як цілісна система діє у відповідності до потреб (фізіологічних, екзистенційних, соціальних, престижних, духовних), які реалізуються під впливом соціальних умов (зовнішнє навчіння). Вищі потреби актуалізуються лише тоді, коли задоволені нижчі.

Істинним навчінням, А. Маслоу вважає способи, за допомогою яких людина може стати такою, якою вона здатна бути. Це спосіб, якому можуть навчитися люди, прагнучи до самоактуалізації.

Самоактуалізовані особи мають такі характерні риси, як: самоповага та повага до інших; терпимість та доброзичливість; інтерес до оточуючого їх світу; прагнення пізнати себе і т. д. Ці люди, всі без виключення, займаються якоюсь справою, яка є для них цінною - це свого роду покликання. Вони займаються тим, що їм подобається, праця ототожнюється з радістю. Одна особа присвячує життя закону, інша - справедливості, третя - красі та істині. Всі вони тим чи іншим чином присвячують життя пошуку того, що А. Маслоу назвав «побутовими» цінностями (цінності буття - «Б-цінності»), тобто пошуку істинних цінностей, які не можуть бути зведені до чогось більш високого. Таких цінностей налічується близько чотирнадцяти: істина, краса, досконалість, простота, всебічність тощо.

Існування Б-цінностей ускладнює структуру самоактуалізації. Вони

виступають як потреби (метапотреби). Їх подолання породжує визначений тип патологій - це захворювання душі: втрата довіри до людей, фрустрація базових потреб, відсутність ідеалів і т. д. Якщо в силу різних причин нормальна самоактуалізація через любов, творчість і духовність неможлива, вона може бути замінена самовираженням через різні форми девіантної поведінки.

Способи поведінки людини, що сприяють її самоактуалізації:

- ◆ повне, живе і безкорисливе переживання з повним зосередженням, зануренням («Я» реалізує саме себе), що дозволяє позбавитись від наявних механізмів захисту, побороти сором'язливість;
- ◆ вміння уявляти своє життя як процес постійного вибору (рух вперед чи можливість відступити), іншими словами самоактуалізація постає як безперервний процес, що передбачає багаторазові вибори з наявних можливостей зростання, просування;
- ◆ наявність «Я», яке може актуалізуватися шляхом прислухання до себе, до внутрішнього голосу, імпульсу);
- ◆ усвідомлення відповідальності за скоєння тих чи інших дій;
- ◆ здатність висловити чесно свою думку, відрізнятись від інших, мати незалежність;
- ◆ актуалізація своїх можливостей;
- ◆ здатність до найвищих переживань (моментів екстазу);
- ◆ пошук себе, розкриття своєї сутності, визначення мети життя.

4.4. «Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма

Е. Фромма вважають найбільш соціально-орієнтованим зі всіх психоаналітиків його часу, оскільки для нього соціальне оточення було не просто умовою, а найважливішим чинником розвитку особи. Він дійшов висновку, що рушійними силами розвитку особи є дві природжені несвідомі потреби, які знаходяться у стані антагонізму: потреби у вкоріненні й індивідуалізації. Якщо потреба у вкоріненні примушує людину прагнути до суспільства, співвідносити себе з іншими його членами, прагнути до загальної з ними системи орієнтирів, ідеалів та переконань, то потреба у індивідуалізації, навпаки, штовхає до ізоляції від інших, до свободи від тиску і вимог суспільства. Ці дві потреби є причиною внутрішніх суперечностей, конфлікту мотивів у людини, яка завжди марно прагне якимось чином поєднати ці протилежні тенденції у своєму житті.

Прагнення примирити ці потреби є, з погляду Е. Фромма, двигуном не тільки індивідуального розвитку, але і суспільства в цілому, яке також намагається зрівноважити ці прагнення. Індивідуалізація розвивається за рахунок вкоріненості, про яку людина починає сумувати, прагнучи втекти від знайденої свободи. Така втеча від свободи характерна для суспільства, де всі один одному чужі, виявляється не тільки у бажанні отримати надійну роботу, але і у ідентифікації, скажімо, з політичним діячем, який обіцяє надійність, стабільність і вкоріненість.

Єдиним відчуттям, яке, на думку Е. Фромма, допомагає людині примирити ці дві протилежні потреби, є любов у найширшому розумінні цього слова. У прагненні до індивідуалізації люди, зазвичай, прагнуть до свободи від інших, від зобов'язань і догм, що визначають їх життя у суспільстві. Бажання свободи від всіх і за будь-яку ціну не дає людині можливості замислитися над тим, навіщо їй потрібна ця свобода. Тому, знаходячи її, вона не знає, що з нею робити, і у неї виникає бажання знову промінити її на вкоріненість. У той же час є й інша свобода, необхідна нам для здійснення наших намірів. Така свобода вимагає звільнення не від усіх зв'язків, а тільки від тих, які заважають у здійсненні задуманого. Тому отримання такої свободи й індивідуальності не обтяжує людину, а, навпаки, приймається нею з радістю. Саме така свобода, свобода для життя з близькими людьми і народжується у любові. Вона дає одночасно задоволення і потреби у індивідуалізації, і потреби у вкоріненості, примирює їх і гармонізує життя людини, її відносини зі світом. Саме тому, Е. Фромм говорив про необхідність побудови на Землі нового суспільства - суспільства «гуманістичного ідеалізму», яке засновується на любові людей один до одного.

Окрім того, він робить висновок про те, що є два способи реалізації своєї внутрішньої природи: спосіб «бути» і спосіб «мати». Люди, які живуть, щоб «мати», орієнтовані на зовнішню сторону, на вкоріненість у суспільстві. Для них головне - продемонструвати своє значення. При цьому неважливо за рахунок чого чи кого вони хочуть стати значимими, чим вони хочуть володіти - знаннями, владою, любов'ю або релігією. Головне - показати всім, що це їх власність. Звідси їх догматизм, нетерпимість, агресивність і невпевненість, оскільки вони несвідомо бояться, що хтось відбере у них їх власність. Неможливість задовольнити потребу «мати» призводить до невротизації і

напруженості людини.

Розвиток за принципом «бути» характеризується внутрішньою свободою і впевненістю у собі. Таким людям все одно, що про них думають інші, оскільки головне для них - не демонструвати володіння знанням, релігійністю, владою або любов'ю, а відчувати себе освіченою, релігійною, люблячою людиною. У цьому і реалізується індивідуальність, розуміння своєї самоцінності. Такі люди не прагнуть розривати зв'язки з тими, хто їх оточує, але разом з тим прагнуть бути вільними від всього. Для самоактуалізації їм потрібна свобода, перш за все, для того, щоб бути самими собою. Вони поважають і прагнуть інших бути самими собою, а тому вони терпимі й неагресивні на відміну від тих, хто живе за принципом «мати». Ці люди ставляться до життя як до процесу творчості, виходячи у творчому акті за межі себе як творіння, залишаючи межі пасивності й випадковості свого існування, переходять у сферу цілеспрямованості та свободи.

Таким чином, девіантну поведінку за Е. Фроммом, слід розглядати як наслідок екзистенціальних проблем особистості та порушення її духовного розвитку.

4.5. «Глибинна психологія» З. Фрейда

З. Фрейд назвав своє учення психоаналізом на честь методу, який розроблено ним для діагностики і лікування неврозів. Другу назву - «глибинна психологія» - цей напрям отримав завдяки предмету дослідження, оскільки концентрував увагу на вивченні глибинних структур психіки.

Погляди З. Фрейда можна розділити на три галузі: метод лікування функціональних психічних захворювань, теорія особи і теорія суспільства. При цьому стрижнем всієї системи є його погляди щодо процесу розвитку і структури особи.

З. Фрейд вважав, що психіка складається з трьох прошарків - свідомого, підсвідомого і несвідомого, у яких і розташовуються основні структури особи. Зміст несвідомого, на його думку, недоступний усвідомленню ні за яких умов. Зміст підсвідомого прошарку може бути усвідомлений людиною, хоча це і вимагає від неї значних зусиль.

У несвідомому прошарку розташовується одна із структур особи - «Ід», яка фактично є її енергетичною основою. У «Ід» містяться вроджені несвідомі інстинкти, які прагнуть до свого задоволення, до

розрядки і, таким чином, детермінують діяльність суб'єкта. Існують два основних вроджених несвідомих інстинкти - інстинкт життя «Ерос» й інстинкт смерті «Танатос», які знаходяться у антагоністичних відносинах, створюючи основу для фундаментального, біологічного внутрішнього конфлікту. Несвідомленість цього конфлікту пов'язана не тільки з тим, що боротьба між інстинктами, як правило, відбувається у несвідомому прошарку, а й з тим, що поведінка людини детермінується одночасною дією обох цих сил.

На думку З. Фрейда, інстинкти є каналами, по яких проходить енергія, що формує нашу діяльність. Лібідо, про яке так багато писали і сам З. Фрейд, і його учні, і є тією специфічною енергією, яка пов'язана з інстинктом життя. Енергії, що пов'язана з інстинктом смерті і агресії, З. Фрейд не дав власного імені, але постійно говорив про її існування. Він також вважав, що зміст несвідомого постійно розширюється, оскільки ті прагнення і бажання, які людина не змогла з тих або інших причин реалізувати у своїй діяльності, витісняються нею у несвідоме.

Друга структура особи - «Его», на думку З. Фрейда, також є вродженою і розташовується як у свідомому прошарку, так і у підсвідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє «Я», хоча це може бути для нас і нелегкою справою. Якщо зміст «Ід» розширюється, то зміст «Его», навпаки, звужується, оскільки дитина народжується, згідно ідей З. Фрейда, з «океанічним відчуттям Я», що включає весь навколишній світ. З часом вона починає усвідомлювати межу між собою і навколишнім світом, локалізує «Я» до свого тіла, звужуючи об'єм «Его».

Третя структура особистості - «Супер-Его» - не вроджена, а формується у процесі життя. Механізмом її формування є ідентифікація з близьким дорослим своєї статі, риси і якості якого стають змістом «Супер-Его». У процесі ідентифікації у дітей формується так званий «Едипів комплекс» (у хлопчиків) або «комплекс Електри» (у дівчаток), тобто комплекс амбівалентних відчуттів, які відчуває дитина стосовно об'єкта ідентифікації.

З. Фрейд підкреслював, що між цими трьома структурними складовими особистості існує нестійка рівновага, оскільки не тільки їх зміст, але і напрями їх розвитку протилежні один одному. Інстинкти, що містяться в «Ід», прагнуть до задоволення, формуючи у людини такі бажання, які практично є нездійсненими ні в одному суспільстві. «Супер-Его», до змісту якого входять совість, самоспостереження та

ідеали, попереджає людину про неможливість здійснення цих бажань і стоїть на варті дотримання норм, що прийняті у суспільстві. Таким чином, «Его» стає ніби ареною боротьби суперечливих тенденцій, які нав'язуються «Ід» і «Супер-Его». Такий стан внутрішнього конфлікту, у якому постійно знаходиться людина, робить її потенційним невротиком. Тому З. Фройд підкреслював, що не існує чіткої межі між нормою і патологією. Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині якщо не запобігти, то хоча б пом'якшити конфлікт між «Ід» і «Супер-Его».

Також З. Фройд виокремлював декілька захисних механізмів, головними з яких є витіснення, регресія, раціоналізація, проекція і сублимація.

Витіснення є найефективнішим механізмом, оскільки при цьому енергія, що протікає по інстинктивних каналах, не реалізується у діяльності, а залишається у людині, викликаючи зростання напруженості. Бажання витісняється у сферу несвідомого, людина про нього абсолютно забуває, але напруга, що залишилася, проникаючи крізь несвідоме, дає про себе знати у вигляді символів, що наповнюють наші сновидіння, виявляються у вигляді помилок, описок, обмовок. Символ, на думку З. Фройда, є не безпосереднім віддзеркаленням витисненого бажання, а його трансформацією. Тому він надавав такого важливого значення «психопатології буденного життя», тобто тлумаченню таких явищ, як помилки і описки, сновидіння людини, її асоціації.

Регресія і раціоналізація є найуспішнішими видами захисту, оскільки вони дають можливість хоча б частково розрядити енергію людини, що міститься в її бажаннях. При цьому регресія є примітивним способом виходу з конфліктної ситуації. Людина може почати кусати нігті, псувати речі, жувати гумку або палити тютюн, вірити у злих або добрих духів, прагнути до ризикованих ситуацій і т. д., причому більшість з цих регресій є настільки розповсюдженими, що навіть не сприймаються як такі. Раціоналізація пов'язана з прагненням «Супер-Его» певним чином контролювати ситуацію, що створилася, надавши їй «доброчесного» вигляду. Тому людина, не усвідомлюючи реальні мотиви своєї поведінки, прикриває їх і пояснює надуманими, але морально визнаними мотивами.

При проекції людина приписує іншим ті бажання і відчуття, які випробовує сама. У тому випадку, коли суб'єкт, якому було приписано

будь-яке відчуття, своєю поведінкою підтверджує зроблену проекцію, цей захисний механізм діє достатньо успішно. Найбільш ефективним є механізм, який З. Фройд назвав сублимацією. Він допомагає спрямувати енергію, що пов'язана з сексуальними або агресивними прагненнями, в інше русло, реалізувати її, зокрема, у процесі творчості. В принципі З. Фройд вважав і культуру продуктом сублимації, саме з цієї точки зору розглядав витвори мистецтва, наукові відкриття тощо. Найбільш успішним цей механізм є тому, що відбувається повна реалізація накопиченої енергії, катарсис або очищення людини.

Лібідозна енергія, яка пов'язана з інстинктом життя, є також основою розвитку особистості, формування її характеру. З. Фройд говорив про те, що у процесі життя людина проходить декілька етапів, які відрізняються один від одного способом фіксації лібідо, способом задоволення інстинкту життя. При цьому важливо, яким саме способом відбувається фіксація і чи має потребу людина при цьому у сторонніх об'єктах. Виходячи з цього, З. Фройд виділяв три великі етапи.

Перший етап - лібідо-об'єкт - характеризується тим, що дитина потребує стороннього об'єкту для реалізації лібідо. Цей етап триває від народження до одного року і носить назву оральної стадії, оскільки задоволення відбувається при роздратуванні порожнини рота. Фіксація на цій стадії відбувається у тому випадку, коли дитина у цей період не змогла реалізувати свої лібідозні бажання. Для цього типу особи характерні певна залежність та інфантильність.

Другий етап, який триває до початку статевого дозрівання, називається лібідо-суб'єкт і характеризується тим, що для задоволення своїх інстинктів дитині не потрібен ніякий зовнішній об'єкт. Іноді З. Фройд називав цю стадію нарцисизмом, вважаючи, що для людей, у яких відбулася фіксація на цій стадії, характерна орієнтація на себе, прагнення використовувати навколишніх для задоволення власних потреб і бажань.

Слід зауважити, що другий етап складається з декількох стадій. Перша, яка триває приблизно до трьох років, - анальна, за якої дитина вчиться навичкам туалету, окрім того у неї починає формуватися і відчуття індивідуальності. Фіксація на цій стадії має анальний характер, що визначається впертістю, часто жорсткістю, акуратністю і ощадливістю. З трьох років дитина переходить на наступну, фалічну стадію, на якій вона починає усвідомлювати свої сексуальні відмінності, цікавитися своїми геніталіями. Цю стадію З. Фройд вважав критичною

для дівчаток, які вперше починають усвідомлювати свою неповноцінність у зв'язку з відсутністю у них пенісу. Це відкриття, вважає він, може призвести до пізнішої невротизації або агресивності. У цей період зростає напруженість у відносинах з батьками, перш за все з дорослим своєї статі (у дівчинки з матір'ю, у хлопчика з батьком), якого дитина боїться і до якого ревнує іншого дорослого протилежної статі. Ця напруженість слабшає до шести років, коли настає латентний період у розвитку сексуального інстинкту. У цей період, який триває до початку статевого дозрівання, діти звертають велику увагу на навчання, спорт, ігри.

У підлітковому віці діти переходять на третій етап, який також називається лібідо-об'єкт, оскільки для задоволення сексуального інстинкту людині знову необхідний партнер. Ця стадія також називається генітальною, оскільки для розрядки лібідозної енергії людина використовує способи статевого життя, характерні для її статі і типу особистості.

Лібідозну енергію З. Фройд вважав основою розвитку не тільки індивіда, але і людського суспільства. Він писав, що вождь племені є свого роду отцем роду, до якого чоловіки відчувають «Едипів комплекс», прагнучи зайняти його місце. Проте з вбивством вождя у плем'я приходять ворожнеча, міжусобиці, і такий негативний досвід призводить до створення певних законів, табу, які починають регулювати соціальну поведінку людини.

4.6. Індивідуальна психологія А. Адлера

Індивідуальна психологія А. Адлера є добре структурованою системою і засновується на декількох основних положеннях, що пояснюють численні варіанти і шляхи розвитку особи. Ці основні положення: 1) фіктивний фіналізм; 2) прагнення до переваги; 3) відчуття неповноцінності і компенсації; 4) суспільний інтерес (відчуття спільності); 5) стиль життя; 6) творче «Я».

Ідея фіктивного фіналізму була запозичена А. Адлером у німецького філософа Г. Файгінгера, який писав, що всі люди орієнтуються у житті за допомогою конструкцій або фікцій, які організують і систематизують реальність, детермінуючи свою поведінку. А мотиви людських вчинків визначаються більшою мірою надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом,

який не можна реалізувати, проте, виявляється цілком реальним стимулом, що визначає прагнення людини. Здорова людина може практично звільнитися від фіктивних надій та побачити життя і майбутнє такими, які вони є насправді. Для невротиків це виявляється нездійсненним, і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює нервову напругу.

Стиль життя, за А. Адлером, - це та детермінанта, яка визначає і систематизує досвід людини. Він тісно пов'язаний з відчуттям спільності, одним з трьох природжених несвідомих відчуттів, складових структури «Я». Почуття спільності, або суспільний інтерес є своєрідним стрижнем, який тримає всю конструкцію стилю, визначає її зміст і напрям. Хоча це відчуття і є природженим, воно може залишитися нерозвиненим, що стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів.

Розвиток відчуття спільності пов'язаний з близькими дорослими, що оточують дитину з дитинства, перш за все з матір'ю. У дитини, що росте відсторонено від матері, відчуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у розбещених дітей.

Рівень розвитку відчуття спільності визначає систему уявлень про себе і про світ, яка створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи перешкоджає особовому зростанню, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично сама є творцем своєї особистості, яку вона створює з «сирого матеріалу спадковості і досвіду». Творче «Я», про яке пише А. Адлер, є своєрідним ферментом, який впливає на факти навколишньої дійсності й трансформує їх в «особу суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну і таку, що володіє унікальним стилем». Творче «Я» наповнює життя людини сенсом, воно творить як мету життя, так і засоби для її досягнення. Таким чином, для А. Адлера процеси формування життєвої мети, стилю життя є актами творчості, які надають людині унікальності, усвідомленості і уможливають процес управління своєю власною долею.

А. Адлер виділяв чотири основні види компенсації: неповна компенсація, повна компенсація, надкомпенсація і уявна компенсація. Він вважав, що розвинене відчуття спільності, визначаючи соціальний стиль життя, дає можливість дитині створити достатньо адекватну схему апперцепції. При цьому діти з неповною компенсацією менше відчувають свою неповноцінність, оскільки вони можуть

компенсуватися за допомогою інших людей, за допомогою однолітків, від яких вони не відчують себе відгородженими. Це особливо важливо за наявності фізичних дефектів, які часто не дають можливості повної їх компенсації і тим самим можуть стати причиною ізоляції дитини, зупинити її особистісне зростання.

У разі надкомпенсації людина прагне обернути свої знання і уміння на користь людям, її прагнення до переваги не перетворюється на агресію. Прикладом такої надкомпенсації при соціальному життєвому стилі для А. Адлера слугували Демосфен, що подолав своє заїкання, Ф. Рузвельт, який переборював свою фізичну недугу тощо.

У разі нерозвиненості відчуття спільності у дитини вже у ранньому дитинстві починають формуватися невротичні комплекси, які призводять до відхилень у розвитку особистості. Неповна компенсація призводить до виникнення комплексу неповноцінності, який робить неадекватною схему апперцепції, змінює життєвий стиль, спричиняючи зростання тривожності, появу відчуття невпевненості у собі, роздратованості, заздрості, конформності і напруженості.

Неможливість подолати свої дефекти, особливо фізичні, часто призводить і до уявної компенсації, за якої дитина (а пізніше доросла людина) починає спекулювати своїм недоліком, прагнучи отримати привілеї, увагу і співчуття з боку оточуючих. Такий вид компенсації недосконалий, оскільки він призупиняє особистісне зростання, формуючи неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У разі надкомпенсації у дітей з нерозвиненим відчуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується у невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для отримання влади над людьми, для поневолення їх, розмірковуючи не про користь інших, а про свою вигоду. При цьому формується неадекватна схема апперцепції, що змінює стиль життя. Ці люди підозрюють тих, хто їх оточує у бажанні «забрати» у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, тиранічними і агресивними.

Для А. Адлера прикладами такої особистості були Нерон, Наполеон, Гітлер і інші авторитарні правителі, а також тирані - не обов'язково у масштабах цілого народу, але і в межах своєї сім'ї. Таким чином, однією з головних якостей особистості, що допомагає їй подолати життєві негаразди, труднощі і досягти досконалості, є уміння знайти спільну мову з іншими. А. Адлер писав, що недолік кооперації є

причиною всіх невротичних і погано пристосованих стилів життя.

Теорія А. Адлера є своєрідною антитезою фрейдівської концепції людини, що здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

4.7. Біхевіористська концепція поведінки

Філософія прагматизму спричинила появу в американській психології біхевіоризму (науки про поведінку), предметом вивчення якого є дослідження поведінки як зовнішніх реакцій організму на стимули, що діють на нього. Поведінка, на думку біхевіористів, формується у результаті неусвідомлюваного відбору фізичних рухів як реакцій на стимули.

Цей вид активності людини описувався поняттями: стимул-реакція, утворення навичок, інтеграція навичок, потенціал збудження і гальмування, намір, очікування, знання тощо, а процес розв'язання задач здійснюється єдиним способом - методом «проб і помилок», «сліпим» добором виконаних навмання рухів.

Головне у поведінці - це навички. Процес мислення зводиться до мови та мовних навичок. Провідною у навчанні є дресура, у процесі якої формуються необхідні навички. Усвідомлення мети, змісту та процесу навчання біхевіористи недооцінюють.

Закони дій і поведінки були відкриті у ході дослідження тварин і перенесені на людину. Так, закони поведінки лише фіксують співвідношення між тим, що відбувається на «вході» (стимул) і «виході» (реакції), а те що відбувається всередині, на думку представників біхевіоризму, не піддається науковому аналізу, оскільки лежить за межами можливостей безпосереднього спостереження.

У 1913 р. Дж. Уотсон (1878-1958) у своїй статті «Психологія як її бачить біхевіорист» сформулював основні принципи поведінкової психології, які пізніше отримали детальне обґрунтування у книжці «Психологія як наука про поведінку». Він пропонує досліджувати психологічні явища об'єктивно. Замість аналізу суб'єктивних відчуттів, сприйняття, образів і т. д. слід вивчати поведінку людей, зокрема, досліджувати як людина реагує на ті чи інші впливи зовнішнього середовища, які Дж. Уотсон називає стимулами. Звідси схема аналізу (S-R) (стимул - реакція). Він підкреслює, що «психологія, як наука про поведінку займається передбаченням і управлінням діями людей, а не

аналізом їх свідомості».

Особливий внесок у розвиток біхевіоризму вніс Б. Скіннер, довівши, що на поведінку суттєво впливають її наслідки. У зв'язку з цим він запропонував механізм оперантного обумовлення.

При оперантній поведінці пристосування відбувається не у формі поведінки, що відповідає на стимул, а шляхом власної активності людини. Оскільки реакцію неможливо передбачати або проконтролювати, то єдине, що можна передбачити, - це вірогідність її виникнення у майбутньому. Одиницею дослідження в межах науки про поведінку є оперант - поведінка, визначена своїм наслідком. Оперантна поведінка - поведінка, яка оперує у навколишньому середовищі, привносячи до нього певні наслідки.

Навколишнє середовище відіграє значну роль у формуванні і підтримці поведінки, яка з іншого боку сама впливає на нього. Будь-який адекватний опис взаємодії між організмом і оточуючим його середовищем повинен містити визначення трьох елементів: а) ситуації, у якій має місце дана реакція; б) самої відповіді; в) підкріплюючих наслідків.

Вірогідність виникнення реакції зростає як після позитивного, так і після негативного підкріплення. Під позитивним підкріплення розуміють надання похвали, винагороди тощо, а під негативним - видалення чогось неприємного з даної ситуації (наприклад, уникнення покарання).

У цілому вірогідність поведінки посилюється за наступних підкріплень: усунення неприємностей; залучення уваги; афектації (демонстрації сильних емоцій); усмішки або будь-якої іншої форми схвалення; надання можливості займатися улюбленою діяльністю; надання влади; надання задоволення - універсальної нагороди (їжі, сексу тощо).

Б. Скіннер вважав, що всі підкріплення отримують свою силу у процесі еволюційного відбору і для людей характерним є їх отримання певними способами за допомогою певних речей. Тільки деяка поведінка негайно підкріплюється їжею, сексуальним контактом або іншими чинниками, що мають явне біологічне значення (безумовні або первинні підкріпленнями). Інша поведінка - це реакція на підкріплення, які почали асоціюватися з первинними підкріпленнями або обумовлені ними.

Термін «научіння» Б. Скіннер вважав еквівалентним «оперантному обумовленню», оскільки поведінка має наслідки, якщо ж цих наслідків

або підкріплення не виявляється у наявності, відбувається згасання поведінки. Поведінку також можна формувати за допомогою підкріплення послідовних наближень до бажаного результату. Коли підкріплюючий ефект одного стимулу розповсюджується на інші стимули, має місце ефект генерування або індукції.

На відміну від Дж. Уотсона і Б. Скіннера, Г. Айзенк вважав, що невротична поведінка, яка має явно негативні наслідки, не усувається всупереч здоровому глузду. Розробляючи у зв'язку з цим теорію інкубації реакцій тривоги (посилення), Г. Айзенк припустив, що деякі умовні рефлекси (перш за все, тривога), мають властивості внутрішнього імпульсу (самопідкріплення), завдяки чому при дії лише одного стимулу (без підкріплення) індукується умовна реакція тривоги, ідентична безумовному рефлексу, що не вимагає спеціального підкріплення. Таким чином, умовна реакція страху не тільки чинить опір згасанню, але і посилюється при кожному пред'явленні умовного стимулу (якби сама собою), утворюючи цикл позитивного зворотного зв'язку.

Г. Айзенк виділяв чотири джерела невротичних реакцій страху (тривоги) у людей:

1) вроджені передумови (страх виникає при першому ж зіткненні індивіда з об'єктом);

2) «підготовленість» - легкість обумовлення реакції страху у людей (люди надзвичайно легко навчаються деяким страхам - при першому ж зіткненні зі стимулом);

3) імітація - страхам можна навчитися за допомогою наслідування;

4) класичне обумовлення (головним безумовним стимулом, що породжує реакції страху, є не біль, не гучний звук, не втрата підтримки, не фізичне обмеження, а фрустрація або фруструюча відсутність винагороди).

4.8. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури

Не менш відомою є і соціально-когнітивна теорія, або теорія соціального научіння, розроблена А. Бандурою, що являє собою плідний розвиток класичної теорії научіння. Відповідно до цієї теорії вродженими є тільки елементарні рефлекси і межі можливостей людини. Будь-яка поведінка людини соціально обумовлена, оскільки за нею слідує складні навички, що вимагають спеціального научіння. Вплив психофізіологічних, зокрема, спадкових механізмів має місце,

але не відіграє вирішальної ролі.

Відповідно до соціально-когнітивної теорії реакція людини на стимул опосередкована когнітивними процесами.

А. Бандура виділив п'ять основних когнітивних здібностей, які характеризують людину:

- ◆ символізування (створення символів і образів, що виходять за межі сенсорного досвіду);
- ◆ передбачення (у більшості випадків люди передбачають наслідки своєї поведінки, ставлять цілі, а не просто реагують на навколишнє середовище);
- ◆ опосередкування моделями (люди навчаються переважно через спостереження за іншими людьми, а не через безпосередню участь);
- ◆ саморегуляція (наявність внутрішніх стандартів для оцінки і корекції власної поведінки);
- ◆ самоаналіз (оцінка рефлексії свого досвіду і розумових процесів).

Відповідно до теорії соціального навічання основними механізмами формування поведінки є наступні: навічання через спостереження (вікарне навічання); навічання у дії або навічання через досвід (здійснюючи дії, люди випробовують вплив їх наслідків), оперантне обумовлення.

А. Бандура виділяє три регулюючі мотиваційні системи, тобто системи, що базуються на зовнішніх, непрямих і самопродукованих результатах:

1) зовнішні мотиватори - це наслідки дій людини, що підсилюють або послаблюють ці дії у подальшому. Вони включають фізичну депривацію, біль, матеріальні, сенсорні, соціальні та символічні стимули, стимули діяльності, стимули статусу і влади;

2) непрямі мотиватори - знання, отримані у результаті спостереження за наслідками реакцій інших людей;

3) внутрішні мотиватори (мотиватори саморегуляції), які є особливо важливими, оскільки людська поведінка в основному здійснюється без безпосередньої винагороди.

4.9. Когнітивно-біхевіоральний підхід А. Бека

У межах когнітивно-біхевіорального підходу А. Бек розглядає психіку як властиву живим організмам систему одержання, обробки й зберігання інформації. З цього погляду, психічні й особистісні розлади

(тривога, депресія, фобії, нудьга, відчуття неповноцінності і т. д.) виникають внаслідок порушень у інформаційних процесах, що негативно впливають на тісно пов'язані з ними емоційні, мотиваційні аспекти діяльності й поведінки.

Спосіб конструювання індивідом ситуації визначає його поведінку і почуття, тобто в центрі стоїть інтерпретація суб'єктом зовнішніх подій, яка реалізується за наступною схемою: зовнішні події (стимули) - когнітивна система - інтерпретація (думки) - афект (або поведінка). Якщо в процесі здійснення інтерпретації виявляється, що зовнішні події мають певні розбіжності, то це призводить до психічної патології:

- *нудьга* виникає внаслідок втрати чого-небудь цінного, особистого;
- *афективна патологія* є перебільшенням нормальних емоцій, що виникає внаслідок неправильної інтерпретації багатьох факторів, зокрема, особистісного простору, у центрі якого лежить «Его» (особа сприймає події як збагачення чи зазіхання на її володіння);

- *депресія* - перебільшення чи хронічне переживання реальної чи гіпотетичної втрати. Когнітивна тріада депресивного стану за А. Беком складається з: негативних уявлень про себе, негативної оцінки оточуючого світу, негативної оцінки майбутнього (підвищена залежність, параліч волі, думки про суїцид, соматичний симптомокомплекс);

- *тривожні розлади* - перебільшення чи хронічні переживання реальної чи гіпотетичної небезпеки;

- *фобії* - перебільшення чи хронічне переживання страху;

- *перфекціонізм* - високі стандарти, «все чи нічого», концентрація на невдачах, ригідність;

- *гнів* виникає внаслідок відчуття прямого нападу чи порушення законів, моральних норм чи стандартів даного індивіду.

4.10. Терапевтична модель А. Елліса

На відміну від поглядів А. Бека, терапевтична модель А. Елліса передбачає наявність трьох провідних психологічних аспектів функціонування людини: думок (описові та оцінні когніції), почуттів і поведінки. Генералізація, помилкові висновки вважаються порушеннями у когнітивній сфері і є ірраціональними настановами, що стають причиною виникнення психологічних проблем.

А. Елліс виділив чотири найпоширеніші групи ірраціональних

настанов, що створюють проблеми: катастрофічні настанови; настанови обов'язкової повинності; настанови обов'язкової реалізації своїх потреб; глобальні оцінні настанови.

Серед найтипівіших ірраціональних переконань, з якими зіштовхуються у психологічній практиці, є наступні:

- ◆ тверда необхідність бути улюбленим або схвалюваним соціальним оточенням;
- ◆ кожен повинен бути компетентним у всьому;
- ◆ для більшості людей характерні підлість або зіпсованість;
- ◆ нещастя людини обумовлені зовнішніми силами («форс-мажор»), і у неї обмаль шансів їх контролювати;
- ◆ легше уникнути певних життєвих труднощів, ніж випробовувати їх та нести відповідальність;
- ◆ не треба намагатися розв'язати чужі проблеми;
- ◆ якщо хтось не контролює свої емоції, то йому не можна допомогти.

А. Елліс вважає, що кожна людина протягом свого життя навчається деяким алогічним припущенням відносно власного існування. Наприклад, вона формує у себе неприродну, ілюзорну потребу отримувати схвалення від соціального оточення. Так, формується тип пасивного маніпулятора, тобто особистості неправдивої, нечесної, яка намагається догодити всім і кожному, що в принципі неможливо.

Існує два типи позбавлення від власних маніпуляційних настанов. Рациональний метод розв'язання проблем полягає у використанні психологічних знань й інструментальних психотехнологій. Нераціональний шлях засновується на заглибленості у релігійну аскетичку. Свобода є наслідком знання та любові. Самообмеження та відповідальність - безпосередні наслідки перебореного неучтва.

Астропсихологія дозволяє людині глибше пізнати саму себе, що створює передумови для вмілого використання різних прийомів й психотехнологій самоперетворення. Людина вивчає визначені методичні алгоритми та формальні схеми самопізнання, самоперетворення, що допомагає їй системно і послідовно перетворювати різні риси власного характеру, поглиблювати розуміння реальності.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Що являє собою стан екзистенційного вакууму?
2. Як, на думку К. Роджерса, проходить процес самоактуалізації?

аномальної особистості?

3. Які способи поведінки сприяють самоактуалізації особистості згідно ідей А. Маслоу?

4. Що є провідною причиною появи девіацій у поведінці людини за З. Фройдом?

5. У чому полягає сутність терміну «класичне оперантне обумовлення»?

6. Розкрийте поняття «стимул підкріплення» та охарактеризуйте види підкріплень.

7. Назвіть основні механізми формування девіантної поведінки згідно з теоріями соціального научіння.

8. Які джерела невротичних реакцій страху у людей виділяв Г. Айзенк?

9. Назвіть основні когнітивні здібності, що характеризують людину, згідно теорії А. Бандури.

10. Як пояснює девіантну поведінку у межах когнітивно-біхевіорального підходу А. Бек?

Література

1. Азарова Л.А. Психология девиантного поведения : учеб.- метод. комплекс / Л.А. Азарова, В.А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
3. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2010. – 352 с.
4. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Н.Ю. Максимова ; [ред. : С.В. Головка]. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.

Розділ 5

Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи.*
- *Типи соціального контролю.*
- *Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми.*
- *Соціальні санкції та їх види.*
- *Роль традицій та звичок у системі соціального контролю.*

5.1. Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи

Динаміка життя постійно вимагає від людини знання про найрізноманітніші речі та його оновлення. Людям необхідно знати зміст тих чи інших слів, для того, щоб спілкуватися з іншими, розуміти, що означає той чи інший вираз обличчя співрозмовника, відчувати наміри оточуючих. Слід також знати, як необхідно поводитися у тих чи інших ситуаціях. Цей перелік можна продовжувати до нескінченності. Об'єм найнеобхіднішого для життя знання, яким володіє кожна людина, набагато перевищує об'єм пам'яті будь-якого персонального комп'ютера. Більшу частину цього знання складає знання правил повсякденності, яке вчені називають нормативним знанням. Володіння ним складає сутність соціальної компетентності, під якою розуміється вміння спілкуватися з іншими людьми, розуміти їх реакції та наміри, прогнозувати їх поведінку у процесі взаємодії і т. д. Окрім цього, можна виділити власне нормативну компетентність - знання того, що можна і чого не можна робити чи говорити у тих чи інших ситуаціях. Підхід, відповідно до якого всі норми і правила, що регулюють життя людей, можна розглядати як знання, спирається на постмодерністську традицію, яку розвивали П. Бергер, Т. Лукман та ін.

Соціальний порядок вимагає дотримання загальних норм, принаймні у більшості випадків. Без існування соціального ладу взаємодія індивідів перетворилась би на величезну проблему, а соціальні очікування втратили б сенс. Суспільство прагне гарантувати відповідність дій своїх членів базовим соціальним нормам за

допомогою соціального контролю.

Для індивіда характерне сприйняття соціальної реальності через її раціоналізацію. Цей механізм зумовлений універсальним фактором, скажімо таким, як прагнення задовольнити основний інстинкт будь-якої живої істоти - інстинкт самозбереження. Раціоналізація може виявлятися у формі системи традиційного чи формального права або ж у формі релігійної доктрини. Зокрема, відчуття передбачуваності і впорядкованості соціальної реальності, як і сама її передбачуваність та впорядкованість, досягається через встановлення соціальних норм чи, інакше кажучи, через встановлення угоди між членами конкретного соціуму, визначення меж конвенційності (від лат. *convention* - угода, домовленість). Отже, через низку обставин переважна частина соціуму сприймає ті чи інші дії, явища, процеси як відповідність згаданій угоді і заохочує їх, а відтак і відтворює у межах соціуму, а ті, що не відповідають - засуджує та карає.

Центральну роль у процесі регулювання соціальних відносин відіграють *соціальні норми*, частина з яких у формалізованій та кодифікованій формі утворює правову систему суспільства. Соціальні норми являють собою стійкі, відтворювані уявлення про межі допустимого (забороненого, дозволеного, необхідного чи схвалюваного), які історично складаються у кожному суспільстві. Їх слід розглядати невідривно від соціальних цінностей, які являють собою зразки, ідеали бажаної поведінки, бажаних відносин.

Тобто, ціннісно-нормативна система є висхідною для розуміння відхилень у поведінці людей конкретного суспільства. Слід враховувати, що соціальні цінності та норми є відображенням закономірностей розвитку суспільства у свідомості людей, а відтак можуть або відповідати законам соціального розвитку чи суперечити їм, або відображати їх частково та бути продуктом спотвореного ідеологізованого, релігійного чи політизованого відображення закономірностей. Саме тому принциповим для розуміння соціальних відхилень є усвідомлення відносності соціальних норм і відхилень.

Процес підтримки складовими соціуму встановленого нормативного взірця називається *соціальним контролем*. Через соціальний контроль здійснюється як внутрішній контроль особи за своєю поведінкою, так і зовнішній контроль, перш за все, через механізми групового тиску, оскільки кожен індивід включений у групу (і не в одну), у якій існують власні культурні норми, свій кодекс поведінки.

Поняття «соціальний контроль» було введено французьким соціологом, криміналістом, засновником соціальної психології Г. Тардом, який розумів під ним сукупність способів, за допомогою яких злочинця приводять до нормальної поведінки. Пізніше значення цього терміну суттєво розширилося. Це відбулося завдяки дослідженням американських соціологів Е. Росса і Р. Парка, які під *соціальним контролем* розуміли *цілеспрямований вплив на індивіда з метою приведення у відповідність його поведінки соціальним нормам*.

Функціоналісти (Т. Парсонс, Р. Мертон) розглядають соціальний контроль як обов'язкову умову виживання суспільства. Якщо члени суспільства відмовляться наслідувати суспільні стандарти поведінки, це призводить до неправильного функціонування та розладу інституціональних систем.

Прибічники теорії конфлікту (Л. Козер, Р. Дарендорф) стверджують, що соціальний контроль здійснюється в інтересах наділених владою соціальних груп. Місія соціологів полягає у виявленні механізмів, що дозволяють інституціональним структурам несправедливо розподіляти блага і обов'язки соціального життя, використовуючи для самозбереження методи та інструменти соціального контролю.

У соціальному житті діють три провідні типи процесів соціального контролю:

- ✓ процеси, що спонукають індивідів до інтерналізації нормативних очікувань свого суспільства;
- ✓ процеси, які організують соціальний досвід індивідів;
- ✓ процеси, що використовують різні формальні та неформальні санкції.

Згідно ідей Т. Парсонса, соціальний контроль являє собою процес, за допомогою якого внаслідок накладання санкцій здійснюється протидія девіантній поведінці і підтримується соціальна стабільність. Головним засобом соціального контролю є система санкцій і нагород. Т. Парсонс, наприклад, проаналізував три способи соціального контролю девіантів:

- 1) ізоляція - повне вилучення з системи суспільних відносин зі спробами або без спроб реабілітації;
- 2) уособлення - обмеження (неповна ізоляція) контактів з іншими людьми з поступовим поверненням до людської спільності;
- 3) реабілітація - підготовка девіантів до нормального виконання

соціальних ролей.

За Р. Парком, соціальний контроль здійснюється у наступних формах:

- ◆ примус;
- ◆ вплив громадської думки;
- ◆ регламентація у соціальних інститутах;
- ◆ груповий тиск.

Однак соціальний контроль передбачає регулювання поведінки не лише девіантів, а всіх без винятку членів суспільства. Тому він включає як формальні, так і неформальні санкції.

Соціальний контроль характеризується наступними рисами:

➤ впорядкованість, категоричність і формальність (соціальні норми нерідко застосовуються до людини без урахування її особистісних характеристик, іншими словами, людина повинна прийняти норму лише тому, що вона є членом даного суспільства);

➤ зв'язок з санкціями - покарання за порушення норм і заохочення за їх дотримання;

➤ колективне здійснення соціального контролю (соціальна дія часто є реакцією на ту або іншу поведінку людини, а відповідно, може бути як негативним, так і позитивним стимулом при виборі цілей і засобів їх досягнення).

Необхідно відзначити, що система соціального контролю просто неможлива без існування соціальної групи та індивіда як її члена. Взаємодія всередині соціальної групи або поза її межами значною мірою залежить від того, як група, до якої належить людина, оцінює ті чи інші дії, а відповідно, якої реакції і якої оцінки можна очікувати у тому чи іншому випадку. З цієї точки зору групову взаємодію можна описати як діяльність або процес, у якому індивід є об'єктом контролю і оцінки, а соціальні інститути і групи - їх суб'єктами. Зокрема, суб'єкт, діючи, може розглядати ситуацію, у якій він знаходиться, не з власної точки зору, що визначається його особистісним досвідом входження у різні групи, а з точки зору тієї соціальної групи, з якою він себе ототожнює. З іншого боку, він може бачити всю багатогранність ситуації, всю неоднозначність її оцінки, але буде поводитись у відповідності до норм даної групи, оскільки зацікавлений у позитивній оцінці своєї поведінки.

Формально соціальний контроль існує у будь-якому суспільстві. Це виявляється у тому, що до будь-якого суспільства можна застосувати

поняття норми і санкції. Однак змістовно, тобто з точки зору того, що дійсно забороняється і очікується, системи соціального контролю суто індивідуальні. Все залежить від того, що саме забороняється і що очікується. Отже, у даному випадку все залежить від соціокультурних, історичних, політичних та інших факторів.

5.2. Типи соціального контролю

Соціологи розрізняють декілька типів соціального контролю: 1) зовнішній; 2) внутрішній; 3) побічний контроль (здійснюється за рахунок ідентифікації особи з «позитивною» референтною групою); 4) «відволікаючий» - орієнтація населення на цілі й засоби, протилежні злочинним, аморальним чинникам.

Зовнішній контроль - сукупність соціальних механізмів, які регулюють діяльність індивіда. Він діє через два типи механізмів - формальний та неформальний. Формальний - це адміністративно-правовий примус, насильство. В усіх суспільствах, включаючи сучасні, насильство є найважливішим засобом соціального контролю. У сучасному суспільстві держава вважається єдиним легітимним джерелом насильства. Офіційний контроль здійснюють спеціалізовані державні інституції і організації - поліція, прокуратура, судова система, різні інспекції й комітети (дорожні, фінансові, екологічні, протипожежні тощо). Офіційний контроль є інституалізованою діяльністю, яка передбачає існування певного кола соціальних ролей з визначеним обсягом повноважень (полісмен, суддя, прокурор, податковий інспектор тощо).

Формальний контроль існує в усіх без винятку організаціях, навіть якщо вони мають недержавний статус (фірми, банки, спортивні клуби тощо). Але його конкретні форми не повинні виходити за межі чинного у країні законодавства, конституції, загальних прав і свобод, якими користуються громадяни. Популярними заходами, які використовуються в організаціях, є догана або подяка, усунення з посади або висування на більш високу посаду, зменшення або збільшення грошової винагороди, нарешті, звільнення, розрив трудового договору. Ці санкції й структурні підрозділи, що здійснюють контрольні функції, по-перше, мають бути визначені у статуті або інших внутрішніх документах; по-друге, з їх змістом повинні бути ознайомлені співпрацівники, персонал організації.

Неформальний контроль є реакцією громадської думки, безпосереднього соціального оточення на поведінку людини. Санкції, притаманні формальному контролю, є індивідуалізованими, іншими словами вони визначаються з огляду на особу й характер ситуації. Неформальні санкції, за визначенням американського соціального психолога Т. Шибутані, становлять засоби, за допомогою яких люди, знайомі один з одним, висловлюють повагу тим, чия поведінка відповідає їх експектаціям, та виявляють незадоволення тим, хто на них не зважає. Функцію неформальних санкцій можуть виконувати: 1) слова, зауваження, роз'яснення; 2) міміка, усмішка, іронічний погляд; 3) фізичні дії; 4) чутки, плітки про людину, що є засобом перевизначення особистості порушника; 5) особлива поведінка щодо штрафника - зневажливе ставлення, підкреслена офіційність або перебільшена увага; 6) остракізм, обструкція - розрив контактів, фактичне вигнання з колективу. Сфера неформального контролю порівняно з офіційним є вельми широкою, бо ніхто й ніде не може уникнути оцінки своєї поведінки з боку інших людей.

Внутрішній соціальний контроль - це здійснюваний людиною самоконтроль, що спрямований на узгодження власної поведінки з соціальними нормами. Регуляція у даному випадку здійснюється не в межах почуття взаємодії, а в результаті почуття сорому або провини, які виникають при порушенні інтеріоризованих норм.

Представники психоаналітичної теорії вважають, що внутрішній контроль являє собою вторинне явище, результат соціалізації, тоді як первинним є зовнішній контроль. Уособленням соціального контролю у психоаналітичній теорії є інстанція «Супер-Его», що втілює не лише вимоги оточення, а й ідеали конкретної людини.

Соціальний контроль поділяють на стратегічний та тактичний. Стратегічний соціальний контроль змушує «завжди прагнути правильно робити правильні речі», натомість тактичний соціальний контроль змушує «завжди правильно робити правильні речі».

5.3. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми

Призначенням соціальних норм є упорядкування поведінки суб'єктів, що забезпечує системність і певне передбачення розвитку суспільних відносин. На основі цього учасники таких відносин можуть

прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у ситуаціях, що передбачені конкретними соціальними нормами.

Сутністю соціальних норм є не просто правила, тому що правила існують і в несціальних утвореннях, таких, наприклад, як математика, граматики, техніка й інші (технічні норми), а правила чітко вираженого соціального характеру.

Найчастіше соціальні норми поділяють на соціальні приписи і технічні правила.

Соціальні приписи - норми, що визначають соціальне становище індивіда. Вони слугують для реалізації загальної мети, яка відповідає інтересам широкої спільноти, навіть усупереч інтересам окремих її членів. Поважне ставлення до них у суспільстві забезпечують різні чинники - від виховання до санкцій. Соціальний припис має дві частини: диспозицію і санкцію. Важливим є й опосередкований вплив санкції на поведінку людей. Адже, знаючи про певні санкції, люди, як правило, утримуються від порушення приписів.

Серед соціальних приписів фігурують: право, звичай, правила пристойності, мода, мораль.

Право - це система правил поведінки людей, яка встановлюється або санкціонується державою. Оскільки право має загальнообов'язковий характер, його використання та реалізація при необхідності забезпечується державним примусом за допомогою спеціалізованого апарату (поліції, суду, армії тощо). Право відрізняється від інших соціальних норм (моралі, звичаїв, релігії й т. ін.) і виражається у офіційній формі, тобто має свої специфічні джерела, наприклад, закони, і визначені принципи - основні ідеї його існування і розвитку. Є принципи, що розповсюджуються на всю систему права (загальні принципи) - справедливості, гуманізму, рівноправ'я, демократизму та ін.; міжгалузеві, що стосуються двох і більше галузей права; галузеві (наприклад, у трудовому праві принцип свободи трудового договору тощо).

Серед важливих джерел права слід зазначити:

✓ правові звичаї - правила поведінки, що склалися у результаті багаторазового повторення і є санкціонованими державою;

✓ нормативно-правові акти державних органів - письмовий офіційний документ встановленої форми: закони, конституційні акти, накази Президента тощо;

✓ судові прецеденти.

Для правових норм характерно текстуальне закріплення, офіційне оприлюднення або скасування органом держави, чіткий і однозначний опис варіанту поведінки або її меж, наявність чітко сформульованої санкції, забезпечення їх дотримання силою держави.

Звичай - правило зовнішньої поведінки, яке розглядається членами соціального об'єднання як обов'язкове або на підставі безпосередніх умов суспільного життя, або на підставі якогось суспільного авторитету; здійснюються добровільно, а у разі їх порушення до правопорушників застосовуються засоби громадського впливу.

Звичай з'явився разом з виникненням людського суспільства внаслідок повторювання однакових вчинків, які згодом набули загального значення, стали нормою. У класовому суспільстві звичаєві норми диференціюються і набувають класового змісту. Норми-звичаї - правила поведінки, що склалися внаслідок фактичного їх застосування протягом тривалого часу (це основна форма регулювання відносин у додержавному суспільстві).

Ознаками звичаю є:

- ◆ етнічний та колективістський характер;
- ◆ моральна обумовленість;
- ◆ зв'язок із релігійними уявленнями і ритуалами;
- ◆ підкреслена публічність та ін.

У громадянському суспільстві звичаї санкціоновані державою:

1. У процесі судової або адміністративної діяльності, коли звичай служив підставою для вирішення суперечок (англо-американський тип правової системи).

2. Шляхом включення звичаю до законодавчих актів рабовласницьких і феодальних держав, які утворили найдавніший шар права - звичаєве право (романо-германський тип правової системи та ін.).

Після набуття нормою-звичаєм правового характеру, тобто санкціонування державою (правовий звичай), його дотримання забезпечується примусовою силою держави. Звичаєве право - це система правових норм, яка ґрунтується на нормах-звичаєх, що діють у суспільстві в результаті тривалого застосування, санкціоновані державою і забезпечуються його примусовою силою (у разі потреби).

Звичаєве право сформувалося на ранніх етапах розвитку суспільства, у період розпаду родового ладу. Перші писані закони, що ґрунтувалися на нормах-звичаєх, мали справляти враження на людей

своєю стабільністю і розвивати у них почуття впевненості у справедливості. Згодом звичаї минулого поступово трансформувалися відповідно до соціально-економічному ладу суспільства і дотепер продовжують відігравати досить істотну роль, особливо на рівні повсякденної та правової свідомості.

Правила пристойності (етикет) - це правила чемності, ввічливості та толерантності, що прийняті у суспільстві. Ці норми моральності сформувалися протягом тривалого часу становлення взаємин між людьми.

Норми етикету є «неписаними», тобто мають характер своєрідної угоди між людьми, щодо дотримання певних стандартів поведінки. Кожна культурна людина повинна не тільки знати і дотримуватися основних норм етикету, але й розуміти необхідність існування визначених правил і взаємин між людьми. Манери людини є індикатором багатства її внутрішнього світу, вони відображають її моральний та інтелектуальний розвиток.

Мода - одна з соціальних норм, властивих, перш за все, індустріальному і постіндустріальному суспільствам. Як обов'язкова соціальна норма мода визначає певну модель споживчої поведінки для членів даного суспільства. По відношенню до індивіда мода носить зовнішній характер. Вона перетворюється на цінність, коли зовнішня норма модної поведінки приймається індивідом, стає його внутрішньою потребою, бажанням. У цьому випадку мода виступає як внутрішній компас споживчої поведінки, люди добровільно прагнуть бути модними.

Особливості моди як соціальної норми:

- вона носить конкретно-історичний характер;
- завжди сучасна, навіть якщо відроджує щось доволі старе;
- мода можлива лише у суспільстві, де відсутній жорсткий контроль та наявний простір для спілкування із зовнішнім світом;
- демонстративність моди.

У структурі моди можна виділити такі основних елементи:

1) *модні стандарти* - різновид культурних образів, деякі способи і правила поведінки, зафіксовані у культурі як дії (наприклад, модні танці) або ж як моделі поведінки, що передбачають використання модних об'єктів (модний одяг, модні меблі тощо);

2) *модні об'єкти* - будь-які об'єкти, що знаходяться «на хвилі» моди (їжа, алкогольні напої, музичні твори, живопис, література, архітектурні

споруди, стиль життя, вид спорту і т. ін.);

3) *модні значення або цінності моди* - модні стандарти чи об'єкти надувають модного значення, стають модними, актуальними;

4) *модна поведінка* - поведінка учасників процесів, пов'язаних з модою, орієнтована на модні стандарти, об'єкти та цінності.

Мода як соціокультурний феномен виконує ряд функцій, провідними серед яких є:

1) *функція створення і підтримки одноманітності та розмаїття у культурних образах* - вона полягає в тому, що, з одного боку, завдяки моді один і той же культурний зразок засвоюється і приймається в якості «свого» великою кількістю індивідів, соціальними групами, суспільством; з іншого боку - саме за породження одноманітності її часто критикують, звинувачуючи у стандартизації та ствердженні однакових смаків;

2) *інноваційна функція* - це вплив моди, який поширюється на усі сфери соціально-економічного та культурного життя, збільшуючи інноваційний потенціал суспільства;

3) *комунікативна функція* - усі знакові системи, що функціонують у суспільстві, виступають засобом комунікації між людьми. Модна комунікація передає модні стандарти, тобто визначені культурні зразки, що наділені модним значенням, разом з цими стандартами відбувається передача цінностей моди;

4) *функція соціальної диференціації та нівелювання* - суспільство в цілому та усі його складові елементи, так чи інакше беруть участь у розповсюдженні моди, незалежно від форми участі та ступеню їх активності;

5) *функція соціалізації* - мода виступає одним із засобів залучення індивіда до соціального та культурного досвіду;

6) *компенсаційна функція* - мода заповнює «порожнечу» при наявності незадоволеності або недостатній задоволеності потреб, виступаючи в якості регуляторів соціальних потреб.

Мораль - специфічний вид регуляції відносин людей, що спрямований на їх гуманізацію; сукупність прийнятих у тому чи іншому соціальному організмі норм поведінки, спілкування та взаємовідносин. Мораль виступає, як правило, в якості «неписаного закону», реалізуючи свою регулятивну функцію, передусім, через внутрішні психологічні механізми. Іншими словами, мораль - це імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, який регулює поведінку людей з огляду

на принципове протиставлення добра і зла. Моральні норми характеризуються відсутністю текстуального закріплення; вагомим значенням при оцінюванні вчинку внутрішніх мотивів, забезпечення їх дотримання авторитетом громадськості; санкціями за порушення у формі громадського осуду.

Норми моралі формуються з розвитком суспільства, висувають до особистості вищі вимоги, ніж правові. Сфера моралі ширша, ніж сфера права, а тривалість моральних санкцій довша, ніж у правових. Мораль відіграє визначну роль у забезпеченні соціальної солідарності.

Іншим великим класом соціальних норм є технічні правила.

Технічні норми посідають своєрідне місце у системі соціального регулювання, яке обумовлене тим, що вони регулюють відносини між людьми, природою і технікою (людина і комп'ютер, людина і знаряддя праці, людина і виробництво), тоді як соціальні норми - відносини між людьми та їх об'єднаннями.

Технічні норми - правила, що вказують на найбільш економічні та екологічно нешкідливі методи, прийоми і засоби впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами. Іншими словами, це правила доцільного поводження з предметами природи, знаряддями праці та різними технічними засобами, наприклад, правила виконання будівельних робіт, інструкції з експлуатації машин і механізмів.

Технічні норми ґрунтуються на пізнанні законів природи, особливостей технічних об'єктів (знарядь виробництва та ін.) і являють собою специфічну мову спілкування людини з матеріальними об'єктами. Недотримання технічних норм призводить до відповідної реакції з боку сил природи на конкретні дії людини (каліцтва, травми, хвороби). Так, невиконання вимоги медичного закладу користуватися одноразовими шприцами може призвести до інфікування хворого СНІДом, а порушення правил роботи на електронно-обчислювальній машині не дасть потрібного результату.

Якщо розглядати технічні норми безвідносно до того, регулюють вони поведінку людей чи ні, то їх можна визначити як суто технічні і протиставити соціальним нормам. Тобто, суто технічні норми як абстракція, відволікання від суспільних відносин, мають таке саме значення, як правила математики та інших несоціальних утворень, наприклад, правила поводження з комп'ютерами, телевізорами, стереосистемами, холодильниками і т. д.

Спільним у технічних і соціальних нормах є їх зв'язок із діяльністю людини. Відмінності технічних і соціальних норм полягають у об'єктах і методах регулювання.

Ознаки соціально-технічних норм (за О. Скакун):

- обумовленість законами природи і техніки;
- невиразність соціального характеру (не є суто соціальними);
- невиразність засобів суспільного забезпечення (правових, моральних та інших санкцій);
- виключність використання.

5.4. Соціальні санкції та їх види

Двома основними елементами соціального контролю є згадані вище соціальні норми та санкції.

Санкції - це міри заохочення та покарання, які суспільство застосовує до порушників чи виконавців норм. Є підстави розмежовувати чотири типи санкцій (позитивні та негативні, формальні та неформальні), які утворюють наступні підтипи:

- *формальні позитивні санкції* (публічне схвалення з боку офіційних організацій, нагороди тощо);

- *неформальні позитивні санкції* (публічне схвалення з боку неофіційних організацій та осіб, аплодисменти, посмішка, похвала тощо);

- *формальні негативні санкції* (покарання згідно з нормами права, звільнення з роботи, відлучення від церкви тощо);

- *неформальні негативні санкції* (зауваження, злі жарти, відмова вітатися та розмовляти, поширення чуток тощо).

За змістом тиску санкції поділяються на правові (покарання та заохочення за певні дії, передбачені законом); етичні (покарання та заохочення згідно з моральними принципами); сатиричні (насмішки, глузування, презирство); релігійні (анафема). Якщо санкції взаємодоповнюють одна одну, їх дія ефективніша, ніж коли між ними виникають суперечності.

Соціальні санкції встановлюються і застосовуються суспільством або окремою соціальною групою як засіб захисту соціальної організації, забезпечення дотримання норм поведінки.

Система санкцій, відображаючи розвиток соціальної реальності, не є законсервованою схемою жорстко фіксованих заходів і засобів

соціальної регуляції. Навпаки, санкції забезпечують конкретизацію поведінки на певному етапі історичного розвитку суспільства. Від них залежить соціальний порядок. Якщо за порушення соціальних норм санкції не застосовуються, виникають правовий нігілізм, різноманітні види девіантної поведінки.

5.5. Роль традицій та звичок у системі соціального контролю

Важливу роль у механізмі соціального контролю відіграють звички і традиції.

Дотримання *звичаєвих норм* забезпечувалося засобами суспільного впливу на порушника (смертна кара, вигнання з роду, позбавлення вогню і води тощо) або схваленням засобів, що застосовувалися до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (наприклад, кровна помста). Для набуття юридичної чинності норма-звичай: не повинна суперечити закону; повинна його доповнювати і як би «оживляти»; не може підміняти закон.

Звичаєві норми і засноване на них звичайне право є головними нормативними регуляторами поведінки у ранніх державних утвореннях, оскільки сприяють формуванню їх національної правової системи. Величезний вплив у цьому плані належить етичним, релігійним та іншим особливостям, властивим конкретному етнічному утворенню (або їхній сукупності), а також тим навичкам, традиціям і звичаям, що, повторюючись і закріплюючись у свідомості індивідів, стають нормами поведінки.

Норми-традиції є близькими до звичаєвих норм. Це сформовані способи поведінки людей, що передавалися від покоління до покоління, що стали правовими нормами. Традиції - більш широке за змістом утворення, ніж звичаї.

Традиції нерідко мають зовнішнє вираження у нормах обрядів - дій або комплексів вчинків людини, що стають правилами поведінки (весільні обряди, обряд вручення свідоцтва про народження тощо). Обрядові церемонії, що відрізняються урочистістю, називаються ритуалами. Ритуал можна назвати різновидом звичаю або традиції, яка підтримується і забезпечується державою. Наприклад, прийняття присяги у системі Збройних сил, проведення оглядів та інших церемоній закріплюються у статутах, положеннях відомчих нормативних актів і забезпечуються, крім морального впливу

(громадського осуду), можливістю застосування заходів дисциплінарної відповідальності.

Наявність соціальних відхилень, зокрема, фактів девіантної поведінки ставить під сумнів встановлену нормативну систему регуляції соціального життя загалом чи якусь її конкретну складову. Разом з тим зв'язок соціальних відхилень та норм є неоднозначним, адже соціальна реальність, будучи недискретною, змінює заперечення норми її відновленням або конституюванням нової норми. Відхилення є невід'ємною частиною будь-якої концепції соціального порядку. Девіації притаманні всім рівням і формам організації об'єктивної реальності. На певному рівні абстракції існування будь-якої системи, їх наявність - це динамічний стан (процеси сталості та зміни). Девіація як соціальне явище являє собою механізм зміни дійсності, а відтак і розвитку системи, тоді як її відсутність означає загибель системи.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність соціальної взаємодії та регуляції соціальних зв'язків.
2. У яких формах може здійснюватися соціальний контроль за Р. Парком?
3. Назвіть основні елементи соціального контролю та здійсніть їх порівняльний аналіз.
4. Які різновиди соціального контролю існують? Порівняйте їх поширеність та ефективність впливів.
5. У чому полягає основне призначення соціальних норм та приписів?
6. Як система санкцій, відображаючи розвиток соціальної реальності, здійснює соціальну регуляцію суспільних відносин?

Література

1. Гилинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» : учеб. пособие / Я. И. Гилинский. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
2. Демків О. Б. Соціологія права і девіантної поведінки : навч. посібник / О. Б. Демків. – Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 124 с.
3. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – М.: Академия, 2004. – 288 с.

4. История теоретической социологии. Предыстория социологии : учебное пособие для вузов / Под ред. Ю.Н. Давыдова, И.Ф. Девятко, М.С. Ковалевой, В.Н. Фоминой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Акад. Проект, Гаудеамус, 2010. – 274 с.
5. Рущенко І.П. Загальна соціологія : Підручник / Передм. проф. О.Н. Ярмиша. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
6. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, А.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
7. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – М.: Юрайт-Издат, 2003. – С. 422-485.
8. Хагуров Т.А. Введение в современную девиантологию. – Ростов-на-Дону, 2003. – 343 с.

МОДУЛЬ 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Розділ 6

Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Наукові підходи до пояснення агресії людини.*
- *Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура.*
- *Агресивність як властивість особистості.*
- *Різновиди агресивної поведінки.*
- *Особливості агресивної поведінки підлітків.*
- *Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види.*
- *Мотивація протиправної поведінки.*
- *Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.*
- *Антисоціальна (соціопатична) особистість.*

6.1. Наукові підходи до пояснення агресії людини

Феномен агресії завжди привертав до себе увагу суспільства. Тому не випадково, що перші спроби проаналізувати це явище, зрозуміти його причини здійснювалися ще у донауковий період у сфері релігії. Філософська думка Нового часу пропонує відносно широкий спектр підходів до проблеми причин людської агресії - від природної схильності людини до насильства (Т. Гоббс) до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення (концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка) або географічно-кліматичних умов (Ш.-Л. Монтеск'є). У цілому у ті часи переважав підхід, згідно з яким агресія розглядалась як поведінка, що суперечить позитивній сутності людини (А. Реан визначив цей підхід як «етико-гуманістичний»).

У XIX ст. розвиток природничих і гуманітарних наук дав певний імпульс для розуміння агресії та її причин. Так, Ч. Дарвін розглядав винищення представників свого або чужого виду (що, власне, і є агресією) як один з механізмів природного відбору і самозбереження живих істот. Ці обставини обумовили появу еволюційно-генетичного

підходу до проблеми агресії, згідно з яким вона є біологічно доцільною формою поведінки, що сприяє виживанню та адаптації живої істоти (еволюційно-генетичний підхід).

У межах психологічної науки феномен агресії почали вивчати з кінця ХІХ ст. Перші такі спроби вивчення природи агресії були доволі спрощеними, вченим бракувало емпіричної бази, внаслідок чого прояви агресії визначалася як певні інстинкти, наприклад, «інстинкт ворожості» за У. Джеймсом, «інстинкт войовничості» за У. Мак-Дауголлом і т. д.

Поява на початку ХХ ст. двох потужних теоретико-методологічних напрямів - психоаналізу і біхевіоризму - зумовила два основні підходи до розуміння сутності та причин появи агресії, у межах яких вона розглядалася як вроджена властивість (вчення про «танатос» З. Фрейда) і як реакція на несприятливий зовнішній стимул (концепція «фрустрації» Д. Долларда і Н. Міллера).

Значного успіху у вивченні проблеми агресії було досягнуто у 1960-х рр. у результаті синтезу знань природничих і гуманітарних дисциплін (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку наукової методології. У дослідженні агресії активніше почали застосовуватися нові експериментальні технології. Саме тоді нагромаджувалися емпіричні знання, формулювалися основні теоретичні принципи вивчення агресії. Це були праці таких дослідників, як А. Басс, Л. Берковітц, А. Бандура та ін.

У цілому за період з 1964 по 1973 рр. на тему агресії з'явилося втричі більше публікацій, ніж за три попередні десятиріччя, зокрема, з'явилися спеціалізовані періодичні видання з проблем насильства і агресії «Child Abuse and Neglect» («Зловживання та зневага до дітей»), «Aggressive Behavior» («Агресивна поведінка»), «Journal of Interpersonal Violence» («Журнал з міжособистісного насильства») та ін. Частково це обумовлювалося поширенням у західному суспільстві (насамперед, у США) насильницької злочинності, а, з іншого боку, вивчення феномена агресії стимулювалось соціально-політичною атмосферою «холодної війни». Вже тоді деякі західні дослідники наголошували на необхідності створення нової міждисциплінарної галузі - «вайолентології» (від англ. «violence» - насильство).

Методологічною базою більшості досліджень агресії був і лишається необіхевіоризм, хоча траплялись і винятки. Так, етолог К. Лоренц висунув близьку до фрейдівської теорії ідею існування вродженого інстинкту агресивності, а Е. Фромм розглядав агресію з

позицій неофройдизму. Певні дослідження проводились і в межах когнітивізму.

У радянській психологічній науці до кінця 1980-х років феномену агресії не надавалося стільки уваги, як у працях західних науковців. Деякі спеціалісти вивчали окремі аспекти проблеми агресивної поведінки, зокрема, психофізіологічного (Л. Колчина, Н. Левітов), медичного (А. Личко, А. Стаценко) та кримінологічного (Ю. Антонян, С. Єнікоплов, В. Кудрявцев, Т. Курбатова, Е. Квятковська-Тохович) насильства. Отже, агресія вивчалася здебільшого як атрибут девіантної поведінки.

Наукових праць, де декламувався б суто психологічний аналіз феномену агресії, практично не існувало. Виняток - поодинокі видання, в яких критикувалися зарубіжні, зокрема, фройдистські теорії агресії. У більшості наукових джерел терміни «агресія» та «агресивна поведінка» взагалі не застосовувалися. Марксистська методологія зосереджувалась на вивченні, насамперед, соціальних чинників природи будь-якої поведінки, у тому числі й агресивної. Відтак у межах психолого-педагогічної і кримінологічної науки агресивна особистість, злочинець розглядалися як «продукт соціального середовища», «соціальний феномен».

Зміни у суспільстві, що сталися наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр., викликали соціальні конфлікти, зростання насильства, зумовили необхідність вивчення феномену агресії у межах саме психології. З'явилися наукові статті, що присвячені дослідженню сутності агресивної поведінки, її причин та передумов виникнення (А. Реан, Т. Румянцева та ін.). При цьому, більша частина досліджень стосувалася проблем дитячої, підліткової агресії та агресивності (Н. Алікіна, О. Бовть, Л. Семенюк, І. Фурманов). З 2001 р. в Україні почав видаватися науковий журнал «Соціально-психологічні та медичні аспекти жорстокості» (засновник - Міжнародний медичний реабілітаційний центр для жертв війн і тоталітарних режимів).

Те, що проблема агресивної поведінки особистості є однією з актуальних як у психологічній, так і в інших гуманітарних (соціологія, кримінологія) і природничих науках (медицина, біологія, фізіологія тощо), обумовило появу низки методологічних проблем, основною з яких є наявність різних визначень, теорій, моделей. Все це, як зазначає Т. Румянцева, дозволяє різним авторам, залежно від мети і завдань дослідження, вкладати у поняття «агресія» свій зміст.

6.2. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура

Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями - такими, як злість; з мотивами - такими, як прагнення образити, нашкодити; і навіть з негативними настановами - такими, як расові та етнічні упередження. Незважаючи на те, що всі ці фактори, без сумніву, відіграють важливу роль у поведінці людини, результатом якої стає нанесення шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій. Агресія зароджується як у стані повного спокою, так і у стані надзвичайного емоційного збудження. Також зовсім необов'язково, щоб агресори ненавиділи чи не симпатизували тим, на кого спрямовані їхні дії. Більшість з них завдає болю людям, до яких ставиться швидше позитивно, ніж негативно.

У психології під поняттям «агресія» (від лат. aggression - нападати) розуміють тенденцію (прагнення) підкорення собі інших або домінування над ними, що виявляється у реальній поведінці чи фантазуванні.

У соціології під *агресією* розуміють дії, спрямовані на порушення фізичної чи психічної цілісності іншої людини, з нанесенням їй матеріальної, моральної шкоди або навіть знищення, якщо вона перешкоджає втіленню намірів.

Психологи виокремлюють наступні визначення агресії як психологічного явища:

1) *агресія як психічний стан* - на певний час обумовлює ставлення до самої людини і до інших об'єктів (живих і неживих), характеризується пізнавальним, емоційним і вольовим компонентами;

2) *агресія як властивість особистості* - по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішня спонука до вчинення агресивних дій; по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій у різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та агресивної інтерпретації як стійкої особистісної особливості світосприйняття і світорозуміння; по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у стосунках з іншими людьми;

3) *агресія як об'єкт потреби* - є метою і мотивом поведінки як самостійна цінність;

4) *агресія як поведінковий прояв* - це поведінка, що характеризується спрямованістю або на заподіяння шкоди неживим об'єктам, або на вчинення дій, які завдають шкоди (фізичної, моральної чи матеріальної)

живим істотам, які мають мотивацію уникнення такого ставлення.

Агресія - багаторівневий феномен, складна ієрархічна система. Відповідно до трьох рівнів-підсистем, що визначено Б. Ломовим, можна говорити про такі пов'язані між собою підсистеми агресії:

- *когнітивна* - агресія, пов'язана з певними процесами опрацювання інформації (ворожі думки, стереотипи, забобони тощо);

- *регулятивна* - агресивна поведінка може спрямовуватися на досягнення певної мети, регуляцію міжособистісних відносин;

- *комунікативна* - агресія здебільшого виникає у ситуаціях міжособистісного спілкування.

Агресія як психологічна реальність має конкретні *характеристики*: спрямованість, форми прояву, інтенсивність.

Агресивна поведінка - мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, яка спрямована на нанесення фізичної чи моральної шкоди людям, викликає у них психологічний дискомфорт (переживання, стан напруженості, страх, пригнічення тощо). Вона не є окремим видом девіантної поведінки, але найчастіше саме вона лежить у основі різних девіантних проявів.

Серед *ознак агресивної поведінки* слід виділити наступні: прагнення людини до домінування над іншими й використання їх у власних цілях; тенденції до руйнування; спрямування на нанесення шкоди оточуючим людям; схильність до насилля.

6.3. Агресивність як властивість особистості

Якщо агресія це емоційно забарвлена вища форма активності особистості відносно середовища, слабо обмеженого соціальними нормами, що приймає форми прямого чи непрямого насильства у взаємовідносинах особистості і середовища заради її самоствердження, то агресивність слід розглядати як сукупність емоційно-мотиваційних складових, що виявляються у готовності до прояву агресії.

Агресивність може бути як стійкою, так і ситуативною. У першому випадку вона породжується агресією і виступає як самоцінна форма психологічного захисту, у другому - як інструмент взаємодії з середовищем. Іншими словами, агресивність як схильність конкретної особи представляє собою тенденцію, що виявляється у формі конкретних внутрішніх чи зовнішніх дій і є індивідуальною

особливістю цієї особи.

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта соціально небезпечним тому, що зв'язок між агресивністю і відкритою агресією не є жорстко визначеним й сам акт агресії може набувати форм, які соціально схвалюються. У зв'язку з чим розрізняють антисоціальну і просоціальну агресію. Причому, в обох випадках зовнішні практичні дії можуть бути схожими. Так, у результаті однакових за операційним складом дій одна людина може бути засуджена за хуліганство (антисоціальна агресія), а інша - отримати медаль на першості з боксу (просоціальна агресія).

У свідомості більшості людей агресивність асоціюється з чимось соціально небезпечним і небажаним. Однак сама по собі агресивність не є соціально небезпечною. Такою її роблять мотиви діяльності та цінності, заради яких розгортається активність.

Суспільно небезпечні наслідки багатьох проявів агресивності і агресії, привертаючи до себе особливу увагу, наповнили ці терміни лише негативним змістом. Хоча саме агресія як деструктивний компонент людської активності є необхідною у творчій діяльності, без неї неможливий прогресивний розвиток суспільства й особистості. Потреби індивідуального розвитку і суспільної практики формують у людей здатність до усунення і руйнування перешкод, до фізичного і психологічного подолання того, що протидіє досягненню поставлених цілей.

Агресивність як властивість особистості має якісно-кількісну характеристику, причому кількісне наповнення та інтенсивність впливають на її якісну своєрідність. Певний рівень агресивності необхідний для адаптації особистості в соціумі, для досягнення поставлених нею цілей. В обмеженому діапазоні вона є соціально бажаною і навіть необхідною. Відсутність її призводить до конформності, несамостійності, неспроможності зайняти активну життєву позицію.

Гіпертрофія (занадто високий рівень розвитку) агресивності призводить до конфліктності, нездатності до соціальної кооперації і зумовлює дезадаптацію особистості. У своєму крайньому прояві агресивність є патологією (соціальною або психічною). При цьому агресія втрачає раціонально-вибіркову спрямованість і стає звичним способом поведінки, проявляючись у невиправданій ворожості, люті, жорстокості.

6.4. Різновиди агресивної поведінки

Різновиди агресивної поведінки:

1) *за формою прояву:*

◆ явна - агресивні афекти (конфліктність, лихослів'я, тиск, приниження, примус, негативне оцінювання, погрози, застосування фізичної сили і т. д.);

◆ латентна - внутрішня репрезентація агресії (ідеї, фантазії, уникнення контактів, образа, бездіяльність з метою нашкодити кому-небудь, думки про самогубство тощо);

2) *за ступенем прояву:*

◆ ситуативні агресивні реакції (у формі короткострокової реакції на конкретну ситуацію);

◆ пасивна агресивна поведінка (бездіяльність, відмова від чогось);

◆ активна агресія (руйнування або насильницькі дії);

3) *за видом агресивної реакції:*

◆ фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої людини;

◆ непряма агресія - спрямована через іншу людину або групу людей;

◆ роздратованість - схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість);

◆ негативізм - опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів;

◆ образа - задрість і ненависть до оточуючих за справжні й вигадані дії;

◆ вербальна агресія - вираження негативних почуттів (крик, вереск), словесні відповіді (погрози);

4) *за функціональним призначенням:*

◆ доброякісно-адаптивна (стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети);

◆ деструктивно-дезадаптивна (ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих);

5) *за масштабами прояву:*

◆ індивідуальна;

◆ колективна (групова);

б) *за метою прояву:*

◆ інструментальна (виступає як засіб досягнення мети і мотивів

неагресивного змісту);

- ♦ ворожа (нанесення шкода є головною метою (мотивом) дій суб'єкта);

- ♦ аутоагресія (самозвинувачення, самоприниження, нанесення тілесної шкоди самому собі);

7) за типом агресивності особи:

- ♦ «холодна» агресія (агресивність і подразливість є особистісними якостями; демонстрація агресивної поведінки незалежно від ситуації та реакції на неї не є результатом нервового збудження);

- ♦ «гаряча» агресія (поведінкові реакції емоційно вразливих, імпульсивних, самозакоханих осіб, що виявляються виключно у ситуації, коли їх провокують);

8) за реакцією соціуму:

- ♦ антисоціальна (несхвалювана);

- ♦ просоціальна (схвалювана).

6.5. Особливості агресивної поведінки підлітків

Характер агресивної поведінки визначається переважно віковими особливостями. Так, специфічною особливістю підліткової агресії є залежність від групи однолітків на фоні краху авторитету дорослих. У цьому віці бути агресивним часто означає «здаватися чи, навпаки, бути сильним».

На думку Г. Паренса, у процесі соціалізації підлітка агресивні дії виконують ряд важливих функцій. У нормі вони допомагають встановити, визначити свої інтереси, захищають від внутрішньої загрози, звільняють від страху, сприяють адаптації. У зв'язку з цим можна говорити про адаптивну, позитивну та деструктивно-дезадаптивну агресію. Для розвитку особистості підлітка небезпечними є скоріше результат і неправильна реакція оточуючих, ніж агресивні прояви, оскільки наміри представників соціального оточення стримати агресію силою призводить до ефекту, протилежного очікуваному.

А. Бандура вважає, що агресія - це результат «викривленого» процесу соціалізації, зокрема, зловживання батьками покараннями, жорстоким ставленням до дітей.

Пошуки причин підліткової агресії вказують на те, що не можна списувати це явище тільки на гормональну перебудову дитячого організму. Е. Волянська, В. Пилипенко, О. Сапелкіна серед факторів,

що спричиняють підліткову агресію, визначають, *по-перше*, сімейні фактори (конфліктність, неадекватний стиль виховання, недостатня близькість між батьками та дітьми); *по-друге*, наявність ціннісних стандартів агресивної поведінки як елементу підліткової субкультури; *по-третє*, вплив засобів масової інформації.

Протягом всього підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка агресивності: особливо швидкими темпами з віком зростає негативізм. У ході дорослішання у підлітків все сильніше виявляється вербальна агресія. Найагресивнішими є 10-11-річні підлітки-хлопчики, у яких переважає фізична агресія. З віком у них спостерігається згасання фізичної агресії, а у дівчаток, навпаки, зростання цієї форми агресивності. При спаді непрямой агресії у хлопчиків, наявним є значне збільшення її у дівчаток. У 12-13 років відбувається зниження вербальної агресії у хлопчиків, при постійному наростанні цієї агресії у дівчаток. До 14-15 років у хлопчиків так само відбувається сплеск вербальної агресії. Негативізм значно сильніше виявляється у хлопчиків, ніж у дівчаток, на всіх вікових періодах підліткового віку.

Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи і факторів, що впливають на її прояви, але всі вони підпадають під наступні чотири категорії, а саме:

- 1) вроджені особливості та задатки;
- 2) потреби, що активізуються зовнішніми стимулами;
- 3) пізнавальні та емоційні процеси;
- 4) актуальні соціальні умови, що поєднані із попереднім навчанням.

Не можна залишати поза увагою і ситуативні фактори, які теж певною мірою впливають на виникнення агресії:

- *оцінка іншими людьми* - встановлено, що присутність інших людей вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію;

- *навмисність агресії* - існує точка зору, що для початку агресії нерідко буває достатньо знати, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосередньо акту агресії не було;

- *сприйняття агресії* - поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства роблять людину більш агресивною і жорстокою;

- *бажання помсти* - як уже зазначалося, часто агресія може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось.

Слід також згадати й організаційні фактори, що впливають на появу

агресивної поведінки у закладах освіти. Сюди належать такі особливості, як рівень уваги адміністрації закладу до проблеми насильства серед молоді, домінування суто навчальних цілей над проблемами особистісного розвитку людини, рівень розвитку системи супервізорства (західний аналог кураторства), за якої у шкільне життя впроваджуються норми, які є толерантними до третирування або інших форм насильства.

6.6. Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види

Очевидним є той факт, що агресія і делінквентна (протиправна) поведінка взаємопов'язані. Агресивна поведінка, що досягає рівня порушення закону, перш за все, є наслідком впливу найближчого соціального оточення, референтної групи, делінквентної субкультури.

По відношенню до протиправної поведінки використовуються різні підходи і понятійний апарат. У соціально-психологічній літературі її визначають як делінквентну, пов'язуючи її скоріше з поведінкою, що відхиляється від правових норм.

Проблема протиправної поведінки підлітків протягом останніх років досить інтенсивно досліджувалася як західними, так і вітчизняними вченими. Вивчення мотивації протиправної поведінки неповнолітніх здійснювалось у працях Ю. Антоняна, Б. Волкова, К. Ігошева, Г. Русинова, А. Тузова та ін. Дослідження негативних чинників мікросередовища, що впливають на формування злочинної поведінки підлітків, здійснювалось В. Алмазовим, Л. Грищенком, В. Оржеховською, М. Поздняковою та ін. Вивчення неформальних та субкультурних об'єднань, у яких підлітки залучаються до протиправної поведінки, здійснювались В. Пирожковим, Г. Забрянським, В. Єрмаковим та ін. Виявленням психологічної специфіки правопорушень неповнолітніх займалися М. Алемаскін, С. Белічева, В. Кондрашенко та ін.

Делінквентна поведінка (от лат. *delictum* - провина, англ. - *delinquency* - правопорушення) - антисуспільна протиправна поведінка індивіда, втілена у діях чи бездіяльності, яка спрямована на населення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому. Вона може мати форму як «дрібних» порушень, що не сягають рівня злочину - асоціальна поведінка, так і власне злочинних дій, що караються карним кодексом, - кримінальна, антисоціальна поведінка.

Наведені вище форми делінквентної поведінки можна розглядати як етапи формування протизаконної поведінки або ж як відносно незалежні її прояви.

Розмаїття законів породжує велику кількість підвидів протиправної поведінки, саме тому проблема класифікації різних форм делінквентної поведінки носить міждисциплінарний характер.

Різновиди делінквентної поведінки:

1) у межах *соціально-правового підходу* розрізняють насильницькі, ненасильницькі та корисливі протиправні дії;

2) представники *юридичного підходу* розрізняють такі види делінквентної поведінки як:

- адміністративні правопорушення - це порушення правил дорожнього руху, порушення громадського порядку, хуліганство, проституція тощо;

- дисциплінарні проступки - невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків, порушення правил охорони праці тощо;

- злочин - це суспільно небезпечні дії, передбачені кримінальним кодексом, на практиці їх класифікують за ступенем тяжкості: тяжкі, менш тяжкі і ті, що не являють великої суспільної небезпеки;

- за формою провини: навмисні та необережні;

- за об'єктами зазіхань, цілями і мотивами: антидержавні, корисливі, насильницькі тощо;

- за соціально-демографічними та кримінологічними підставами: злочини дорослих і молоді, злочини неповнолітніх; первинна, повторна і рецидивна злочинність;

3) у межах *соціально-психологічного підходу* визначаються наступні види делінквентної поведінки:

- антидисциплінарна;

- антисоціальна;

- протиправна (суто делінквентна) - злочинна та аутоагресивна.

Особистість, що виявляє протизаконну поведінку, кваліфікується як делінквентна особистість (*делінквент*), а самі делінквентні дії - *делікти*.

Х. Ремшмідт називає особистість неповнолітнього, що скоїв злочин, делінквентною, а особистість повнолітнього - кримінальною. Тому Г. Сафіна, Л. Мардахаєва вважають, що відносно підліткового віку девіантну поведінку слід розділяти на два типи - делінквентну та неделінквентну.

Л. Вассерман, О. Роміцина визначають делінквентність як

провинність, схильність, «психологічну тенденцію до правопорушень». Делінквентними вважаються такі характеристики поведінки як агресивність, брехливість, злидарство, ворожість до вчителів та батьків, жорстокість до молодших, різкість, дратівливість, лихослів'я тощо.

Оскільки зазначені якості є аморальними, тобто такими, що протиставляються нормам етики та загальнолюдським цінностям, то спостерігаються труднощі у розмежуванні делінквентних та аморальних вчинків. А. Лічко, С. Кулаков вважають, що відмінності між цими поняттями полягають у наступному: кримінальна та делінквентна поведінка носить антисоціальний характер (протиріччя правовим нормам, загроза соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей), аморальна поведінка - асоціальний характер (ухилення від виконання моральних норм, безпосередня загроза благополуччю міжособистісних відносин).

Делінквентна поведінка особистості як форма девіантної поведінки має ряд особливостей:

- ✓ один з найменш визначених видів девіантної поведінки;
- ✓ регулюється переважно правовими нормами: законами, нормативними актами, дисциплінарними правилами;
- ✓ має деструктивний характер, є загрозою руйнування основ соціального устрою;
- ✓ активно засуджується та карається у будь-якому суспільстві;
- ✓ передбачає наявність конфлікту між особистістю та суспільством.

При визначення детермінант деліктів, зазвичай, говорять про сукупність зовнішніх умов та внутрішніх причин, що їх визначають. До соціальних умов, які відіграють визначальну роль у зародженні та здійсненні делінквентної поведінки, до них відносяться:

- макросоціальні - недосконалість законодавства, соціальні катаклізми, низький рівень життя тощо;
- мікросоціальні - вплив референтної групи, злочинна субкультура, бездоглядність, девіації батьків, неповна родина, внутрішньо сімейні конфлікти, хронічні конфлікти зі значимими іншими тощо.

6.7. Мотивація протиправної поведінки

Мотивом протиправної поведінки є внутрішнє спонукання до злочинного діяння. Тож, мотивація - це процес формування мотиву

злочину. Аналіз мотивації дає можливість глибше розкрити причини здійснення правопорушення та схарактеризувати особу правопорушника.

А. Савченко розглядає дев'ять етапів (стадій) *мотивації протиправної поведінки*:

- 1) актуалізація певної психічної складової поведінки (потреби, інтересу, прагнення, бажання тощо);
- 2) усвідомлення мотиву;
- 3) цілеутворення (утворення мети);
- 4) вибір і оцінка засобів, способів реалізації мотиву та досягнення мети;
- 5) прогнозування можливих результатів;
- 6) прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечної дії;
- 7) виконання прийнятого рішення;
- 8) контроль і корекція своїх дій чи бездіяльності;
- 9) аналіз наслідків.

Особливе значення у психології надається так званій «боротьбі мотивів» («добра і зла», «за і проти») та вибірковості засобів їх задоволення. Мотивація поведінки взагалі і злочинної зокрема, співвідносяться як одиничне, окреме і загальне: мотивація конкретного злочину одинична, вона має свою специфіку і неповторні, властиві тільки їй риси. Суттєва властивість такої поведінки - суспільна небезпечність і протиправність. Злочин - не просто дія (бездіяльність), що зумовлена певними мотивами, фактично - це результат дії, що являє собою суспільну небезпеку і протиправність, які суб'єкт міг чи повинен був передбачити.

Виникнення мотиву звичайно опосередковується потребами особистості та необхідністю їх задоволення. Мотив не є потребою, а виступає лише обґрунтуванням рішення діяти задля її задоволення на рівні свідомості, після чого - прагненням до цілі у вибраному напрямку; інакше кажучи, мотив - усвідомлене прагнення діяти для задоволення потреб, інтересів та інших стимулів.

За соціальною значимістю потреби можна розподілити на *нормальні*, тобто такі, що схвалюються мораллю і правом, й *деформовані* (засуджувані) та *викривлені* (аморальні). Кожна з названих груп може спонукати протиправну поведінку, але це не означає, що тільки задоволенням потреб все можна пояснити; наявні окремі факти вчинення злочину заради самого процесу здійснення злочинних дій і т.

ін., незалежно від результату. Така ситуація зумовлена своєрідною мотивацією, незалежною від потреб у їх звичайному розумінні. Як джерело виникнення мотивів виступають емоції, почуття, переконання, світогляд та інші психічні феномени.

Мотив слід відрізнити від наміру - розумового образу дії, яку особа прагне чи вирішила здійснити: за одного й того ж наміру вчинок реалізується через різні мотиви, а сам мотив не визначає змісту намірів та дій, спрямованих на його задоволення.

Характеризуючи мотиви злочинів, діюче кримінальне законодавство звичайно користується узагальненою термінологією, називаючи їх «низькими спонуканнями», «мотивами особистої зацікавленості», «хуліганськими спонуканнями», що завжди потребує пояснення та уточнення.

Юридична форма вираження мотивів - статична характеристика найбільш типових, узагальнених форм при багатозначності мотивації і полімотивованості фактичних дій, оцінка яких дається законом. Насправді, мотив - динамічна категорія, що взаємозв'язана з іншими психічними явищами та самою особистістю, змістовна сторона яких може змінитися будь-коли.

С. Гриндін наголошує на існуванні двох типів мотивації злочинів - корисливого та насильницького.

В. Колишкіна розрізняє три види (типи) мотивації злочину:

а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностей, ідея про свою винятковість тощо);

б) мотивація перекрученого уявлення про соціальні цінності (хибне розуміння почуття товариськості, романтики, справедливості тощо);

в) помилково виправдувальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права тощо).

Виходячи із системного уявлення про мотивацію злочинів, враховуючи її пріоритетне кримінологічне значення, яке ґрунтується на психологічних засадах, а також беручи до уваги особливості окремих груп злочинів, проблема класифікації мотивації має бути вирішена таким чином: у зв'язку з тим, що у психології існує розподіл людської активності залежно від міри її усвідомлення та вольової регуляції на три типи (вольова або раціонально-вольова, імпульсивна та звична), є сенс виділити відповідно до такої класифікації три типи мотивації людської поведінки, зробивши їх перенесення на мотивацію злочинів.

Найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатоетапним типом мотивації, злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи. Його ще називають мотивацією злочинної діяльності.

Таким чином, мотивація злочину може бути трьох типів: 1) мотивація злочинної діяльності; 2) мотивація імпульсивних злочинів; 3) мотивація звичних злочинів.

За джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділяти на кілька груп:

1) *особистого характеру* (помста, ревності, особиста зацікавленість);

2) такі, що *не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення* (хуліганство, прагнення протидіяти законним вимогам представників закону, порушення громадського порядку);

3) *зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи певною ситуацією* (ексцес оборони, невиправданого ризику), коли ускладнена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

Особливу групу складають мотиви злочинів неповнолітніх, що зумовлені їх віковими особливостями, які нерідко призводить до розриву між мотивами, недостатньо повно усвідомленими спонуканнями та змістом фактичного вчинку за недостатньої сформованості соціальних властивостей особистості та наявності псевдосоціалізації.

Мотивація делінквентної поведінки має свої виражені вікові особливості. Так, у ході дослідження В. Лунєєв визначив, що підліткам 14-16 років властиві два види кримінальної мотивації: корислива (50 %) і насильницько-егоїстична (40 %), при цьому 75 % злочинів носять ситуативно-імпульсивний характер. Конкретними причинами протиправної поведінки є бажання розважитися, продемонструвати силу, сміливість, ствердитися в очах однолітків, прагнення до престижних речей тощо.

У підлітків 16-17 років провідні мотиви злочинної поведінки ускладнюються, однак зменшується кількість злочинів корисливого спрямування - до 40 %. Безпосередніми мотивами виступають користь, характер хуліганства, здобування коштів для придбання спиртного чи наркотиків, помста, солідарність з іншими і т. д.

Кримінальна мотивація молодих осіб віком 18-24 років характеризується зв'язком не з конкретною ситуацією і психічним станом суб'єктом, а з спрямованістю особистості, її поглядами.

Збільшується питома вага насильницько-егоїстичних мотивів і зменшується число «дитячих» мотивів, а саме прагнення до авторитету у однолітків, наслідування тощо.

В якості специфічно підліткової причини появи протиправної поведінки дослідники визначають фрустрацію потреби у повазі, визнанні, яка є однією з базових потреб людини. Так, з позиції А. Реана, Я. Коломинського, коли самооцінка підлітка не знаходить підтримки у соціумі і потреба у самоповазі залишається нереалізованою, розвивається різке відчуття дискомфорту, яке підліток не може терпіти довго. І одним з розповсюджених шляхів розв'язання цієї конфліктної ситуації є перехід підлітка у групу, зазвичай, контрнормативної спрямованості, де його самооцінка адекватно підкріплюється.

Серед підлітків, що порушили закон, А. Дольова, Е. Горбатовська, В. Шумілкін виділяють три типи:

1) *послідовно-криміногенний* - визначений стиль поведінки, що обумовлюється специфічним світоглядом, настановами, цінностями суб'єкта;

2) *ситуативно-криміногенний* - порушення моральних норм, правопорушення незлочинного характеру і сам злочин у значній мірі обумовлені неблагополучною ситуацією, наприклад, підлітки скоюють злочини у групі, знаходячись в стані алкогольного сп'яніння, не виступаючи їх ініціаторами;

3) *ситуативний* - незначне вираження негативної поведінки, визначальний вплив ситуації, що виникає не з вини індивідуума.

За словами В. Кондрашенко, протиправні дії у підлітковому віці є усвідомленими і довільними. Поряд з розповсюдженими для даного віку порушеннями, такими, як крадіжки і хуліганство - хлопців, крадіжки та проституція - у дівчат, набули широкого розповсюдження нові їх форми - торгівля наркотиками, рекет, сутенерство, шахрайство, напад на бізнесменів та іноземців тощо. За статистичними даними більшість злочинів, здійснених підлітками, - групові. У групі знижується ризик покарання, різко підсилюється агресія та жорстокість, знижується критичність до того, що відбувається, та до самого себе.

За словами В. Пирожкова, підліткам притаманні два основних види кримінальної мотивації: корисна та насильницько-егоїстична.

Корисні мотиви носять незавершений, «дитячий» характер. Більшість правопорушень підлітки чинять через цікавість, бажання розважитись, показати силу, сміливість, отримати визнання однолітків.

Іноді відіграє роль прагнення до чого-небудь незвичайного, бажання пригод, гострих відчуттів.

Насильницько-егоїстична мотивація у підлітків характеризується високою емоційністю та ситуативністю. Головне у структурі мотивів - потреба у самоствердженні. Нерідко така мотивація поєднується з жорстокістю. З віком ситуативно-імпульсивна поведінка змінюється раціональною, заздалегідь спланованою. Змінюється структура насильницько-егоїстичної мотивації: на зміну хуліганству, самоствердженню приходять озлобленість, помста тощо.

6.8. Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень

Принципова позиція сучасних вчених полягає у тому, що вони розглядають правопорушення як соціальне явище, яке не можна пояснити з біологічних позицій (В. Пирожков, Г. Морозов, І. Двойменний, Н. Дубінін, В. Кудрявцев). Біологічне в людині, безумовно, відіграє велике значення у її життєдіяльності. Що ж стосується особистості з її світоглядом, мотивами поведінки, то вона формується, перш за все, під впливом соціальних чинників.

Ю. Антонян та Є. Самовічев, розглядаючи особистісні особливості кримінальних підлітків, як хлопців, так і дівчат, відзначають у них негативне ставлення до школи й однокласників, з якими вони якщо і спілкуються, то скоріше негативно, ніж добре; ненависть до відмінників; негативне ставлення до інших людей та їх чеснот, зокрема, честі й гідності.

Б. Петелін стверджує, що для підлітків з асоціальною і антисоціальною поведінкою характерне відчуження від загальноприйнятих правил соціального співжиття; відсторонення від позитивних соціальних цінностей. Їм не важко вдарити незнайому людину, а «ворога» чи «чужинця» можуть ударити до 80 % правопорушників, причому як юнака, так і дівчину; для досягнення власної мети більше половини готові нанести іншому майновий збиток.

У неповнолітніх самооцінка ще не визначилася, ціннісні орієнтації не склалися у систему, однак слід зауважити наявність специфічних рис, характерних для підлітків-правопорушників (Т. Корнілова, О. Григоренко, С. Смирнов).

По-перше, вони оцінюють себе значно нижче законослухняних за

самооцінною категорією зовнішньої привабливості, розуму, успішності у навчанні, доброти і чесності.

По-друге, свої невдачі вони приписують чомусь зовнішньому - «везе менше», «на їхню частку випало більше нещастя», «ніде себе показати», «роблять на інших несприятливе враження» й ін.

По-третє, у них зростає значущість об'єктів, що задовольняють потребу престижу. На тлі переваги у делінквентів споживчих тенденцій, їх ціннісні орієнтації мають прямий зв'язок зі структурою їхнього дозвілля: придбання спиртного, відвідування барів і дискотек, перегляд кінофільмів і телепередач, відсутність інтересу до читання книг.

6.9. Антисоціальна (соціопатична) особистість

Провідні мотиви конкретної особистості визначають її спрямованість. У психологічній та медичній літературі для описання делінквентної поведінки дорослих людей (старше 18 років) широко використовуються терміни: «антисоціальна», «соціопатична», «психопатична» особистість.

Соціопатична особистість - це психологічний тип, якому властивий особистісний розлад, що характеризується порушенням, неадаптивними соціальними зв'язками, особливо такими, в яких явно виявляється антисоціальна поведінка. Іншими словами, соціопатична чи антисоціальна особистість - це людина, яка має певний набір рис і перебуває у певному настрої, що спонукає її пригнічувати людей з найближчого їй оточення.

Антисоціальні розлади особистості можуть набувати різноманітних форм - від підступності, маніпуляції і експлуатації до прямого нападу.

Специфіку свідомості антисоціальної особистості можна схарактеризувати наступними рисами:

1) уявлення про себе: ці люди вважають себе самотніми, незалежними і сильними; деякі з них вважають, що суспільство зловживає ними і поводиться відносно них жорстоко, що і виправдовує витіснення інших людей, оскільки вони теж вважають себе витісненими;

2) уявлення про інших: вони сприймають людей зі свого оточення як експлуататорів, що заслуговують на таку ж участь експлуатування, або як слабких і вразливих, що мають виступати у ролі жертв;

3) переконання:

- *глибокі*: «я повинен бути пильним», «я повинен бути агресором, інакше буду жертвою», «всі займаються експлуатацією, тому я теж маю право експлуатувати»;

- *умовні*: «якщо я не буду маніпулювати людьми, експлуатувати їх, навіть нападати, я ніколи не отримаю того, на що заслуговую»;

- *інструментальні*: «хапай іншого, доки він не схопив тебе», «тепер твоя черга», «візьми все, ти на це заслуговуєш»;

4) *стратегія*: основні стратегії діляться на два класи - *відверто антисоціальна особистість*, якій властиві відкриті напади, образи, зради тощо і *«спритний шахрай»*, для якого характерні прагнення залучити інших людей і за допомогою проникливої, тонкої маніпуляції експлуатувати чи обдурювати їх;

5) *емоції*: єдиним відвертим проявом є гнів з приводу того, що оточуючі мають щось таке, чого у них (антисоціальних особистостей) немає, але на що вони, звісно, заслуговують значно більше.

Рівні прояву антисоціальної активності:

- *високий* - соціопат діє лише в межах особистісних інтересів, плануючи отримати винагороду і уникнути безпосереднього покарання (корегуючий зворотній зв'язок з реальністю відсутній);

- *середній* - особистість здатна певною мірою враховувати інтереси інших людей і бачити свою користь у їх підтримці, усвідомлювати і враховувати віддалені наслідки своєї поведінки;

- *низький* - передбачає досягнення достатньо високого рівня морального розвитку, коли «йти по трупах» вже неприйнятно, соціопатичний континуум переходить в «норму».

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягає сутнісна різниця між термінами «агресія» та «агресивність»?

2. Зазначте ознаки агресивної поведінки особистості.

3. За якими критеріями здійснюється класифікація різновидів агресивної поведінки?

4. Якими віковими особливостями визначається агресивна поведінка підлітків?

5. У чому полягають сутнісні відмінності класифікації делінквентної поведінки у межах соціології, права, психології та інших наук?

6. Визначте особливості свідомості антисоціальної особистості.

Література

1. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н.М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2004. – 336 с.
2. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб.: Питер, 2004. – 486 с.
3. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. – СПб.: Прайм-Ерознак, 2005. – 288 с
4. Лелеков В.А., Кошелева Е.В. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социс. – 2006. – № 1. – С. 103-113.
5. Мойсеева О. Є. Психологія агресивності: сутність та можливість корекції / О.Є. Мойсеева. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2008. – 208 с.
6. Мойсеева О. Є. Психологія агресії в дитячому та підлітковому віці / О.Є. Мойсеева. – К. : Видавництво ТОВ «3 Медіа», 2010. – 212 с.
7. Формы и методы профилактики детской и подростковой агрессии. Научно-методические рекомендации / Под ред. Н.М. Платоновой. - СПб., 2003. – 320 с.

Розділ 7

Ризикована поведінка

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Сутність прояву ризикованої поведінки.*
- *Схильність до ризику (ризикованість).*
- *Моделі формування ризикованої поведінки.*
- *Типи ризиків у підлітковому середовищі.*
- *Механізми управління ризикованою поведінкою.*

7.1. Сутність прояву ризикованої поведінки

В умовах неперервних змін у всіх сферах суспільного життя, коли особа повсякчасно перебуває у стані невизначеності, відсутності звичних механізмів адаптації, значно зростає цінність ризику. У сучасному житті з його високою динамікою, конкуренцією природною нормою стає ризик як спосіб досягнення мети. Розкриваючи характеристики корпоративного капіталізму в США, Н. Смелзер зауважував, що запровадження нових видів продукції та створення нових ринків збуту, успіх яких не гарантований вимагають йти на ризик, і сучасний підприємець повинен вміти передбачати ступінь ризику й бути готовим до нього. Іншими словами, без визначеної долі ризику сьогодні неможливим є прийняття важливих рішень в економічній, соціальній, політичній та інших сферах суспільного буття, адже неможливо проаналізувати всі можливі варіанти розвитку подій, в яких задіяна велика кількість людей та світових ресурсів.

На думку, Ю. Фролової ризикована поведінка означає ті види поведінки, існування яких потенційно загрожує здоров'ю та життю людини. В той час як Л. Залуніна відмічає, що будь-яка поведінка може бути пов'язана з ризиком, не будучи небезпечною для здоров'я, особливо якщо мова йдеться про підлітків. С. Лінг визначає ризиковану поведінку як спонтанну діяльність підлітка щодо експериментування над своїми власними можливостями, як досвід індивіда в пошуках самого себе. Представлені визначення спираються на альтернативність ризику. На рівнозначну вірогідність сприятливих та несприятливих наслідків його реалізації, що привносить у визначення даного феномену позитивну складову.

Як вважає Р. Грановська, жага ризику може бути засобом подолання

компенсації. Прагнення до гострих відчуттів, обумовлене досвідом подолання небезпек, або насолоди після відповідного емоційного розвантаження. Цей вид катарсису супроводжується гордістю, задоволенням, захопленням з боку оточення. Переживання такого роду підтримують схильність до ризику.

А. Молчанов зазначає, що ризик слід розглядати як передумову соціально небезпечних дій. Феноменально ризик виявляється у таких компонентах як ризикована дія, ризикована ситуація. Будь-який ризик, на думку автора, виступає у формі потенційного (рефлексія суб'єктом будь-якої небезпеки) чи актуального (ризикована дія визначається як соціальна, якщо реалізується суб'єктом в межах діючих норм соціального порядку).

М. Маслова вважає, що ризик має структурний характер й включає в себе ситуацію ризику, оцінку ризику, ступінь її усвідомлення, фактори ризику, межі й зону ризику. При цьому вона визначає ризик як обов'язковий компонент будь-якої діяльності – як конструктивної, так і деструктивної, що вимагає адаптації особистості до ризикогенного середовища.

С. Лайтфут, аналізуючи культурні витоки ризикованої поведінки підлітків, звертається до поняття «глибока гра», запропонованому Є. Бентамом для опису поведінки, де ставки великі, а результат не передбачуваний. У юнацькому віці зростаюча самостійність, збільшення ступеню свободи за умови обмежених можливостей для самореалізації призводять до яскравого вияву як девіантної, асоціальної, так і соціально прийнятної ризикованої поведінки.

Е. Іл'їн виділяє наступні чотири функції ризику:

- захисна функція проявляється у тому, що суб'єкт визначає ризик як нормальний стан, при цьому повинно формуватися раціональне ставлення до невдач;

- аналітична – наявність ризику передбачає необхідність здійснення вибору одного з можливих варіантів правильного рішення;

- інноваційна – виявляється у стимулюванні пошуку нетрадиційних рішень проблем;

- регулятивна функція полягає у тому, що ризикована поведінка може виявлятися у двох формах конструктивній та деструктивній.

Н. Пузиревич, розглядаючи підлітків у контексті притаманного їм віку прагнення до свободи, експериментування з власними можливостями й спрямованості на самопізнання, пропонує виділяти наступні ознаки ризикованої поведінки:

1. *Невизначеність ситуації*. З одного боку, підлітки прагнуть до свободи, досягнутої за рахунок відмови від поведінкових шаблонів й стереотипів, з іншого – вони не готові нести відповідальність за наслідки своїх ризикованих дій.

2. *Альтернативність ризику*. Підлітки знаходяться перед вибором самоствердження (прагнення стати частиною світу дорослих й реалізуватися в ньому) чи слідувати груповим пріоритетам.

3. *Прогностична оцінка результатів ризику*. Ступінь конструктивності або деструктивності результатів ризиковано поведінки обумовлена наявністю або відсутністю у підлітка уявлень про цінність власного життя.

Серед особистісних чинників ризикованої поведінки П. Дик виділяє порушення в процесі соціалізації з боку найближчого соціального оточення, рівень морального розвитку, особливості мотиваційної сфери, самоефективність, темперамент, риси характеру (екстраверсія, порушення емоційної регуляції, пошук гострих відчуттів).

Ризикована поведінка обумовлюється низкою взаємопов'язаних чинників: вікові закономірності; особливості особистості; когнітивні настанови та упередження; біологічні передумови; суб'єктивні оцінки ризикованості поведінки; особистісна культура; цінності й норми особистості; загально визнані суспільством стандарти поведінки; висвітлення проблематики ризику у засобах масової інформації.

На початку ХХІ ст. з'явилося більше тридцяти видів спорту, які отримали назву «екстремальних». Сам факт виділення, своєрідної інституціоналізації ризику у суспільстві свідчить про нього як про діючий фактор самореалізації та соціалізації особистості. Екстремальність характеризується високою вірогідністю небезпеки для життя й здоров'я у випадку неуспіху, високим рівнем фізичної та психічної напруги, як правило вимагає виходу за межі норми прояву тих чи інших психічних здібностей. Екстремальні види спорту є одним з проявів соціально прийнятного прояву ризикованої поведінки у підлітковому та юнацькому віці.

Заняття екстремальними видами спорту за принципом заміщення дозволяє витратити високий енергетичний потенціал. Ризик в екстремальних видах спорту, зазвичай, виступає в якості емоційного стимулу, особливою формою психічного підйому, який моделює життя за межами дозволеного, безпечного. Говорячи про механізми управління ризиками, можна розглядати такі види діяльності як профілактику, зниження ризикованої поведінки в інших життєвих

ситуаціях за умови усвідомленого прийняття всіх елементів ризику й співвіднесення балансу позитивних і негативних наслідків, а також забезпечення належного рівня безпеки.

7.2. Схильність до ризику (ризикованість)

Схильність до ризику – властивість особистості, що виражається у постійному прагненні використовувати нові можливості, які відриваються світом.

Поняття «схильність до ризику» та «готовність до ризику» не є тотожними, хоч і дуже близькі між собою. Під поняттям «схильність до ризику» розуміється особистісна характеристика, на яку не мають визначального впливу умови оточуючого середовища та відсутні об'єктивні мотиви ризикованих дій. «Готовність до ризику» є більш загальним поняттям, оскільки до нього входять і ситуативні чинники, по відношенню до яких виникає така готовність, особистісні мотиви, а також умови оточуючого середовища.

З. Фрейд та його послідовники вважали, що подолання природних страхів не можна розглядати як нормальне явище, тому люди, які люблять ризикувати, мають патологію мозку. На відміну від психоаналітиків І. Кон зауважував, що без прагнення до засвоєння незвичайного людський рід не зміг би розвиватися й територіально поширюватися. Полювання, війна неможливі без авантюризму. Прагнення до досягнень, любов до нового й схильність до ризику – класичні нормативні якості чоловіків.

К. Халл слушно зазначає, що необхідно поєднувати припустиму долю ризику з раціональністю, яка забезпечить людині стабільність та комфорт. «Присвятивши себе пошуку комфорту, ми не залишаємо місця ризику, і навпаки, якщо ми тільки ризикуємо, то не залишаємо місця комфорту. Розмірковуючи лише про комфорт й не даючи можливості ризикнути, ми втрачаємо духовність, творчість й внутрішню силу. Обираючи ризики й повністю забуваючи про комфорт, ми робимо своє життя занадто суворим, аскетичним».

М. Шутова вважає, що ступінь схильності до ризику як риси характеру залежить від темпераменту. Так, холерик у небезпечних ситуаціях відчуває себе як риба у воді, що допомагає його втілювати у життя найзухваліші проекти, демонструючи готовність до невиправданих ризиків. Проте, активний, але врівноважений сангвінік не буде шукати пригод: якщо він ризикує, то лише заради відчуття

повноти життя. Флегматики воліють отримувати адреналін дозовано. А ось чутливий, нестійкий меланхолік уникає навіть найменшого ризику. Спочатку він буде довго визначати всі «за» і «проти», а потім буде корити себе за боягузтво.

На думку М. Цуккермана схильність до ризику є особистісною рисою, яку він назвав жагою гострих відчуттів. Ця риса може виявлятися по-різному, як:

- прагнення до пригод з фізичним ризиком;
- жага нового емоційного досвіду, потреба у сильних переживаннях;
- схильність до соціальних ризиків, включаючи небезпечну для здоров'я поведінку (пияцтво, незахищений секс, наркоманія тощо);
- наслідок підвищеної нетерпимості до монотонності, буденності.

Аналізу результатів емпіричних досліджень, дозволив М. Цуккерману зробити висновок по те, що любителі гострих відчуттів воліють займатися справами, де обов'язково необхідно ризикувати, обираючи такі професії як льотчик, пожежник, інвестор, біржовий брокер, спортсмен тощо.

О. Дронова пропонує авторське визначення поняття «схильність до ризику» як особистісної якості, що в ситуації вибору проявляється через надання переваги, без очевидних на те причин, більш небезпечному варіанту поведінки. Дана якість характеризується демонстративністю, активністю, неочікуваністю і спрямована на відчуття емоційного підйому, досягнення бажаного будь-якою ціною, навіть ціною власного життя.

Схильність до ризику є важливим аспектом життєдіяльності підлітка. Як правило, неповнолітній йде на ризик не тому, що ризик для нього має позитивну цінність, а тому, що розраховує отримати максимально вигідний результат, виграш. Але зустрічаються випадки, коли метою ризику є сам ризик. Саме розрахунок на отримання особливих відчуттів та емоцій від участі у ризикованих діях і ставиться неповнолітнім за мету.

Л. Шмідт виділив три складові ризикованості:

- 1) психологічну готовність до ризику, пов'язану з усвідомленням загрози своїй тілесній недоторканності;
- 2) соціальну готовність, пов'язану з прагненням діяти у незвичний спосіб, незважаючи на штампи або схвалення інших;
- 3) фінансову готовність, пов'язану з витратами за наслідки ризику.

Т. Вольфарт визначив три чинники, що детермінують можливість прояву схильності до ризику: невпевненість (коливання в ході

прийняття рішень), раціональність (пошук інформації для прийняття рішень), власне ризикована поведінка (стійкість у досягненні мети, незважаючи на наявність шансів на успіх – поведінкове прийняття ризику).

Особистісними якостями, які сприяють схильності неповнолітнього до ризику, є самовпевненість, низька бентежність, незначний життєвий і кримінальний досвід, ригідність поведінки у динамічних ситуаціях, екстравертивність, акцентуація особистості за демонстративним типом.

Ризикована поведінка може виступати чинником, що обумовлює переживання підлітками наповненого змістом життя, в умовах коли вони самостійно визначають ступінь допустимого ризику і, реалізуючи його, несуть відповідальність за наслідки свого вибору. У якості прикладів ризикованої поведінки можуть виступати будь-які аутодеструктивні поведінкові прояви, зокрема авантюризм, бравада, екстремальні види спорту (паркур, скейтбордінг, стрітрейсінг, кроскантрі, дайнхіл, баймікс тощо) та туризму (селфі у небезпечних місцях, дігери, сталкери й т.ін.).

7.3. Моделі формування ризикованої поведінки

Схильність до ризику не вписується в систему особистісних рис, причиною тому є своєрідність прояву активності особи. Готовність до ризику це динамічне утворення, що визначається активністю індивіда, а не раціональністю чи ірраціональністю його мислення. Механізм прийняття ризику виглядає по-різному на різних рівнях регуляції поведінки – від реактивних дій до рівня свідомого та ціннісного ставлення до прийняття ризику.

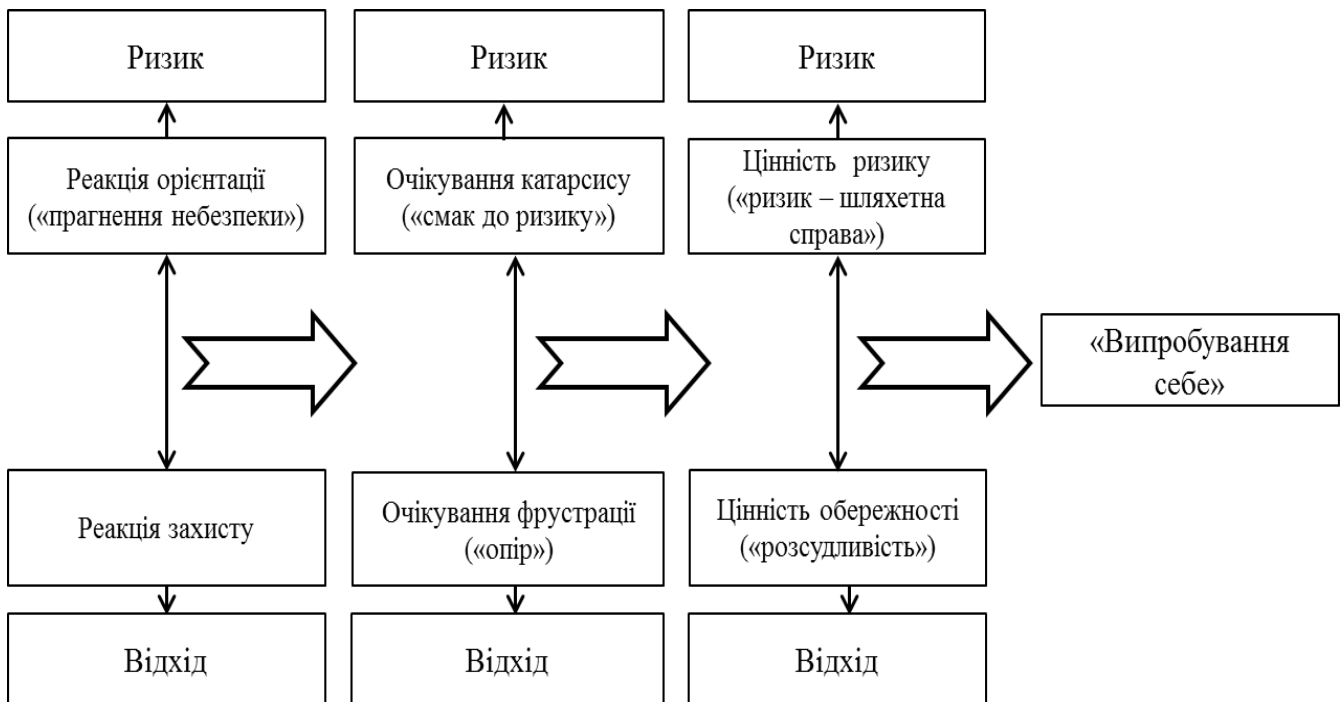
Модель «сходження до ризику» В. Петровського пояснює ризиковану поведінку як непрагматичну активність назустріч небезпекам. Її автор вважає, що фундаментальною ознакою людської діяльності є те, що вона не лише реалізує необхідні життєві відносини, а й породжує нові. Діяльність суб'єкту не завжди зводиться до зафіксованих життєвих орієнтацій, у першу чергу за рахунок появи «надситуативних» моментів. Опинитися «над ситуацією» означає діяти, виходити за межі значення ситуації, приймаючи вимоги ситуації та долаючи їх.

Ініціації дії поза межами ситуації характеризує активність як прогресивний момент розвитку особистості. Адаптивність характеризується відповідністю результату діяльності індивіда його

меті, звідси неадаптивність – розходженням діяльності і мети. Для особистості в «надситуації» виникає питання вибору стратегії дій адаптивної чи не адаптивної, тим самим формується модель «сходження до ризику». В. Петровський, аналізуючи реакції індивіда, виділяє такі можливі реакції на потенційну загрозу:

- реакція уникнення (вроджені захисні реакції (рефлекси); набуті реакції відходу від небезпеки як продукти власного досвіду взаємодії індивіда з об'єктами загрози (страх, прагнення втекти тощо); ціннісно обумовлені реакції уникнення (прояв соціальних настанов обережності, свідомо саморегуляція));

- прагнення руху назустріч небезпекам (жага гострих відчуттів, ціннісно обумовлене прагнення до небезпек – «ризик шляхетна справа»).

Рис. 3. Модель «сходження до ризику»

Прийняття ризику, так як і відмова від нього є актами, де проявляється воля людини, адже у обох випадках необхідно долати конкурентні спонукання. Однак переважання цінностей ризику над цінностями раціонального розуму виступає у формі активно неадаптивних дій, протилежне співвідношення – у гарантованій відмові від ризику «невиправданої авантюри». Особливий інтерес для дослідника викликає процес здійснення людиною вибору в ситуації обмеження свободи цього вибору, який фактично зводиться до

особливого процесу самопізнання. Оцінка індивідом власної здатності до реалізації вольового акту є своєрідною спробою випробувати себе ризикованою дією.

В межах теоретико-ігрової моделі ризикованої поведінки В. Лефевр розглядає небезпеку як специфічну невизначеність, натомість ступінь ризику він визначає як очікувану величину втрат в результаті ризикованої дії. Запропонована автором модель дозволяє теоретично передбачити вірогідність того, яке рішення буде прийнято, якщо людина піде на ризик.

Теорія соціальної значимості ризику О. Далбека пояснює, як у сучасному суспільстві ризик визначається як знакове, соціально значуще явище. Особи, що публічно ризикують, позитивно оцінюються суспільством, тим самим підвищується їх престиж. Ризикована поведінка, особливо характерна для підлітків та молоді, в межах даної теорії розглядається як проекція соціального оточення на особистість.

Автори теорії переконань (Г. Беккер, І. Розеншток) вважають, що поведінка у більшості випадків визначається переконаннями як суб'єктивно визначеними уявленнями про ризик появи хвороб, оцінки користі від безпечної поведінки. Ризикована поведінка є наслідком таких факторів, як неадекватність оцінки ступеню ризику, наслідків ризикованої поведінки.

А. Ейзен, М. Фішбейн в теорії цілеспрямованої поведінки зауважують, що безпечна (неризикована) поведінка визначається інтенціями та контролюється суб'єктом. Наміри вчинити так чи інакше (у тому числі й ризиковані) детермінуються трьома чинниками: атитюди, суб'єктивні норми; вірогідність появи події, здатність контролювати розвиток даної ситуації.

У межах гомеостатичної теорії ризику Г. Уальд припускає, що у кожної людини є свій найбільш прийнятний для неї рівень ризику, до якого вона прагне. Таким чином, якщо у конкретній ситуації рівень ризику буде задано низьким, то людина буде прагнути привести його до належного рівня, або навпаки, коли рівень задано високий – людина буде прагнути його знизити.

Стратегія ризикованої й не ризикованої поведінки Ф. Буркардта акцентує увагу на дії трьох чинників, що визначають поведінку людини, - ступінь припустимого ризику, мотивація, досвід. Захисна поведінка, як наслідок зниження ризику, у майбутньому збільшує кількість випадків, коли вдається досягти бажаного результату без ризику.

Рис. 4. Механізм функціонування моделі формування ризикованої поведінки

Н. Пузиревич, аналізуючи ризиковану поведінку у старшому підлітковому віці, запропонувала механізм функціонування моделі її формування, в основу якого покладено принцип альтернативності вибору стратегії реалізації ризикованої поведінки підлітків як наслідку особливостей сприйняття їх ставлення до себе з боку оточуючих, наявного сенсу життя й ціннісних орієнтацій. Автор вважає, що чим вище ступінь наповненості змістом життя підлітків, тим вірогіднішим є формування у них конструктивної поведінки, і навпаки - чим нижче ступінь наповненості, тим вище вірогідність аутодеструктивної поведінки. У запропонованій моделі виділено ситуативні й диспозиційні фактори ризикованої поведінки, визначені на основі аналізу психологічних особливостей розвитку особистості у підлітковому віці, представлених у роботах Г. Абрамової, Л. Божович, Д. Фельдштейна.

У відповідності до розробленої моделі, сукупність представлених факторів обумовлює визнання або невизнання підлітком власної цінності. Як наслідок виникає два альтернативних шляхи формування ставлення до себе: невизнання власної цінності або визнання, кожен з яких визначає специфіку організації життєдіяльності підлітка, особливості наповненості змістом його життя.

7.4. Типи ризиків у підлітковому середовищі

Існує декілька підходів до класифікації ризиків. Розглянемо ті, з ним в яких простежується соціологічна позиція:

1) навмисний/ненавмисний ризик: перший відображає ситуацію, коли людина знає про можливі негативні наслідки й свідомо йде на ризик, другий – людина не передбачає, що її дії можуть призвести до ризику;

2) об'єктивний/суб'єктивний ризик: перший зумовлений наявністю неконтрольованих сил природи або інших об'єктів, вони не залежать від ризикованих рішень і пов'язаних з ними дій інших людей, другий пов'язаний з діями суб'єктів, рішеннями, що ними приймаються за можливості вибору (альтернативні, добровільні ризики) або за його відсутності (безальтернативні ризики).

Визначені раніше причини конфліктів підлітків з найближчим оточенням, а також їх взаємозв'язок з ризиками, дозволяє визначити типові ситуації ризику у підлітковому середовищі.

Типологія містить п'ять типів ризиків, що відображають етапи

процесу соціального розвитку підлітків, проте вона не вичерпує всього розмаїття життєвих ситуацій, в яких можуть бути продуковані ризики.

Перша ситуація пов'язана з відтворенням життєвих сил, тобто самої особистості. Тут виникають ситуації загрози здоров'ю та життю підлітка. Якщо суспільство не створює умов для фізичного розвитку підлітка, для охорони його здоров'я, безпеки життя формується реальне підґрунтя ризику. В такій ситуації він постійно ризикує відставати від однолітків у своєму розвитку, набути хронічних захворювань, втратити здоров'я або навіть життя. В суспільстві підвищується ризик від'ємного демографічного відтворення.

Таблиця 2

Ситуації ризиків та типи ризиків

Ситуації ризику, пов'язані з ...	Типи ризиків
Загрозою здоров'ю та життю	Ризики від'ємного демографічного відтворення
Невизначеністю життєвого старту	Ризики, пов'язані з нерівністю стартових ситуацій Ризики фальшстарту
Невизначеністю можливої самореалізації	Соціально-стратифікаційні ризики, обмеження висхідної мобільності Ризики низхідної мобільності Ризики соціального виключення
Ціннісно-нормативною невизначеністю	Ризики соціальної дезорієнтації Ризики розриву з соціальними інститутами
Невизначеністю ідентичності	Ризики кризи ідентичності Ризики делінквентної ідентичності

Другий тип ситуації ризику, пов'язаний з невизначеністю можливостей життєвого старту підлітків. Чим нижчим є аскриптивний статут підлітка успадкованого від батьків, тим більшою є невизначеність можливостей для вибору ними свого життєвого шляху. Якщо для вихідців з високостатусних сімей стартові позиції забезпечуються батьками, то для всіх інших можливості життєвого старту визначаються власними здібностями, працелюбністю, завзятістю

або допомогою з боку держави.

Третій тип ситуації ризику детермінований невизначеністю можливостей самореалізації підлітків. Формування власної соціальної позиції, набуття відповідного статусу й соціальної ролі, самоствердження, будучи соціально обумовленими вимагають активної соціальної підтримки. За її відсутності чи нестачі посилюються соціально-стратифікаційні ризики, пов'язані з обмеженням можливостей для висхідної мобільності, з'являються ризики низхідної мобільності та соціального виключення підлітка.

Четвертий тип ситуації обґрунтовується ціннісно-нормативною невизначеністю. Цінності й норми відіграють провідну роль в інтеграції будь-якого суспільства, підтримуючи стійкий характер соціальних зв'язків. В індивідуально-особистісному плані вони є своєрідним стрижнем, покладеним в основу внутрішнього світу підлітка. В суспільстві ризику, з його невизначеністю та непередбачуваністю відбувається деформація цього механізму. Традиційні суспільні цінності девальвуються і витісняються груповими, руйнується система інституціональних норм. Від нових норм відмовляються або погоджуються з ними лише частково. В цих умовах виникає велика кількість ситуацій безнормності, за яких підліток втрачає звичні орієнтації, почуття підтримки, зв'язок з суспільством. Посилюється ризик соціальної дезорієнтації, аномії, розриву з соціальними інститутами, суспільством в цілому.

П'ятий тип ситуації, пов'язаний з невизначеністю ідентичності. Процес інтеграції підлітків не обмежується механічним включенням до суспільних структур, а супроводжується внутрішньою ідентифікацією з ними. Однак в умовах перехідних суспільств відбувається руйнування традиційної ідентифікації, виникають нові ідентичності, які часто-густо мають деструктивний характер. Суспільство виявляється нездатним визначити своє ставлення до нових ідентифікацій підростаючого покоління, тим самим ще більше посилюючи невизначеність.

7.5. Механізми управління ризикованою поведінкою

Як зазначалось раніше, суб'єктивною причиною існування ризику є прийняття рішення суб'єктом. Але що спонукає суб'єкт ухвалювати рішення? Очевидно, мають існувати певні подразники, повинна виникати певна ситуація, яку називають ризикованою. Ризикована

ситуація – сукупність взаємопов’язаних чи незалежних один від одного факторів недетермінованої системи (дій, подій чи явищ), що спонукають суб’єкт до ухвалення рішення в умовах невизначеності, спричиняючи цим появу ризику.

Фактори впливу на ризиковану ситуацію мають певні ознаки, за якими їх можна класифікувати: можливість керування (зовнішні та внутрішні фактори); складність дії (одиночної та комплексної дії); вплив на ризик (прямого та опосередкованого впливу).

Зовнішні фактори (некеровані) не залежать від дій суб’єкта і не можуть бути змінені ним будь-яким чином. Прикладом можуть бути природні катаклізми. Але ці фактори можна відслідковувати, прогнозувати і відповідними рішеннями змінювати їх вплив на перебіг подій, а отже, змінювати ризиковану ситуацію. Внутрішні фактори (керовані) є наслідком попередніх дій чи рішень суб’єкта, а отже, можуть бути змінені ним. Як правило, це належить до емоційних чи психологічних сфер суб’єкта.

Фактор одиночної дії є складовою однієї ризикованої ситуації, і його зміна у той чи інший бік може підвищити або знизити можливість появи тільки одного ризику. Фактор комплексної дії може впливати на декілька ризикованих ситуацій, і його зміна не обов’язково однаково відобразиться на всіх ризикованих ситуаціях. Зменшення можливості появи одного ризику водночас може призвести до зростання появи іншого.

Фактор прямого впливу означає, що цей фактор впливає на ризиковану ситуацію, яка в свою чергу спричиняє ризик, але на цьому ланцюжок подій завершується. Фактор опосередкованого впливу означає, що цей фактор впливає на ризиковану ситуацію, яка спричиняє ризик, і водночас переводить цей ризик у категорію факторів впливу на цю ж або іншу ризиковану ситуацію.

Безризиковість ситуації означає, що або суб’єкт має недостатню інформацію про ситуацію та її можливі наслідки (тобто не усвідомлює ризику), або впевнений, що ситуація контрольована і він вчасно прийме необхідні рішення, які приведуть його до поставленої мети. Тобто, суб’єкт приймає рішення до дій, будучи впевненим, що: поставлена задача буде виконана у наперед визначені терміни; витрати на виконання не перевищуватимуть запланованих; якісні характеристики результату будуть відповідати поставленим вимогам.

З іншого боку, безризиковість можна вважати частковим випадком

допустимого ризику. Допустимий ризик означає, що суб'єкт достатньо поінформований, усвідомлює ризикованість ситуації, можливі наслідки, аналізує можливі результати прояву ситуації і приймає рішення на продовження дій.

Управління ризиками – це процес мінімізації втрат, які може нанести людина через не контрольованість подій. Ті сфери ризику, де існує потенційна вірогідність появи збитків є зонами можливих втрат. Вони діляться на чотири категорії: втрата власності, доходів, юридична відповідальність перед іншими особами, втрата людей. Одна й та ж подія може стати причиною кількох втрат.

Серед основних принципів управління ризиком можна виділити наступні:

- 1) не можна ризикувати більше, ніж це можуть дозволити власні ресурси;
- 2) необхідно оцінювати наслідки ризику;
- 3) не можна ризикувати більшістю заради меншості.

Управління ризиками пов'язано з розробкою системи заходів максимального захисту від ризиків, яка повинна бути максимально надійною за мінімальних витрат зусиль, часу, фінансів. Процедурно ці заходи повинні включати оцінку ризику, вибір конкретних механізмів, засобів управління ризиками, які б поєднували страхування та методи попередження збитків, а також їх впровадження та контроль виконання. Оскільки попередити збитки завжди вигідніше, аніж відшкодувати їх, суспільство, у першу чергу, повинно бути зацікавленим в успішній реалізації превентивної діяльності, що засновується на заходах контролю ризиків та мінімізації можливих збитків: ухилення від ризику; попередження збитків, спроби мінімізувати конкретні наслідки ризикованої поведінки; мінімізація втрат за рахунок дотримання всіх законодавчо встановлених правил; можливість уникнути штрафних санкцій у випадку якого-небудь інциденту; передача контролю над ризиком.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Окресліть сутність основних функцій ризику.
2. Проаналізуйте провідні ознаки ризикованої поведінки підлітків.
3. Які складові виділяють у схильності до ризику як риси характеру?
4. Схарактеризуйте моделі ризикованої поведінки.
5. Ризикована поведінка у підлітковому віці - норма чи девіація?

6. Зазначте типи ризиків, що зустрічаються у підлітковому середовищі.

7. Які особливості розвитку самосвідомості особистості підлітка?

8. Чи пов'язані і як саме ситуації ризиків та типи ризиків, появу яких вони детермінують?

9. Як оцінити ефективність механізмів управління ризиками?

Література

1. Дик П.В. Психологические концепции риска и рискованного поведения // Актуальные проблемы психологии, 2008. – С. 63-68.
2. Дик П.В. Психологические факторы рискованного поведения подростков / П.В. Дик // Психологический журнал. – 2012. – №1-2. – С. 104-110.
3. Егорова Т.В. Методы работы по предупреждению вовлечения подростков в деструктивные неформальные объединения / Т.В. Егорова // Воспитание школьников. – 2009. – №9. – С. 27-31.
4. Желобкович Ю.А. Деструктивные секты: профилактика вовлечения в них подростков / Ю.А. Желобкович // Проблемы выхавання. – 2005. – №4. – С. 44-47.
5. Измерова, Я.Е. Влияние на подростков деструктивных религиозных сект и коммерческих культов / Я.Е. Измерова // Социал. педагогика. - 2010. – № 5. – С. 115-125.
6. Ильин Е.П. Психология риска / Е.П. Ильин. – СПб.: Издательский дом «Питер», 2012. – 286 с.
7. Пагава Е.К., Мишо П.-А., Жанин А. и др. Рисковое поведение подростков в большом городе // Вестн. РГМУ. – 2007. – №1. – С. 65-70.
8. Пузыревич Н.Л. Модель формирования рискованного поведения в старшем подростковом возрасте / Н.Л. Пузыревич // Психологический журнал. – 2009. – № 4. – С. 96–101.
9. Пузыревич Н.Л. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / Л.А. Пергаменщик, Н.Л. Пузыревич. – Минск: Изд-во Гревцова, 2011. – 340 с.
10. Солнцева Г.Н., Смолян Г. Л. Психологические механизмы и модели «рискового поведения» // Труды ИСА РАН. – 2007. – Т. 31. – С. 231-244.

Розділ 8

Чинники залежної поведінки підлітків

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Залежна поведінка: загальна характеристика.*
- *Ознаки залежної поведінки.*
- *Концептуальні моделі аддиктивної поведінки.*
- *Феномен спів-залежності.*
- *Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки.*

8.1. Залежна поведінка: загальна характеристика

Залежна поведінка характеризується наявністю у людини психологічної й/або фізичної залежності від психоактивних речовин або від певного виду занять, що набуває характеру неконтрольованого потягу до них й порушує нормальне функціонування особистості. Ризик залежної поведінки полягає у тому, що певний ступінь дисгармонії особистості з її сумлінням поглиблюється, знижується її психологічна стійкість, порушується її нормальне функціонування у тих сферах буття, які не пов'язані з напрямком її активності. Якщо акцент активності виражений достатньо сильно, то одразу з появою дисгармонії виникають психічні відхилення і фізичні розлади. Зниження психічної стійкості збільшує ризик виникнення залежності.

У широкому значенні під *залежністю* розуміють «прагнення людини покладатися на когось або щось з метою отримання задоволення або адаптації». Умовно виокремлюють такі різновиди залежності, як:

- *нормальну залежність* від життєво важливих об'єктів - води, повітря, їжі, прив'язаності до батьків, друзів, коханих і т. д.;
- *патологічну залежність* від психотропних речовин, видів діяльності тощо.

В основі залежної поведінки лежить феномен аддикції (англ. addiction - схильність, звичка). Аддикція являє собою штучну зміну психічного стану людини, що спричинена хімічним або нехімічним шляхом, з метою відходу від реальності. У результаті людина починає існувати у віртуальному світі, відсторонюючись від необхідності вирішення нагальних життєвих проблем, зупиняючись у своєму

розвитку, аж до деградації.

Аддиктивна поведінка пов'язана з прагненням відійти від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через вживання психоактивних речовин або постійною фіксацією уваги на визначених видах діяльності з метою розвитку і підтримання інтенсивних емоцій.

На думку О. Змановської, перехід від аддиктивної поведінки підлітків до залежної поведінки визначається рядом чинників, серед яких виокремлюють такі:

- ◆ соціальні: доступність, мода, вплив групи однолітків, ступінь відповідальності;
- ◆ біологічні: спадковість, органічні ураження мозку, хронічні захворювання, природа вживаної речовини;
- ◆ психологічні: тип акцентуації характеру, страх, відсутність соціальних інтересів, прагнення до самоствердження.

Н. Максимова зазначає, що особи з аддиктивною поведінкою мають такі характерні особливості, як: комплекс неповноцінності, що поєднується із зовнішнім виявом переваги; прагнення говорити неправду; звинувачувати інших; тікати від відповідальності у прийнятті рішень; прагнення до стереотипної поведінки; залежність; тривожність. Ускладненню психологічних особливостей аддиктивної особи сприяють наступні чинники:

- ✓ психосоціальні (сімейні порушення і дисфункції, сімейні зловживання психоактивних речовин й порушення емоціональних взаємовідносин батьків, рівень підтримки позитивних шкільних настанов, дисфункції шкільного середовища, низька мораль вчителів);
- ✓ макросоціальні (терпимість суспільства до психоактивних речовин, суспільні дисфункції, рівень суспільної підтримки боротьби зі зловживанням психоактивними речовинами);
- ✓ біологічні та генетичні (соматичні захворювання, затримка психічного розвитку, гіперактивність і дефіцит уваги, алкоголізм та наркоманія батьків та родичів).

На думку В. Менделевича, аддикції у поведінці підлітків виникають внаслідок прагнення відійти від реальності чи отримати нові відчуття та переживання.

Вивчаючи особливості аддиктивної поведінки, С. Кулаков зазначив, що залежна поведінка є поліфункціональною. У відповідності до ступеню залежності, домінуюча складова змінюється, при цьому виділяють наступні функції, що визначають поведінку:

- пізнавальна функція, яка полягає у задоволенні цікавості, зміні сприйняття, розширенні свідомості тощо;
- гедонічна функція, що спрямовується на отримання задоволення;
- психотерапевтична функція, що полягає у релаксації за наявності стресових ситуацій чи емоційного напруження, підвищення рівня комфортності, зняття бар'єрів поведінки, страху;
- компенсаторна функція - це заміщення проблемного функціонування у сферах сексуального життя, спілкування, розваг та ін.;
- стимулююча функція спрямовується на підвищення продуктивності діяльності;
- адаптаційна функція, що полягає у пристосуванні до групи однолітків, які вживають алкоголь, наркотики тощо;
- анестетична функція забезпечує уникання болю.

Щодо форм існування залежності у психології виокремлюють:

- *психологічну залежність*, тобто залежність від розумового стану людини, яка формується внаслідок переживання психологічних абстинентних синдромів, наприклад, таких як: потяг, дратівливість, безсоння, депресія, анорексія і т. д. Така залежність формується скоріше до професійної діяльності чи поведінкових моделей (ігроманія, інтернет-залежність, комп'ютерна залежність, сексуальна залежність, шопінг, трудовоголізм і т.д.), ніж до вживання психотропних речовин;
- *фізичну залежність*, тобто залежність від різних хімічних речовин, наприклад, опіатів, барбітуратів, алкоголю, нікотину тощо). Вона визначається за появи характерних симптомів. Швидкість, з якою дана людина стає залежною від різних речовин, змінюється у залежності від самої речовини, частоти її використання, способів прийому, інтенсивності задоволення чи ейфорії організму, генетичних та психологічних особливостей людини.

Розглядаючи види залежності, Л. Куліков розрізняє:

- *хімічну залежність*: алкоголізм, наркотизм, токсикоманію, залежність від ліків, нікотинізм;
- *акцентувану активність*: ігроманію, Інтернет-залежність, трудовоголізм, сексоманію;
- *культову залежність*: субкультури, релігійні братства, секти тощо.

Ц. Короленко й Н. Дмитрієва серед різновидів аддикцій виокремлюють такі форми, як:

- 1) *Хімічна залежність*, яка характеризується наявністю

патологічної залежності людини від психоактивних речовин. Відповідно до міжнародної класифікації психічних та поведінкових розладів, до числа таких речовин відносять алкоголь, опіати, каннабіноїди, кокаїн, стимулятори центральної нервової системи, галюциногени, снодійні та седативні засоби тощо.

Тютюнопаління (нікотинізм) - шкідлива звичка, яка виявляється у фізичній або психологічній залежності від тютюнових виробів.

Таблиця 3

Частота паління сигарок протягом останніх 30 днів

	1995	1999	2003	2007	2011	2015
Не кутив(ла) взагалі	61,8	60,3	61,1	70,2	70,6	80,9
Менше однієї сигарки на тиждень	–	–	–	–	–	4,2
Менше однієї сигарки на день	14,3	8,9	12,7	5,9	11,4	2,9
1-5 сигарок на день	14,3	5,4	13,1	3,6	8,6	5,5
6-10 сигарок на день	5,5	12,9	7,4	9,2	5,3	3,5
11-20 сигарок на день	2,0	6,8	3,0	5,9	2,3	1,8
Більше 20 сигарок на день	2,1	2,4	2,7	2,5	1,8	1,3

Таблиця 4

Вік першої спроби паління сигарок

	1995	1999	2003	2007	2011	2015
Ніколи	35,8	32,7	30,7	36,7	37,8	46,8
9 років і молодше	–	–	–	12,9	12,4	8,2
10 років	–	–	–	5,5	5,3	4,2
11 років	17,0	20,6	21,8	3,9	4,2	4,1
12 років	8,9	9,2	10,3	6,7	6,4	7,0
13 років	11,2	11,9	12,2	9,5	9,9	7,6
14 років	13,4	14,2	12,0	12,3	11,8	10,3
15 років	11,6	10,2	9,5	9,6	8,2	9,7
16 років і старше	2,1	1,2	3,5	2,9	3,1	2,1

Більшість осіб починають палити саме у підлітковому віці. При цьому, чим раніше людина починає палити, тим вище ймовірність формування у неї серйозної залежності. Картина тютюнозалежності у підлітків, порівняно з дорослими, не має будь-яких принципових

відмінностей.

В Україні кількість підлітків, що палять, стрімко знижується. За даними соціологічних моніторингів, проведених О. Балакіревою в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» (1995-2015 р.) виявилось, що кількість курців підліткового віку з 39,2 % у 1995 р. знизилось до 19,1 % у 2015 р.

Серед причин підліткового паління дослідники виділяють прагнення до релаксації, покращення ситуації спілкування, наслідування дорослих. Почуття своєї недостатньої «маскулінності» може спонукати підлітка палити чи пити, що підтверджує його самоствердження як «міцного хлопця», сприяє підвищенню самоповаги, допомагає встановити перші гетеросоціальні емоційні контакти. Самі ж підлітки серед мотивів, що спонукають їх до паління називають наступні: мода - 22,54 % опитаних; «бути як усі» - 27,8 %; бажання отримати задоволення - 11 %; спосіб зняти стрес - 16,63 %; інші - «це круто», «хочу нових вражень», «щоб здаватися дорослішим».

Ситуація, яка описує вживання електронних сигарет, виглядає таким чином: 80,5 % учнів/студентів узагалі ніколи не курили електронні сигарети (72,6 % серед хлопців та 87,5 % серед дівчат). Рівень уживання електронних сигарет протягом останніх 30 днів не коливається з віком і залишається приблизно на рівні 7-8 % серед хлопців та 3-4 % серед дівчат.

Алкоголізм (пияцтво) - девіантна форма поведінки, що виявляється переважно у зловживанні алкогольними напоями.

О. Балакірева зазначає, що саме у підлітковому віці відбувається інтенсивне «знайомство» з алкогольними напоями. За даними опитувань, проведених в межах міжнародного проекту ВООЗ «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (2014 р.), в середньому 44,8 % учнів принаймні один раз в житті вживали алкогольні напої (від 13,7 % 10-річних учнів до 76,2 % – 17-річних). У всіх вікових категоріях хлопці повідомляли про більш раннє вживання алкоголю, ніж дівчата. У середньому 45 % дівчат та хлопців принаймні один раз вживали алкоголь. У 13-річному віці майже однакова кількість хлопців та дівчат повідомили про досвід його вживання, в старшому віці дівчата починають активніше пробувати алкоголь, і відсоток таких дівчат навіть переважає хлопців. 8,6 % учнів повідомили, що вперше вживали алкоголь у віці 11 років або молодше.

Хлопці починають вживати алкоголь в більш ранньому віці, ніж

дівчата. Так, 11,8 % хлопців проти 5,8 % дівчат повідомили про перше вживання алкоголю у віці 11 років. Найбільш активний вік першого вживання як у хлопців, так і дівчат – 14-15 років.

Найбільш популярними напоями, які вживають раз на тиждень, є пиво та слабоалкогольні напої. Учні 13-14 років раз на тиждень більше вживають слабоалкогольних напоїв, а учні 15-17 років – пиво.

Принаймні один раз протягом життя 29,2 % учнів віком 10-17 років були п'яними. У віці 10 років цей показник становить 5,4 %, у віці 17 років – 60,7 %. В основному учні зазначали стан сп'яніння від 1 до 3 разів протягом життя. Про такий факт повідомили 47,3 % 17-річних учнів, близько 35 % – 16-річних, 30 % – 15-річних учнів. У 10 років до 3 разів стан сп'яніння протягом життя зазначили майже 5 % респондентів, і близько 6-12 % учнів 11–13 років.

Немає суттєвих відмінностей залежно від статі стосовно кількості випадків стану сп'яніння серед учнів усіх вікових груп. Протягом останнього місяця стан сп'яніння відчували в середньому 8 % респондентів віком 10–17 років (3,4 % – 10-річних та 19,6 % – 17-річних). Знову ж таки більшість із цих учнів протягом останнього місяця були п'яними до 3 разів.

У середньому респонденти зазначили, що вперше відчули стан сп'яніння у віці 13-14 років. Значною мірою формує алкогольну поведінку соціальне оточення дітей та підлітків. Так, із віком родина стає менш значущою для підлітка, і на перший план виходять значення та вплив однолітків. Якщо в 10 років тільки 10 % учнів зазначили, що їх друзі інколи вживають алкогольні напої, то вже у віці 17 років цей показник зростає до майже 65 %. Вік від 12 до 13 років є переломним, коли цей показник майже подвоюється – із 13 % у віці 12 років до 23,3 % у 13-річному віці.

Значне поширення вживання алкоголю серед дітей та молоді спонукає їх до аддиктивної та девіантної поведінки, як-то тютюнокуріння, вживання наркотиків, до ризикованої сексуальної поведінки, бійок тощо.

Негативні наслідки вживання алкоголю дітьми та підлітками включають ряд фізичних, соціальних проблем та проблем із навчанням. Алкоголь також відіграє важливу роль у схиланні до ризикованої сексуальної поведінки, в тому числі до небажаного та незахищеного сексу. Немає жодних доказів того, що алкоголь може бути корисним для дітей та молоді.

У більш довгостроковій перспективі, за даними досліджень,

початок вживання алкоголю в ранньому віці пов'язаний з підвищеним ризиком розвитку алкогольної залежності протягом життя. На сьогодні алкогольні напої широко доступні і просуваються на ринку агресивними рекламними методами. Вживання алкоголю розглядається багатьма дітьми та підлітками як нормальне явище при дорослішанні. Діти переймають поведінку дорослих, які їх оточують, намагаючись подорослішати якнайшвидше. За даними досліджень, дуже часто алкогольні напої вживаються дітьми в родині, під наглядом дорослих, котрі вважають, що так буде безпечніше для дітей.

Енергетичний напій – це, як правило, безалкогольний сильногазований напій, який містить у своєму складі значний вміст кофеїну (або його аналогів: теофіліну, теоброміну, еуфіліну), нерідко таурин, екстракт гуарани, вітаміни, вуглеводи (глюкозу, сахарозу), адаптогени тощо.

Енергетичні напої користуються неабияким попитом у підлітків, студентів у період сесій, молоді в нічних клубах, працівників, котрі працюють понаднормово або в нічний час, для підвищення працездатності й подолання сонливості. На ринку з'явилися також енергетичні напої, які містять алкоголь. Алкоголь та кофеїн мають кардинально різну дію – седативну та збуджуючу. Їх поєднання призводить до різкого розширення-звуження судин головного мозку та різного роду непередбачуваних впливів на центральну нервову систему людини, що може призвести споживача енергетиків до госпіталізації чи навіть смерті.

Загалом 40,3 % учнів/студентів відповіли, що ніколи не вживали енергетичних напоїв. 32 % уживали їх від одного до п'яти разів за все життя. Приблизно 17 % серед усіх учнів уживали енергетичні напої від 10 до 40 разів і більше. Такі напої є дещо поширенішими серед хлопців, ніж серед дівчат. Серед усіх учнів/студентів, які взяли участь в опитуванні, близько 30 % указали, що протягом життя вживали енергетичні напої разом з алкоголем.

Процес пияцтва, на думку Н. Макшанцевої, у підлітків часто носить характер протиставлення себе оточуючим, і тому з самого початку неповнолітні можуть вживати великі дози міцних напоїв, що призводить до важкого сп'яніння. Навіть при рідкому епізодичному пияцтві й відносно невеликих дозах алкоголю у підлітка внаслідок незрілості організму можливий розвиток глибоких токсичних станів з тяжким похміллям.

Соціальна дезадаптація аддиктивних підлітків настає швидше,

ніж у дорослих. З початком алкоголізації підлітки швидко втрачають інтерес до навчання чи роботи. Вживання алкоголю часто супроводжується злидарством, правопорушеннями тощо.

До числа соціальних чинників, що сприяють розвитку пияцтва неповнолітніх І. Озерський відніс наступні: низький рівень освіти (77 %); звичаї найближчого оточення (90,7 % батьків таких підлітків - працівники з низькою кваліфікацією); умови виховання у родині (52 % виховувались без батька, 62 % виховались у родині, де батько - алкоголік). Ще одним чинником залучення підлітків до числа алкоголік є доступність спиртних напоїв.

На думку, Я. Гілінського, для підлітка, що ідентифікує себе з представниками чисельної етнічної групи міста, поселення, алкоголізація є реакцією подолання психоемоційного стресу, причому «научіння» такій поведінці відбувається у достатньо ранньому віці. Тут відіграє свою роль, той фактор, що вживання алкоголю в Україні є традиційним - кожна дитина змалечку знає, що без «вогняної води» не проходить жодне свято.

До групи ризику потрапляють активні, імпульсивні, комунікабельні підлітки, які потребують гострих відчуттів, різноманітності, нових вражень, або ж підлітки, що виховувались у асоціальних умовах.

Наркоманія - це захворювання, яке виражається фізичною або психологічною залежністю від наркотичних речовин.

За даними соціологічного опитування, проведеного О. Балакіревою в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» (2015 р.) 12,1 % учнівської молоді вказали на можливість, за бажання, «дуже легко» і «скоріше легко» дістати марихуану або гашиш (коноплю).

Частка тих, хто вважає, що дістати марихуану «неможливо» та «дуже складно», становить 59,9 % (серед дівчат така оцінка сягає 63,4 %, а серед хлопців вона нижча – 56 %). Чим молодшими є респонденти, тим менш доступною вважають марихуану: серед хлопців 15 років назвали недоступною та малодоступною 65,4 %, серед дівчат – 65,8 %; у віці 16 років таку відповідь надають 55,4 % хлопців та 64,9 % дівчат; у віці 17 років – 51,1 % хлопців та 61,0 % дівчат.

Стосовно можливості дістати інші наркотики (інструментарій опитуванням охоплював: амфетаміни, метамфетаміни, екстазі, кокаїн, крек, екстракти маку) відповіді «дуже легко» і «скоріше легко» надали 5,1 %, стосовно екстрактів маку («ширки»), по 3,9 % про амфетаміни та екстазі. Частка учнів, які вказують на легкість дістати метамфетаміни,

кокаїн та крек, становить 2,7-3,2 %.

На недоступність амфетамінів указали 73,4 %, а екстазі 72,5 % опитаних. Про неможливість та високу складність дістати метамфетаміни, кокаїн та крек, відповідно, зазначили 73,7 %, 74,2 % та 74,1 % учнів, охоплених дослідженням. Найдоступнішим наркотиком виявилися екстракти маку: на складність їх отримання вказали 70,9 % респондентів. Спостерігається також тенденція до зростання з віком декларації про можливість дістати практично всі зазначені наркотичні речовини.

Поточним дослідженням виявлено, що серед усіх опитаних респондентів віком 15-17 років 88,6 % не вживали жодних наркотичних засобів та речовин. Негативна відповідь про вживання наркотиків серед 15-річних сягає 93,6 %, але серед 17-річних така відповідь була наданою 88,6 % учнів. За даними поточного дослідження, в середньому серед усіх опитаних дітей уживали будь-які наркотики 11,3 %. Серед хлопців цей показник майже вдвічі вищий і становить 15,4 % проти 7,9 % серед дівчат. Серед 17-річних частка тих, хто має досвід уживання, вдвічі вища, ніж серед 15-річних (13,3 % та 6,6 % відповідно).

Уживання алкоголю разом з таблетками (ліками) для досягнення сп'яніння серед усієї опитаної молоді 15-17 років практикують 1,8 %. Найчастіше опитані повідомляли, що вживання алкоголю з таблетками траплялося 1-2 рази в житті (1,1 %). Показники вживання алкоголю з таблетками дещо зростають із віком. Частка тих, хто повідомив про такий досвід, у 1,5 рази більша серед хлопців порівняно з дівчатами.

Токсикоманія - захворювання, що викликане споживанням токсичних речовин: лікарських препаратів, транквілізаторів, кофеїну, чифіру, вдиханням ароматичних речовин, засобів побутової хімії тощо. Вирізняє цю форму залежності те, що у особи, яка знаходиться у стані наркотичного сп'яніння, окрім ейфорії можуть виникати зорові галюцинації.

Наркоманію і токсикоманію слід розглядати як захворювання, що становлять загрозу для оточуючих, оскільки практично кожен наркоман/токсикоман безпосередньо чи опосередковано залучає до вживання психотропних речовин інших осіб, постійно порушує кримінальне законодавство, сприяє поширенню СНІДу, венеричних захворювань, вірусних гепатитів, узалежнює членів своїх сімей психологічно і економічно, оскільки на придбання наркогенних речовин витрачаються великі кошти.

2) *Нехімічна залежність* (поведінковій аддикції) - форма аддикції,

об'єктом якої є поведінковий патерн. Поява такого виду залежності може бути викликана будь-якою діяльністю, для якої характерне прагнення відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану без застосування хімічних речовин, що посідає домінуюче положення у житті, свідомості індивіда й здійснюється ним всупереч усім соціальним зв'язкам.

I. Маркс запропонував наступні критерії діагностування поведінкової залежності:

- спонукання до контрпродуктивної поведінкової діяльності;
- постійне наростання напруги протягом діяльності, включно до моменту її завершення;
- завершення діяльності характеризується нетривалим зняттям напруги;
- симптом абстиненції (повторні прояви тяги й напруги через визначені проміжки часу);
- зовнішні прояви унікальні для кожного конкретного синдрому аддикції;
- внутрішні й зовнішні прояви (дисфорія, туга);
- на ранніх стадіях аддикції характерним є гедонізм.

Першу класифікацію нехімічних аддикцій запропонував Ц. Короленко, в якій він виділив азартні ігри, аддикції відносин, сексуальні аддикції, трудовоголізм, ургенні аддикції, а також проміжні форми аддикцій, що характеризуються безпосереднім задіянням біохімічних процесів.

Окрім зазначених видів, у науковій літературі визначено безліч сучасних форм залежності нехімічного характеру, зокрема, розмаїття комп'ютерних залежностей або Інтернет-аддикції (К. Янг, Р. Девіс, А. Гоголева, А. Войскунский та ін.), аддикція вправ (спортивна залежність) (П. Бекеланд, М. Сакс, Д. Паргман, В. Терещенко та ін.), фанатизм у всіх його проявах (В. Менделевич) й т. ін.

Найповніший список нехімічних форм залежної поведінки пропонує А. Котляров, проте варто зазначити, що деякі види аддикцій у поданій класифікації тісно межують з психосоматичними відхиленнями й хворобами:

- залежність від ідеології (культизм, сектантство), екзистенційна залежність (пошуки сенсу життя з метафізичною інтоксикацією), у тому числі залежність від психотерапії;
- харчова залежність;
- залежність від зовнішності (б'юті-аддикція або залежність від

краси) - танорексія (залежність від засмаги), мейкапманія (хворобливу пристрасть до декоративної косметики), юноманія (залежність від радикальних методів омолодження), фітнесманія (хворобливу пристрасть до занять у фітнес-центрах або спортивних клубах) тощо;

- сексуальні аддикції (донжуанізм, німфоманія, порнозалежність й т. ін.);

- самотність як варіант залежності;

- співзалежність;

- кіберзалежність, інтернет-залежність (нетаголізм, віртуальні аддикції);

- інформаційна залежність від засобів масової інформації;

- економічна залежність (ієрархія, гроші);

- азартні ігри;

- трудовоголізм;

- залежність від споживання (шопоголізм);

- гаджет-залежність (номофобія, стартфноманія й т. ін.);

- залежність від володіння (патологічне накопичення, хордінг, хобі, прив'язаність до хатніх тварин, колекціонування, аудиофілія тощо);

- віктимні аддикції (аутоагресія, садизм, тероризм, злочинне життя, синдром перманентної війни – комбат-залежність).

В. Жмуров, А. Егоров пропонують розрізняти такі форми вияву нехімічної залежної поведінки:

1. Патологічний азарт, гемблінг (лудоманія) – неконтрольована схильність до азартних ігор, що виявляється у часто повторюваних епізодах участі у азартних іграх, які домінують у житті суб'єкта і призводять до зниження соціальних, професійних, матеріальних, сімейних цінностей. Азартні ігри приймають різні форми, включаючи казино й рулетку, легальні та нелегальні ігри на тоталізаторі в букмекерських конторах, лотереї, карти, кості, бінго, більярд, а також ігри на фондовій біржі.

Ця форма аддиктивної поведінки супроводжується ілюзією нетривалого задоволення, під час якого не враховується реальна, очевидна небезпека життю як самого аддикта, так і його близьких. Хвилинна, малоймовірна можливість виграти значно важливіша, ніж віддалена, проте беззаперечна перспектива розорення.

Н. Петрі, С. Арментано стверджують, що патологічна пристрасть до азартних ігор характерна для 1,4-5,1 % дорослого населення планети: 25 % лудоманів мають фінансові труднощі, 80 % - внутрішньосімейні конфлікти, 35 % - розлучені; близько 60 % - вчиняють правопорушення;

13-40 % - реалізують спроби самогубства.

Г. Старшенбаум зазначає, що гембінг частіше зустрічається серед чоловіків молодого та середнього віку, причому молоді особи віддають перевагу спортивних перегонам, натомість чоловіки та жінки похилого віку – ігровим автоматам і лотереям. Хоча патологічний азарт частіше спостерігається серед чоловіків, жінки доходять до фінальної стадії втричі швидше й значно тяжче переносять психотерапію.

Причини розвитку патологічного азарту достеменно невідомі, проте його поширенню сприяють жадібність, незрілість особистості, нереалістичність мислення, схильність до марновірства, надмірне захоплення фантазуванням, схильність до гострих відчуттів тощо.

Р. Кастер виділив три стадії розвитку гемблінгу: стадія виграшу (випадкова гра, чисті невеликі виграші, фантазії щодо можливого виграшу передують чи супроводжують гру, безпричинний оптимізм, збільшення розміру ставок); стадія програшу (гра наодинці, геймер полюбляю хвалитися виграшами, проявляється нездатність зупинити гру, брехня, приховування проблеми, роздратованість, втомлюваність, позичання грошей, вчинення злочинів задля отримання коштів); стадія розчарування (докори сумління, каяття, ненависть до оточуючих, паніка, суїцидальні думки, зловживання алкоголем тощо).

2. Технологічні аддикції:

Гаджит-аддикції - залежність від маніпуляції з технічними засобами такими як комп'ютери, телефони, смартфони, MP3-плеєри, портативні DVD-плеєри; цифрові диктофони; цифрові відео- й фотокамери, побутові прилади. Формуванню й поширенню такого роду аддикцій сприяє сам процес розробки, виробництва нових технічних засобів, їх удосконалення, розширення спектру функціональних можливостей тощо. Синдром гаджит-аддикції формується не напряду від самого технічного засобу, а від його функцій.

Комп'ютерна залежність - патологічна жага людини до роботи або проведення часу за комп'ютером.

Інтернет-аддикції (віртуальна залежність, нетаголізм) - наполегливе бажання увійти до мережі Інтернет, перебуваючи off-line, і нездатність вийти з Інтернету, знаходячись on-line; у структурі цього виду залежності виділяють сім таких різновидів, як: *нав'язливий серфінг* - подорож у мережі, пошук інформації з баз даних і пошукових сайтів; *пристрасть до он-лайнних біржових торгів*; *віртуальні знайомства* без прагнення перевести їх у реальність; *інтернет-шопоголізм* – пристрасть витратити гроші у ході нескінченних он-лайн покупок;

кіберсекс (інтернет-еротоголізм, інтернет-сексоголізм) - любовні романи в мережі, захоплення порносайтами; *он-лайн ігри, геймерство; інтернет-трудоголізм* (пошук баз даних, створення програм) тощо.

За даними Київського міжнародного інституту соціології у 2016 р. 61,6 % дорослого населення України користувалися Інтернетом. Соціально-демографічна структура користувачів всесвітньої мережі наступна – серед інтернет-користувачів переважають чоловіки (54 %), за віковими показниками 58 % – підлітки і молодь у віці 15-30 років, 29 % – користувачі у віці 31 – 45 років, а 13 % – люди у віці 46 і більше років. За типом населеного пункту 58 % користувачів мережі мешкають у містах із населенням більше 100 тисяч осіб, 25 % – до 100 тис., а решта 13 % – у селах.

Т. Ісакова зауважує, що сьогодні в Україні не здійснюється статистичного обліку поширеності інтернет-аддикції, оскільки цей вид залежності не виділено в окрему нозологічну форму. Однак відповідно до даних Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, серед українських користувачів Інтернету залежними вважаються від 2 % до 6 %, абсолютна більшість серед яких – студенти. У групі підлітків з високим рівнем інтернет-залежності частка представників чоловічої статі майже на третину перевищує частку жіночої статі.

О. Балакірєва, аналізуючи результати опитування української учнівської молоді, проведеного у 2016 р., щодо досвіду користування Інтернету, зазначила, що тільки 6,5 % опитаних вказали, що не користуються Інтернетом упродовж тижня.

Найвища активність «інтернет-серфінгу» припадає на вихідні дні. Тоді більше 50 % підлітків проводять 4-5 годин на добу за комп'ютером. При цьому найактивнішими в користуванні Інтернетом є дівчата. Дані свідчать, що найбільше часу підлітки проводять в соціальних мережах або грають в онлайн-ігри. Як з'ясувалося, використання Інтернету для пошуку інформації є для підлітків другорядним. 81 % учнів мають помірну інтернет-залежність і 10,6 % підлітків вже надзвичайно сильно залежать від Інтернету, оскільки проводять забагато часу за комп'ютером.

Телевізійна аддикція (телеманія) – залежність від надмірного перегляду новин, серіалів, фільмів чи будь-яких передач. У 2016 р. за даними досліджень Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, 76 % підлітків переглядає телепередачі (відео) до трьох

годин на день, однак з віком ця частка зменшується. Серед 11-12 річних кожний четвертий (24-27 %) проводить за екранами від трьох до шести годин у будній день; серед 13-річних – кожен третій (33 %), серед 14-17-річних – 37 %. У вихідні дні ці показники істотно збільшуються: серед 11-12 річних від трьох до шести годин проводять біля екранів телевізорів майже 50 % хлопців та дівчат; серед 13-річних – 55 %, серед 14-15-річних – 57 %; 16-річних – 62 %; 17-річних – 56 % (хлопців – 50 %, дівчат – 62 %).

На думку В. Кукк, телебачення діє на підсвідомість аддиктів як електронний наркотик, який не поступається по важкості залежності героїну. В. Скосарь зауважує, що телеаддикти проводять біля телевізорів щодня по 2-3 години, а це майже 9 років життя, причому майже 10 % дорослого населення відносять себе до категорії телеманів. Мотивація телевізійної аддикції пов'язана з необхідністю втечі від реальності, позбавлення від негативних думок, заповнення порожнечі існування. Багаточасові перегляди телепередач малопродуктивні, вони мало чим збагачують телеглядача, оскільки у переважній більшості випадків він позбавлений можливості здійснювати вибір інформації, не шукає й не чекає того, що йому дійсно потрібно, адже найголовніше – сприйняття потоку інформації, яким керує екран.

Створення систем багатоканального супутникового телебачення й винахід дистанційного пульта перемикання телевізійних каналів сприяло формуванню таких нових видів залежності, пов'язаних з телеманією, як пультоманія (заппінг, нав'язливе перемикання каналів, прагнення не віддавати пульт, прояви егоїзму по відношенню до бажання інших щодо вибору телевізійної програми); грейзінг (спроби одночасного перегляду кількох телевізійних програм шляхом постійного перемикання з каналу на канал) й т. ін.

Аддикція від мобільних телефонів, смартфонів - надмірне використання мобільних, стільникових телефонів, смартфонів (SMS-аддикція; MMS-аддикція, Інтернет-комунікація, номофобія, смартфономанія і т. д.).

2. Еротичні аддикції:

Любовні аддикції - залежна форма поведінки, що характеризується наявністю стосунків з фіксацією на іншій людині, для якої характерні стосунки, що виникають між двома аддиктами. Тому стосунки, в які вступає любовний аддикт, називаються співаддиктивними.

Найтиповішим варіантом є стосунки любовного аддикта з аддиктом уникнення. Співаддиктивні стосунки між двома аддиктами

засновані на хворобливих емоціях, коли на перший план виступає інтенсивність емоцій та їх екстремальність як у позитивному, так і у негативному відношенні.

Аддикції уникнення - форма залежної поведінки, для якої властивий страх, що має, у порівнянні з любовним аддиктом, зворотній характер. На рівні свідомості у аддикта уникнення присутній страх інтимності, репресований у підсвідомість любовних аддиктів. Це відбувається тому, що аддикт уникнення, наприклад, боїться, що за наявності інтимних стосунків він втратить свободу. Інтенсивні негативні реакції починають виникати після появи у аддикта уникнення відчуття вторгнення у його життя, обмеження його свободи, контролю його вчинків і процесу його «поглинання» з боку любовного аддикта.

Сексуальні аддикції за механізмом виникнення поділяються на: *глибокі*, які починають формуватися дуже рано на фоні загального аддиктивного процесу, та *пізно сформовані*, що приходять на зміну іншій формі аддиктивної поведінки, наприклад, трудового аддикту. У сексуальних аддиктів виникає віра, що секс є для них найважливішою потребою, і що це - єдина сфера, в якій вони можуть виявити свою спроможність, ця переконаність є точкою кристалізації сексуальної аддикції. Система вірувань, що складається навколо цієї настанови, представляє собою систему спотвореної реальності, в якій істотне місце посідає заперечення.

3. *Соціально схвалювані аддикції:*

Трудоголізм - форма аддикції, що виявляється у сприйнятті трудової діяльності як єдиного, максимально значущого засобу самореалізації, досягнення визнання, отримання суб'єктивного задоволення від життя, характеризується наявністю неконтрольованої потреби у безперервній роботі.

Спортивна аддикція (аддикція спортивних вправ) - форма залежної поведінки, що пов'язана зі спортом вищих досягнень та екстремальними видами спорту, які несуть у собі аддиктивний потенціал.

Шопоголізм (магазинomanія, оніоманія) - хронічні, повторювані витрати коштів на придбання товарів з метою компенсації негативних емоційних станів та небажаних відчуттів.

Релігійна аддикція - аддикція, що виникає внаслідок залучення до релігійних організацій, у тому числі тоталітарних релігійних сект, завдяки застосуванню психотехнік під час вербування неофітів й проведення релігійних ритуалів.

Комунікативна аддикція (гіпертовариськість) - форма залежної

поведінки, що тісно пов'язана з надмірним спілкуванням за допомогою мобільного телефону, смартфона чи Інтернет-співтовариств.

4. Харчові аддикції:

Аддикція від переїдання (булімія) виникає у разі, коли їжа використовується у вигляді аддиктивного агента, застосовуючи який, людина намагається втекти від суб'єктивної реальності, що її не влаштовує. У момент роздратування, незадоволеності, невдачі і нудьги виникає прагнення «заїсти» неприємність, відбувається фіксація на приємних смакових відчуттях і витіснення у підсвідомість того, що має психологічно неприємний зміст.

Аддикція від голодування (анорексія) - повна або часткова відмова від прийому їжі, що характеризується свідомим зниженням ваги, викликаним у разі різкого пригнічення апетиту у депресивних, кататонічних станах або під впливом нав'язливих ідей харчового отруєння.

6. Ургентна аддикція виявляється у звичці знаходитися у стані постійної нестачі часу, прагненні зробити якомога більше й якомога швидше. Такого роду залежна людина не здатна радіти життю, адже намагається позбутися неприємних спогадів, відкладає на невизначений час реалізацію своїх бажань, постійно відчуваючи, що час минає. Ця форма залежної поведінки, на думку Г. Старшенбаума, найчастіше характерна для чоловіків у віці 40-55 років і жінок 25-40 років. Він також виділяє три типи ургентних аддиктів:

- *аддикт, що повсякчасно планує*, йому значно легше відмовитися від поставленої мети й висунути нову, аніж змінити тактику реалізації наявної задачі;

- *трудоголік*, що спрямовує всі сили на виконання професійних обов'язків, йде до наміченої цілі за завчасно розробленої програмою, не звертаючи уваги на зміни ситуації, інтереси оточуючих, вимоги керівництва, думки колег та близьких;

- *аддикт, що постійно поспішає*, він легко включається у курс справ, виявляє ініціативу, звертає увагу на деталі, здійснює контроль, демонструє наполегливість у досягненні цілей при виникненні будь-яких перешкод, більше спирається на досвід, аніж експериментує за нових обставин.

Ургентному аддикту, у першу чергу, необхідно навчитися прислухатися до функціонування внутрішнього біологічного годинника, відновлювати втрачені сили, відчувати й переживати теперішнє, використовувати вільний час для відпочинку, творчості або отримувати

задоволення від байдикування, не відчуваючи при цьому докорів сумління, планувати цікавий відпочинок.

7. *Аддиктивний фанатизм* (релігійний, політичний, національний, спортивний, музичний та ін.) – це крайній ступінь захоплення будь-якою діяльністю зі створення з неї культу, поклонінням кумирам й розчиненні у групі однодумців. Ця форма залежної поведінки нерідко поєднується з аддикцією до влади, а також думками про смерть, які виявляються у мазохістському принесенні себе в жертву заради торжества надцінної ідеї.

Ж. Петан вважає, що фанатики – це люди, які інтенсивніше вмирають, ніж живуть. Аддиктивній мотивації фанатичної поведінки сприяє наявність групової таємниці, магічних ритуалів, ідеології, які заповнюють вакуум реального життя аддикта.

Створення адепту культу визначається груповими цінностями, відповідальність за життя самовіддано передаються лідеру. Членами фанатичних груп стають залежні люди, нездатні нести відповідальність за власне життя, які відчувають себе впевнено лише у групі, що підпорядковується сильному лідеру.

8.2. Ознаки залежної поведінки

Втеча від реальності шляхом зміни психічного стану може відбуватися з використанням різних способів. У житті кожної людини бувають моменти, що пов'язані з необхідністю зміни свого психічного стану, який не влаштовує її на даний момент. Для реалізації цієї мети людина «виробляє» індивідуальні підходи, що стають доволі звичними, стереотипними.

Проблема аддикцій виникає тоді, коли прагнення втечі від реальності, пов'язане із зміною психічного стану, починає домінувати у свідомості, стаючи центральною ідеєю. Саме тоді відбувається процес, під час якого людина не тільки не вирішує важливих для себе проблем, але і зупиняється у своєму духовному розвитку.

Становлення аддиктивної поведінки відрізняється широкою індивідуальною своєрідністю, але можна виділити ряд закономірних етапів.

Ю. Свеженцева вважає, що механізм виникнення аддикції від психоактивних речовин відповідає універсальному механізму формування будь-якої залежності від речовин і являє собою ланцюг вчинків, що призводять до залежної поведінки: контакт - нерегулярне

вживання - регулярне вживання - зловживання - залежна поведінка.

В. Каган виділяє три етапи становлення аддиктивної поведінки:

1 етап (перші спроби) - формування соціальної залежності відбувається, зазвичай, під впливом найближчого соціального оточення. Чималу роль на цьому етапі грають цікавість, наслідування, груповий конформізм і мотиви групового самоствердження. Глибинна мотивація ґрунтується на властивій кожній людині потребі зміни станів свідомості: вірогідність того, що перші спроби переростуть у процес формування аддиктивної поведінки і подальшого переростання у хворобу тим більше, чим менше вік при перших спробах і чим менше потреба у зміні свідомості задовольняється соціально схвалюваними способами.

Вибір засобу на цьому етапі недовільний і залежить від етнокультурних особливостей, особливостей субкультури, досвіду групи і доступності засобу. З різних причин (наявність страху покарання, побоювання і переживання, розриву з компанією і т. д.) перші спроби найчастіше не мають продовження, виняток становлять тютюнопаління і культурно санкціонована алкоголізація.

2 етап (пошукова аддиктивна поведінка) - формування психологічної залежності - етап експериментування з різними видами психоактивних речовин: алкоголем, медикаментами, наркотиками, побутовими і промисловими хімікатами тощо. У процесі проходження цього етапу формується індивідуальна перевага одного із засобів або навіть їх спектру. Стан психологічної нестабільності все частіше врівноважується ейфорією кайфу, який відчуває людина після вживання психотропних речовин.

3 етап (перехід аддиктивної поведінки у хворобу) - формування фізіологічної залежності відбувається під впливом безлічі різноманітних чинників, які можна умовно розділити на:

♦ *соціальні*: нестабільність суспільства, доступність психоактивних речовин, відсутність позитивних соціальних і культурних традицій, контрастність рівнів життя, інтенсивність міграції та ін.;

♦ *соціально-психологічні*: високий рівень колективної і масової тривоги, дисфункціональність сім'ї та інших позитивно-значущих груп, романтизація і героїзація девіантної поведінки у масовій свідомості, відсутність привабливих для дітей і підлітків центрів дозвілля, послаблення зв'язків між поколіннями;

♦ *психологічні*: незрілість особистої ідентифікації, слабка або недостатня здатність до внутрішнього діалогу, низька здатність до

подолання психологічних стресів і обмеженість саморегуляції поведінки, висока потреба у зміні станів свідомості як засіб вирішення внутрішніх конфліктів, конституційно акцентуйовані особливості особистості;

♦ *біологічні*: індивідуальна толерантність, порушення процесів детоксикації у організмі, які змінюють системи мотивацій і контролю за перебігом захворювання.

Досліджуючи поведінку аддиктів у міжособистісних відносинах, Л. Леонова та В. Бочкар'єв виділяють ряд основних особливостей, що характеризують їх:

- знижена адаптивність, що обумовлена наявністю гедоністичної мотивації;

- прихований комплекс неповноцінності, який знаходить своє відображення у частих змінах настрою, невпевненості тощо;

- поверхневий характер соціабельності та її обмеженість у часі, що поєднується зі загостреним прагненням справити на оточуючих позитивне враження;

- наслідування звичного стереотипу поведінки (брехня замість визнання наслідків залежності);

- втеча від відповідальності;

- тривожність тощо.

У процесі переходу аддиктивної поведінки у хворобу, що викликається вживанням психоактивних, психотропних речовин, виділяють такі стадії розвитку хвороби:

Перша стадія характеризується формуванням і прогресуючим поглибленням психічної залежності, за якої перерва у вживанні призводить до психічного дискомфорту, пригніченості, тривоги. У цей період спостерігаються ослаблення і згасання захисних рефлексів на передозування, підвищена толерантність, соціальна дезадаптація.

Друга стадія визначається формуванням фізичної залежності під час вживання речовин одного типу (алкоголь, опіати, деякі стимулятори) і поглибленням психічної залежності при вживанні іншого (кокаїн, героїн, канабіс тощо).

У тих випадках, коли фізична залежність не формується, основною ознакою цієї стадії стає хронічна інтоксикація з психічними і фізичними порушеннями. Ознаки хронічної інтоксикації залежать від типу речовин, що вживаються.

Третя стадія - це падіння толерантності, виражений органічний

дефект особистості з рисами специфічного для того або іншого виду психоактивних речовин, абстинентні психози, глибока соціальна деградація тощо.

8.3. Концептуальні моделі аддиктивної поведінки

Незважаючи на те, що уявлення про природу залежної поведінки розвивалися паралельно з розвитком культури, науки, дотепер їх не можна вважати вичерпними. У науковій літературі описано декілька концептуальних моделей аддиктивної поведінки:

- ◆ *моральна модель* пояснює аддикції як наслідок бездуховності та моральної недосконалості;
- ◆ *модель хвороби* визначає залежність як захворювання, що вимагає надання спеціальної допомоги, при цьому аддикт частково звільняється від відповідальності за протікання своєї хвороби;
- ◆ *симптоматична модель* передбачає вивчення аддикцій як окремих поведінкових «симптомів» або звичок, визначаючи, перш за все, яку психологічну вигоду особистість отримує від даного виду поведінки, що її підкріплює і т. д.;
- ◆ *психоаналітична модель* пояснює залежну поведінку як прояв порушення особистісної динаміки;
- ◆ *системно-особистісна модель* розглядає аддиктивну поведінку як дисфункціональну, що пов'язана зі зрушеннями у життєво важливих функціях та системі значимих відносин особистості;
- ◆ *біопсихосоціальна модель* визначає залежність як наслідок порушення функціонування складної багаторівневої системи «соціум-особистість-організм».

8.4. Феномен спів-залежності

Згідно думки дослідників, що займаються вивчення аддиктивної поведінки, родина відіграє суттєву роль не лише у походженні, а й у підтримці залежної поведінки. У випадку тривалого збереження залежних форм поведінки у будь-кого з членів родини аддикта, у свою чергу, можуть виникнути проблеми і розвинутися *стан спів-залежності*, під яким розуміють стан, що виникає у членів родини залежної особи. Іншими словами, спів-залежність - це емоційний, психологічний та поведінковий стан, що розвивається внаслідок

наявності тривалого стресу та правил поведінки, які не дозволяють відверто висловлювати свої відчуття, а також прямо обговорювати особистісні та міжособистісні проблеми.

На думку Ш. Круз, *спів-залежність* - це специфічний стан, що характеризується компульсивними діями, зокрема, неусвідомленою ірраціональною поведінкою, низькою самооцінкою, оманною, хронічними стресами, порушенням здоров'я.

За визначенням М. Піті, спів-залежною є людина, яка дозволила щоб поведінка іншої людини впливала на неї, окрім того для неї життєво необхідним є прагнення контролювати дії іншої людини. Для таких людей характерні схожі внутрішні психічні симптоми, такі як контроль, тиск, неконтрольована агресія, нав'язливі думки, низька самооцінка, ненависть до себе, почуття провини, зосередженість на інших, нав'язливе бажання піклуватися про них, ігнорування своїх потреб, проблеми спілкування, апатія, депресія, психосоматичні порушення.

На думку В. Москаленко, *спів-залежними* є:

- особи, що знаходяться у шлюбі чи близьких відносинах з хімічно-залежними людьми;

- особи, що мають одного чи обох залежних батьків;

- особи, що виростили у емоційно-репресивних сім'ях.

«Рятуючи» своїх залежних близьких, спів-залежні підкорюються закономірностям, що описані у теорії «драматичного трикутника» («трикутника влади») С. Карпмана.

Зважаючи на те, що спів-залежний намагається рятувати інших саме тому, що для нього така поведінка дається значно легше, ніж стрес, дискомфорт, душевний біль, невирішені проблеми, він повинен розуміти, що цим шкодить, перш за все, самому собі. Адже, якщо спів-залежний не навчиться розпізнавати моменти, коли саме йому потрібно бути рятівником, то він постійно буде жертвою у цій ситуації, тим самим, фактично, беручи участь у процесі власної віктимізації (лат. *victim* - жертва). Так, розвивається драма за принципом трикутника С. Карпмана.

Зсув ролей у трикутнику «рятівник-переслідувач-жертва» супроводжується інтенсивною зміною емоцій. Час перебування спів-залежної особи у одній ролі може тривати від декількох секунд до декількох років.

Більшість вчинків спів-залежної людини мотивовані страхом, у

такій ситуації вона стає більш ригідною, підсилює самоконтроль, відчайдушно намагаючись зберегти ілюзію побудованого нею світу. Окрім страху в емоційній сфері спів-залежного переважають й інші почуття: тривога, сором, провина, відчай, лють тощо.

Спів-залежність є дзеркальним відображенням залежності. Паралелізм прояву залежності та спів-залежності В. Москаленко представляє як співвідношення основних ознак (див. табл. 5).

Таблиця 5

Ознаки залежності та спів-залежності

<i>Ознака</i>	<i>Залежність</i>	<i>Спів-залежність</i>
Ступінь проникнення у свідомість предмету пристрасті	Думки про предмет пристрасті домінують у свідомості	У свідомості домінують думки про залежну особу
Втрата контролю	Втрачається контроль над ситуацією, над життям	Втрачається контроль над поведінкою хворого, над власними почуттями та власним життям
Мінімізація, проекція	«Я не хворий»	«У мене немає проблем, проблеми у моїх близьких»
Агресія	Словесна, фізична	Словесна, фізична
Почуття, що переважають	Душевний біль, провина, сором, страх	Душевний біль, провина, сором, ненависть, обурення
Ріст толерантності	Збільшується «витривалість до великих доз предмету пристрасті»	Зростає витривалість до емоційного болю
Самооцінка	Низька схильність до саморуйнівної поведінки	Низька схильність до саморуйнівної поведінки
Фізичне здоров'я	Хвороби печінки, серцево-судинної системи, органів травлення тощо	Гіпертензія, неврози, виразкова хвороба тощо

Перелік критеріїв порівняння, що представлено у таблиці, є далеко невичерпним. Як і залежність, спів-залежність є тривалим, хронічним станом, що приводить, перш за все, до страждань та деформацій духовної сфери. У спів-залежних ця деформація виражається у тому, що вони замість любові відчують до своїх близьких ненависть, втрачають віру у інших, оскільки їх постійно переслідує почуття безнадійності. Саме тому, у більшості залежних та спів-залежних осіб більша частина їхнього життя проходить у повній чи частковій соціальній ізоляції.

8.5. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки

Основний акцент науковці, соціальні працівники, педагоги, психологи роблять саме на засобах первинної, превентивної профілактики, які спрямовані на збереження й розвиток умов, що сприяють підтримці фізичного, особистісного та соціального здоров'я й попереджають негативний вплив на нього чинників соціальної та природної сфери. Первинна профілактика є наймасовішою та найефективнішою, ґрунтуючись на комплексному та системному дослідженні впливу детермінант різного походження на здоров'я людини. До заходів даного виду профілактики слід віднести засоби захисту, що спрямовані на нейтралізацію впливу негативних чинників або ж на підвищення стійкості організму людини до впливу несприятливих чинників.

Натомість вторинна профілактика аддикцій попереджає появу рецидивів після ранніх стадій формування залежних форм поведінки. Третинна профілактика передбачає реабілітацію у тяжких випадках неодноразових рецидивів та безнадійного лікування.

Аналіз досвіду впровадження фахівцями різних країн світу програм профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки дозволить розробити універсальну програму, реалізація якої сприяла б зменшенню рівня поширення аддикцій.

Так, сьогодні у США сформовано громадський рух боротьби з наркоманією, що охоплює більш ніж 3,5 тисячі громадських об'єднань. Одним з найбільших є «Life Skills International» (LSI) - благодійна організація, яка заснована у 1991 р., і займається розробкою та розповсюдженням програм здорового образу життя дітей у багатьох країнах світу.

Фахівцями LSI здійснюються наступні види допомоги зацікавленим організаціям:

- ✓ аналіз проблем дитячих колективів, концептуалізація і створення програм подолання цих проблем;

- ✓ створення і удосконалення програм профілактики залучення до психоактивних речовин, формування життєвих навичок особистісного зростання;

- ✓ допомога щодо впровадження профілактичних програм, розробка стратегій їх застосування і розповсюдження, оцінка їх ефективності;

- ✓ навчання фахівців методам реалізації і розробки програм;

- ✓ консультування урядових служб, приватних і державних організацій, шкіл, вузів, розробка фінансового забезпечення впровадження програм і підготовки кадрів.

Базова програма LSI - програма формування життєвих навичок і профілактики споживання психоактивних речовин, яка у США вважається найефективнішою. Мета програми - навчання підростаючого покоління здоровому стилю життя і навичкам опору залученню до вживання психоактивних речовин. Завдання програми: 1) розвиток соціальної і особистісної компетентності дітей; 2) вироблення навичок самозахисту і попередження виникнення проблем.

У Англії, як і в багатьох інших країнах Європи, робота з профілактики шкідливих звичок у школярів ведеться у межах відносної нової дисципліни - «Навчання здоровому способу життя». В Україні аналогічні предмети називаються «валеологією», «основами безпеки життєдіяльності» і т. п.

У Великобританії запропоновано й апробовано різні стратегії навчання здоровому способу життя, проаналізовано рівні їх ефективності. Нижче наведемо короткий аналіз деяких моделей:

1) *Медична або профілактична модель* (ЗСП - знання, ставлення, поведінка) ґрунтується на інформуванні школярів і є суто когнітивною. Відповідно до неї, якщо людина знає про небезпеку для здоров'я певного стилю поведінки, то вона не лише почне ставитись до неї негативно, але й буде активно від неї утримуватись. Зважаючи на те, що такий погляд є доволі спрощеним, він часто є виправданим на практиці.

2) *Освітня модель*, яка за своєю основою подібна до медичної. Один з її основних принципів: рішення повинне бути ухвалене на підставі достовірної інформації особисто підлітком, тому акцент робиться на необхідність формування навичок ухвалення позитивного рішення.

3) *Радикально-політична модель* у порівнянні з освітньою, робить крок далі, включаючи сприяння процесу формування здорового способу життя.

4) *Модель самопосилення* полягає у тому, що варто поєднати достовірну медичну інформацію, що дається профілактичною (медичною) моделлю; навички, потрібні для ухвалення позитивних рішень, які формуються у межах освітньої моделі; а також оточення, що забезпечується радикально-політичною моделлю. У результаті виникає ситуація самопосилення особистості за рахунок наявності зазначених вище чинників.

У Польщі за фінансової підтримки Міністерства охорони здоров'я і соціального забезпечення діє молодіжний рух по боротьбі з наркоманією - «Монар» (м. Варшава). Принцип його діяльності концентрується у гаслі: «віддай себе іншим». У центрі здійснюється диференціальний підхід до роботи з профілактики шкідливих звичок.

У Австралії, як і в багатьох інших країнах, первинна профілактика вживання дітьми і підлітками психоактивних речовин ведеться за моделями програм формування життєвих навичок (ФЖН). Австралійська програма позитивної профілактики (ППП) є поурочною розробкою з антинаркотичного навчання молодших школярів (6-8 років), що включається у річний учбовий план і послідовно реалізує системний підхід до антинаркотичного навчання молодших школярів, спираючись на концептуальну модель ФЖН.

У вітчизняній практиці з'ясування детермінант аддиктивної поведінки підлітків свідчить про те, що домінуючими причинами є неблагополучна ситуація у найближчому соціальному оточенні: ситуація в сім'ї, зокрема, низький рівень виховної культури батьків; наявність деструктивного зовнішнього соціального середовища, наприклад, кола друзів; недостатній рівень поінформованості підлітків стосовно негативних наслідків різних форм прояву аддиктивної поведінки.

Окрім того, слід зауважити, що ситуація ускладнюється психологічною невідповідністю підлітків до сприйняття всього розмаїття проблем суспільного життя.

Тому, ґрунтуючись на цих висновках, визначимо найефективніші, на наш погляд, напрямки профілактики проявів деструктивної поведінки підлітків:

1) Головним завданням є підготовка батьків до якісного виконання батьківських обов'язків. Соціальної, педагогічної та психологічної

допомоги потребують також сім'ї групи ризику, до яких відносяться багатодітні сім'ї; неповні сім'ї; сім'ї з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами; малозабезпечені сім'ї і т. д.

Превентивна робота у цьому випадку полягає, перш за все, у організації соціального середовища. У межах даної моделі профілактика девіантної поведінки підлітків включає соціальну рекламу по формуванню настанов на здоровий спосіб життя.

2) Другим етапом є інформування підростаючого покоління та дорослих про негативні наслідки поширення різних форм аддиктивної поведінки у вигляді лекцій, бесід, розповсюдженні спеціальної літератури, відеофільмів тощо. Сутність цього етапу полягає у спробі впливати на когнітивні процеси з метою підвищення здатності до прийняття конструктивних рішень.

3) Третій етап - це активне соціальне навчання дітей та їх батьків життєво важливим навичкам, яке реалізується у формі групових тренінгів, наприклад, тренінг формування життєвих навичок, тренінг стійкості до негативного впливу тощо.

4) Четвертий етап передбачає організацію діяльності, яка є альтернативною девіантній поведінці і включає, перш за все, активні способи проведення сімейного дозвілля.

Узагальнюючи все вище сказане, слід зауважити, що превентивні можливості сімейного виховання набагато ефективніші, ніж всі інші методи профілактики, оскільки засоби правової профілактичної роботи носять переважно характер інтервенції. Щоб спрацьовували ці методи профілактики, вони мають бути усвідомлені підлітком, стати частиною його життєвих переконань, досвіду, чого можна досягти лише шляхом цілеспрямованого виховного впливу з боку найближчого соціального оточення - батьків та школи.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення понять «аддикція», «залежність», «залежна поведінка».
2. Які форми існування залежності виділяють у психології?
3. Які характерні особливості притаманні особам з аддиктивною поведінкою?
4. Схарактеризуйте різновиди хімічних та нехімічних аддикцій.
5. Визначте етапи становлення аддиктивної поведінки.
6. Які стадії розвитку хвороби виділяють, коли говорять про процес

переходу аддиктивної поведінки у захворювання, що викликається вживанням психоактивних речовин?

7. Схарактеризуйте наявний взаємозв'язок між залежністю та співзалежністю.

8. Зазначте особливості реалізації профілактичної роботи щодо попередження поширення різних форм аддиктивної поведінки.

Література

1. Ворошилин С.И. Аддиктивное рисковое поведение как проявление снижения инстинкта самосохранения // Суицидология. – 2013. – № 1. – С. 61-68.
2. Дьячкова М.Г., Мордовский Э.А. Аддиктивное поведение молодежи и подростков как социальное явление // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. Режим доступа: <http://www.science-education.ru/100-r5006>, № статьи 0421100037/0341.
3. Европейский доклад о наркотиках: тенденции и изменения (2016). - Режим доступа: [http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/2637/European %20 Drug %20Report_Russian_web.pdf](http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/2637/European%20Drug%20Report-Russian-web.pdf).
4. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. – СПб.: Речь, 2007. – 190 с.
5. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : За результатами дослідження 2015 р. в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.), Т.В. Бондар, Ю.Ю. Приймак, Д.М. Павлова, О.В. Василенко, О.Т. Сакович, С.З. Сальніков, С.В. Сидяк, Ю.Б. Юдін, Н.С. Нахабич. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2015. – 200 с.
6. Мандель Б.Р. Аддиктология (ФГОС ВПО). Учебное пособие. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 536 с.
7. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Український інститут соц. досліджень ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.
8. Сприц А.М., Ерышев О.Ф. Химические и нехимические зависимости. – СПб.: СпецЛит, 2011. – 160 с.
9. Старшенбаум Г.В. Аддиктология: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер. – 2017. – 320 с.

Розділ 9

Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність.*
- *Типологія суїцидів.*
- *Основні підходи до розуміння сутності причин суїциду.*
- *Особливості суїцидальної поведінки підлітків.*
- *Профілактика суїцидальної поведінки.*

9.1. Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність

Як свідчать дані Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) щорічно на планеті фіксується близько 1 млн. самогубств (кожні 40 секунд відбувається акт суїциду). У 2014 р. за показниками суїцидів Україна знаходилась у групі високого рівня ризику: 21,2 випадків на 100 тис. населення (наприклад, Литва – 31,5, Німеччина – 9,5).

За показниками Міністерства охорони здоров'я України (МОЗУ) третє місце серед причин смертності після серцево-судинних та онкологічних захворювань посідають саме аутодеструктивні дії. Кількість самогубств в країні знаходиться на одному рівні з кількістю загиблих внаслідок дорожньо-транспортних катастроф.

На думку соціологів, офіційна статистика самогубств відрізняється від реальних цифр щонайменше у 2 рази, оскільки в ній фіксуються лише явні випадки. Зокрема, ніким не фіксуються випадки невдалих спроб суїциду, кількість яких у 7-10 разів більше, ніж завершених самогубств.

Факти самогубства неодноразово фіксувалися в історичних документах протягом всієї історії людства. Ставлення до суїцидентів у різних народів і різні епохи змінювалося від засудження (у християнстві) до поклоніння перед ними (у країнах Сходу). Так, у античній Греції самогубство політичних діячів, що зазнали поразки, вважалось героїчним проявом сили волі. В Індії практикувалося ритуальне спалення дружини, що втратила свого чоловіка. У феодальній Японії широкого розповсюдження набула традиція харакірі (сеппуку) у самураїв, що розглядалася як ефективний спосіб демонстрації хоробрості, рішучості воїна.

Таке ставлення до самогубства у країнах Сходу пояснюється

впливом буддизму, за класичними канонами якого життя є стражданням, тому самовільне його завершення вважається допустимим індивідуальним вибором самої людини.

Кардинально протилежне ставлення до самогубства у країнах Західної Європи. Прибічники християнства засуджували суїцидентів, відмовляли їм у спасінні душі, забороняли ховати на цвинтарі поруч з іншими. Тих, чия спроба самогубства не була доведена до кінця, засуджували як убивць, відправляючи на каторжні роботи. У Франції за часів Людовіка XIV тіла самогубців, згідно з законом, вішали на стовпах. У Англії закон, згідно з яким з осіб, що намагалися покінчити життя, стягувався штраф, існував аж до 1961 р.

Добровільне завершення життя за допомогою лікаря (евтаназія) вперше законодавчо закріплено парламентом Нідерландів у 2001 р. Сьогодні така форма самогубства практикується у Колумбії, Бельгії, Австралії, Швейцарії, окремих штатах США. Пасивна евтаназія легалізована з 2004 р. у Франції та Ізраїлі.

Проблема суїцидальної поведінки як предмет наукового дослідження розглядається медициною, психологією, соціологією, філософією, правом та іншими науками уже більше, ніж століття. Термін «суїцид» (від лат. *sui* (себе), *caedere* (вбивати)) вперше ввів у науковий обіг на початку XVII ст. лікар, філософ Т. Браун. У 1897 р. було видано книгу Е. Дюркгейма «Самогубство», яка стала першою фундаментальною працею з суїцидології.

Суїцид, самогубство - усвідомлене, цілеспрямоване позбавлення себе життя, крайня форма аутодеструктивної поведінки.

Суїцидальна поведінка включає думки, уявлення, переживання, а також інші суїцидальні тенденції, серед яких можна виділити задуми та наміри. Вона являє собою усвідомлені дії, мотивовані думками позбавити себе життя. У структурі такої поведінки виділяють *власне суїцидальні дії* (дії демонстративні за своєю сутністю - суїцидальна спроба та завершений суїцид) та *суїцидальні прояви* (антивітальні переживання, суїцидальні думки, наміри, задуми).

Антивітальні переживання виявляються, перш за все, у формі роздумів про відсутність цінності життя, які виражаються у формулюваннях типу: «жити не варто», «не живеш, а існуєш», де ще немає чітких уявлень про власну смерть, а є лише заперечення життя.

Пасивні суїцидальні думки характеризуються уявленнями, фантазіями на тему своєї смерті, але не на тему позбавлення себе життя

(«добре було б померти», «заснути і не прокидатися» тощо), суїцидальні задуми являють собою активну форму вияву суїцидальності, тобто тенденцію до самогубства, глибина якої збільшується з розробкою плану її реалізації - обмірковується спосіб, час і місце самогубства. Суїцидальні наміри передбачають приєднання до задуму рішення та вольового компоненту, який спонукає до безпосереднього переходу у зовнішню поведінку.

Період від виникнення суїцидальних думок до спроб їх реалізації традиційно називається передсуїцидальним (передсуїцид). Тривалість його може тривати від декількох хвилин (гострий передсуїцид) до декількох місяців (хронічний передсуїцид). У випадках довготривалого передсуїциду процес розвитку внутрішніх форм суїцидальної поведінки чітко проходить всі етапи свого формування.

У повсякденній практиці доцільно і прогностично виправдано виділяти два типи передсуїциду: *афективно-напружений* (суїцидент фіксує увагу на актуальному стані - позиція особистості активна за умови високої інтенсивності емоційних переживань, передсуїцидний період яскраво виражений і носить гострий характер); *афективно-редуційований* (інтенсивність емоцій низька, позиція особистості пасивна, передсуїцидальний період носить пролонгований характер).

9.2. Типологія суїцидів

Науковці поділяють суїциди на *реальні, демонстративні та приховані*.

Реальні суїциди зрідка бувають спонтанними. Найчастіше такому суїциду передують пригнічений настрій, депресивний стан, «екзистенційна криза» (втрата сенсу життя) або ж просто думки про завершення життя.

Прояви демонстративних суїцидальних спроб властиві тій людині, яка, намагаючись комусь щось довести чи досягти певної мети, робить вигляд, що готова покінчити із собою (різання вен, отруєння ліками, демонстративне повішання тощо).

Приховані суїциди - дії, що характеризуються високою імовірністю завершити життя. Людина, схильна до прояву таких дій, обирає не відкриту форму самогубства «за власним бажанням», а так звану «суїцидально обумовлену поведінку» - екстремальні види спорту, небезпечний бізнес, алкогольну чи наркотичну залежність тощо.

В. Тихоненко пропонує вирізняти справжні суїциди,

демонстративні дії та самоушкодження. Мета справжніх суїцидів є позбавлення себе життя. Демонстративно-шантажні дії, навпаки, лише демонструють намір позбавити себе життя, однак така демонстрація нерідко завершується суїцидом через наявність прорахунків. І, нарешті, самоушкодження взагалі не спричинені думками про смерть, їх метою є лише ушкодження того чи іншого органу.

Виділяючи типи суїцидів, що засновані на категоріях особистісного змісту, А. Амбрумова зазначає неоднозначність особистісного змісту суїцидальної поведінки і виділяє такі типи самогубств:

- ♦ протест - така форма суїцидальної поведінки, що виникає у ситуації конфлікту, за умови, що його об'єктивна сторона оцінюється індивідом як ворожа або агресивна, у цьому випадку самогубство виражає негативне ставлення суїцидента до того, що відбувається;

- ♦ помста - конкретна форма протесту, за якої індивід прагне нанести конкретної шкоди оточенню, яке оцінюється як ворожа поведінка. Ця форма самогубства передбачає наявність високої самооцінки й самоцінності, активну або агресивну позицію особистості;

- ♦ виклик передбачає активізацію сторонньої допомоги з метою зміни ситуації, при цьому позиція суїцидента скоріше пасивна, ніж активна;

- ♦ втеча - сутність конфлікту полягає у загрозі особистісному або біологічному існуванню, якому протистоїть висока самоцінність, іншими словами зміст суїцидальних дій полягає в уникненні наявної загрози шляхом самоусунення;

- ♦ самопокарання - вияв конфлікту у внутрішньому світі особистості за умови своєрідного розпаду «Я» на дві складові - «Я-суддя» і «Я-підсудний». Зміст таких суїцидів має різні відтінки у випадках «знищення у собі ворога» й «спокутування провини»;

- ♦ відмова - дії, що мотивовані відмовою від існування, а ціллю є позбавлення себе життя.

9.3. Основні підходи до розуміння сутності причин суїциду

У сучасній суїцидології умовно виділяють чотири підходи до розуміння сутності та причин суїцидальної поведінки.

Прихильники (П. Розанов, І. Сікорський, В. Бехтерев, Н. Бруханський, В. Хорошко, А. Лічко та ін.) *психопатологічного* (психіатричного) підходу вважають, що всі самогубці - душевно хворі

люди, а суїцидальні дії - прояв гострих, хронічних психічних розладів.

Представники психологічного підходу вважають, що провідним у формуванні суїцидальних тенденцій є психологічний чинник. Так, З. Фройд стверджував, що все живе прямує до смерті, до первинного неорганічного існування. Тому і розглядав самогубство як психологічний акт, рушійною силою якого є прояв інстинкту смерті, що може виявлятися у агресії проти інших або ж проти самого себе.

Його послідовник К. Меннінгер, визнаючи існування інстинкту смерті, пояснював самогубство як прояв комплексів садизму і мазохізму, спосіб покарання «Его» з боку «Супер-Его», іншими словами, у самогубстві об'єкт і суб'єкт агресії представлені у особі однієї й тієї ж людини. У кожній суїцидальній дії можна виокремити: бажання вбити, бажання бути вбитим, бажання померти.

В *індивідуальній психології* А. Адлер розглядає бажання смерті як захисну реакцію у формі більш-менш усвідомленої помсти самому собі чи комусь, що дозволяє позбавитись комплексів, самоствердитися.

К. Юнг провідною причиною суїциду вважає несвідоме прагнення людини до духовного переродження. Люди не стільки бажають піти від нестерпних умов соціальної реальності, здійснюючи самогубство, скільки поспішають зі своїм метафоричним поверненням у череву матері. У образній символічній мудрості століть самогубство можна асоціювати з розп'яттям - після смерті людини на неї чекає нагорода у вигляді нового життя унаслідок воскресіння.

У межах *екзистенційно-гуманістичного підходу* В. Франкл основною причиною самовільного завершення життя вважає наявність «екзистенційного вакууму» - втрати сенсу життя.

С. Штекел інтерпретував самогубство як результат самопокарання у випадку, коли суб'єкт відчував на собі стримуване культурою бажання вбити іншу людину.

Засновник *соціологічного підходу* Е. Дюркгейм, визнаючи наявність психологічної схильності людини до суїцидальної поведінки, яку можна пояснити з точки зору психології чи психопатології, провідною детермінантою самогубства вважав соціальні умови її існування. Самогубством він називає кожен випадок смерті, який безпосередньо чи опосередковано є результатом конструктивного чи деструктивного вчинку, здійсненого самим суїцидентом, який знав про наслідки своїх дій. Суїцидальні дії людей можна розглядати на індивідуальному та суспільному рівні.

Згідно з концепцією, яку висунув Е. Дюркгейм, кількість самогубств визначається характером взаємовідносин у релігійних, сімейних, політичних, національних та інших групах. Він зазначав, що «кількість самогубств обернено пропорційна ступеню інтеграції тих соціальних груп, до яких належить індивід». Аналізуючи дані офіційної статистики, він виявив низку закономірностей:

- ✓ кількість самогубств влітку вища, ніж взимку;
- ✓ чоловіки частіше закінчують життя самогубством, ніж жінки;
- ✓ старі люди - частіше, ніж молоді;
- ✓ солдати - частіше, ніж представники інших професій;
- ✓ протестанти - частіше, ніж католики;
- ✓ самотні або розлучені - частіше, ніж заміжні;
- ✓ жителі міських поселень - частіше, ніж жителі сіл тощо.

Стверджуючи, що різні типи самогубств детерміновані різними чинниками, вказуючи на труднощі створення морфологічної класифікації самогубств і враховуючи всі характерні типові їх особливості, Е. Дюркгейм прийняв рішення скласти етнологічну класифікацію, яка б відповідала саме детермінантам появи самогубств. Він виділив чотири види суїцидів: егоїстичний, альтруїстичний, аномічний та фаталістичний.

Егоїстичний суїцид детермінований чинниками, що обумовлюють відокремлення індивіда від суспільства, яке не спроможне регулювати його поведінку. Розірвання соціальних зв'язків, відсутність колективної підтримки, стан відокремленості породжують почуття самотності, пустоти, відчуття трагізму існування. Однією з причин самогубств подібного роду може стати крайній індивідуалізм - егоїзм. Іншими словами, люди схильні до зазіхання на власне життя, коли вони думають лише про самих себе, неінтегровані до соціальних груп, коли мотиви їх діяльності не співвіднесені з груповою оцінкою їх бажань і значенням обов'язку, що накладається найближчим соціальним оточенням.

Другий вид самогубства - *альтруїстичний* - це акт безкорисливої самопожертви заради інших або служіння вищому ідеалу, зустрічається тоді, коли особисті інтереси поглинуті соціальними, коли інтеграція групи настільки велика, що індивід перестає існувати як самостійна одиниця. Прикладами такого самогубства є властиві архаїчному суспільству самоспалення жінок після смерті чоловіків, самогубство рабів після смерті господаря і т. д.

Третій вид самогубства - *аномічний* - є специфічним видом добровільного завершення людиною життя, що набуває широкого поширення у часи великих суспільних потрясінь, економічних криз, коли вона втрачає можливість пристосуватися до соціальних перетворень, нових соціальних вимог і втрачає зв'язок з суспільством.

Протилежністю аномічного самогубства є *фаталістичне*, яке виникає у результаті посиленого контролю над індивідом, для якого «надмірна регламентація» стає нестерпною.

Потрібно зазначити, що дюркгеймівська класифікація самогубств носить абстрактний, формальний характер. Надаючи особливої уваги соціальному чиннику, що детермінує появу самогубств, Е. Дюркгейм обмежувався лише вказівкою на його зв'язок з психологічним чинником. Думка про те, що рішення індивіда опосередковується культурними потребами і нормами тієї чи іншої встановленої у відношенні до людського життя її цінності, також не була обґрунтована у його працях.

Усвідомлення М. Хальбваксом цих недоліків привело до перегляду деяких положень дюркгеймівської теорії, до більш послідовного і повного включення у соціологічну теорію психологічних чинників, що і було зроблено у його роботі «Причини самогубств» (1930).

Соціально-психологічний підхід пояснює суїцидальну поведінку соціально-психологічними або індивідуальними чинниками. Перш за все, самогубства пов'язували з втратою сенсу життя. В. Франкл зазначав, що пов'язана з цим станом екзистенційна тривога являє собою страх перед безнадійністю, характеризується наявністю відчуття порожнечі, страху провини й засудження.

А. Амбрумова розглядає суїцидальну поведінку як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту, що являє собою невідповідність середовища і організму. Дезадаптація може бути лімітована (непатологічна) і трансформаційна (патологічна), кожен з зазначених різновидів може виявлятися частково (парціально) й тотально (загально). Зважаючи на те, що дезадаптація є лише однією з умов появи суїцидальної поведінки, автор пропонує вивчати дезадаптацію у динаміці, виділяючи дві її фази - переддиспозиційну та суїцидальну.

Е. Штейдман пропонує розглядати суїцид з точки зору психологічних потреб. У відповідності до його концепції, суїцидальну поведінку визначають душевний біль і стан фрустрації або викривлення

значущих потреб особистості.

А. Лічко, вивчаючи зв'язки між особистістю та її суїцидальною поведінкою, зазначає, що самодеструктивна поведінка визначається складом особистості, зокрема, типом акцентуації характеру.

Узагальнюючи представлені теорії, слід зазначити, що соціально-психологічний аналіз конкретних ситуацій показує, що самогубці вирізняються такими індивідуальними психологічними особливостями: інфантильністю, гостротою переживань, схильністю до самоаналізу, сором'язливістю, боязкістю, рефлексивністю, підвищеною чутливістю, недостатнім самоконтролем, імпульсивністю, відсутністю конформності, схильністю до сумнівів, несталістю емоційної сфери, невпевненістю у собі, залежністю, несформованістю системи цінностей, нездатністю адекватно реагувати на конфлікти у міжособистісній сфері, вразливістю, збудливістю, нестійкістю настрою, схильністю до депресивних розладів, неадекватною самооцінкою. Якщо людина перебуває у стані депресії, тобто їй властиві туга, пригніченість, тривога, страх або апатія, безрадісність, нудьга, то у неї розвивається відчуття безнадійності, провини, сорому й ганьби.

9.4. Особливості суїцидальної поведінки підлітків

На вибір способу самогубства (різання вен, отруєння і т. д.) впливає тривалість передсуїцидального стану, істинність суїцидального рішення, уявлення про небезпечність обраного способу, соціокультурні особливості, наявність психопатологічних симптомів.

Суїцидальна поведінка на різних етапах онтогенетичного розвитку має свої особливості. Статичний «пік» числа самогубств припадає на вік від 15 до 23 років («пік» молодості) та після 40 років («пік» інволюції).

Аутоагресивні дії дітей та підлітків особливо небезпечні, оскільки за даними статистики суїцидальні тенденції після спроби самогубства зберігаються у 60 % суїцидентів.

Характерною особливістю дитячого віку є відсутність страху смерті з огляду на несформованість даного поняття. На думку більшості дослідників, концепція смерті у дитини наближається до концепції смерті дорослого лише у віці 11-14 років. Окрім того, для цього віку характерним є невідповідність мети і засобів суїцидальної поведінки: іноді, бажаючи померти, обираються безпечні, з точки зору дорослих, засоби і навпаки - демонстративні спроби нерідко перетворюються на

реальний суїцид саме через недооцінку небезпечності застосовуваних засобів і способів.

А. Амбрумова, досліджуючи підлітків з суїцидальною поведінкою, з'ясувала, що суїцид для дітей до 13 років - явище, яке зустрічається відносно нечасто, але у 14-15 років спостерігається підвищення суїцидальної активності, яка досягає свого максимуму у 16-19 років.

Життєвий досвід підлітків доволі незначний і часто обмежується враженнями від телевізійних фільмів, коли герої оживають або живуть в іншому вимірі і навіть намагаються втручатися у справжнє життя. Тому певна частина підлітків, які здійснюють самогубство, впевнені, що їх врятують. Якщо ж їх не врятують, то все одно вони будуть жити далі, тільки в іншій формі.

З огляду на відсутність життєвого досвіду у неповнолітніх, для них навіть незначні конфліктні ситуації здаються безвихідними й тому є суїцидонебезпечними.

Досліджуючи особистісні якості підлітків з суїцидальною поведінкою, Е. Вроно та А. Амбрумова дійшли висновку, що для більшості з них характерні імпульсивність, яка виявляється у нездатності обмірковувати прийняті рішення, прогнозувати наслідки вчинків.

Підліткам-суїцидентам властиві емоційна нестійкість, несамостійність мислення, залежність від думки оточуючих і т. д. На основі аналізу характеру їх поведінки автори виділяють декілька типів особистостей підвищеного суїцидального ризику:

- *емоційний тип*, якому властива надмірна емоційна рухливість, різка зміна настрою, незахищеність від подразників негативного спрямування;

- *депресивний тип* характеризується різко вираженим почуттям власної недосконалої, сором'язливістю, нерішучістю, підозрілістю, пасивністю;

- *агресивний тип* вирізняється нестриманістю, вибуховістю;

- *істеричний тип*, якому притаманні прагнення завжди «бути у центрі подій», неординарність, схильність до шантажу суїцидальними спробами.

А. Лічко, В. Кондрашенко вказують на існування певного зв'язку між суїцидальною поведінкою і типом акцентуації характеру. На думку А. Лічко, у разі прояву демонстративної суїцидальної поведінки 50 % підлітків мають істероїдний, істероїдно-нестійкий та гіпертимно-

істероїдний тип, 32 % - епілептичний та епілептоїдно-істеричний і лише 18 % - інші типи акцентуацій характеру. У той час як суїцидальні спроби у більшості випадків характерні для осіб з сенситивним (63 %) та циклоїдним (25 %) типами акцентуації.

За даними досліджень В. Кондрашенко, приблизно 30 % підлітків, що покінчили із собою або здійснювали суїцидальні спроби, мали шизоїдні риси характеру. Суїцидальні дії психастеніків, на думку автора, заздалегідь продумані й не розраховані на глядача, як суїцидальні дії сенситивних підлітків, які часто бувають повною несподіванкою для оточуючих.

Істероїдні підлітки частіше за інших, здійснюючи спроби суїциду, ріжуть вени, намагаються отруїтися ліками. Звичайно, вони пишуть передсмертні записки із вказівкою місця й часу самогубства, а також умов, за яких вони згодні залишитися жити.

Суїцидальна поведінка для нестійких підлітків є нетиповою, іноді вони можуть здійснити самогубство під впливом авторитетної особистості, за компанію. Емоційно-лабільний тип характеризується раптовістю виникнення й реалізації суїцидальних думок, хоча найчастіше ці спроби самогубства носять демонстративний характер. Для гіпертимних підлітків суїцидальна поведінка нетипова.

У сучасній суїцидології виокремлюють у окрему категорію особистісні реакції, що характеризуються потенційною суїцидонебезпечністю:

-*реакція егоцентричного переключення* виникає стрімко, миттєво, суїцидент має тверде рішення завершити життя;

-*реакція психалгії* - афективна реакція душевного болю, що спричиняється негативними емоціями. За такої реакції збільшується ризик завершення суїцидних спроб, а після невдач можлива поява рецидивів;

-*реакція переживання негативних інтерперсональних відносин*, коли намагаючись відірватися від джерела болю, людина сильніше відчуває тяжіння до нього. За таких умов часто зустрічаються демонстративно-шантажні спроби самогубства;

-*реакція негативного балансу* - самогубство у результаті підбиття підсумків життя.

На думку А. Султанова, серед суїцидонебезпечних ситуаційних реакцій підліткового віку слід виокремити наступні:

1. *Реакція депривації*, тобто втрата інтересів, пригноблення

емоційної активності, негативні переживання тощо. Вона характерна для дітей молодшого і середнього підліткового віку.

2. *Експлозивна реакція*, яка виявляється афективною напруженістю, агресивністю, завищеним рівнем домагань, часто необґрунтованими прагненнями до лідерства. Вона найчастіше спостерігається у дітей середнього підліткового віку.

3. *Реакція самоусунення*, яка характеризується емоційною нестійкістю, сугестивністю, несамостійністю і властива дітям середнього і старшого підліткового віку з рисами незрілості.

Вікова своєрідність аутоагресивної поведінки психічно здорових підлітків, крім усього іншого, полягає у специфіці суїцидальних дій, серед яких виділяються наступні:

1. *Самоушкодження* являє собою сполучення ауто- і гетероагресії. Воно властиве дезадаптованим підліткам з неблагополучних, асоціальних сімей, найчастіше з епілептоїдним типом акцентуації.

2. *Демонстративно-шантажні суїциди з компонентами агресії* характерні для підлітків з істероїдним типом акцентуації, не явно вираженою пубертатною декомпенсацією, завищеним рівнем домагань.

3. *Демонстративно-шантажні суїциди з маніпулятивною мотивацією* властиві дисгармонійним підліткам з неадекватним вихованням.

4. *Суїциди з мотивацією самоусунення* найчастіше зустрічаються у підлітків з зовні благополучних, але нестабільних сімей, де конфлікти носять переважно прихований характер. Для таких дітей характерні висока тривожність, нестійка самооцінка, почуття провини; емоційно-лабільний, нестійкий, сенситивний тип акцентуацій, психічний інфантилізм; а також несамостійність, конформність, пасивність, низька стресова толерантність.

У підлітковому віці мотиви суїцидальних дій найчастіше носять егоїстичний характер. Суїцидальну поведінку підлітків можна пояснити тим, що вони, не маючи достатнього життєвого досвіду, не можуть правильно визначити мету свого життя та шляхи її досягнення.

Серед розповсюджених причин суїцидів серед підлітків можна назвати наступні: втрата близької, коханої людини; стан перевтоми; уражене відчуття власної гідності; руйнування захисних механізмів у результаті вживання алкоголю, психотропних засобів і наркотиків; ототожнення себе з людиною, що вчинила самогубство; всілякі форми страху, гніву й смутку з різних приводів. Звісно, кожний випадок

суїциду має індивідуальні особливості, але деякі загальні тенденції, що властиві саме підлітковим і дитячим суїцидам, існують і значною мірою відрізняються від причин, за яких добровільно йдуть з життя дорослі люди. Будь-яка дитина діє відповідно до своїх бажань за принципом «тут і зараз», не враховуючи при цьому можливих наслідків своїх вчинків. Спроможність витримати, перетерпіти, затримати реакцію, подумати, перш ніж зробити, розвивається з віком.

Значну роль у провокації самогубств, особливо серед підлітків, відіграє імітаційна поведінка. Велика кількість телепередач, що пов'язані із суїцидами, призводить до зростання кількості самогубств. Необхідно зазначити, що суїцид - таке явище, на яке може виникнути «мода», особливо коли з життя йдуть талановиті, творчі особистості, лідери, кумири, адже підліткам властиво переносити суспільні ситуації у свій життєвий простір.

9.5. Профілактика суїцидальної поведінки

Значна увага у теорії та практиці соціології девіацій приділяється проблемі соціально-психологічної профілактики суїцидальної поведінки. Так, В. Кондратенко, у структурі профілактики суїцидів виділяє два основних етапи:

- ♦ *первинну* - удосконалення соціального життя; усунення соціальних чинників, що сприяють появі суїциду; виховання соціально компетентної, позитивно орієнтованої особистості;

- ♦ *вторинну* - визначення груп ризику; медична корекція виявлених захворювань та психічних порушень.

В освітніх закладах доцільно запроваджувати модель суїцидальної превенції, що складається з чотирьох етапів.

Перший етап - загальна профілактика, метою якої є підвищення групової згуртованості учнівського колективу. Провідними профілактичними заходами на цьому етапі є: створення загальних шкільних програм психічного здоров'я, здорового середовища у навчальному закладі; організація позакласної виховної роботи; розробка ефективної моделі взаємодії школи й родини.

Основними завдання є:

- 1) вивчення особливостей психолого-педагогічного статусу кожного учня з метою своєчасної профілактики й ефективного розв'язання проблем, що виникають у психічному стані, спілкуванні, розвитку й

навчанні;

2) створення системи психолого-педагогічної підтримки різних вікових груп учнів у навчальному процесі, а саме складання програми або плану роботи із профілактики суїцидальної поведінки учнів;

3) залучення різних державних органів і суспільних об'єднань для надання допомоги й захисту законних прав, інтересів дитини;

4) формування позитивного образу «Я», унікальності й неповторності не лише власної особистості, але й інших людей;

5) ознайомлення з існуючими у суспільстві соціальними нормами поведінки, формування дитячого милосердя, розвиток ціннісних відносин у соціумі.

Другий етап - первинна профілактика, що полягає у виокремленні груп суїцидального ризику, передбачає супровід дітей, підлітків груп ризику та їхніх родин з метою попередження самогубств.

Основними заходами є наступні:

1) Діагностика, завданням якої є виявлення дітей, що потребують негайної допомоги й захисту; робота з родиною дитини; надання екстреної допомоги; забезпечення безпеки дитини, зняття стресового стану.

2) Індивідуальні й групові заняття, які повинні бути спрямовані на формування навичок адаптації; винаходу шляхів розв'язання проблемних ситуацій; пошуку соціальної підтримки, її сприйняття й надання; підвищення самооцінки, розвиток адекватного ставлення до власної особистості; формування емпатії.

3) Класні години, круглі столи, стендова інформація, що забезпечують вивчення теоретичних аспектів проблеми з позиції різних наук (філософії, фізіології, психології, соціології, педагогіки і т. п.) і використання цієї інформації у роботі з педагогами й батьками; підвищення поінформованості персоналу, батьків і учнів про ознаки можливого суїциду, фактори ризику й шляхи дій у ситуації можливої суїцидальної поведінки.

4) Розробка плану дій у випадку самогубства, за якого повинні бути зазначені процедури дії при виявленні ризику та дії при загрозі самогубства й після безпосереднього вчинення суїциду.

Завданнями є: включення створеної системи психолого-педагогічної підтримки різних вікових груп учнів до навчально-виховного процесу; визначення позиції підлітка й переліку конкретних дій при виявленні ризику, при загрозі появи учнівського самогубства й

після нього.

Третій етап - вторинна профілактика, що спрямована на запобігання суїциду. Провідним заходом є оцінка ризику самогубства, що проводиться за схемою: *критична*, коли учень обрав засіб здійснення самогубства, ним вироблений чіткий план; *загрозлива*, коли існує наявний план, але відсутнє знаряддя здійснення; *помірна*, тобто здійснюється вербалізація наміру, але відсутній план й знаряддя.

Основними завданнями є: педагог-психолог може взяти на себе роль того, хто міг би відмовити потенційного самогубця від останнього кроку або виступити у ролі консультанта, зважившись вступити у контакт із учнем, який погрожує покінчити життя самогубством; інформування відповідних установ - фахівців лікарень, психіатричних клінік, батьків і т. д.

Четвертий рівень - третинна профілактика, метою якої є зниження наслідків і зменшення ймовірності наступних випадків, соціальна й психологічна реабілітація суїцидентів. Застосовуваними профілактичними заходами на цьому етапі є інформування, консультування, формування позитивного соціально-психологічного клімату у школі тощо.

Основними завданнями вихователів на цього рівні є: надання екстреної першої допомоги; зняття стресового стану у очевидців подій; глибинна психотерапевтична корекція, що забезпечує профілактику виникнення конфліктно-стресових переживань у майбутньому.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «суїцидальна поведінка» та схарактеризуйте її структурні складові.
2. Зазначте, що є провідним чинником у формуванні суїцидальних тенденцій?
3. Які домінуючі детермінанти суїцидальної поведінки виділяють у межах психологічного підходу?
4. Схарактеризуйте типи самогубств за Е.Дюркгеймом.
5. Які суїцидонебезпечні ситуаційні реакції виділяють для підліткового віку?
6. Визначте особливості реалізації превентивної роботи щодо попередження суїцидів у підлітковому середовищі.

Література

1. Алимova М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. – Барнаул, 2014. – 100 с.
2. Веселкова Е.А., Века Л.М. Психологические аспекты подросткового суицида: методическое пособие. – Барнаул, 2006. – 73 с.
3. Войцех В.Ф. Клиническая суицидология. – М.: Миклош, 2007. – 280 с.
4. Зотов М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. – СПб.: Питер, 2006. – 144 с.
5. Рибалка В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості / В. Рибалка. – К.: Шк. світ, 2009. – 128 с.
6. Розанов В.А. Гены и суицидальное поведение // Суицидология. – 2013. – Том 4, №1 (10). – С. 3-14.
7. Синягин Ю.В., Синягина Н.Ю. Детский суицид: психологический взгляд. – СПб, 2006. – 176 с.
8. Суицидальное поведение подростков: методические рекомендации / Авторы-составители Л.К. Стадухина, Н.В. Петрова, Е.Л. Норкина, О.А. Маркова, М.Ю. Бондаренко. – Йшкар-Ола, 2013. – 50 с.
9. Шелехов И. Суицидология: учебное пособие / Шелехов И.Л., Каштанова Т.В., Толстолес Е.С. – Томск, 2011. – 203 с.
10. Юрьева Л.Н. Клиническая суицидология. – Днепропетровск: Пороги, 2006. – 470 с.

Розділ 10

Відхилення у сексуальній поведінці підлітків

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Сексуальність та вікові періоди її становлення.*
- *Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.*
- *Сексуальна норма та сексуальна патологія.*
- *Транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.*
- *Профілактика підліткових сексуальних девіацій.*

10.1. Сексуальність та вікові періоди її становлення

Наукове вивчення проблем сексуальності розпочалося наприкінці XIX ст. Саме у цей період психіатрами було започатковано основи сексології - науки про сексуальну поведінку, що переважно досліджувала не сексуальне життя нормальної людини, а аномалії сексуальної поведінки (Р. Крафтебінг, П. Мантегацца, М. Хіршфельд, Г. Елліс та ін.). Однією з найбільш впливових сексологічних теорій першої половини XX ст. була психоаналітична концепція З. Фрейда, який розглядав сексуальність не як особистісний аспект людського життя, а як його основу. Послідовниками цієї теорії стали А. Адлер, Е. Джоунз, К. Юнг та ін.

У 20-30-х роках минулого століття з'являється низка важливих досліджень, які були присвячені сексуальній поведінці. Це, перш за все, роботи англійського етнографа, соціолога Б. Маліновського та американського антрополога М. Мід. Після другої світової війни зусиллями етнографів наука збагатилася конкретними відомостями про особливості статевого символізму та сексуальної поведінки багатьох народів світу.

Особливо актуальною проблемою є психосоціальний розвиток молоді та врахування особливостей цього процесу з метою формування адекватної сексуальної культури підростаючого покоління.

Невід'ємною складовою психосоціального становлення є психосексуальний розвиток людини, що починається з перших місяців її життя, коли формуються її статеві самосвідомість, статеві роль і психосексуальні орієнтації. Умовно можна виокремити наступні вікові періоди становлення й динаміки сексуальності:

1. *Паранубертатний період (1-7 років), протягом якого формується*

статева самосвідомість (I етап психосексуального розвитку).

2. *Препубертатний період* (7-13 років) характеризується вибором і формуванням стереотипу статевої поведінки (II етап психосексуального розвитку).

3. *Пубертатний період* (13-16 років) - найбурхливіший у сексуальному розвитку організму, під час якого відбуваються статево дозрівання й формування платонічного, еротичного і початкової фази сексуального лібідо (перші дві стадії III етапу психосексуального розвитку).

4. *Перехідний період становлення сексуальності* (16-26 років) характеризується початком статевого життя, мастурбаційною практикою, поєднанням сексуальних ексцесів (остання стадія III етапу психосексуального розвитку і завершення формування сексуального лібідо).

5. *Період зрілої сексуальності* (26-50 років) відрізняється регулярним статевим життям з постійним партнером.

6. *Інволюційний період* (50-70 років) - зниження статевої активності й ослаблення інтересу до сексуальної сфери, лібідо, що поєднується з регресом.

Статеве дозрівання, тобто комплекс психічних і фізичних змін, що відбуваються у підлітків, зокрема, поява першої менструації у дівчинки і першої полюції у хлопчика, є дуже важливим моментом у їх житті й повинно сприйматися як позитивна подія. Воно означає наступний крок у розвитку підлітка.

Статева свідомість формується впродовж всього життя, і кожний його період має свою специфіку. Статева самосвідомість - це уявлення про себе як про людину певної статі. Моментом, що «запускає» процес формування статевої самосвідомості, є просте приписування дитині чоловічої або жіночої статі. Надалі, ґрунтуючись на елементарному наслідуванні й на свідомому співвідношенні себе з людьми своєї статі, дитина починає засвоювати статево роль.

10.2. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків

У підлітковому віці виявляється вже дійсна статева цікавість у зв'язку з розумінням дітородної функції чоловіка та жінки, особливих, специфічних взаємин між представниками протилежних статей. Здатність усвідомлювати себе носієм певної статі лежить в основі

формування статевої поведінки підлітка. Вияв статевого потягу у представників чоловічої і жіночої статі однаковий, проте прояви його специфічні. У дівчат, наприклад, характерними поведінковими реакціями, що пов'язані із статевим потягом, є кокетування, у основі якого лежить бажання привернути до себе увагу, сором'язливість, яскраво виражена потреба подобатися, добре виглядати. Хлопці, зазвичай, випробовують бажання сподобатися конкретній дівчині, а не взагалі всім та мають при цьому конкретну мету.

Сексуальність підлітка носить дисгармонійний характер. Між його емоційно-психологічним і відповідним фізичним розвитком існують суперечності. Підліток, як правило, захоплений бажаннями, фантазіями і мріями сексуального характеру. На початку статевого дозрівання у нього формуються своєрідні відносини, які можна визначити як платонічну закоханість, забарвлену романтично піднесеним відчуттям. Лише згодом, із завершенням процесу статевого дозрівання, з'являються специфічні сексуальні емоції, виявляється статева активність і формується зріла статева свідомість.

З розвитком статевої самосвідомості тісно пов'язано і формування *лібідо* - прагнення до статевої близькості. Виокремлюють наступні стадії його формування:

1) *Романтична стадія* (або платонічна) у хлопців характеризується фантазіями, в яких здійснюються уявні подвиги на честь об'єкта першої закоханості, що ідеалізується. У дівчат простежується прагнення подобатися, звертати на себе увагу, з'являються фантазії про безкорисливу турботу з боку прекрасного і хороброго «лицаря». Значення цієї стадії у формуванні лібідо полягає у піднесенні фізіологічного інстинкту до істинно людської любові. Переживання першої закоханості наповнюють цю стадію яскравими і незабутніми відчуттями.

2) *Еротична стадія* виявляється у прагненні до ніжності і ласки. Ця стадія тривалий час визначає жіночу сексуальність, а у чоловіків досить швидко змінюється потребою у сексуальній розрядці.

3) *Сексуальна стадія* багато у чому визначає особливості підліткового віку, перш за все, у хлопців. Це феномен так званої підліткової гіперсексуальності, що виявляється у підвищеній статевої збудливості - у частих ерекціях у хлопчиків, неприборканих еротичних фантазіях, мастурбації у дівчаток. Фізіологічною основою цього явища вважається посилення секреції андрогенів, рівень яких у 18-річного хлопця у 8 разів вищий, ніж у 10-річного хлопчика.

Можна виокремити деякі особливості підліткової та юнацької сексуальності:

- експериментальний характер сексуальної поведінки;
- еротичні потреби та інтереси випереджають розвиток емоційної сфери і навичок спілкування, від яких багато у чому залежить можливість поєднання фізичної близькості з психологічною (духовною).

Любовні відчуття хлопців і дівчат індивідуальні й багатообразні. Проте часто спостерігається наступна суперечливість. Підліткова мрія про любов виражається, перш за все, у бажанні емоційного контакту, розумінні, душевної близькості. Потреба у саморозкритті, інтимній близькості і тілесно-еротичні бажання дуже часто не співпадають й можуть бути спрямовані на різні об'єкти. Така невідповідність тілесно-еротичного й ніжного потягів особливо типова для хлопчиків.

Період статевого дозрівання характеризується поступовим розвитком вторинних статевих ознак і завершується настанням статевої зрілості. У людини період статевого дозрівання називають перехідним або пубертатним, його тривалість складає у середньому близько 5 років. Вікові межі статевого дозрівання індивідуально коливаються (у дівчаток від 8-10 до 16-17 років; у хлопчиків від 10-12 до 19-20 років). Статевий розвиток, що починається у дівчаток до 8 років, а у хлопчиків до 10 років, вважається передчасним.

Затримкою статевого дозрівання вважають відсутність вторинних статевих ознак у дівчаток старше 13 років і у хлопчиків старше 14 років. Це обумовлено найчастіше конституціональними чинниками, соматичними захворюваннями, несприятливим психологічним мікрокліматом у сім'ї, побутовим дискомфортом, неповноцінним харчуванням і т. д.

Вік початку і тривалість пубертатного періоду теж значно коливаються. У цей період посилено розвивається весь організм, з підвищенням емоційного та фізичного навантаження інтенсивніше працюють всі внутрішні органи, перебудовується діяльність нервової системи, змінюється психіка. У юнаків період статевого дозрівання закінчується тільки до 23-25 років, а у дівчат до 18-20 років. Наступає період статевої зрілості. Цей період характеризується розквітом жіночого і чоловічого організму, він співпадає з найактивнішим періодом життя людини. На початок цього періоду чоловічий і жіночий організми готові до виконання дітородної функції, створення сім'ї.

10.3. Сексуальна норма та сексуальна патологія

Підлітковий вік - це період формування сексуального потягу, якому властива недостатня диференційованість й підвищена збудливість («юнацька гіперсексуальність»), а також незавершеність статевої ідентифікації у психологічному сенсі. Тому під впливом ситуативних чинників легко можуть виникнути девіантні форми сексуальної поведінки. Порушення психосексуальних орієнтацій являють собою викривлення спрямованості статевого потягу і форм його реалізації, що відомі як сексуальні відхилення. Для визначення сутності сексуальної патології велике значення має зміст поняття «сексуальна норма». Сексологи виділяють три аспекти визначення сексуальної поведінки, яку слід вважати нормальною:

- ✓ моральний - уявлення про допустимість визначеної поведінки у межах існуючої у конкретних соціально-історичних умовах системи моральних цінностей;

- ✓ статистичний - відомості про різні форми поведінки людей;

- ✓ фізіологічний - режим сексуальної активності конкретного індивіда з точки зору реалізації його сексуальних потреб.

В. Годлевскі сформулював поняття індивідуальної сексуальної норми, що не виключало і не обмежувало реалізацію статевого акту, який може призвести до запліднення, і не характеризується стійким нехтуванням статевих відносин.

З правової точки зору нормативною вважається поведінка, яка не порушує вимог закону, що, як правило, полягає у встановленні вікових цензів, суворій добровільності відносин, а також недопустимості нанесення у результаті статевих контактів шкоди правам і законним інтересам партнера.

А. Ткаченко визначає сексуальну норму як поведінку, що відповідає віковим, статоворольовим онтогенетичним закономірностям даної популяції, і реалізується у результаті вільного вибору партнера.

Г. Дерябін вважає, що сексуальна норма являє собою середньостатистичну величину найбільш придатних вживаних форм статевої поведінки представниками конкретного суспільства, що визначені у конкретних етнокультуральних та історичних умовах.

У медицині визначають наступні критерії, за наявності яких сексуальна девіація визначається захворюванням і вимагає лікування:

- ◆ неодноразове повторення девіантних сексуальних переживань протягом як мінімум 6-ти місяців;

- ◆ здійснення девіантних дій або наявність девіантних фантазій наносить шкоди самому хворому, його соціальному благополуччю;
- ◆ відсутні ознаки інших психічних розладів;
- ◆ першопричиною відхилень не є зловживання алкоголем чи наркотиками;
- ◆ реалізація відхилень в умовах втрати контролю за власною поведінкою, незважаючи на можливі негативні наслідки.

Загальноновизнаної класифікації сексуальних девіацій на сьогодні не існує, оскільки проблема міждисциплінарна і вивчається у межах сексології, урології, гінекології, психіатрії, девіантології, соціології і т. д.

Польський сексолог З. Лев-Старович класифікує сексуальні девіації:

- 1) за об'єктом сексуального потягу (нарцисизм, фетишизм, педофілія, зоофілія, некрофілія, герондофілія тощо);
- 2) за способом досягнення сексуального задоволення (ексгібіціонізм, садомазохізм, візіонізм, скопофілія та ін.);
- 3) складні (нетипові) сексуальні відхилення (інцест, гомосексуалізм, транссексуалізм, проституція тощо).

Виникнення у підлітковому віці девіацій сексуальної поведінки, подібних до перверзій, не є відхилення у разі якщо вони характеризуються ситуативністю та нетривалістю. Зазвичай, по закінченню підліткового віку з початком нормального статевого життя від них не залишається і сліду. Лише у деяких випадках, стаючи поганою звичкою, ці сексуальні девіації можуть зберігатися разом з нормальним статевим життям або поновлюватися при його вимушених перервах (помилкові перверзії).

10.4. Транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці

Транзиторні підліткові девіації сексуальної поведінки зовні виглядають як перверзії, оскільки вони носять характер епізодичних, ситуативно обумовлених явищ, й зникають з початком нормального статевого життя. Синдром транзиторних сексуальних девіацій у підлітковому віці є однією з форм патохарактерологічних реакцій на фоні акцентуацій характеру, а також при психопатіях. У сексології розрізняють такі форми вияву транзиторних підліткових девіацій сексуальної поведінки як: ранній початок статевого життя, гіперсексуальність, онанізм, петінг, нарцисизм, гомосексуалізм,

візіонізм й т. ін.

Раннє статеве життя. Згідно з сімейним кодексом України офіційний шлюбний вік становить 17 років для жінок та 18 років для чоловіків. Статеве життя до юридичного повноліття, за наявності достатньої фізичної зрілості може розглядатися як небажане явище з соціальної точки зору, але аж ніяк не як патологічна девіація.

Ранні статеві стосунки гетеросексуального типу можуть розглядатися як сексуальне відхилення, якщо вони починаються до того, як людина досягла фізичної зрілості. Темпи фізіологічного, психосексуального та психосоціального розвитку широко варіюють у підлітковому віці. Нормальний психосексуальний розвиток - це його відповідність віковим нормативам і рівню соматичної, психосоціальної зрілості. Серед критеріїв нормального психосексуального розвитку слід визначити призупинення росту, завершення формування вторинних статевих ознак і репродуктивних органів (для дівчат - стійкий менструальний цикл не менше 2-х років). Формування сексуального лібідо завершується приблизно у віці 16-17 років.

Зважаючи на процеси акселерації, сьогодні слід говорити про прискорений психосексуальний розвиток, що характеризується проявами раннього становлення сексуальності, статевим дозріванням, бурхливим фізичним розвитком. Середній вік прояву платонічного лібідо - 7,5 років, а сексуального 12-14 років. Сексуальна активність може проявитися вже у віці 12-13 років. Прискорений фізичний і статевий розвиток позначається не стільки на строках формування стадій психосексуального розвитку, скільки на характері сексуальної поведінки і швидкості становлення еротичної фази стадії психосексуальних орієнтацій.

Статева активність у таких підлітків не обмежується мастурбацією. На думку А. Лічко, приблизно 87 % цих підлітків починають статеве життя (або переживають еквівалент статевого акту за участю інших) у віці 11-12 років.

Перший сексуальний контакт, за даними соціосексологів, найчастіше мотивований цікавістю, потребою самопізнання і самоутвердження. Але він є важливим у наступному сексуальному житті. Тому перший контакт не має бути випадковою пригодою. Він повинен стати для кожної молодої людини подією, що запам'ятовується на все життя. Рішення вступити у статевий зв'язок - це моральний вибір.

Перший сексуальний досвід сприймається частиною дівчат як травмуюча ситуація, що накладає відбиток на сценарій подальшого

сексуального життя. У ряді випадків *дефлорація* (лат. de - видалення, усунення; flos, floris - квітка, молодість, цнота) пов'язана з актом насилля, що породжує агресію і недовіру до оточуючих. Інцест при дефлорації породжує почуття провини й сорому перед членами сім'ї. У результаті невідповідності реальності очікувань, що пов'язані з сексуальним дебютом, у дівчат виникає почуття глибокої невпевненості в собі у психофізіологічному плані. Гендерні ж стереотипи пригнічують сексуальну активність дівчат, змушуючи їх відчувати себе залежними й підпорядкованими.

Перші сексуальні контакти, зазвичай, відбуваються зовсім не тому, що дівчинка досягла статевої зрілості і може завагітніти. Статева зрілість сама по собі не має відношення до сексуальності. Момент сексуального дебюту (колабітархе) визначається не першим менструальним циклом (менархе), а залежить від психологічних і соціальних факторів, передусім, від закоханості, початку любовних стосунків.

Рішення про початок сексуального життя для юнака може бути пов'язаним з небажаними наслідками: вагітністю партнерки; інфікуванням венеричними захворюваннями; зміцненням реакції невпевненості в собі, якщо перший досвід буде невдалим. Для дівчини ж рішення про початок статевих стосунків пов'язане з глибшими, складнішими переживаннями. Небажана вагітність партнерки для юнака - тільки лише неприємність, для дівчини ж це - трагедія. Як і юнакові, їй загрожують венеричні захворювання. Але, окрім того, є ще низка специфічно жіночих побоювань. Перший сексуальний контакт або розбудить дівчину сексуально, або залишить холодною (що буває частіше), визначаючи у подальшому її фригідність. Півбіді ще, якщо все обмежиться просто неприємними спогадами і почуттям огиди до сексу. Гірше, якщо партнер викличе у дівчини нервовий шок грубою поведінкою чи болем, тоді можуть виникнути всі передумови для розвитку статевого неврозу.

Раннє сексуальне життя найчастіше зустрічається при гіперінтимній акцентуації. Цьому сприяє як потяг, що рано «прокидається», так і активна товариськість, легкість встановлення контактів, відсутність сором'язливості. Перші зв'язки гіпертимів, зазвичай, нетривалі. Деякі епіліптоїдні підлітки також рано починають статеве життя, але вони віддають перевагу постійному партнерові і вкрай ревниві відносно нього. Нестійкі підлітки можуть рано збагачуватися сексуальним досвідом в асоціальних компаніях, хоча сам потяг у них не відрізняється

силою.

Рання ініціалізація сексуального життя є особливо небезпечною для репродуктивного здоров'я, оскільки, перш за все, порушується фізіологічний ритм діяльності нервової системи, психіки і репродуктивних органів:

- ♦ трапляються нервові зриви, гормональні порушення, а пізніше ще й безпліддя й імпотенція;

- ♦ велика ймовірність зараження багатьма сечостатевими інфекціями, зокрема, і вірусними, не виключається можливість зараження СНІДом;

- ♦ можливе настання небажаної вагітності, що у підлітків майже завжди призводить до абортів і далі до низки гінекологічних захворювань;

- ♦ дуже велика ймовірність безпліддя тощо.

Гіперсексуальність - підвищений сексуальний потяг з потребою здійснювати статеві акти протягом доби. Ця форма сексуальних відхилень має статеві відмінності прояву: у чоловіків - гіпермаскуліність (сатириазизм), у жінок - гіперфемінність (німфоманія). Провідною причиною гіперсексуальності є ураження гіпоталамічного відділу головного мозку.

Посилення сексуального потягу виявляється у необхідності частого виявлення сексуальної активності та її розмаїтті, або ж у надмірно високій потенції, або ж поєднанням того й іншого.

У дівчаток з підвищеною афективною збудливістю переважає підвищена сексуальність, що виявляється у фантазуванні сексуального змісту, схильності до проміскуїтету, тобто чисельно необмеженим статевим контактам з різними партнерами. Розгальмування сексуального потягу у хлопчиків відбувається у 13-15 років і відрізняється більшою напруженістю, вмінням досягати його реалізації.

Онанізм (або мастурбація) - різновид сексуального самозадоволення, отримання сексуальної насолоди під час пестощів статевих органів руками чи різними предметами. Найчастіше зустрічається так званий тимчасовий онанізм, основною причиною появи якого є статеве утримання, що детерміноване зовнішніми фізичними умовами.

На думку Д. Ісаєва, онанізм у період статевого дозрівання слід розглядати як нормальний фізіологічний прояв, звичайну форму розвитку статевого потягу. Підлітковий онанізм не є патологічним явищем, якщо тільки він не починається раніше 14 років, не досягає

надмірної інтенсивності (до декількох разів на день), не поєднується з невротичними симптомами і не супроводжується депресивною реакцією на неможливість від нього позбавитися. Вважається, що не менше ніж 70 % підлітків чоловічої статі і близько 15-20 % жіночої статі після 14 років регулярно займаються онанізмом. Іншими словами, сексологи вважають, що мастурбація періоду підліткової гіперсексуальності є нормальним явищем і пов'язують її з сексуальним потягом, що виникає значно раніше аніж з'являється можливість розпочати нормальне статеве життя.

Мастурбація, зазвичай, поєднується з сексуальними фантазіями, спогадами переглянутих раніше порнографічних фільмів чи фотографій, еротичних сцен чи кінофільмів.

Не слід також розглядати як патологічний феномен груповий онанізм чи онанізм «наслідування», коли мастурбацією займаються двоє і більше підлітків одночасно. Ця форма сексуальної активності тісно пов'язана з підлітковою реакцією групування, імітацією поведінки однолітків. Однак взаємний онанізм може бути першим проявом гомосексуальних (лесбійських) схильностей.

Петтінг - форма статевого життя, що передбачає отримання сексуального задоволення в умовах двостороннього контакту від збудження ерогенних зон (обличчя, руки, шия, груди). Зазвичай, петтінг практикується у гетеросексуальних відносинах. Зміст його складають поцілунки, обійми, ласки, оскільки ця форма посідає проміжне місце між мастурбацією та реальним статевим актом. У сексології розрізняють два види петтінгу:

- *поверхневий* - безпосереднє подразнення ерогенних зон, зазвичай оголених у повсякденному житті, а інші зони, зокрема, геніальні подразнюються лише через одяг;

- *глибокий*, що передбачає пряме мануальне подразнення ерогенних зон, наприклад, куннілінгус та мінет.

Підлітки вдаються до петтінгу, оскільки при цьому не порушується цнота (hymen) у дівчаток і, за їх уявленням, ця форма стевих стосунків абсолютно захищає від вагітності. За даними досліджень, що проведено П. Хертофтом, петтінг практикують близько 30 % підлітків.

Підлітковий проміскуїтет - це форма сексуальних стосунків, що характеризується неодноразовою зміною партнерів та частими статевими актами. У більшості випадків сексуальні контакти з випадковими партнерами у підлітковому віці є результатом неправильного статевого виховання і відсутності морально-етичної

позиції.

Проміскуїтетні стосунки часто зустрічаються у деяких асоціальних підліткових компаніях. Нерідко такі сексуальні відхилення поєднуються з ранньою алкоголізацією, особливо у дівчаток. У стані алкогольного сп'яніння у одних розгальмовуються сексуальні потяги, у інших - настає пасивна підпорядкованість більш старшим і активнішим партнерам, в асоціальних компаніях спрацьовує також реакція імітації. У дівчаток проміскуїтет як форма сексуальної поведінки може закріплюватися і тоді прагнення до постійної зміни партнера стає чимось на зразок помилкової перверзії.

Транзиторний підлітковий гомосексуалізм (статевий потяг до осіб своєї статі), за А. Лічко, особливо яскраво виявляється у закритих навчальних закладах, де зосереджені підлітки однієї статі. У хлопців транзиторний гомосексуалізм зустрічається частіше, ніж у дівчат.

У старших підлітків він викликаний сильним сексуальним потягом за відсутності об'єктів протилежної статі, у молодших - наслідуванням, спокусою, іноді - примусом з боку старших. Від взаємної мастурбації підлітки переходять до петтінгу, орально-генітальної практики, пізніше це може спричинити появу схильності до педерастії. Гомосексуальні контакти у вигляді орального сексу можуть бути способом приниження іншого підлітка і демонстрацією своєї сили над ним.

Провідною причиною транзиторного підліткового гомосексуалізму А. Лічко вважав властиву цьому періоду становлення статевого потягу малу диференційованість, тобто статеве збудження у хлопчиків-підлітків може бути викликане різними зовнішніми подразниками. Найчастіше ця форма сексуальних відхилень зустрічається у епілептоїдів та шизоїдів, а також при гіпоманіакальних станах маніакально-депресивного та інших психозів (активна форма), а також у конформних та нестійких підлітків (пасивна форма).

Перші прояви дійсного гомосексуалізму також приходяться на підлітковий вік. Диференціально-діагностичними ознаками зародження дійсного гомосексуалізму на відміну від транзиторного підліткового виступають повна відсутність потягу до однолітків протилежної статі, навіть відчуття огиди при уявленні про фізичну близькість з ними, еротичні сновидіння під час полюцій виключно гомосексуального змісту. У старшому підлітковому віці здійснюється активний пошук гомосексуальних партнерів, а також ситуацій, де можна побачити геніталії представників своєї статі (суспільні лазні, туалети і т. п.).

Фетишизм - сексуальна девіація, за якої відбувається переорієнтація

статевого потягу на окремий предмет (фетиш). На основі наявності прихильності, симпатії до визначеної людини або отриманої у дитинстві психологічної травми, що пов'язується у свідомості дитини з будь-яким предметом або дією, у подальшому може формуватися еротична фіксація.

Більш стійкою є перверзія, що виявляється у речовому фетишизмі, коли підлітки, перевдягнувшись у одяг чи білизну представника протилежної статі, або використовуючи їх особисті речі, займаються онанізмом.

Нарцисизм (аутофілія, аутоеротизм, аутоерастія) - сексуальне відхилення, за якого статевий потяг спрямовується на самого себе і може розглядатися як різновид фетишизму. Сексуальне задоволення за такої девіації досягається шляхом споглядання свого оголеного тіла або окремих його частин, зокрема, статевих органів, чи їх зображення, що найчастіше поєднуються з онанізмом.

Схильність до нарцисизму формується за умов виховання в ізоляції від однолітків, у результаті чого у процесі статевого дозрівання об'єктом сексуального потягу стає власне тіло. Підлітковий нарцисизм властивий дітям, що мають творчий характер, відчувають потребу бути центром загальної уваги і хворобливо сприймають негативні оцінки з боку найближчого оточення.

Експібіціонізм - форма сексуальних девіацій, коли сексуальне задоволення досягається шляхом демонстрації статевих органів незнайомій людині, зазвичай, протилежної статі, чи великій кількості людей у громадських місцях. Як правило, експібіціоніст не розраховує на продовження контакту чи зав'язування відносин, демонстрація статевих органів нерідко супроводжується статевим збудженням та мастурбацією.

Одним з механізмів виникнення експібіціонізму у підлітка може стати неочікувана поява дорослих під час мастурбації. Сором, страх різко підсилює статеве збудження, у зв'язку з чим настає надзвичайно яскравий оргазм. У подальшому задля появи таких же відчуттів ці підлітки шукають повторення подібних ситуацій, а часта практика актів експібіціонізму призводить до закріплення патологічних потягів.

Підлітковий експібіціонізм можна розглядати не лише як спосіб привернути до себе увагу, а й як спосіб самоствердження, хоча і перверзійним чином. Часто мотивам такої поведінки є агресивність.

Візіонізм - різновид статевих девіацій, що характеризується пристрасним розгляданням статевих органів чи статевих актів інших

людей.

У віці 7-11 років у кожного третього хлопчика і у майже 6 % дівчат фіксується прагнення підглядати за статевими актами чи оголеними статевими органами дорослих. Закріпленню підліткового візіонізму сприяють труднощі у спілкуванні, невміння встановлювати контакти з представниками протилежної статі, стійка фіксація у несформованій психіці дитини побаченої сцени інтимної близькості тощо. До різновидів візіонізму можна віднести пристрась до стриптизу, споглядання еротичних фотографій, еротичних шоу, порнофільмів і т. ін.

10.5. Профілактика підліткових сексуальних девіацій

Поширенню зазначеного вище розмаїття сексуальних девіацій у підлітковому середовищі можна запобігти за рахунок реалізації комплексної програми профілактики відхилень у сексуальній сфері.

В. Кришталь і Б. Гульман визначили наступні ланки психологічної профілактики розладів сексуального здоров'я:

1) *первинна профілактика* спрямована на збереження й розвиток умов, що сприяють підтримці сексуального здоров'я й попереджають несприятливі впливи соціальних, психологічних, соціально-психологічних і біологічних факторів, які детермінують розлади сексуального здоров'я;

2) *вторинна профілактика* передбачає своєчасне й раннє виявлення порушень сексуального здоров'я та їх попередження;

3) *третинна профілактика* спрямована на одужання, попередження декомпенсацій, загострень, прогресування сексуальної патології або її переходу до більш складної форми захворювання.

Специфіка системи психологічної профілактики сексуальних дисфункцій і девіацій визначає її проведення у три етапи:

1. Профілактика порушень соматостатевого розвитку й соматичних захворювань. Починається із психопрофілактики порушень вагітності матері як основи нормального розвитку плоду, правильної статевої диференціації мозку й відповідного соматостатевого розвитку.

2. Профілактика порушень психосексуального розвитку й психічних захворювань реалізується шляхом науково обґрунтованого сексуального виховання, навчання й освіти. Основа гармонічного психосексуального розвитку - правильне усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності, статевої ролі поведінки й психосексуальної

орієнтації.

3. Профілактика сексуальної дисгармонії у парі є невід'ємною складовою превентивної роботи щодо підвищення рівня психологічної, соціально-психологічної й сексуально-поведінкової адаптації партнерів та рівня їх сексуальної культури в цілому. Непоінформованість у галузі психогієни статевого життя може призвести до неправильної сексуальної поведінки, невротичної фіксації й розвитку сексуальної дисфункції.

Говорячи про можливість реалізації соціально-психологічного впливу на підростаюче покоління з метою попередження поширення сексуальних відхилень, необхідно окреслити сутність та особливості здійснення сексуального виховання підростаючого покоління.

Довгий час бесіди про статеve виховання були заборонними. Вважалося, що вони здатні викликати у молодих людей надмірну зацікавленість і призвести до передчасного початку статевого життя. Дослідження, що проведені Всесвітньою організацією охорони здоров'я, довели безпідставність такої думки. Було виявлено, що молоді люди, які одержали інформацію у цій сфері, усвідомлено починають статеve життя у більш пізній термін, вони краще підготовлені до ситуацій ризику.

Сексуальне виховання - процес цілеспрямованого впливу на особистість з метою формування культури статеворольової взаємодії, здорового ставлення до статі і сексуальності, вміння переживати й усвідомлювати свої фізіологічні і психологічні особливості відповідно до усталених у суспільстві норм і правил. Його сутність не в тому, щоб йти за статеvim розвитком підлітків, а щоб випереджувати його, формувати той морально-психологічний і емоційно-естетичний базис, без якого статеve переживання і стосунки неминуче ускладнюють життя людей, призводять до появи непотрібних помилок.

Сексуальне виховання, навчання й освіту можуть забезпечити більш відкриті, відверті, чесні відносини чоловіків і жінок, що, у свою чергу, призведе до ослаблення сексуальної агресії, розвіяння багатьох легенд і міфів про секс, руйнування примітивних стереотипів, що склалися у цій сфері людського буття.

Виходячи з цього, можна сформулювали основні завдання сексуального виховання:

- ◆ формування здорового способу життя, прищеплення навичок особистої гігієни, зокрема, гігієни статевих органів;
- ◆ вироблення вміння оцінювати свій стан, свої сексуальні прояви,

здійснювати контроль над ними; подолання шкідливих звичок, профілактика сексуальних збочень і правопорушень, статевих ексцесів;

- ♦ організація статевого самовиховання школярів; формування у підлітків і молоді відповідального ставлення до свого тіла, фізичного і репродуктивного здоров'я;

- ♦ профілактика ранніх сексуальних контактів, корекція ризикованої і суспільно небезпечної сексуальної поведінки, формування навичок безпечної поведінки у міжстатевих стосунках;

- ♦ виховання моральної відповідальності за свою поведінку у міжстатевих відносинах;

- ♦ виховання здатності до статевого кохання, тобто вміння кохати, бути коханим і на цій основі будувати здорові сексуальні відносини;

- ♦ дестигмація осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

- ♦ виховання у школярів моральної стійкості до різних розбещуючих впливів;

- ♦ формування адекватного ставлення до проституції.

Реалізація сексуального виховання дозволяє попередити появу сексуальних девіацій, а у разі їх існування здійснити профілактичну роботу щодо запобігання поширення та знешкодження наслідків.

Зважаючи на те, що сексуальне виховання й освіта можуть бути адекватні лише за умови трирівневого підходу, Л. Щеглов зазначив особливості реалізації соціально-психологічної та психолого-педагогічної роботи на цих рівнях.

Так, перший рівень цього процесу повинен передбачати освіту й виховання вчителів. Саме вони не тільки навчають дітей і підлітків, але й певною мірою оцінюють їх поведінку, знання, навички. Якщо самі вчителі не мають достатньої грамотності у сфері сексології, якщо не існує скоординованої системи оцінок, навряд чи можна говорити про ефективність такої освіти дітей.

Другий рівень ставить своїм провідним завданням освіту батьків, тобто фактично всіх дорослих. Характер інформації, якою володіють і дорослі, і діти, повинен бути однаковим, інакше важко уникнути конфліктів і проблем. Саме дорослі (у першу чергу - батьки й учителі) забезпечують сприятливе підґрунтя для сексуальної освіти дітей.

Третій рівень являє собою власне статеве виховання й освіту дітей та підлітків за умови вирішення проблем першого й другого рівнів.

У ході сексуального виховання діапазон поведінки хлопчиків і дівчаток збагачується досвідом свідомого наслідування етичних, гігієнічних, естетичних нормативів статевої поведінки, вмінням

оцінювати і регулювати контакти з однолітками. Результатом навчально-виховної роботи має бути також вміння школярів відрізнити прояви нормальної статевої поведінки (жести, рухи, дотики, слова) від ненормальної, а також знаходити вихід із ситуації, коли хлопчики та дівчатка стають об'єктом сексуальної агресії з боку як однолітків, так і дорослих.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність понять «сексуальна норма» та «сексуальне відхилення»?
2. Схарактеризуйте можливі патологічні та непатологічні відхилення сексуальної поведінки підлітків.
3. Визначте особливості основних періодів розвитку сексуальності.
4. Зазначте сутнісні відмінності між формами статевої активності та сексуальними девіаціями, що можуть виявлятися у підлітковому віці.
5. У чому полягає специфіка системи психологічної профілактики сексуальних дисфункцій та девіацій?
6. Схарактеризуйте провідні напрямки роботи щодо формування сексуальної культури підростаючого покоління.

Література

1. Діденко С.В., Козлова О.С. Психологія сексуальності / С.В. Діденко, О.С. Козлова. – К.: Видавничий дім Альма-матер, 2009. – 304 с.
2. Кузнецова О.А. Статеве виховання школярів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.А. Кузнецова. – Миколаїв : ІЛІОН, 2004. – 176 с.
3. Максимчук Н.П. Психологія сексуального розвитку: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / Автор укладач Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А, 2006. – 144 с.
4. Мартыняк Т.П. До 16 и старше. Популярная сексология для подростков. – Харьков: Пегас, 2008. – 112 с.
5. Олійник Л.М. Статеве виховання : [навч. посібник] / Л. М. Олійник. – Миколаїв : Прінт- Експрес, 2009. – 112 с.
6. Формування сексуальної культури молоді / Балакірева О., Галустян Ю., Корегін О. та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн. 9. – 132 с.

Розділ 11

Бродяжництво як характеристика способу життя

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Дитяча безпритульність: аналіз проблеми.*
- *Чинники, що детермінують втечі з дому.*
- *Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.*
- *Державна політика щодо організації соціальної роботи з діти, які перебувають у стані бродяжництва.*

11.1. Дитяча безпритульність: аналіз проблеми

Дитяча безпритульність - одна з найболючіших проблем сучасного суспільства. Такий висновок можна зробити з огляду на два аспекти. По-перше, відомості щодо поширеності цього явища хоча і різняться, але однаково вражають, враховуючи, що за статистичними даними стоять життя й долі дітей - майбутнього суспільства, держави, людства взагалі. По-друге, тенденція до зростання дитячої безпритульності вказує на недостатність, непослідовність і необґрунтованість кроків, які спрямовані на вирішення цієї проблеми з боку держави та суспільства.

Для розуміння причин безпритульності, бродяжництва та жебракування варто уточнити сутнісний зміст цих понять.

Безпритульність (бездомність) означає відсутність елементарних умов для фізичного, морального та розумового розвитку людини. На думку І. Діптан та А. Зінченко, вона не є ознакою того чи іншого державного устрою, а лише відображає політико-економічний та культурний рівень розвитку суспільства. Набуваючи масових форм, безпритульність породжує такі негативні явища, як жебрацтво, правопорушення, проституція тощо.

Бродяжництво - переміщення впродовж тривалого проміжку часу з одного населеного пункту до іншого або ж у межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його. За цим визначенням, бродяжництво є характеристикою певного способу життя.

Жебракування - систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом.

Соціальна проблема, яка узагальнено визначається поняттям «діти

вулиці», існує у багатьох країнах світу, у тому числі і з високим рівнем соціально-економічного розвитку. Це характеризує явище дитячої бездоглядності і безпритульності як складне й неоднозначне. Його специфіка безпосередньо залежить від соціально-політичних умов та національно-культурних традицій конкретного соціуму.

Так, у Бельгії розрізняють три групи «дітей вулиці»: діти, які протягом більшої частини дня жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу; діти, які втекли з дому; псевдопостійні діти вулиці, які живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування.

У Швеції дітей, які не контактують з батьками, проводять більше часу у тимчасових приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». Молодіжна політика цієї країни є елементом добре знаної «шведської моделі» економічного розвитку. Вона базується на пріоритеті молоді у різних галузях державної діяльності.

В Італії стосовно дитячої безпритульності вживається термін «неповнолітні групи ризику». Тоді як у Великій Британії, «осіб вулиці» залежно від віку називають: «юні втікачі» - діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молоді бездомні» - особи, які не мають роботи та постійного місця проживання; «ті, що сплять на вулиці» - підлітки та молодь, які не мають постійного притулку і ночують під мостами та у місцях різних вуличних будівель.

У Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії «дітьми вулиці» називають переважно циганчат та дітей біженців.

Узагальнивши досвід країн світу, Дитячий фонд Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) дає таке визначення поняття «діти вулиці»:

- ◆ діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують в іншому місці;
- ◆ діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселення житла, експлуатацію та різні види насильства проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці;
- ◆ діти-вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці.

В Україні поняття «діти вулиці» законодавчо не визначено, однак є всі підстави стверджувати, що воно об'єднує у собі два інших: «безпритульні діти» і «бездоглядні діти».

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке

визначення: «безпритульний - це той, хто не має притулку». Натомість, «бездоглядний - це той, хто позбавлений догляду». Найбільш слушним, з даної точки зору, є наступне визначення: «дитяча бездоглядність - це суспільне явище, що полягає у відсутності необхідного догляду за дітьми з боку батьків та осіб, які їх замінюють, у відчуженні дітей від сім'ї, дитячого колективу й одночасно у байдужості батьків, вихователів до дітей».

Отже, *безпритульні діти* - діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання (відповідно до Закону України «Про охорону дитинства»).

Бездоглядні діти - діти, незабезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо).

А. Кайпська, О. Безпалько, Р. Вайнола зазначають, що під поняттям «*діти, які перебувають у стані бродяжництва*» слід розуміти осіб до 18 років, які тривалий чи короткий час працюють або проживають в умовах вулиці, або просто не мають конкретного місця проживання:

1) *безпритульні діти*:

- живуть «на вулиці» або у тимчасових сховищах, не мають власного дому, не мають батьків;
- живуть «на вулиці» або у тимчасових сховищах, не мають власного дому, мають батьків, які також живуть «на вулиці»;
- мають власний (батьківський) дім та батьків (або одного з них), але не контактують з батьками через те, що батьки вигнали їх з дому;

2) *бездоглядні діти* - мають власний (батьківський) дім, підтримують контакти з батьками або іншими родичами, але через бідність, важкі побутові умови, непомірну працю, психічні хвороби батьків та зловживання по відношенню до них проводять більшу частину дня, а інколи і ночі «на вулиці» або ночують у тимчасових сховищах;

3) *діти-втікачі із благополучних сімей* - мають власний (батьківський) дім та батьків (або одного з них), але не підтримують контактів з ними за власною ініціативою через конфлікти різного походження; діти з патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку;

4) *діти-втікачі з державних закладів (виховних установ)*:

- діти, що перебувають «на вулиці» внаслідок психологічного, фізичного чи сексуального насильства у закладах інтернатного типу, притулках;
- діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, психічними відхиленнями, аутсайдери шкільних колективів, схильні до безцільного проведення часу тощо.

Термін «діти, які перебувають у стані бродяжництва» є більш оптимальним, ніж поняття «діти вулиці», оскільки останнє скоріше акцентує увагу на факті розриву соціальних зв'язків дитини, які є суспільно прийнятними, ніж характеризує її спосіб життя. З іншого боку, поняття «діти, які перебувають у стані бродяжництва» слід відрізнити від «дитячої бездоглядності», який передбачає «послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, заняттями дітей, підлітків з боку батьків та осіб, які їх замінюють». Дитяча бездоглядність стає однією з передумов виникнення дитячого злидарства. Окрім того, бродяжництво слід відрізнити від бездомності, яке передбачає відсутність у індивіда постійного житла, що унеможлиблює осілий спосіб життя. Відтак бездомність може стати однією з причин бродяжництва, оскільки особи, що бродяжать, можуть мати постійне житло, при цьому не користуватись ним з тих або інших причин.

Природа такого соціального явища, як діти-бродяги, вкрай неоднозначна. Серед причин актуалізації дитячого бродяжництва слід відзначити такі: погіршення матеріального благополуччя значної частини населення України; збільшення кількості незайнятих дітей; економічна експлуатація дитячої праці з боку дорослих; зниження відповідальності батьків за виховання дітей; загострення конфліктів між батьками і дітьми, у результаті чого останні залишають дім; послаблення роботи щодо організації дозвілля дітей за місцем навчання і проживання; пропаганда засобами масової насилля та «легкого» життя.

11.2. Чинники, що детермінують втечі з дому

Серед найголовніших чинників, що призводять до «виходу» дітей на вулицю, експерти виділяють такі:

- ✓ небажання батьків виконувати свої батьківські обов'язки;
- ✓ вживання батьками алкогольних та наркотичних речовин;
- ✓ несприятливе оточення однолітків та старших товаришів;
- ✓ особливості характеру конкретної дитини;

- ✓ залучення дітей до тіньового бізнесу або криміналу;
- ✓ позбавлення обох батьків батьківських прав;
- ✓ перебування одного з батьків у в'язниці і т. д.

Найбільш небезпечними елементами процесу соціалізації особистості є дефекти у структурі спілкування, у соціальному контролі, у виконанні соціальних ролей, які формують деформовану структуру її потреб. У феномені дитячого бродяжництва чітко простежуються *етапи процесу деморалізації*, що переростає у криміналізацію дітей:

- 1) конфлікти з дорослими (дефекти сімейної соціалізації);
- 2) труднощі, невдачі у школі (дефекти шкільної соціалізації);
- 3) контакти, зближення з деморалізованими однолітками (дефекти соціалізації у групах однолітків).

Згідно з наявними статистичними даними за складом сім'ї діти вулиці розподілилися таким чином:

- ✓ 29 % дітей не мають батьків, з них - у 3 % випадках батьки позбавлені батьківських прав;
- ✓ 18 % мають інших родичів (бабусю, тітку, дядька, старших брата чи сестру);
- ✓ 4,5 % круглі сироти;
- ✓ 71 % дітей вулиці мають сім'ю, а саме: 32 % - повну (рідних матір і батька), 13 % - рідну матір й вітчима;
- ✓ 25 % - походять з неповних сімей, а саме: у 16 % дітей є мати, і у 9 % - лише батько.

Втечі з дому найчастіше трапляються у підлітковому віці і можуть бути ситуативно зумовленими та пов'язаними з патологічними потягами до бродяжництва. Ситуативно зумовлені втечі поділяються на імпульсивні, емансипаційні та демонстративні.

Імпульсивні втечі виникають як відповідь на стресову, загрозливу ситуацію. Якщо підліток побоюється покарання за який-небудь вчинок, проступок, він намагається уникнути його. Як правило, у цих випадках підліток здійснює втечі самостійно. Він залишається у межах міста, ночує на горищах чи у підвалах. У подальшому цей поведінковий стереотип може закріплюватися й повторюватися за будь-яких труднощів. У таких підлітків наявний нестійкий і лабільний тип акцентуації характеру. Умови виховання здебільшого занадто вимогливі, за типом домінуючої гіперпротекції.

Емансипаційні втечі виникають як прагнення до різноманітності, ризику й пригод. Спонукає до втечі бажання позбутися звичного способу життя, що вже надокучив, опіки та повчань дорослих. Втечі

здебільшого здійснюються у компанії з 2-3 приятелів, при цьому можливі подорожі на великі відстані або за межі міста, коли підлітки живуть біля річки чи у лісі в курені. Часто втечам передують інші порушення поведінки - шкільні прогули, пияцтво, дружба з асоціальними підлітками. У цих підлітків виявляється гіпертимний, гіпертимно-нестійкий, циклоїдний тип акцентуацій.

Демонстративні втечі здійснюються або з метою привернути/повернути увагу матері чи об'єкта закоханості, або посісти привілейоване місце серед однолітків. Втечі здійснюються недалеко і ненадовго до тих місць, де підлітка напевно будуть шукати. Цей тип втеч часто закріплюється у вигляді стійкого поведінкового стереотипу. У таких підлітків спостерігається істероїдний, істеро-лабільний тип акцентуацій.

Втечі як порушення потягів виникають без будь-яких видимих причин, за нормальних сімейних взаємовідносин. Перші втечі з дому можуть бути ще у дошкільному віці, але найбільшої інтенсивності досягають у підлітків. Вони несподівано йдуть з дому, можуть подорожувати всією країною. Підлітки перед втечею відчують занепокоєння, непереборне бажання піти. До визначеного моменту підліток може протистояти такій потребі, але потім все рівно здійснює втечу. Після зменшення потреби підлітки часто самотійно повертаються додому, обіцяють «так більше не робити», але потім втечі повторюються. У цих підлітків наявна шизоїдна чи нестійка психопатія (інколи епілептоїдна); часті симптоми органічного ураження центральної нервової системи. При виявленні вираженої інертності психічних процесів, епілептоїдних змін особистості обов'язкова консультація психіатра, оскільки не виключено, що втечі пов'язані зі зміненими станами свідомості.

Л. Грищенко, Б. Алмазов описують явище бродяжництва та безпритульності у відповідності до природи та походження неусвідомлюваних мотивів. До числа таких мотивів вони відносять наступні:

Перша категорія неусвідомлюваних мотивів властива певному типу особистості, що характеризується переоцінкою значущості свого «Я», агресивною концепцією відносин з навколишнім середовищем, нестійкістю настрою, схильністю до гострих емоційних вражень. Таким чином, неусвідомлюваною детермінантою є сама психологічна структура особистості. Сюди ж відносять осіб з так званою негативною соціальною аутоідентичністю, які неусвідомлено уникають соціального

контролю. Це, як правило, особи, що ведуть бездомний, паразитичний спосіб життя.

Друга категорія таких мотивів може носити компенсаторний або гіперкомпенсаторний характер, що, насамперед, пов'язаний із неадекватністю, комплексом неповноцінності особистості. Останній нерідко призводить до бравати, необдуманих, ризикованих вчинків, якими є і втечі з дому.

Третя категорія неусвідомлюваних мотивів пов'язана з відстроченою у часі дією за механізмом імпринтингу травматичного досвіду, що закріпився у дитинстві. Приниження, незаслужено жорстоке ставлення до дитини можуть залишати відбиток у емоційній структурі особистості та за певних умов породжувати відповідні форми поведінки.

Четверту категорію неусвідомлюваних мотивів такої асоціальної поведінки становлять різні патологічні особливості особистості. У цих випадках у суб'єкта виникає прагнення зробити вчинок, якій він особисто розцінює як зовсім неприпустимий.

11.3. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг

Фахівці Державного інституту проблем сім'ї та молоді (О. Левцун, О. Балакірева, О. Денисюк, Л. Яскал, Л. Лохвицька, Л. Дума та ін.), здійснюючи комплексне вивчення проблем дитячого бродяжництва в українському суспільстві, зробили наступні висновки щодо соціальної поведінки дітей-бродяг:

❖ Близько половини дітей, які перебувають у стані бродяжництва, мають постійне житло, де періодично живуть з батьками або одним із них, опікунами. Переважна більшість дітей-бродяг із неблагополучних сімей, однак у період кризи підліткового віку йдуть на вулицю і діти із функціонально спроможних сімей. Більше половини дітей-бродяг походять із неповних сімей, кожна десята дитина - кругла сирота.

❖ Близько половини дітей не ідентифікує себе із рідною сім'єю та домівкою, не бажає навіть подумки повертатися додому. Кожна сьома дитина опинилася на вулиці через порушення її житлових та майнових прав.

❖ Діти-бродяги не мають змоги підтримувати елементарну гігієну тіла: регулярно, митися, змінювати білизну, одяг. Забезпеченість одягом дитини-бродяги залежить значною мірою від того, в якій сім'ї вона

росте, а саме, чи схильні до асоціальної поведінки її батьки. Найгірше діти забезпечені зимовим одягом та взуттям: кожен третій взимку мерзне постійно або періодично.

❖ Харчування дітей-бродяг нерегулярне і нераціональне, їжа - малокалорійна. Незбалансованість раціону харчування може позначитися на перебігу процесу розвитку дитячого організму. Діти часто не доідають, що, безумовно, є фактом порушення прав дітей, передбачених Конвенцією ООН про права дітей. Як правило, голодують діти-бродяги взимку.

❖ Теплотраси, підвали і горища житлових будинків, покинуті будинки, допоміжні приміщення ринків, вокзали, залізничні вагони, що є місцями ночівлі дітей-бродяг, підривають їхнє здоров'я, не сприяють повноцінному розвитку.

❖ Проблема тютюнопаління у середовищі дітей-бродяг дуже гостра. Вони у досить ранньому віці починають палити. З віком поширеність тютюнопаління зростає: половина серед опитаних випалюють щодня від півпачки до пачки сигарет. Тютюнопаління, як правило, сприймається як вияв власної «дорослості», самоствердження.

❖ Проблема вживання алкоголю серед дітей-бродяг існує. Майже всі діти мають досвід вживання слабоалкогольних напоїв, 40 % вживають їх систематично. Кожна п'ята дитина ризикує захворіти на алкоголізм, оскільки регулярно вживає міцні спиртні напої. Підлітки здебільшого вважають вживання алкоголю цілком нормальним явищем, причому з віком їхнє ставлення до цієї проблеми стає більш поміркованим і толерантним.

❖ Поширеним явищем серед дітей вулиці є токсикоманія (62 % опитаних мають такий досвід). Зазнаючи впливу токсичних речовин, діти-бродяги ризикують отримати важких захворювань дихальної та нервової систем. Переважна більшість дітей не вживають наркотичних речовин. Проте 21 % вже спробували їх, 5 % - мають наркотичну залежність чи схильні до захворювання на наркоманію; 9 % - залучені до ін'єкційної наркоманії.

❖ Найпоширенішим захворюванням дітей, що перебувають у стані бродяжництва, є захворювання дихальної системи. Санітарно-гігієнічні умови життя дітей-бродяг підвищують ризик поширення у їхньому середовищі туберкульозу. Великим є ризик набуття хронічних форм захворювань. Діти-бродяги мають нестійку мотивацію щодо збереження здоров'я, часто не звертаються до лікарів, займаються самолікуванням.

Досить низьким є рівень поінформованості дітей-бродяг про захворювання, що передаються статевим шляхом, загрозу ВІЛ-інфікування та СНІДу. Ранні сексуальні стосунки серед дітей-бродяг, шкодять як фізичному, так і моральному їх здоров'ю. Фактом у вуличному середовищі є примусові статеві контакти.

❖ Найбільш поширеними серед дітей-бродяг способами забезпечення себе їжею є купівля її за гроші, отримання від друзів та купівля незнайомими людьми. Таким чином отримують їжу більше половини дітей. Також достатньо частими (41 %) є випадки харчування при благодійних та релігійних організаціях, притулках для неповнолітніх, у родичів, сусідів та знайомих. Кожна п'ята дитина-бродяга краде продукти у магазинах, на ринках, з городів та садів або доїдає за відвідувачами кафе, збирає їжу у смітєвих баках. Якщо зважати на те, що не кожна дитина наважиться зізнатися, що вона краде чи їсть із смітників, то кількість таких дітей набагато більша, ніж отримана у ході дослідження.

❖ Проблемою вуличного дитинства є відшукування коштів для свого існування. Способи для досягнення цієї мети у кожного різні - від звичних прийнятих у суспільстві до таких, які засуджуються (крадіжки, відбирання у інших силоміць і т. д.

❖ На характер субкультури всередині угруповань дітей-бродяг впливають психологічні чинники, які пов'язані з особливостями дитячого та підліткового віку. «Діти вулиці» накопичують досвід життя за принципом «власних спроб та помилок». Бажання стати дорослим, пошук самоідентифікації, місця у житті визначають їхні соціальні стосунки з оточенням. Прояви поведінки лідерів у групах дітей-бродяг позначені прагненням підкорити слабших і менших у колективі.

❖ Одним із основних факторів, що впливають на формування особистості дитини, схильної до бродяжництва, є її соціальне оточення. Результати опитування дітей, їхніх батьків, родичів, опікунів підтвердили, що асоціальної поведінці неповнолітніх передують негативна взаємодія трьох компонентів: втрата позитивного впливу родини, невдачі у школі або в інтернаті, зближення з деморалізованою групою однолітків.

❖ Причинами втечі дітей з дому є: низький матеріальний достаток родини, сімейне неблагополуччя - асоціальна поведінка батьків (алкоголізм, наркоманія, насилля), відсутність емоційного контакту з рідними та позитивного ставлення до домівки, загострення конфліктів

між батьками та дітьми; невміння дітей знаходити конструктивні, соціально позитивні виходи зі складних життєвих ситуацій; бажання самоствердитися та спілкуватися з однолітками лише в умовах вулиці, неусвідомлення небезпеки вулиці через відсутність соціального досвіду; можливість легким способом заробити для себе гроші на розваги, харчування; психічний стан окремих дітей.

❖ Причини невідвідування дітьми-бродягами школи: злидні у сім'ї, неспроможність належним чином забезпечити дитину одягом, книжками, шкільним приладдям; відсутність нормальних умов для занять вдома; загострення конфліктів із вчителями, товаришами; лінощі самих дітей, їхнє небажання вчитися; діти, які погано навчаються, не хочуть бути об'єктом критики (нерідко - глузування) з боку вчителів, мати вигляд дурнів, невдах в очах однолітків.

❖ У процесі соціалізації дитини в інтернаті має місце, з одного боку, - надмірна патерналістична опіка дітей, з другого - нестача людського тепла, уваги, співчуття та розуміння дорослих. Частина дітей відчуває психологічний дискомфорт у стосунках з педагогами та іншими дітьми, що стає причиною втеч на вулицю.

11.4. Державна політика щодо організації соціальної роботи з дітьми, які перебувають у стані бродяжництва

У сучасному українському суспільстві функціонує низка відомств та організацій, що працюють з дітьми, які перебувають у стані бродяжництва:

- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді регіональних і місцевих державних адміністрацій;
- служби у справах неповнолітніх;
- центри соціальних служб для молоді;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- притулки для неповнолітніх;
- інтернати;
- громадські та благодійні організації.

Управління у справах сім'ї та молоді здійснюють координацію роботи соціальних працівників з дітьми із неблагополучних сімей та узгоджують вирішення питань, що належать до компетенції різних установ. Вони проводять соціальний патронаж неблагополучних родин, організовують рейди (відвідування таких сімей з метою проведення

профілактичних бесід), різноманітні заходи (акції) гуманітарного характеру.

Служби у справах неповнолітніх, відповідно до покладених на них функцій, організують розроблення і здійснення заходів, спрямованих на запобігання бездоглядності і безпритульності дітей; здійснюють контроль за умовами утримання й виховання неповнолітніх у спеціальних установах; організують виховну роботу у навчальних закладах; створюють притулки для неповнолітніх; спільно з управлінням охорони здоров'я беруть участь у організації роботи центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх тощо.

Притулки для неповнолітніх забезпечують умови для тимчасового (90 діб) перебування дитини до моменту вирішення її подальшої долі - повернення у сім'ю (якщо вона є), в інтернат, прийомну родину.

Центри соціальних служб для молоді здійснюють соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації. Із безпритульними дітьми працівники цих центрів практикують в основному вуличну соціальну роботу.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх займається розкриттям та профілактикою правопорушень, скоєних неповнолітніми. Працівники правоохоронних органів самостійно або спільно з іншими державними службами проводять рейди, спрямовані на виявлення та затримання дітей-бродяг. Після затримання дитини з'ясовується місце проживання дитини, її причетність до скоєння правопорушень, причини бродяжництва, з нею проводять профілактично-виховну роботу. Залежно від того, чи скоювала дитина правопорушення, і якщо скоювала, то яке саме, її повертають у сім'ю, інтернат, доставляють у притулок для неповнолітніх або до приймальника-розподільника, направляють у колонію для неповнолітніх (за рішенням суду).

Завдання інтернатів - створити сприятливі умови для постійного проживання та соціалізації дитини, яка або не має сім'ї, або проживання в сім'ї з тих чи інших причин неможливе.

Кожна з громадських та благодійних організацій самостійно визначає коло тих проблем, які вона намагатиметься вирішувати, ті види діяльності, які вона здійснюватиме. Найчастіше громадські організації практикують такі форми роботи: надання гуманітарної допомоги бездоглядним і безпритульним дітям (харчування, одяг тощо),

соціальний патронаж кризових сімей, надання психологічних та юридичних консультацій, профілактико-виховна та просвітницька робота.

Соціальна робота з дітьми, що схильні до бродяжництва, залежить від комбінації різних факторів: наявності і характеристики сім'ї, тривалості перебування дитини на вулиці, особистісних якостей дитини.

Виходячи з досвіду демократичних країн, найефективнішим способом подолання проблеми дитячої безпритульності може бути об'єднання всіх існуючих соціальних програм для безпритульних дітей, дітей-бродяг та створення єдиного державного інституту, що буде опікуватись ними.

Один з варіантів вирішення цієї проблеми є запровадження спеціалізованого омбудсмена з прав дітей. Світовий досвід знає приклади діяльності таких організацій у США, Російській Федерації (на регіональному та місцевому рівнях), Норвегії, Гватемалі, Перу, Канаді, Іспанії та ряді інших країн.

Дитячі омбудсмени створюються відповідно до чотирьох основних моделей:

- ♦ омбудсмени першої групи запроваджуються спеціальними законами, які приймаються парламентом (Норвегія, Швеція, Ісландія, Гватемала, Перу, Коста-Ріка, Колумбія, Люксембург та ін.);

- ♦ другої - створюються згідно із законодавством про охорону дитинства (Нова Зеландія, провінція Онтаріо (Канада) та ін.);

- ♦ третьої - існують у рамках відповідних державних органів (Ізраїль, Австрія, Іспанія, Данія та ін.);

- ♦ четвертої - у рамках неурядових організацій, під егідою яких вони і працюють.

Необхідність існування такого спеціалізованого омбудсмена зумовлюється щонайменше трьома причинами: по-перше, діти в силу особливостей психічного і фізичного розвитку вимагають особливого підходу; по-друге, в силу відсутності життєвого досвіду і певною мірою залежного становища вони не завжди самостійно можуть захистити свої права і законні інтереси; по-третє, благополуччя та нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни. Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не тільки додержання законодавчо закріплених прав дітей, але й розширення і більш повного дотримання батьками своїх обов'язків перед дітьми.

Функції та повноваження цих спеціалізованих омбудсменів у різних

країнах різні. Наприклад, омбудсмен Швеції повинен відстоювати потреби, права та інтереси дітей і молоді та забезпечувати виконання Швецією взятих на себе зобов'язань відповідно до Конвенції ООН про права дитини.

Омбудсмен Гватемали уповноважений вести просвітницьку роботу у галузі прав дитини, розслідувати випадки їх порушень, контролювати діяльність державних установ, що надають послуги дітям, та стежити за тим, щоб національне законодавство не суперечило Конвенції про права дитини.

Дитячому омбудсменові Норвегії доручено сприяти захисту дітей і представляти їх інтереси перед органами державної влади чи керівництвом приватних компаній, організацій та стежити за умовами, в яких зростають і розвиваються діти.

В Ісландії служба омбудсмена зобов'язана полегшити долю дітей, а також стояти на сторожі їх прав, інтересів, потреб. Вона може проводити розслідування дій організацій чи їх службовців, які заподіюють шкоду правам дитини.

Комісар з прав дитини Нової Зеландії розглядає скарги дітей на порушення їх прав, а також здійснює моніторинг і дає оцінку дотримання національного закону про дітей, молодь, сім'ю. Комісар має право і зобов'язаний сприяти розробленню політики й розвитку послуг, спрямованих забезпечити благополуччя дітей і підвищити поінформованість суспільства з питань охорони прав дітей.

Завдання Комісії з прав дітей Німеччини полягає у тому, щоб представляти інтереси дітей як у парламенті, так і за його межами, вносити пропозиції щодо політики у сфері захисту інтересів дітей та сприяти парламенту у визначенні пріоритетів його роботи у цьому напрямку.

Служба дитячого омбудсмена Фінляндії створена з метою надати молодим людям можливість консультування з правових питань та, за необхідності, залучати омбудсмена як представника неповнолітнього при розгляді його справ у суді.

Дуже цікавий та вартий уваги правовий статус омбудсменів з прав дітей у Російській Федерації, яка детально вивчила світовий досвід функціонування дитячих омбудсменів та заснувала на регіональному і місцевому рівнях різні моделі цього інституту.

Підставою запровадження в Росії омбудсмена із захисту прав дитини стало прийняття парламентом Російської Федерації (РФ) федерального закону «Про основні гарантії прав дитини в РФ» та

прийняте Міністерством праці РФ спільно з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) рішення щодо організації і підтримки пілотного проекту з введення інституту осіб, уповноважених з прав дитини. Основними завданнями цього інституту є: забезпечення гарантій державного захисту прав і свобод дитини; розвиток і доповнення існуючих форм і засобів захисту прав дитини; координація діяльності державних органів і громадських організацій у цій сфері; всебічне сприяння відновленню порушених прав дитини; формування єдиного підходу до політики охорони прав дітей; підготовка пропозицій з удосконалення федерального, регіонального та місцевого законодавства з прав дитини і приведення його у відповідність з міжнародними стандартами.

Вирішення проблеми дитячої безпритульності в Україні є головним обов'язком держави, основними напрямками правової політики якої мають стати подальше реформування системи нормативно-правового забезпечення захисту цієї категорії суспільства та значне підвищення рівня правової освіти і правового виховання дітей і молоді, що стане запорукою позитивних зрушень у цій сфері в найближчому майбутньому.

Основними завданнями державної програми подолання дитячої безпритульності є:

- розроблення та запровадження ефективних форм роботи з профілактики дитячої безпритульності і бездоглядності, виявлення на ранній стадії сімей, які неспроможні або не бажають виконувати виховні функції, та забезпечення захисту прав дітей, які виховуються у таких сім'ях;
- застосування ефективних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- створення єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з наступним впровадженням системи їх обліку;
- запровадження ефективних форм і методів роботи з дітьми, які перебувають у закладах соціального захисту;
- завершення роботи з формування мережі закладів соціального захисту дітей та удосконалення їх діяльності;
- забезпечення підготовки та перепідготовки фахівців закладів соціального захисту дітей.

Виконання заходів, зазначених у програмі, надасть змогу:

- розробити і запровадити ефективні форми роботи з дітьми та їх

біологічними батьками з метою усунення причин безпритульності і бездоглядності;

-реалізувати право дітей на сімейне виховання, насамперед, біологічними батьками або в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу;

-спрямувати роботу органів опіки і піклування з урахуванням пріоритетності впровадження сімейних форм влаштування дітей;

-поліпшити фінансове та матеріально-технічне забезпечення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, притулків, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей;

-забезпечити кваліфікованими кадрами заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дитячі будинки сімейного типу, притулки, центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

-створити єдину інформаційну систему ведення обліку кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

-реорганізувати притулки у центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте визначення термінів «безпритульність», «бродяжництво» й визначте сутнісні відмінності.

2. Зазначте, яких дітей слід називати «дітьми, що перебувають у стані бродяжництва»?

3. Спробуйте пояснити, чому наявна невідповідність між статистичними даними та реальними цифрами щодо кількості зареєстрованих дітей-бродяг.

4. Визначте особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.

5. Які причини актуалізації дитячого бродяжництва у сучасному українському суспільстві Вам відомі?

6. Поясніть чому інтенсивність втеч дітей з дому припадає на підлітковий вік?

7. У чому відмінність між імпульсивними, емансипаційними та демонстративними втечами?

8. Від чого залежить ефективність вирішення проблеми дитячої безпритульності та бродяжництва?

Література

1. Гуренко М.М. Дитяча безпритульність та безнадглядність як форми порушення прав дитини / М.М. Гуренко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юрид. науки». – 2007. – Т. 20 (59). – №2. – С. 87–91.
2. Доля І.М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика / І.М. Доля // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №1–2 (14–15). – С. 55–59.
3. Комарова Н.М. Оцінка ефективності діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблем бродяжництва дітей, а також шляхи її вдосконалення // Соціальний працівник. - 2006. - № 9.
4. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О.В., Гурковська Л.П., Журавель Т.В. та ін. / За ред. Зверєвої І.Д., Петрочко Ж.В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2010. – 376 с.
5. Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / За ред. А.Й. Капської. - К.: Інтернаціональний Союз; Ліга соціальних працівників України, 2003 – 260 с.
6. Оржеховська В.М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки: [навч. посіб.] / В.М. Оржеховська, В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К.: ТОВ Інфодрук, 2004. – 178 с.
7. Ткач Р.М. Соціально-психологічні чинники, що зумовлюють схильність дітей до бродяжництва. // Збірник наукових праць Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології / за ред. Максименка С.Д. – Т. VIII, част. 8. – Київ; 2007. – С. 298–304.
8. Цибулько Л.Г. Шляхи подолання дитячої безпритульності в Україні / Л.Г. Цибулько // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2011. – №20 (231). – С. 153–158.

Розділ 12

Групові девіації у підлітковому середовищі

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Сутність групових проявів девіацій.*
- *Деструктивні релігійні культури (сектантство).*
- *Залучення підлітків до молодіжних субкультур.*
- *Особливості функціонування груп смерті в Інтернет-мережі.*

12.1. Сутність групових проявів девіацій

Девіантна поведінка має різноманітну структуру й динамічні характеристики, формується як ізольоване явище або ж як явище групового порядку, поєднується з іншими формами поведінки, може мати різне спрямування, соціальну значимість. Індивідуальні (ізольовані) девіації включають всі типи поведінки, що відхиляється, при цьому вони не обов'язково пов'язані з поведінкою оточуючих. Порухення правових, етичних, естетичних норм відбувається поза межами мікросоціальних паттернів поведінки. Нерідко індивід свідомо прагне до вибору ізольованої девіації, бажаючи кардинально відрізнятись від інших, конфронтуючи «з усіма, у всьому».

Проте групові девіації зустрічаються значно частіше, їх відмінна особливість – облігатність вихідних форм девіантної поведінки серед найближчого оточення (спів-залежність), кумирів, авторитетних осіб у референтній групі. Реакції групування з однолітками, емансипації, імітації, опозиції, а також такі клінічні форми девіацій, як спортивний, музичний або релігійний фанатизм, колекціонування чи «параноя здоров'я» (спортивна аддикція), як правило, формуються неізольовано, а в групі.

Д. Матца вважає, що девіація, яка спостерігається протягом тривалого проміжку часу, виходить за межі поведінки окремого індивіда й стає колективною. На основі одиничних девіантних вчинків формується зразок поведінки, що приймається групою людей. Такий зразок може стати першоосновою нової субкультури, провідні принципи якої стимулюють порушення соціальних норм.

О. Осипова зазначає, що індивідуальна девіація націлена на самоствердження особистості, переосмислення нею власної самоідентичності, натомість колективна девіація – на суспільне

визнання нової самоідентифікації особистості іншими людьми, у першу чергу, в межах неформальної групи.

Масові пристрасті з впевненістю можна віднести до швидко розповсюджених індукованих, заразних видів поведінки. Як відмічає Н. Смелзер, масові пристрасті можуть бути легковажними (аеробіка, лотереї) або серйозними (політичні пристрасті до визначеного лідера чи політичної течії, різноманітні масові прояви патріотизму), економічними, експресивними, релігійними й т. ін.

Як правило, розвиток групових дій (колективної поведінки) проходить кілька стадій:

1) Виникнення інтересу до визначеного предмету або явища на рівні малих агрегацій. Оскільки масова свідомість за своєю природою носить індивідуальний, а не груповий характер, повинен мати місце феномен співпадіння інтересів у окремих членів масового суспільства.

2) Демонстрація позитивних моментів, пов'язаних з певним предметом чи явищем (організація дозвілля, відчутна вигода, позитивний вплив на здоров'я, містичні факти тощо).

3) Розповсюдження групових дій з охоплення великої маси людей за допомогою різних каналів масової комунікації.

Варто відзначити, що масові пристрасті, як правило, нетривалі у часі, окрім того, розповсюджуються всередині визначених соціальних прошарків або обмежені межами деяких субкультур.

В теорії стигматизації Г. Беккера колективна девіація є останньою стадією процесу поширення девіантної поведінки у суспільстві, зважаючи на те, що їй передують такі стадії, як: формування норм; наповнення норм сутнісним змістом; девіантний вчинок; визнання суспільством вчинку як девіантного; визнання людини, що вчиняє девіантний вчинок, девіантом; стигматизація (навішування «ярлика» девіанта); наслідки стигматизації.

Коли девіації стають колективними, девіантна група стає більш впливовою, ніж її окремі представники. Відповідно у суспільстві змінюється ставлення до вчинків всієї групи, й поведінка, яка раніше вважалася девіантною, тепер може оцінюватися як така, що дещо відрізняється від нормативної, в міру того, як вона стає соціально визнаною.

В основі формування групових різновидів девіантної поведінки лежить принцип групового тиску й низької толерантності до цього тиску, що не властивий ізольованим (індивідуальним) девіаціям.

Підліток в силу специфічних індивідуальних вікових особливостей прагне дистанціюватися від дорослих й свідомо обирає референтну групу. Пізніше сама група як наслідок існування внутрішньо групових закономірностей прагне «карати» тих членів, що відхиляються від загально визнаної лінії поведінки, оскільки вони можуть створювати перешкоди на шляху групового руху. Таким чином відбувається становлення групової девіації, коли розділяючи групові погляди члени групи пригнічують свої сумніви щодо правильності, нормативності своєї поведінки.

Груповий тиск на підлітка здатні здійснювати як референтна група, так і сім'я. Груповий тиск й формування девіантної поведінки може відбуватися в межах колективів, побудованих на будь-якій ідеології, а також в групах «за інтересами».

12.2. Деструктивні релігійні культури (сектантство)

Історія виникнення й розвитку сектантства нерозривно пов'язана з розвитком суспільства у всіх його проявах. Феномен сектантства існує у трьох видах: у вигляді релігійних (наприклад сатанізм, язичництво, неорелігійні організації), псевдорелігійних (теософія, спіритизм, масонство) та світських сект (політичні, псевдополітичні, естетичні, комерційні, наукові й т. ін.).

А. Васьків зауважує, що класифікація неорелігій в українському суспільстві доволі умовна. Наприклад, нехристиянські рухи на загальнохристиянській основі (Міжнародна християнська місія, Християнська місія «Еммануїл», Армія спасіння, Лівобережна церква Христа, Церква Христа святих останніх днів (мормони), Християнська церква «Калварі Чапел», Євангельська церква США, Біблійна баптистська церква тощо), релігії орієнталістського напрямку (вони переважно репрезентовані неоіндуїзмом – «Товариство Свідомості Кришни», Місія «Світло душі», Товариство Шрі Ауробіндо, Товариство ведичної культури, Міжнародне товариство «Всесвітня чиста релігія» тощо), езотеричні об'єднання (Реріхівське товариство, Асоціація «Живої етики», послідовники Олени Блаватської, Данила Андреева, Олеся Бердника), неоязичництво (РУНвіра, рідновіра, Великий вогонь), синтетичні неорелігії (Віра бахаї, Велике Біле братство, Церква об'єднання Муна), саєнтологічні рухи (Діанетика-фонд Хаббарда, АСТІКА, «Вогненна квітка» В. Калінаускаса, система Порфірія Іванова

тощо). Найнебезпечнішою із усіх вищевказаних сект можна назвати «секту Догнала», адепти якої радше схожі на зомбі із американського фільму-хоррору, аніж на віруючих людей.

Сектантство засноване на антисоціальной (іраціональній, фанатичній) вірі, яка передбачає протиставлення себе всім, у всьому, виражена у деструктивному культі. Культ як один з основних елементів релігії чи світської ідеології є системою поклоніння кому-небудь, чому-небудь, що виражена в особливих обрядах й діях. Культ існує у вигляді конструктивного (соціального) першоджерела, що позитивно впливає на духовний, психічний, фізичний розвиток особистості (внутрішня конструктивність), а також сприяє укріпленню традицій, норм та розвитку культури (зовнішня конструктивність), або деструктивного (асоціального), що руйнує особистість (внутрішня деструктивність), а також негативно впливає на процес укріплення культури суспільства (зовнішня деструктивність).

Секта – це не лише специфічна релігійна форма організації, а й будь-яке псевдорелігійне чи світське об'єднання, яке характеризується такими ознаками:

- неоднозначністю ідей (у сектах існують вчення, які офіційно пропагуються, призначені для представлення суспільству, потенційним адептам й вчення таємне, відоме лише лідеру, керівництву секти, так званим «посвяченим особам»);

- в секті існує суворо ієрархія – лідер, керівництво секти, рядові адепти, в тому числі вербувальники, неофіти та потенційні адепти;

- керівництво сект по відношенню до рядових адептів, неофітів використовує методи агресивного маніпулювання особистістю (контролю та деформації свідомості);

- секти наносять фізичну, моральну й матеріальну шкоду як адептам, всьому що не пов'язано з сектою, так і суспільству в цілому.

«Духовні наставники» сект, спираючись на знання психології, використовують загальноновизнані прийоми обробки своїх майбутніх жертв. Підлітки є «легкою здобиччю», зважаючи на складність біологічних криз, які переживають: емансипація (прагнення до незалежності, самоствердження, свободи від опіки дорослих полегшує новим кумирам здійснити розрив з сім'єю, школою, друзями, однолітками); групування (об'єднання в групи зі своїм уставом, обрядами, символікою, жаргоном); захоплення (інтерес до всього нового, зокрема асоціального, що супроводжується емоційними

реакціями).

Зокрема, одним зі сприятливих факторів навіювання є загострення слабких особистісних рис підлітків, що обумовлює їх нестійкість. Підвищена сугестивність забезпечується на фоні психологічного і фізичного виснаження за умови систематичного стереотипного впливу на психіку. Ізольованість інформаційного простору (сувора заборона спілкування з рідними, друзями) дозволяє забезпечити заміну життєвих стереотипів й традиційних духовних цінностей «новими» культовими. Залишившись без підтримки родини, підліток легко піддається впливу.

Процес втягування нових adeptів до секти має ретельно розроблену стратегію, яка спрямована на їх залучення й утримання. Все в цих організаціях спрямоване на те, щоб швидко і міцно приєднати підлітків до числа прихильників секти, знищити їх свідомість та розвинути комплекс гострої інфантилізації. За таких умов adeptи культової групи стають повністю залежними від свого кумира і здатні перетворитися на небезпечних фанатиків. Внаслідок постійної психологічної обробки з боку лідерів відбувається трансформація групової свідомості її членів і виникають певні моделі групового мислення.

Програмування молодих adeptів на конкретну поведінку дозволяє нерідко досягти ефекту так званого «зомбування», яке передбачає повний контроль за свідомістю та надає можливості маніпулювання поведінкою adeptа. «Зомбування» передбачає форсовану обробку підсвідомості людини, завдяки якій вона втрачає контакт із своїм минулим і програмується на неусвідомлюване підпорядкування наказам свого духовного лідера.

Якщо вже так сталося, що підліток таки потрапив під вплив секти (культу), то як показує практика, буде дуже важко, а в деяких випадках майже неможливо, його звідти витягнути. Існує дві методики ведення діалогу із сектантами. Перша – конфронтаційна, друга – побудована у формі конструктивного діалогу. Перша прийнятна в тих випадках, коли зрозуміло, що існує реальна небезпека залучення людини в секту. Її суть полягає в повідомленні об'єктивної інформації про історію і практику секти. Ціль – сформулювати реалістичне ставлення до даного сектантського руху, надати людині можливість свідомого вибору між продовженням спілкування в секті або відмовою від нього. Мета другої методики – викликати сектанта на діалог і змусити його задуматися над змістом ідей, що проповідуються. Кожна секта має власну історію, віровчення, свої особливості. В будь-якому разі існують загальні

принципи конструктивного діалогу із сектантами, якими можна скористатися фактично в кожній ситуації.

Передумови для дезадаптації криються в самій системі культових новоутворень. Здійснюючи в значній мірі контроль над поведінкою, мисленням і емоціями своїх членів, нещадно експлуатуючи особу, маніпулюючи свідомістю adeptів, проводячи політику жорсткого контролю, секти позбавляють людину індивідуальних особливостей. Це, у свою чергу, призводить до моделей колективного реагування на те, що оточує з втратою критичності до пропонованих сектою духовних сурогатів. Адепт поступово позбавляється самодіяльності, і його життєдіяльність зрощується з життям культового новоутворення, приводячи при розриві з сектою до різкої дезадаптації. Тут потрібно сказати про виникаючий парадоксальний ефект: поки людина знаходиться в середині секти, її психіка пошкоджена (це неспростовно доводять результати обстеження колишніх членів сект), але при звільненні людини від опіки культової організації часто зустрічаються з новими проблемами психічного здоров'я, які були закладені під час перебування адепта в секті.

12.3. Залучення підлітків до молодіжних субкультур

Під субкультурою розуміють систему норм, цінностей, настанов, способів поведінки та життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею.

Молодіжна субкультура – це езотерична, ескапістська, урбаністична культура, створена молодими людьми для себе; це культура, спрямована на включення молодих людей у суспільство; це – часткова культурна підсистема всередині системи «офіційної», базової культури суспільства, що визначає стиль життя, ціннісну ієрархію і менталітет її носіїв. Молодіжні субкультури часто розглядаються як девіантні, які виявляють якийсь ступінь опозиції панівній культурі.

Вчений К. Мюллер пов'язує поняття молодіжної субкультури із рухом «Wandervogel»: «Цей громадський молодіжний рух започаткувало товариство «Wandervogel – Ausschuss fuer Schuelerfahrten / Перелітні птахи – комісія учнівських мандрівок», засноване у 1901 р. у берлінському районі Штегліц. Його мета полягала у втечі від тісняви великого міста та його небезпек: надмірної самоізоляції й байдикування, зловживання алкоголем і тютюном, не кажучи вже про ще гірші вади.

Крім того, під час мандрівок розвивався новий досвід незалежності та особистої свободи. Цей рух намагався створити вільний для самореалізації простір, тобто модифікував наперед задані суспільством способи мислення, поведінки та відчуттів у одновікових групах».

У класифікації С. Сергєєва за ціннісними орієнтаціями неформальні підліткові та молодіжні субкультури поділяються на:

- романтико-ескапістські (хіпі, толкієністи, рольовики, байкери);
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери, екстремали);
- радикально-конструктивні (панки, екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів);
- кримінальні (гопники, скінхеди).

На думку М. Брейка більшість субкультур молоді – це «колективні девіації», які мають різний характер та рівень відхилення від соціально-культурної й правової норми, позбавлені ціннісної єдності всередині молодіжного середовища.

Головною характерною особливістю молодіжної субкультури є її відстороненість, часто демонстративність, епатажність, що відрізняється від культурних цінностей старших поколінь, національних традицій. У масовій свідомості сприйняття молодіжної субкультури часто має негативний характер. На цьому тлі молодіжна субкультура зі своїми специфічними ідеалами, модою, мовою, мистецтвом все частіше помилково оцінюється як контркультура. Іншою характерною особливістю сучасної молодіжної субкультури є переважання споживання над творчістю. Це дуже негативна особливість, тому що посправжньому залучення до культурних цінностей відбувається тільки за активної самостійної культуротворчої діяльності. Третьою характерною особливістю молодіжної субкультури можна назвати її авангардність, спрямованість у майбутнє, часто – екстремальність. Найчастіше ці риси поєднуються з відсутністю серйозного фундаменту історичних і культурних традицій.

Неформальні об'єднання і молодіжні рухи характеризуються певними функціями. Однією з головних серед них є можливість самореалізації, тобто суб'єктивного втілення. Сюди можна додати інструментальну, коли група стає інструментом для досягнення свідомих чи несвідомих результатів, і компенсаторну функцію, пов'язану з відсутністю особистої незалежності й свободи в офіційних структурах, хоча незалежність у неформальних групах – уявна. Евристична функція виражає художньо-творчі й моральні прагнення

молоді та реалізується в соціокультурній діяльності. Таким чином, факторами, що сприяють виникненню неформальних молодіжних груп, є: неможливість самореалізації в колі сім'ї, в школі, інституті або формальних громадських організаціях, відсутність взаєморозуміння чи непорозуміння, розбіжності у поглядах з батьками та викладачами. Серед мотивів, що спонукають прагнення до відходу молоді в неформальні угруповання, об'єднання можна назвати такі, як бажання знайти однодумців, опинитися в середовищі собі подібних, отримати можливість спілкування та взаєморозуміння, відійти від самотності, заповнити свій вільний час, відійти від постійного нагляду батьків, вчителів, протиставити силі суспільства колективну силу молодіжного об'єднання або групи.

На основі аналізу літератури та нової соціальної ситуації розвитку можна визначити низку причин, що спонукають підлітка до вступу до тієї чи іншої молодіжної субкультури:

- вікова потреба підлітків і юнаків у відособленні, автономізації, що має прояв у прагненні до самостійності, незалежності, пошуку можливості самореалізації, які є основними причинами виникнення різноманітних неформальних об'єднань;

- захист у різних його проявах: психологічному, фізичному, моральному, матеріальному. Відчуття захищеності, набуте в групі, підвищує самооцінку підлітка, впевненість у собі;

- членство у групі забезпечує доступ до інформації, яку підліток не отримує в сім'ї чи школі;

- наявність емоційно насиченого спілкування та задоволення, що приходить від групової діяльності;

- чесність, відвертість і щирість відносин у групі ровесників;

- можливість подолання внутрішнього конфлікту особистості та конфлікту в мікросоціумі, насамперед у сім'ї. Тобто відсутність уваги й розуміння з боку дорослих посилює вплив формальних і неформальних колективів;

- гедонізм – прагнення до отримання максимально сильних приємних відчуттів;

- прагнення підлітків компенсувати недоліки спілкування, що закладені в традиційних структурах навчальних закладів.

Найбільшу небезпеку становлять молодіжні субкультури, які пропагують агресивний стиль поведінки: субкультури кримінального (гопники, скінхеди тощо) та радикально-конструктивного спрямування

(екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів), оскільки передбачають насилля, жорстокість, невмотивовану агресію, а нерідко – навіть смерть підозрілих і ненадійних. Також ці угруповання часто тягнуть за собою вживання алкоголю, наркотичних і психотропних речовин, незахищених статевих стосунків.

12.4. Особливості функціонування груп смерті в Інтернет-мережі

У останні роки в Україні суттєво збільшилася кількість суїцидів. Серед європейських держав наша країна посідає перше місце за кількістю самогубств – на 100 тис. осіб у нас припадає 22 самогубства, а смерть від суїциду займає 3-є місце після природної смерті і смерті від зовнішніх причин. Найвищий рівень смертності в результаті суїцидів зафіксований в промислових регіонах Східної України – в середньому 33,6 на 100 тис. населення. Психологи і соціологи заявляють, що офіційна статистика самогубств у 2-4 рази менше від реальних цифр, оскільки вона ґрунтується на фіксації явних випадків, проте не дає загальної оцінки масштабів прояву суїцидальних спроб. Окрім того, офіційні статичні джерела не беруть до уваги випадки суїциду, які ніким не фіксуються. Таких випадків, а також невдалих спроб самогубства, в 7-10 разів більше.

Серйозну занепокоєність викликає збільшення самогубств серед підлітків і молоді, а також залучення їх до так званих «груп смерті» («Синій кит», «Тихий дім», «Розбуди мене о 4:20», «Біжи або помри») через Інтернет-мережі. Як свідчать засоби масової інформації, у соціальних мережах, зокрема «ВКонтакте» формуються співтовариства, в яких підлітків підштовхують до самогубств, що є вкрай небезпечним не тільки для родин з дітьми, але і для суспільства в цілому.

Про існування «груп смерті» в соціальних мережах вперше заговорили в українських засобах масової інформації наприкінці 2016 р., коли у м. Маріуполь сталася трагедія: з 13-го поверху багатопверхового будинку вистрибнула 15-ти річна дівчинка, в руках якої був мобільний телефон, а у вухах – навушники. Контент цього соціального факту розкрили друзі дівчинки, які після її суїциду розповіли поліціантам про те, що вона була учасницею груп в соціальних мережах, де користувачі виконували різні завдання заподіяння собі шкоди (наприклад, тримання рук над вогнем, проколювання голками опалених місць тощо) неначебто в рамках

альтернативної реальності (від англ. alternative reality gaming) – гібриду квесту й реаліті-шоу. Відповідно до записів у соціальній мережі останнім завданням для неї було – вистрибнути з багатоповерхівки. За словами свідків, дівчина напередодні смерті залишила у соціальній мережі записи суїцидального характеру («я завтра помру») і фото балкону, з якого згодом вистрибнула, залишивши у мережі пояснення свого вчинку як нерозділене кохання.

У складі осіб, задіяних у діяльності груп-смерті виділяють підлітків-учасників, організаторів (модераторів сайтів), кураторів-замовників (носіїв певних ідеологічних доктрин).

Грунтуючись на різноманітних підходах до розуміння причин суїцидальної поведінки підлітків і причин їх захопленості Інтернет-іграми, на наш погляд, прийнятними є декілька варіантів пояснень.

По-перше, найбільш розповсюдженою причиною залучення підлітків до «груп смерті» є відсутність достатньої уваги з боку дорослих (батьків, родичів, вчителів) до їх проблем і безконтрольність їх перебуванням у соціальних мережах. Серед дітей-самовбивць 60 % живуть у повноцінних благополучних сім'ях, майже 70 % суїцидів вчиняють психічно здорові підлітки. У сучасному інформаційному світі, підлітки й молодь занурені у віртуальність соціальних мереж, сприймають реальне життя як гру, в якій завжди існує можливість перезавантаження. Саме тому найпростіші ситуації – зауваження вчителя, погана оцінка, конфлікт з друзями можуть стати причиною самогубства. З іншого боку, суїцидальні дії слід розглядати як пошук нових вражень, можливість самовираження – життя сучасних підлітків занадто емоційно насичене, чим здивувати покоління дітей, яких з народження батьки балують солодощами, іграшками, гаджетами, забуваючи про те найголовніше, що їм конче необхідне – любов, розуміння.

Така ситуація виникає за умов, коли родина або школа усуваються від систематичних соціальних зв'язків з підлітками, не надають йому необхідної колективної підтримки, не проникають у глибину його потреб і почуттів. У результаті підлітки відокремлюються від мікросередовища, почуваються самотньо, відчують свою непотрібність дорослим і прагнуть знайти відповіді на проблемні для них питання в Інтернеті.

По-друге, життєвий досвід підлітків доволі незначний і часто обмежується враженнями від телевізійних і кінофільмів, коли герої оживають або живуть в іншому вимірі і навіть намагаються втручатися

у справжнє життя. Саме з огляду на відсутність життєвого досвіду, для неповнолітніх навіть незначні конфліктні ситуації видаються безвихідними. Тому вони, не відчувши підтримки батьків, або друзів, шукають відповіді у віртуальному просторі, потрапляючи до Інтернет-товариств, учасники яких неначебто розуміють їх стан і проблему і пропонують їм випробувати себе через різноманітні аутодеструктивні завдання. Між тим певна частина підлітків, які потрапляють до так званих «груп смерті», впевнені, що вони не помруть, що це тільки гра, що їх обов'язково врятують. Якщо ж їх не врятують, то все одно вони будуть жити далі, тільки в іншій формі.

По-третє, ще однією з причин залучення підлітків до смертельних ігор може бути псевдогероїзм, тобто бажання презентувати себе як «супергероїв», які здатні навіть на заповідання собі фізичного болю заради доказів відданості своїм друзям («присягання на вірність через кров»). Звісно, що за таких умов гра у суїцид виступає компенсаторним механізмом несформованої і/або нестійкої системи особистісних ціннісних орієнтацій і дозволяє підліткам певною мірою позбавитись комплексів, самоствердитися.

По-четверте, значну роль у провокації самогубств і вступу підлітків до «груп смерті» відіграє *імітаційна поведінка*. Велика кількість художніх фільмів, телепередач, які пропагують суїцид як єдино можливий вихід з проблемної ситуації, призводить до зростання кількості самогубств у суспільстві, зокрема і у підлітковому і молодіжному середовищі, особливо, коли мова йде про неподілене кохання, або небажану вагітність серед дівчаток. Необхідно зазначити, що суїцид - таке явище, на яке може виникнути «мода», особливо коли з життя йдуть талановиті, творчі особистості, лідери, кумири, адже підліткам властиво переносити суспільні ситуації у свій життєвий простір.

По-п'яте, залучення до «груп смерті» неповнолітніх може бути спричинено також проявом їх захисної реакції у формі більш-менш усвідомленої помсти самому собі за якісь учинки, що нашкодили їх репутації або образили тих, кого вони поважають або побоюються, наприклад, батьків. У таких ситуаціях підлітки через суїцидальні наміри і випробування себе на різних рівнях аутодеструкції прагнуть позбавитись комплексів, самоствердитися.

Звісно, що це далеко не повний перелік наявних і можливих причин зацікавленості підлітків Інтернет-«групами смерті», оскільки кожний окремий випадок варто аналізувати глибоко і всебічно. І, як правило,

причина ніколи не лежить на поверхні, а криється доволі глибоко. Єдине, що можна стверджувати напевно, це те, що усі підлітки, які вступають до «груп-смерті», обділені увагою своїх близьких і знаходяться у стані дезадаптації з найближчим мікросередовищем.

Важливим моментом у попередженні негативних наслідків долучення підлітків до деструктивних мережевих спільнот є вчасність діагностування входження до тенет носіїв ідеологічних доктрин. Тривожними сигналами втягнення дитини до такого роду мереж є наступні ознаки:

1) профіль Інтернет-сторінки закритий для перегляду батьків, інших дорослих і друзів;

2) демонстрація у соціальних мережах фотографій з зображенням обличчя закритого руками або одягом;

3) розміщення на сторінці словесного чи фотографічного підтвердження аутодеструктивної поведінки (нанесення травм, порізів тощо);

4) використання символів медузи, кішки, єдинорогу, метелика, зйомки с висоти криш, горищ, зображення того як кити пливуть вгору або навіть смайлики-емодзі кита;

5) надмірне захоплення копіюванням цитат з книжок містичного змісту, висловів, віршів, наприклад С. Єсеніна, І. Бродського, присвячених смерті;

6) група підозрілих «друзів», що з'явилися у короткий термін;

7) розміщення на сторінці посилань на сайти з депресивною музикою.

Окрім того, варто звернути увагу й на зовнішні зміни у поведінки підлітка, зокрема:

- незрозуміле бажання схуднути;

- ранній підйом, вранішня пристрасть до кави, якої раніше не спостерігалось;

- вибір похмурого одягу, подекуди з символами смерті;

- різка зміна зовнішності (вибрита потилиця, фарбування волосся у неприродній колір);

- поява на тілі слідів порізів, опіків й інших ознак саморуйнівної поведінки;

- надмірне спілкування і мережі з малознайомими особами;

- зміна мови, використання сленгу;

- малюнки суїцидального характеру (хрести, сатанинські зірки, масонські знаки тощо);

- інтерес до містичних фільмів, сцен жорстокості й насилля;
- відмові від спілкування з батьками, іншими дорослими, маскуванню своїх проблем і переживань.

Для того, щоб підлітки не потрапляли до таких груп, соціологи радять покращувати суспільне життя і удосконалювати соціальне мікросередовище; звертати увагу на коло їх спілкування; формувати соціальні компетентності і усувати соціальні чинники, що сприяють їх усамітненню і появі думок про свою непотрібність або ущербність. Психологи акцентують увагу на необхідності виховувати у дитячому та підлітковому середовищі позитивно орієнтованих, упевнених у своїх силах і здібностях особистостей; своєчасно формувати психологічне здоров'я та психологічну стійкість дітей і підлітків; навчати здатності долати стреси та протистояти викликам суспільства.

Поширення мережевих груп з суїцидальним контентом в Інтернет-просторі несе серйозну небезпеку, оскільки є джерелом *ідеології аутодеструкції*, яка негативно впливає на свідомість підростаючого покоління. Більш того кінцевою метою цієї ідеології може бути формування радикальних підліткових чи молодіжних структур, здатних не тільки до самознищення, але й до терористичних дій. Для запобігання розповсюдженню подібної ідеології аутодеструкції потрібна широка профілактична робота з підлітками, створення системи психолого-педагогічної підтримки їх різних вікових груп, залучення різних державних органів і суспільних об'єднань для надання допомоги й захисту законних прав, інтересів дитини; формування позитивного образу «Я», унікальності й неповторності не лише власної особистості, але й інших людей; ознайомлення з існуючими у суспільстві соціальними нормами поведінки, формування дитячого милосердя, розвиток ціннісних відносин у соціумі.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Окресліть сутність провідних функцій молодіжної субкультури.
2. Проаналізуйте провідні ознаки колективної девіантної поведінки.
3. Які особистісні риси визначають схильність залучення до групових форм девіацій?
4. Схарактеризуйте типи сект.
5. Чи пов'язані і як саме молодіжні субкультури й деструктивні культури?
6. Які механізми управління груповими девіаціями найбільш ефективні?

Література

1. Артьомов П.М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П.М. Артьомов // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32-37.
2. Косарецкая С.В. О неформальных объединениях молодежи / С.В. Косарецкая, Н.Ю. Синягина. – М. : Владос, 2004. – 159 с.
3. Латышева Т.В. Феномен молодежной субкультуры: сущность, типы / Т.В. Латышева // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 93-101.
4. Левикова С.И. Молодежная субкультура : учеб. пособие / С.И. Левикова. – М. : ФАИР-Пресс, 2004. – 604 с.
5. Некрасова І.М. Психологія і педагогіка проблемних підлітків / І.М. Некрасова, В.В. Седнів. – К. : Марич, 2011. – (Психологічний інструментарій). – Ч. 2. – 64 с.
6. Полулях Ю.Ю. Мемплекси окупованої території / Ю.Ю. Полулях // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. - №5 (302). – 2016. – С. 163-192.
7. Чернов В. Опасные игры / Виктор Чернов // 7Я. Всеукраинский популярный еженедельник. –№ 8 (846). 21-27 февраля 2017. – С. 4.
8. Что стоит за «группами смерти»? [Інформаційний ресурс] Новости глобальной политики. Ереванский геополитический клуб. - Май 19, 2016. - Режим доступа: <http://geoclub.info/chto-stoit-za-gruppami-smerti/>

МОДУЛЬ 3

ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Розділ 13

Профілактика девіантної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Основні напрямки профілактики девіацій.*
- *Стадії та форми профілактичної роботи.*
- *Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки.*
- *Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.*

13.1. Основні напрямки профілактики девіацій

Профілактика девіантної поведінки у широкому розумінні являє собою систему загальних та спеціальних заходів на різних рівнях (державному, правовому, громадському, економічному, медичному, педагогічному, соціально-психологічному) соціальної організації.

Профілактична діяльність, яка здійснюється на рівні держави через систему заходів, спрямованих на підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, називається соціальною профілактикою. Вона створює той необхідний фон, на якому більш успішно здійснюються всі інші види профілактики: психолого-педагогічна, медична і соціально-педагогічна.

М. Ковальчук серед принципів профілактичної роботи зазначає наступні: законність, демократизм, гуманність, конфіденційність, забезпечення відповідальності посадових осіб за порушення прав індивідів, державна підтримка діяльності органів місцевого самоврядування, які здійснюють профілактику, взаємодію інституцій, що причетні до цього процесу.

О. Змановська виділяє такі принципи психопрофілактичної роботи як: комплексність (сім'я, навчальний заклад, особистість); адресність (врахування вікових, статевих та соціальних характеристик); масовість (групові види роботи й обмін досвідом); позитивність інформації;

мінімізація негативних наслідків; максимальна активність особистості підлітка; спрямування на майбутнє (планування майбутнього без девіантної поведінки, оцінка своєї поведінки).

М. Ковальчук, вивчаючи закономірності профілактичної роботи у межах варіативно-суб'єктивного підходу, визначив наступні принципи організації процесу профілактики девіацій:

- персоніфікація профілактичної роботи;
- мотивація;
- обґрунтований соціальний вибір;
- позитивна самореалізація підлітка у групі однолітків, адекватна самооцінка;
- рефлексивна позиція;
- інтеграція дій різних інститутів виховання у даному процесі;
- поєднання загальної профілактики девіантної поведінки з профілактикою конкретних видів можливих девіацій;
- опосередкований вплив профілактичних заходів.

Серед провідних *функцій* процесу профілактики, слід зазначити:

- 1) *діагностичну*, яка сприяє виявленню причин і факторів відхилень у поведінці;
- 2) *реабілітуючу* або *перевиховну*, яка спрямовується на подолання негативних проявів у поведінці;
- 3) *координуючу*, яка забезпечує об'єднання і координацію зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів щодо попередження і подолання асоціальної поведінки;
- 4) *прогностичну*, тобто передбачення можливих негативних явищ у поведінці людей, зокрема, підлітків.

Серед *завдань* профілактичної роботи визначають:

- ◆ попередження негативних проявів поведінки;
- ◆ виявлення і усунення причин, які сприяють появі та поширенню різних форм девіантної поведінки;
- ◆ забезпечення прав й інтересів неповнолітніх, молоді, соціально вразливих категорій населення;
- ◆ соціально-педагогічну реабілітацію осіб, які перебувають у соціально несприятливих умовах;
- ◆ виявлення і припинення випадків втягнення до асоціальної діяльності.

Через складний характер поведінкових порушень їх попередження і подолання вимагає добре організованої системи соціальних впливів. Психологічна допомога як один із рівнів психологічного супроводу

відіграє у ній вирішальну роль поєднання і характеризуються гуманістичною спрямованістю. Цей факт одержав відображення у таких принципах психолого-педагогічної роботи, як конфіденційність, добровільність й особиста зацікавленість, прийняття людиною відповідальності за своє життя, взаємна довіра, підтримка, повага особистості й індивідуальності.

Метою психологічної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки, є створення умов для їх повноцінного фізичного і психічного розвитку, успішної соціалізації, подолання особистісних проблем й конфліктів із соціальним оточенням.

Психологічна робота з девіантними дітьми здійснюється у таких *напрямах*:

1) *Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх* - це комплекс заходів, що спрямовані на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, які спричиняють появу та розповсюдження різних форм девіантної поведінки дітей. До цих заходів можна віднести лекції, бесіди, виступи на батьківських зборах, педагогічних радах, що спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури батьків та вчителів.

2) *Психолого-просвітницька робота*, до складу якої входять факультативні курси психології і валеології у навчальних закладах, психологічні тренінги, розвиваючі ігри, правова освіта дітей та підлітків, спрямована на розвиток особистості дитини.

3) *Надання психологічних консультацій* дітям з девіантною поведінкою, їх батькам та вчителям.

4) *Психологічна корекція та реабілітація*, яка здійснюється у вигляді індивідуальної та групової психотерапії, створення навколо дитини позитивного педагогічного оточення, налагодження сприятливої атмосфери у сім'ї, колі друзів, знайомих.

Дослідження профілактичної діяльності з попередження асоціальних проявів поведінки дає можливість виділити рівні - організаційно-структурний і психолого-педагогічний.

На психолого-педагогічному рівні у різноманітних формах діяльності психологічна робота виявляється у роботі семінарів, консиліумів, соціологічних служб, рад профілактики тощо. На цьому рівні характерним є застосування активних форм, методів роботи та забезпечення індивідуального підходу до учнів.

На організаційно-структурному рівні розробляються нормативні і методичні матеріали про взаємодію школи, органів і служб у справах

неповнолітніх, батьків, державних і громадських організацій. Робота будуватиметься у комплексі взаємозв'язку вчителі-діти-батьки-соціальне середовище.

Єдність зазначених рівнів дає можливість в умовах гуманізації виховного процесу формувати моральні якості учнів, виходячи з їх прав і обов'язків.

У сучасній психології розрізняють декілька напрямків організації профілактики девіантної поведінки, кожен з яких ґрунтується на визначеному пріоритетному погляді щодо причин її виникнення.

Так, *середовищний напрям* пов'язується з поясненням причин поведінки особистості, її включенням у різні соціальні спільноти і взаємодією з соціальним середовищем. У межах даного підходу профілактика девіацій передбачає організацію соціального середовища, сфери життєдіяльності особистості (С. Шацький, Б. Алмазов, А. Лічко, С. Белічева, Ю. Клейберг та ін.).

Другий напрям - *клініко-біологічний*, представники якого А. Адлер, З. Фройд, А. Бандура, Л. Берковец, А. Басс, А. Хорні та ін. наголошують на ролі генетичного впливу, а саме фізичних, фізіологічних, психопатологічних, екологічних чинників на поведінку особистості. У цьому випадку основним напрямком профілактики є реалізація комплексу медичних та психологічних заходів.

Третій напрям пов'язується з *особистісно-орієнтованими теоріями девіацій*, що пояснюють виникнення девіантної поведінки дією сукупності чинників, які мають соціальну, біологічну та психологічну природу. Прихильники даного напрямку (Б. Братусь, М. Буянов, Р. Овчарова, В. Степанов та ін.) розглядають профілактичну роботу як діяльність спрямовану на особистість, пов'язану з формуванням у неї навичок самостійного розв'язання проблем, що виникають, і умінь адаптуватися до різних ситуацій, протистояти впливу групи та розв'язувати конфлікти.

13.2. Стадії та форми профілактичної роботи

Всесвітня організація охорони здоров'я виокремлює *три стадії профілактики* девіантної поведінки:

1) *первинна профілактика* спрямована на усунення негативних чинників, що детермінують появу девіацій, та підвищення стійкості особистості до їх впливу;

2) *вторинна профілактика* зорієнтована на виявлення, реабілітацію

нервово-психічних розладів та роботу з особами «групи ризику»;

3) *третинна профілактика* передбачає лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушенням поведінки, попередження рецидивів у осіб із сформованою девіантною поведінкою.

За спрямуваннями існують такі різновиди профілактичної роботи:

- загальна, яка передбачає вирішення проблем, що можуть виникнути, чи реалізацію профілактичних заходів безпосередньо перед їхнім виникненням;

- спеціальна, тобто система заходів, що зорієнтовані на вирішення конкретного завдання.

За способом організації розрізняють індивідуальну, групову та сімейну профілактику.

Психологічна допомога, що надається девіантам, здійснюється у двох провідних напрямках: психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація). Психодіагностика, як правило, не є самостійним напрямком роботи і не повинна бути метою соціально-психологічної і педагогічної допомоги. Це допоміжний вид діяльності, що розв'язує проміжні практичні завдання.

Психологічна інтервенція - це психологічне втручання у особистісний простір для стимулювання позитивних змін. Мета інтервенції девіантної поведінки полягає у послабленні або усуненні тих форм поведінки, які перешкоджають соціальній адаптації. Відмінна риса інтервенції - бажання змін з боку самої особистості, її готовність до співробітництва з психологом.

Найважливіші завдання психологічного втручання при девіантній поведінці підлітків можна сформулювати у такий спосіб: формування мотивації на соціальну адаптацію або одужання; стимулювання особистісних змін; корекція конкретних форм поведінки; створення сприятливих соціально-психологічних умов для особистісних змін або одужання.

Поведінкова корекція визнається однією з найадекватніших і найефективніших форм психологічного впливу на особистість із негативною поведінкою. Сьогодні у структурі поведінки виділяють кілька взаємозалежних рівнів: мотивація, що спонукує до поведінки; емоційні процеси, що супроводжують поведінку; саморегуляція поведінки; когнітивна переробка інформації; прояви, які можна спостерігати ззовні тощо. Порушення у даних підсистемах виступають

причинами девіантної поведінки і визначають напрямки соціально-психологічного впливу.

Дослідники визначають, що психологічний супровід має здійснюватися як безпосередньо у процесі взаємодії психолога з девіантними підлітками, так і опосередковано - через учителів, батьків. Учителі, шкільна адміністрація, батьки беруть участь у цьому процесі разом із психологом на принципах співробітництва і виробляють єдину стратегію цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу девіантного підлітка протягом його навчання у школі.

Профілактична превенція - це керована діяльність, яка забезпечується заходами, спрямованими на попередження, подолання відхилень у поведінці підлітків, а саме: правопорушень; екологічної брутальності та егоцентризму; поганих звичок (алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління, токсикоманії); статевих порушень та їх наслідків; важких психологічних та психічних станів з їх наслідками (депресію, імпульсивністю, агресивністю, загостренням психопатичних тенденцій) тощо.

Виховні заходи повинні мати характер випередження і бути спрямовані на удосконалення способу життя підлітків та обрання ним правильної соціальної орієнтації.

Психолого-педагогічна превенція - це частина навчально-виховного процесу освітнього закладу, що являє собою комплекс впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою попередження антисоціальної поведінки. Ця форма профілактичної роботи передбачає, перш за все, розвиток почуття соціальної відповідальності підлітків за свою поведінку, глибоке усвідомлення не лише своїх прав, а й обов'язків. У превентивному вихованні учнів особливо важливим є залучення батьків, громадських організацій, самоврядування, спеціалістів, авторитетних людей, координація взаємодії школи, сім'ї та громадськості.

Існують різні форми психопрофілактичної роботи, зокрема:

1) *Організація соціального середовища* передбачає здійснення впливу на соціальні чинники, що детермінують девіації. Вплив може бути спрямовано на суспільство в цілому, сім'ю, соціальну групу (школа, клас) чи на конкретну особистість.

2) *Інформування* у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури, відеофільмів передбачає реалізацію спроби здійснення впливу на когнітивні процеси особистості з метою актуалізації її вмінь прийняття конструктивних рішень.

3) *Активне соціальне навчання життєво необхідним навичкам* включає груповий тренінг резистентності (стійкості) до впливу негативного соціуму, тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання, тренінг формування життєвих навичок.

4) *Організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці*, пов'язана з ефектом заміщення девіацій через формування потреб, стійких інтересів, залучення до різних видів активної, творчої діяльності, наприклад, спорт, мистецтво, пізнання тощо.

5) *Організація здорового способу життя* передбачає формування уявлень про особистісну відповідальність за здоров'я, гармонію з оточуючим світом та своїм організмом.

6) *Активізація особистісних ресурсів* пов'язана з можливістю самовираження, участю у групах спілкування та особистісного росту, що забезпечує активність особистості, формує стійкість до негативних зовнішніх впливів.

7) *Мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки* використовується у випадку вже сформованої девіантної особистості, спрямована на профілактику рецидивів або їх наслідків.

13.3. Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки

Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури і масового досвіду організації профілактичної роботи щодо попередження поширення різних форм девіантної поведінки дозволив визначити критерії ефективності даного процесу:

1) *когнітивний*, пов'язаний з інформаційним забезпеченням профілактичної роботи (знання особливостей розвитку різних вікових категорій дітей, детермінант девіантної поведінки тощо);

2) *мотиваційний*, що виражається у готовності представників різних соціальних інститутів виховання до профілактичної роботи, спрямованої, перш за все, на формування активної життєвої позиції дітей, їх здібностей оцінювати свої власні дії та вчинки інших людей, вмінь протистояти негативному впливу соціального середовища;

3) *емоційний*, пов'язаний з організацією системи профілактичної роботи, яка б сприяла подоланню психологічних перешкод у ході її проведення, сприймалась би підлітками як природна, невід'ємна складова виховної роботи, роботи по самовихованню позитивних якостей особистості підлітка;

4) *критерій психологічної комфортності взаємовідносин дорослих*

та дітей, що передбачає оцінку суб'єктивної участі у профілактичній роботі, отримання інформації про зміни у особистісному розвитку підлітка, на основі якої можливо внесення коректив щодо змісту та напрямків профілактики;

5) *дієво-практичний* визначає наявність системи підготовки спеціалістів по організації профілактики девіантної поведінки, окреслює можливість використання комплексного підходу до її проведення.

На основі зазначених критеріїв можна оцінювати ефективність профілактичної роботи, яку забезпечують наступні умови:

- стимулювання суб'єктного включення підлітка у профілактичний процес на основі усвідомлення ситуації обумовленого вибору;

- створення поля самореалізації підлітка, привабливого змістом діяльності та спілкування;

- врахування негативних тенденцій, що виникають у підлітковому та молодіжному середовищі, при виборі варіативних психолого-педагогічних форм, засобів організації профілактичної роботи;

- опосередкований вплив профілактичних засобів на формування рефлексивної позиції підлітка і усвідомленого протистояння негативному впливу соціального оточення.

Профілактика девіантної поведінки та, зокрема, її результативність, багато у чому залежать від рівня підготовленості спеціалістів (педагогів, психологів, соціальних працівників і т. д.) до організації даного процесу, тобто від особистісного стану, що передбачає наявність у суб'єкта образу, структури дії й постійного спрямування свідомості на його виконання. Готовність спеціаліста до здійснення профілактики є таким психологічним утворенням особистості, як настанова.

Формування готовності спеціалістів до організації профілактики девіацій - цілеспрямований, програмно-забезпечений процес, орієнтований на взаємозв'язок трьох її складових:

- *психологічної* (стійка мотивація на допомогу дітям, що виявляють у своїй поведінці схильність до різних девіацій; усвідомлення наявності у дітей позитивних якостей; установка на співробітництво, формування довірливих відносин з дітьми та їх сім'ями);

- *теоретичної* (наявність необхідних знань про соціальні відхилення, особливості їх прояву у підлітковому та молодіжному середовищі, причини їх виникнення, зміст та можливості профілактичної роботи);

- *практичної* (наявність вмінь та навичок організації профілактичної роботи, використання різних способів, засобів й форм її організації).

13.4. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки

У межах превентивної педагогіки виділяють три провідні напрямки здійснення профілактичної роботи:

Соціально-педагогічна профілактика - різновид превентивної роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів девіацій на ранніх стадіях формування небезпечної поведінки. Вона ґрунтується на позитивній педагогічній діяльності, мета якої - своєчасне виявлення та усунення несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших факторів, що зумовлюють відхилення психологічного та соціального розвитку дітей й молоді, їхньої поведінки, стану здоров'я.

Соціально-педагогічна профілактика здійснюється за місцем проживання, навчання, оздоровлення, проведення дозвілля дітей та молоді. Зміст цієї профілактики полягає у: формуванні знань, умінь, установок та мотивів свідомого вибору соціально схвалюваних моделей поведінки; підготовці та розповсюдженні превентивної інформації через друковану продукцію, засоби масової інформації; створенні на базі лабораторії превентивного виховання умов для виявлення й підтримки соціальних ініціатив і т. д.

Превентивна допомога і корекція - вид психолого-педагогічної та медико-соціальної діяльності, метою якої є допомога окремим категоріям - особам «групам ризику». Цей вид профілактичної роботи передбачає психолого-педагогічний та соціально-терапевтичний вплив на особистість задля того, щоб вона сама навчилась допомагати собі, розв'язуючи численні проблеми, що провокують появу деструктивної поведінки. На цьому рівні є доцільними реалізація програм превентивного виховання з «групами ризику» із залученням державних, громадських, конфесійних організацій, волонтерів; патронажної роботи з «групами ризику», неповнолітніми з дисфункціональних сімей, що сприяє усуненню соціально-психологічних передумов деструктивної поведінки; різноманітних форм превентивної освіти за місцем проживання, проведення дозвілля у зонах відпочинку.

Адаптація, реабілітація та ресоціалізація полягає у реконструкції соціокультурного оточення для різних категорій дітей та молоді, наданні допомоги у працевлаштуванні й навчанні з метою відновлення втрачених соціальних зв'язків або адаптації до нової соціальної

реальності. Необхідними заходами у межах проведення такої роботи є:

- ◆ науково-методичне забезпечення превентивної соціально-терапевтичної діяльності у створених притулках та інших спеціалізованих закладах;

- ◆ співпраця і науково-методична підтримка роботи центрів соціальної адаптації, анонімних наркологічних кабінетів, діагностично-консультативних центрів, до функцій яких входить вирішення проблем негативної поведінки дітей та молоді;

- ◆ науково-методична допомога у організації й розвитку терапевтичних співтовариств взаємопідтримки неповнолітніх;

- ◆ запровадження до системи превентивної діяльності вітчизняного і світового досвіду соціальної адаптації та реабілітації.

Система превентивного виховання у превентивній педагогіці побудована з урахуванням принципів комплексності, системності, інтегративності, мобільності, наступності, конкретності, реалістичності, етичності.

Очевидно, що передбачуваним результатом функціонування превентивної педагогіки стане створення оптимальної структури превентивного виховання, яка буде сприяти: активізації діяльності вчених, фахівців, консультантів, практичних працівників у дослідженні й вирішенні проблем превентивного виховання; залученню освітніх, медичних, соціальних і правоохоронних установ до реалізації завдань попередження поширення різних форм девіантної поведінки серед дітей та молоді; зміні установок і моделей поведінки підлітків «групи ризику» і т. д.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Назвіть та охарактеризуйте відомі Вам напрямки психологічної допомоги девіантними підлітками.

2. Визначте сутність різних форм профілактичної роботи з девіантними підлітками.

3. Які критерії ефективності організації профілактичної роботи щодо попередження поширення різних форм девіантної поведінки Вам відомі?

4. У чому полягає сутність психологічної превенції та психологічної інтервенції?

5. Визначте яке місце у превентивній педагогіці посідає система превентивного виховання?

Література

1. Азарова Л.А. Психология девиантного поведения : учеб.- метод. комплекс / Л.А. Азарова, В.А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Беличева С.А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебн. пособие / С.А. Беличева. – СПб.: Питер. 2012. – 336 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
4. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.
5. Ковальчук М.А. Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация: [пособие] / М.А. Ковальчук, И.Ю. Тарханова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2013. – 286 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Н.Ю. Максимова ; [ред. : С.В. Головка]. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
7. Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія / С.Г. Немченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 262 с.
8. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді. Навчально-методичний посібник. / Під ред. В.В. Бурлаки. - К.: ГЕРБ, 2008. – 224 с.
9. Сорочинська В.Є. Основи превентивної педагогіки : [навч. посіб.] / В.Є. Сорочинська. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. – 173 с.

Розділ 14

Соціально-психологічні технології роботи з девіантами та їх соціальним оточенням

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Соціальні технології та технології соціальної роботи: загальна характеристика.*
- *Особливості технологічного процесу соціальної роботи.*
- *Соціальна діагностика.*
- *Соціальна адаптація.*
- *Соціальна профілактика.*
- *Соціальне опікування.*
- *Соціальна реабілітація.*
- *Соціальне забезпечення.*
- *Соціальна терапія.*
- *Соціальне консультування.*

14.1. Соціальні технології та технології соціальної роботи

Сучасна соціологічна наука дедалі більшого значення надає соціальній інженерії. Сутністю соціально-технологічних завдань є вироблення соціальних технологій, процедур управління, сценаріїв для розв'язання однотипних завдань.

Соціальні технології являють собою спосіб організації і впорядкування практичної діяльності, сукупність прийомів, що спрямовані на визначення або перетворення соціального об'єкта, досягнення заданого результату. При цьому мова йдеться про специфічні соціальні засоби. Специфіка соціальних технологій полягає у тому, що вони алгоритмізують діяльність людей і тому можуть бути багаторазово використані, тиражовані для розв'язання подібних задач, досягнення заданих результатів засобами професійної культури.

Разом з тим у соціологічній літературі є і розширене трактування соціальних технологій, коли вони практично ідентифікуються з управлінням, а також включають проблеми планування, проектування, експериментування й інші елементи управлінського циклу.

Соціологічна думка, починаючи з 60-х років ХХ ст., виявляла неабиякий інтерес до проблем соціальної інженерії. Існувало декілька підходів до визначення сутності соціальних технологій: В. Афанасьєв

визначає їх як елемент механізму управління і засобу перекладу абстрактної мови науки на конкретну мову досягнення поставлених цілей; М. Марков - як спосіб реалізації конкретного складного процесу шляхом розбиття його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур й операцій, які виконуються однозначно; А. Зайцев - як сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ж ці дії дозволяють досягти поставленої мети; В. Патрушев - як систему інноваційних способів, засобів розв'язання протиріч взаємодії та самореалізації соціальних суб'єктів у ході діалогу «людина-природа».

У концепції К. Поппера соціальна технологія характеризується як спосіб застосування теоретичних висновків у практичній діяльності. Автор розділяє її на два види - «часткову» і «утопічну» технології. Перша характеризується не стільки масштабністю поставлених цілей, скільки реалістичністю, правильним розумінням того, що можна зробити за наявних способів, форм і методів соціального впливу. Вона базується на аналізі реальних процесів і їх існуванні у ході практичного перетворення дійсності. Утопічна ж технологія прагне у ході соціальних перетворень розв'язати поставлені задачі як можна швидше, революційним шляхом. Тому, на думку автора концепції, вона не спроможна своєчасно врахувати і попередити небажані наслідки намічених заходів.

Всі ці визначення показують, що сутність соціальних технологій може бути розкрита через систему виявлення і використання потенціалу соціальної системи «людського ресурсу» у відповідності з метою і змістом людського існування через сукупність методів, процедур, операцій, прийомів, спеціальних дій, всіх сучасних можливостей творчої діяльності як суб'єктів управління, так і соціальних інститутів в цілому.

Узагальнюючи зазначимо, що *соціальна технологія* фактично являє собою сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних соціальними службами, окремими установами соціального обслуговування і соціальних працівників для рішення різного роду соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення. Основними характеристиками соціальних технологій є універсальність, конструктивність, результативність, оперативність, відносна простота, доступність, надійність, гнучкість та економність.

Новим підходом до організації соціальної роботи і системи надання соціальних послуг є соціальні технології і технології соціальної роботи. У практиці соціальної роботи необхідно розрізняти поняття «соціальні

технології» і «технології соціальної роботи» як відношення цілого і частини. У науковій літературі немає однозначного визначення цих понять, що спричинює певні термінологічні труднощі.

Соціальні технології у соціальній роботі являють собою певні соціальні інститути суспільства, які забезпечують необхідний рівень соціального, економічного достатку і добробуту громадян.

Технологія соціальної роботи як форма особливого освоєння соціальної дійсності тісно взаємодіє не тільки із суміжними теоретичними системами, але і з практичним досвідом, традиціями, ритуалами, звичаями, соціально-психологічними явищами і фактами.

Технологія соціальної роботи як вид професійної діяльності - це сукупність способів дій, спрямованих на відновлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних процесів, при можливому повторенні (тиражуванні) певної системи дій.

Таблиця 6

Класифікація соціальних технологій

Ознаки класифікації	Види соціальних технологій
За сферою використання	Глобальні, універсальні, регіональні
За об'єктом	Групові, общинні, індивідуальні
За характером задач, що вирішуються	Організаційні, інформаційні, інноваційні (пошукові), соціального моделювання і прогнозування
За областю запозичення методів	Соціально-медичні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні (соціально-педагогічна профілактика; соціально-педагогічна підтримка; психолого-педагогічна корекція соціальної ситуації розвитку особистості; соціальний захист; соціально-педагогічна реабілітація)
За напрямком соціальної роботи	Соціальна діагностика (експертиза), соціальна профілактика, соціальний контроль, соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний патронаж, соціальне забезпечення, соціальна терапія, соціальне консультування

Найважливішим завданням соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи є впровадження на практиці традиційних технологій, які добре зарекомендували себе, і апробація, застосування інноваційних технологічних процедур. Невід'ємним елементом інноваційних технологій соціальної роботи має стати їхня орієнтація на оволодіння клієнтом навичками соціального самозабезпечення, соціального самозахисту.

При розробці, апробації і впровадженні соціальних технологій у практичній соціоінженерії доцільно виходити не тільки з потреб вузької професійної спрямованості соціальної роботи як дії з надання допомоги нужденним, а також з погляду стратегічного перспективного соціального завдання установаження взаємовигідного паритету між окремими громадянами і суспільством у цілому. Метою цього паритетного стану має бути поліпшення рівня життя.

Питання про класифікацію соціальних технологій є складним і дискусійним. Визначення різновидів соціальних технологій може здійснюватися за різними критеріями: вид діяльності, характер розв'язання поставлених задач, рівень і сфери застосування, об'єкт впливу тощо.

14.2. Особливості технологічного процесу соціальної роботи

Технологічне завдання соціальної роботи полягає у виявленні соціальної проблеми за допомогою наявного у розпорядженні соціальних служб інструментарію і засобів, своєчасної корекції дій соціального працівника й стану об'єкта соціальної роботи для надання йому соціальної допомоги. Характер соціальної проблеми є найважливішим чинником, від якого залежать визначення змісту, інструментарію, форм і методів соціальної роботи з клієнтом.

Замкнутий цикл технологічного процесу включає такі етапи:

1. *Попередній етап.* На цьому етапі здійснюються операції виявлення, оцінювання і ранжирування соціальних проблем, з'ясування сукупності факторів, що обумовили їх виникнення. У психологічному плані організатор соціальної роботи налаштовується на її розв'язання, мобілізуючи свій інтелектуальний, морально-психологічний і професійний потенціал. Одночасно уточнюються критерії дієвості й ефективності діяльності соціальних служб при вирішенні означеної конкретної соціальної проблеми. При цьому критерії оцінювання успіху дій соціальних служб і фахівців можуть відбиватися у постановці і

формулюванні мети, конкретних завдань соціальної роботи.

2. *Етап визначення мети.* На цьому етапі здійснюється первинне формулювання цільової настанови діяльності фахівців і організаторів соціальної роботи. Мета зумовлює вибір можливих засобів і способів її досягнення, визначає напрям пошуку інформації про умови і соціальне оточення клієнтів.

Мета має бути сформульована ясно і конкретно; вона повинна бути зрозумілою для конкретних виконавців. З одержанням додаткової інформації вона може коректуватися, уточнюватися, модифікуватися і навіть цілком змінюватися.

3. *Етап обробки інформації.* На цьому етапі технологічного процесу йде пошук додаткових джерел інформації, збір і систематизація інформації, її аналіз і узагальнення. Висновки, що випливають з результатів аналітичної роботи, становлять змістовну базу для уточнення мети і завдань, для вироблення програми дій, визначення змісту, організаційних форм та методів соціальної роботи.

4. *Етап процедурно-організаційної роботи.* На цьому етапі здійснюються послідовна реалізація намічених програмою заходів соціального впливу конкретними виконавцями у визначений час і терміни, зіставлення й порівняння результатів із критеріями успішності соціальної роботи.

5. *Контрольно-аналітичний етап роботи.* Це завершальний етап технологічного циклу, на якому організатори соціальної роботи аналізують підсумки діяльності фахівців, виявляють фактори, що сприяли позитивному вирішенню соціальних проблем, з'ясовують причини, що заважали успішному розв'язанню завдань соціальної роботи, і окреслюють шляхи усунення цих причин надалі.

Соціальна робота як особлива сфера практичної діяльності зі створення сприятливих умов життя громадян, характеризується різнобічністю соціальних впливів. З одного боку, фінансування, допомога і підтримка найбільш соціально вразливих прошарків населення, з іншого - соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога, рекреаційна діяльність тощо. Крім означених з'являються комплексні підходи, що засновані на подоланні зовнішнього соціального й внутрішнього психологічного тиску на особистість, створення системи само- і взаємодопомоги. Про це свідчить сфера призначення і застосування соціальної роботи на різних рівнях життя суспільства, діяльність соціальних інститутів.

Тому у межах соціальної роботи до соціальних технологій відносять

сукупність традиційних способів професійного впливу на об'єкт завдяки механізмам фінансової допомоги і підтримки, таких як: соціальна опіка і піклування, соціальне забезпечення, соціальне страхування. Тоді як технології соціальної роботи розглядають як сукупність способів соціального впливу на об'єкт, спрямованих на відновлення, збереження і поліпшення його соціального функціонування, попередження негативних соціальних процесів; певний алгоритм діяльності у напрямку поліпшення соціального становища особистості.

14.3. Соціальна діагностика

Соціальна діагностика - комплексний процес дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнавання і вивчення причинно-наслідкових зв'язків та відносин, що характеризують його стан і тенденції подальшого розвитку.

Дана технологія припускає аналіз соціальної проблеми шляхом розчленовування її на складові елементи, за якими здійснюється міні-дослідження. Отриманий соціальний діагноз слугує підставою для ухвалення рішень і практичних дій, що спрямовані на попередження і гальмування негативних тенденцій досліджуваного соціального явища.

Для успішної реалізації соціальної діагностики будь-якої групи проблем необхідно дотримуватися внутрішньої структури процесу, що включає такі стадії:

- *Стадія осмислення* - це детальний аналіз проблемної ситуації, її причин та характерних особливостей. По-перше, у ході спільної діяльності клієнта та соціального працівника необхідно провести співставлення реальності з ідеалом, з яким ідентифікує себе суб'єкт. При цьому, осмислюючи власні помилки, конкретна особа чи група клієнтів повинні визначати власні недоліки, завищені вимоги, критерії або оцінки. По-друге, умовою успішного проведення даної стадії є необхідність осмислення, адекватної оцінки раніше прийнятих рішень й реалізованих на їх основі дій. По-третє, слід провести аналіз тієї системи соціальних зв'язків й відносин, до яких включений суб'єкт, а також зміст його статусно-рольових характеристик.

Завершенням стадії осмислення є висновок щодо причин невідповідності бажаних і реально існуючих чинників, що ускладнюють процес особистісного та соціального функціонування суб'єкта.

- *Стадія розробки альтернативних цілей, що придатні для*

конкретного суб'єкта. У процесі проведення соціальної діагностики необхідно виходити з того, що визначення цілей суб'єкта є одним з ефективних шляхів соціальної регуляції його поведінки та діяльності. Соціальні цілі, маючи ціннісно-раціональну природу, відображають не лише цінності людини, групи, або суспільства в цілому, але й їх можливості у конкретних обставинах. Найважливішим завданням на цій стадії є допомога клієнту у постановці перед собою такої системи цілей, яка б максимально відповідала його можливостям, здібностям та соціально-рольовим характеристикам:

- визначення меж можливих для суб'єкта цілей;
- розширення соціальної свободи клієнта (активізація творчих та соціальних сил);
- побудова нового ідеалу (перспективи).

• *Стадія пошуку методів та засобів переведення суб'єкта до нового особистісного чи соціального стану.* Будучи завершальною стадією процесу соціальної діагностики, вона передбачає переведення сформованого раніше ідеалу у конкретні цілі суб'єкта, які можуть і повинні бути досягнуті ним у процесі подальшої життєдіяльності. Розв'язання цього завдання передбачає реалізацію наступних процедур: раціоналізація цілей суб'єкта (їх усвідомлення, чітке формулювання та побудова визначеної послідовності досягнення); визначення соціальних партнерів та союзників суб'єкта; вибір тактичних прийомів досягнення суб'єктом поставлених цілей; пошук та визначення матеріальних ресурсів реалізації поставлених цілей; розробка конкретної програми та технології переведення суб'єкта в якісно інший стан.

Результатом соціальної діагностики є соціальний діагноз, тобто чітко визначений перелік проблем конкретного суб'єкта у їх взаємозв'язку, взаємозалежності та ієрархії.

Послідовна реалізація основних стадій діагностики ґрунтується на суворо визначених принципах, дотримання яких гарантує отримання достовірних результатів і формування реалістичної програми подальшої діяльності:

✓ принцип об'єктивності передбачає об'єктивний розгляд соціальних явищ та процесів завдяки виключенню максимально можливого числа викривлень дійсності;

✓ принцип комплексності вимагає одночасного розгляду безлічі проблем, що постають перед клієнтом;

✓ принцип причинної обумовленості спрямовується на аналіз різноманітних соціальних або ж особистісних проблем суб'єкта у їх

взаємозв'язку та взаємозалежності;

✓ принцип позиційності передбачає аналіз конкретної ситуації проблеми або комплексу проблем з позицій різних суб'єктів, що мають до них відношення.

Серед найефективніших методів соціальної діагностики слід виділити наступні:

- загальнонаукові (метод аналізу та синтезу, спостереження тощо);
- соціологічні (конкретні соціологічні дослідження, соціально-статистичні методи, соціальний експеримент і т. д.);
- психологічні (тестування, глибинне інтерв'ю та ін.);
- спеціальні (методи, що спрямовані на вироблення конкретного діагнозу).

14.4. Соціальна адаптація

Соціальна адаптація - система методів і прийомів, що мають за мету надання соціальної підтримки людям у процесі їхньої соціалізації або пристосування до нових соціальних умов, у зв'язку зі зміною соціального статусу, життєвих втрат і невдач, а також неадаптованим особистостям.

Адаптація може здійснюватися у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними). Адаптація пов'язана з прийняттям індивідом різних соціальних ролей, адекватним відображенням себе і своїх соціальних зв'язків. Вона відіграє вирішальну роль у соціалізації особистості. Порушенням адаптації вважають асоціальну поведінку, маргінальність тощо.

Соціальна адаптація - це взаємозумовлений процес пристосування індивіда до соціального середовища і пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення. Відповідність між рівнем соціальних потреб і рівнем їх задоволення визначає рівень соціальної адаптації.

Виділяють такі складові соціальної адаптації, як: соціально-побутова, економічна, комунікативна, регулятивна і самореалізація.

Приймаючи участь у процесі соціальної адаптації клієнта, соціальний працівник повинен пам'ятати про те, що даний процес являє собою послідовність наступних стадій:

♦ *адаптаційний шок* - загальний розлад функцій соціального суб'єкта чи системи, внаслідок якого-небудь потрясіння соціогенного характеру, викликаного різким порушенням звичної взаємодії із зовнішнім середовищем;

♦ *активізація адаптаційного потенціалу* - етап глибокого осмислення ситуації, концентрація зусиль на свідомому пошуку виходу з неї, вибір та засвоєння на поведінковому рівні нових моделей життєдіяльності;

♦ *реалізація конкретної моделі поведінки*, що обирається клієнтом свідомо з урахуванням власних адаптивних ресурсів та основних характеристик соціального середовища, в якому протікає процес соціальної адаптації.

Класифікуючи основні механізми соціальної адаптації за формами їх прийняття суб'єктами адаптації, виокремлюють добровільну та вимушену адаптації.

Добровільна адаптація являє собою ситуацію, за якої нові умови життєдіяльності, що запропоновані суб'єкту середовищем, не суперечать його системі цінностей, розкривають перед ним нові перспективи та можливості.

Вимушена адаптація - ситуація, за якої характеристики та властивості нового для суб'єкта середовища життєдіяльності не відповідають, суперечать його ціннісно-нормативним настановам.

У залежності від використаних у процесі соціальної адаптації засобів, виокремлюють наступні механізми адаптації:

- *психологічні*, що спрямовані на формування та розвиток психіки суб'єкта, вплив на неї різних чинників соціального середовища і психічне пристосування індивіда до вимог середовища (психологічний захист, психологічна травма, психологічне навіювання тощо);

- *соціально-психологічні*, що використовуються для пристосування індивіда до середовища через засвоєння ним різних способів дій: когнітивного (механізми уяви, мислення, пізнавальної діяльності); емоційного (страх, неспокій, тривога і т. д.); поведінкового (визначені поведінкові моделі та ін.);

- *соціальні*, що є універсальними, оскільки саме у процесі соціальної діяльності відбувається власне включення суб'єкта у нову систему соціальних відносин, норм, цінностей, де він набуває нових соціальних статусів, ролей, які дозволяють йому увійти до нового соціального середовища.

14.5. Соціальна профілактика

Соціальна профілактика - сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, що спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру й інші соціально небезпечні, шкідливі відхилення у поведінці. Її метою є створення передумов для формування законослухняної, високоморальної особистості.

Складність та розмаїття об'єктів соціальної профілактики передбачає не менш складну внутрішню структуру цього виду діяльності. Розглядаючи соціальну профілактику як свідому та соціально організовану діяльність, можна виділити послідовний ряд її основних стадій:

1) стадія попередження - основним завдання якої є реалізація заходів з метою формування у людини соціально придатної системи цінностей, потреб та уявлень;

2) стадія запобігання - прийняття своєчасних та ефективних рішень стосовно недопущення виникнення ситуації, що може ускладнити процес життєдіяльності суб'єкта;

3) стадія блокування - заборона форм діяльності та поведінки суб'єкта, що можуть призвести до виникнення небажаних наслідків як для самого суб'єкта, так і для його найближчого оточення, з використанням законодавчих, педагогічних, адміністративних та інших санкцій.

Послідовна реалізація цих стадій передбачає використання різноманітних методів діяльності, зокрема:

- *медико-соціальних*, що спрямовані на створення необхідних умов для збереження придатного рівня фізичного та соціального здоров'я людини (пропаганда здорового способу життя, медико-соціальний патронаж, медико-соціальне просвітництво тощо);

- *організаційно-адміністративних* - створення системи соціального контролю, розробка відповідної правової та законодавчої бази, формування системи органів й установ для реалізації профілактичної діяльності;

- *правових*, що передбачають розробку і створення відповідної системи правових норм й правил поведінки людей у всіх галузях

соціального життя, а також формування ефективної й дієвої системи контролю за виконанням цих норм, правил;

- *педагогічних* - формування у різних соціальних суб'єктів соціально придатної системи цінностей, норм, стереотипів та ідеалів, підвищення рівня знань й розширення світогляду;

- *економічних*, що спрямовані на підтримку придатного рівня життя людини та створення необхідних умов для задоволення її матеріальних потреб (стимулювання, заохочення, пільги, економічна підтримка і т. д.);

- *політичних* - створення у суспільстві ефективної системи політичних прав, свобод, цінностей та орієнтирів, що дозволяють всім соціальним суб'єктам відстоювати свої інтереси у соціально допустимих межах.

Соціальний ефект використання цих методів соціальної профілактики на практиці суттєво залежить від умов комплексного використання системи соціально-профілактичних заходів, у залежності від того, які цілі вони переслідують, виокремлюють такі заходи, як:

- ✓ нейтралізуючі, спрямовані на запобігання негативних тенденцій (арешт, тимчасова ізоляція і т. д.);

- ✓ компенсуючі, метою яких є повна чи часткова компенсація втрат (призначення та виплата пенсій після втрати годувальника тощо);

- ✓ попереджуючі, що запобігають виникненню обставин, які сприяють поширенню соціальних або ж особистісних відхилень (позбавлення батьківських прав та ін.);

- ✓ контролюючі, які сприяють здійсненню нагляду за ефективністю соціально-профілактичних заходів.

Успіх соціально-профілактичної діяльності ґрунтується на використанні таких її принципів: принципу системності, що передбачає виявлення всіх можливих витоків проблем клієнта та формування умов для їх подальшого розв'язання; принципу превентивності - спрямування діяльності на попередження виникнення проблем; принципу активізації власних сил людини, що передбачає навчання необхідним вмінням та навичкам для самостійного розв'язання власних проблем; принципу оптимальності, який дозволяє визначити ступінь актуальності та значимості даної проблеми для суб'єкта; принципу гуманізму, довіри, що є універсальним принципом професійної діяльності соціального працівника.

14.6. Соціальне опікування

Соціальне опікування (патронаж) - особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Як технологія, соціальне опікування включає виявлення осіб, що потребують опіки, добір опікунів, роботу з ними, регулювання їхніх відносин з опікуваними, захист прав та інтересів останніх. Патронаж припускає проведення профілактичних, оздоровчих, санітарно-просвітницьких заходів й надання соціальних послуг.

В Україні протягом тривалого часу сформувалась державна система соціального захисту, соціальної опіки і піклування дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків; формується новий інститут утримання дітей-сиріт у прийомній сім'ї. Технологія соціальної опіки і піклування становить певний порядок передачі дітей на виховання в сім'ю опікунів, у спеціалізовані заклади для дітей-сиріт і будинки-інтернати, будинки сімейного типу чи прийомні сім'ї:

1. *Визначення місця встановлення опіки і піклування.* Опіка і піклування встановлюються за місцем проживання особи, яка підлягає опіці чи піклуванню, або за місцем проживання опікуна (піклувальника).

2. *Порядок виявлення осіб, яких необхідно взяти під соціальну опіку і піклування.* Установи і особи, яким стає відомо про неповнолітніх, які залишилися без опікування батьків, або неналежне виконання батьками (одним з них) обов'язків з виховання чи про зловживання батьківськими правами та про громадян, які потребують опіки чи піклування, зобов'язані негайно повідомити про це органи опіки і піклування за фактичним місцезнаходженням осіб, які підлягають опікуванню чи піклуванню.

3. *Визначення повноважень органів опіки і піклування з тимчасового забезпечення неповнолітніх, які підлягають опікуванню чи піклуванню.* При одержанні відомостей про неповнолітніх, які лишилися без опікування батьків, органи опіки і піклування зобов'язані негайно провести обстеження і при встановленні факту відсутності опікування батьків забезпечити тимчасове влаштування неповнолітніх до вирішення питання про призначення опікуна чи піклувальника.

4. *Визначення побутових умов життя.* Якщо у особи, над якою встановлена опіка чи піклування, є майно, що знаходиться в іншій

місцевості, то опіка над цим майном встановлюється органами опіки і піклування за місцем його знаходження. Опіка над майном може також встановлюватися в інших окремо передбачених законом випадках.

5. *Визначення термінів встановлення опіки чи піклування.* Рішення про встановлення опіки чи піклування має бути виконано не пізніше місячного строку з моменту, коли відповідний орган опіки і піклування дізнається про необхідність встановити опіку чи піклування.

6. *Призначення опікуна чи піклувальника.* Для безпосереднього здійснення опіки і піклування призначається опікун чи піклувальник, переважно з осіб, близьких підопічному, або з числа осіб, виділених громадською організацією, або з числа інших осіб з урахуванням їхньої можливості виконувати опікунські обов'язки і стосунків між опікуном (піклувальником) та особою, над якою встановлюється опіка (піклування). Опікун чи піклувальник призначається тільки з його згоди. Якщо над дітьми, які виховуються в державних дитячих закладах, і тими особами, що потребують опіки або піклування і влаштовані у відповідні лікувальні заклади або заклади органів соціального забезпечення, опікуни і піклувальники не призначені, виконання обов'язків опікунів і піклувальників покладається на ці заклади. Призначити опікуна (піклувальника) можливо і після влаштування зазначених у цій статті осіб у відповідні державні заклади.

У межах призначення опікунів і піклувальників проводиться підготовка прийомних батьків до включення у систему фостерінгу: проведення співбесід, діагностичної роботи, тренінгів.

7. *Укладання угод.* Опікуни при здійсненні прав і виконанні обов'язків підопічних укладають угоди від імені і в інтересах підопічних, діючи як їхні законні представники. Піклувальники над неповнолітніми дають згоду на укладення тих угод, які за законом ці особи не вправі укладати самостійно. Піклувальники над дієздатними особами надають цим особам допомогу при здійсненні ними своїх прав і виконанні обов'язків, а також охороняють їх від зловживань з боку третіх осіб. Опікун не вправі без дозволу органів опіки і піклування укладати угоди, а піклувальник - давати згоду на їх укладення, якщо вони виходять за межі побутових. Такими угодами, зокрема, є договори, що потребують нотаріального посвідчення і спеціальної реєстрації, відмова від належних підопічному майнових прав, поділ майна, поділ або обмін житлової площі, видача письмових зобов'язань тощо. Органи опіки і піклування вправі, якщо це необхідно для захисту інтересів

підопічних, обмежити право одного з батьків або опікуна (піклувальника) розпоряджатися вкладом, внесеним будь-ким на ім'я підопічного. Опікун і піклувальник, їхні дружини і близькі родичі не вправі укладати угоди з підопічними, а також не вправі представляти осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, при укладенні угод або веденні судових справ між підопічним і дружиною опікуна чи піклувальника та їх близькими родичами.

Опікун і піклувальник не вправі здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

8. *Організація і проведення соціальної опіки і піклування: фінансування, догляд і нагляд, соціальний супровід, виховання, створення нормальних умов для життєдіяльності.*

9. *Контроль за виконанням соціальної опіки і піклування з боку державних органів влади.*

14.7. Соціальна реабілітація

Соціальна реабілітація - процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі. Як технологія припускає сукупність методів, що спрямовані на реабілітацію на медичному, побутовому, рольовому, професійному, особистісному рівнях.

У практичній соціальній роботі реабілітаційна допомога надається різним категоріям населення. Залежно від цього визначаються і найважливіші напрямки реабілітаційної діяльності. До таких напрямків зараховують: соціальну реабілітацію інвалідів і дітей з обмеженими фізичними можливостями; людей похилого віку; військовослужбовців, які брали участь у війнах і військових конфліктах; реабілітацію осіб, що відбули покарання у місцях позбавлення волі та ін.

Соціальна реабілітація націлена на сприяння позитивним змінам у житті індивіда чи соціальної групи. Як технологія соціальної роботи соціальна реабілітація проводиться завдяки законодавству і сформованим підходам у практиці роботи соціальних служб: реалізація програм і проектів, діяльність реабілітаційних центрів, реабілітація як система підтримки найбільш соціально вразливих верств населення.

У залежності від характеру та змісту соціальних та особистісних проблем, які необхідно розв'язати, виділяються такі основні види соціальної реабілітації:

- *соціально-медична*, що включає реконструктивну терапію,

відновлення або формування у людини нових навичок повноцінного життя й допомогу щодо організації побуту, ведення домашнього господарства;

- *соціально-психологічна*, яка призначена для підвищення рівня психологічного та психічного здоров'я суб'єкта, оптимізації внутрішньо групових зв'язків, виявлення потенційних можливостей особистості й організації психологічної корекції, підтримки та допомоги;

- *соціально-педагогічна*, що спрямована на розв'язання таких завдань, як подолання стану «педагогічної занедбаності», організацію та реалізацію педагогічної допомоги (навчання інвалідів, дітей з нестандартними інтелектуальними здібностями тощо);

- *професійна* або *трудова*, що дозволяє сформуванню нові або відновити втрачені людиною трудові й професійні навички з метою подальшого працевлаштування;

- *соціально-середовищна*, яка спрямована на відновлення у людини почуття соціальної значущості всередині нового для неї соціального середовища.

Незалежно від наявності відмінностей між видами соціальної реабілітації, їх практична реалізація передбачає дотримання ряду принципів:

◆ своєчасності та поетапності соціально-реабілітаційних заходів, які передбачають своєчасне виявлення проблем клієнта і організацію послідовної діяльності щодо їх розв'язання;

◆ диференційованості, системності та комплексності, що спрямовані на реалізацію соціальної реабілітації як єдиної, цілісної системи підтримки та допомоги;

◆ послідовності та неперервності у проведенні соціально-реабілітаційних заходів;

◆ індивідуального підходу до визначення об'єму, характеру та напрямку соціальної реабілітації;

◆ доступності соціально-реабілітаційної допомоги для всіх без винятку громадян.

14.8. Соціальне забезпечення

Соціальне забезпечення - система надання різних соціальних послуг у межах державної системи матеріального забезпечення й обслуговування людей похилого віку, непрацездатних громадян, родин з дітьми, а також осіб, що потребують соціальної допомоги.

Дана технологія передбачає надання соціального захисту окремим категоріям населення (державним службовцям, військовим, дітям-сиротам тощо) і фінансування соціальних видатків за рахунок податкових надходжень у бюджет. На основі принципу соціального забезпечення відбувається фінансування державної соціальної політики, в тому числі програм у галузі охорони здоров'я, середньої та вищої освіти.

Соціальне забезпечення є складовою соціальної політики держави і одночасно вважається невід'ємним компонентом системи соціального захисту й соціальної роботи. Соціальне забезпечення як соціальна технологія і технологія соціальної роботи є одним із провідних напрямків роботи організацій та установ Міністерства праці і соціальної політики, важливою функцією фахівців із соціальної роботи, які працюють в управліннях соціального захисту населення - обласних, міських, районних державних адміністрацій. Основу соціального забезпечення громадян становлять пенсійне забезпечення, система грошової допомоги, адресна соціальна допомога, підвищення оплати праці.

Принцип соціального забезпечення є визначальним у системах соціального захисту з уніфікованим базовим набором соціальних послуг, що надаються всім громадянам держави. Такі системи функціонують у скандинавських країнах (у Данії, Швеції, Фінляндії), а також у Великобританії. Характерною рисою систем соціального захисту у цих країнах є переважно бюджетне фінансування, а також державна організація соціальних установ.

Принцип страхування відіграє у економічних системах цих країн значно меншу роль, оскільки для них властиві високі обсяги перерозподілу національного доходу й фінансування соціальних послуг через державний бюджет задля зменшення соціальної нерівності.

Таким чином, принцип соціального забезпечення є принципом солідарної підтримки всіх членів суспільства щодо певних груп осіб. Проте, у Німеччині принцип соціального забезпечення розглядається, насамперед, як принцип відшкодування завданої шкоди з боку держави.

Фінансування соціального забезпечення за рахунок бюджетних коштів прямо залежить від ефективності економіки, тому під час економічного спаду може призводити до перевантаження державних фінансів та відповідних негативних наслідків. Однак застосування цього принципу є необхідним у випадках неможливості надання соціальних

гарантій відносно тих ризиків, до яких неможливо застосувати принцип страхування.

В Україні сьогодні призначаються такі види державної допомоги: при вагітності та пологах; одноразова допомога при народженні дитини; із догляду за дитиною; грошові виплати матерям (батькам), які доглядають за трьома і більше дітьми віком до 16 років; із догляду за дитиною-інвалідом; із тимчасової непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною; на дітей віком до 16 років (учнів - до 18 років); на дітей самотнім матерям; на дітей військовослужбовців строкової служби; на дітей, які перебувають під опікою, піклуванням; тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, або коли стягнення аліментів неможливе.

14.9. Соціальна терапія

Соціальна терапія - цілеспрямований процес практичного впливу державних структур, громадських організацій і об'єднань, на конкретні форми прояву соціальних відносин чи соціальних дій. Ця технологія включає комплекс взаємозалежних заходів соціально-економічного й організаційно-виховного характеру, що сприяють нормалізації поведінки громадян.

У соціальній терапії як технології соціальної роботи застосовуються прийоми, техніки впливу на особистість та її оточення з огляду на специфіку соціальної ситуації, зміст, завдання соціальної роботи, рівень соціальної структури суспільства, на якому вона проводиться.

Соціальна терапія посідає важливе місце у структурі соціальної роботи як виду діяльності. Зважаючи на те, що даний технологічний процес спрямовується на виконання низки важливих й значущих функцій:

- соціального «лікування», яке передбачає надання клієнту необхідної підтримки та допомоги у розв'язанні його проблем;
- соціального захисту, що спрямований на відстоювання інтересів клієнта, роз'яснення його потреб тим структурам, людям, установам, від яких залежить його соціальне благополуччя;
- соціального розвитку, що сприяє виявленню прихованих або нереалізованих можливостей і здібностей клієнта з метою подальшої оптимізації його життєдіяльності.

Успішне виконання цих функцій залежить від того, що являє собою

конкретна система соціально-терапевтичної діяльності, хто виступає в ролі її об'єкта, які основні методи та засоби розв'язання проблеми використовуються.

Основними критеріями класифікації різновидів соціальної терапії є об'єкт можливого соціально-терапевтичного впливу та домінуючий метод його реалізації.

У відповідності до об'єкта впливу виділяють наступні види соціальної терапії:

- *індивідуальна*, що використовується відносно конкретної особи, розв'язання проблем якої вимагає конфіденційності;
- *групова*, що являє собою стратегію впливу, яка спрямована на допомогу людям у подоланні особистісних вад, або соціального неблагополуччя за участі групи під керівництвом соціального працівника, психолога, лікаря чи педагога;
- *сімейна*, що передбачає надання комплексної допомоги родині з метою гармонізації внутрішніх сімейних відносин, розв'язання конфліктних ситуацій, розкриття внутрішньо групових ролей членів сім'ї тощо.

У відповідності до домінуючого методу реалізації впливу на об'єкт виділяють такі види соціальної терапії як:

- *трудова терапія*, що заснована на можливості здійснювати тонізуючий вплив на людину у процесі праці, вона спрямована на розкриття її прихованих резервів, здібностей та можливостей, а також формування у неї відчуття власної потреби й корисності, організацію системи міжособистісних відносин між клієнтом та іншими людьми;

- *терапія самовиховання* являє собою діяльність суб'єкта щодо самопізнання, самоаналізу та самооцінки, включає процеси саморефлексії, переоцінку власної особистості, вияв індивідуальних бар'єрів, створення бажаного образу «Я»;

- *дискусійна терапія* передбачає розв'язання проблем людини через її активне обговорення у колі зацікавлених осіб.

Організація та проведення процесу соціально-терапевтичного впливу здійснюється у ряд етапів: знайомство спеціаліста з проблемою, запрошення клієнта до співпраці; оцінка проблеми, її значущості для клієнта; попереднє планування майбутньої співпраці та прийняття взаємних зобов'язань; безпосередня реалізація соціально-терапевтичного впливу; оцінка отриманих результатів.

14.10. Соціальне консультування

Соціальне консультування – це технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи малу групу з приводу їхньої соціалізації, відновлення й оптимізації соціальних функцій, орієнтирів, вироблення соціальних норм спілкування.

Реалізація процесу соціального консультування на практиці вимагає диференційованого підходу до цього виду діяльності, що виявляється у розмаїтті його видів: за об'єктом впливу виділяють індивідуальне та групове консультування; за характером та змістом проблем, що обговорюються – медико-соціальне, соціально-психологічне, соціально-педагогічне, соціально-правове, управлінське і т. д.

Соціально-психологічний підхід до консультування спрямований на зниження рівня стресової ситуації і усунення внутрішнього чи зовнішнього конфлікту в межах проблемної ситуації шляхом довготривалих підтримуючих і навчаючих відносин. В якості інструментарію використовуються дві основні процедури - підтримка і модифікація. Процедури підтримки:

1. Вентилювання, прояснення (таке полегшення почуттів і думок, яке дає змогу пригніченому клієнту сконцентруватися на вирішенні проблеми).

2. Реалістичне заспокоювання (підтримувати контакт людини з реальністю; не обіцяти того, що не може бути виконано; тримати у фокусі оцінку зовнішніх факторів – все це посилює здатності клієнта до орієнтації у реальному світі).

3. Сприйняття у взаємовідносинах (клієнт не повинен захищатися проти «поганих» почуттів, підвищувати рівень критицизму щодо себе, відчувати перевтому, ригідність, сором з приводу наявності проблеми).

4. Логічна дискусія (дає змогу соціальному працівнику оцінити здібність клієнта розмірковувати і протистояти реальності без втечі у фантазію, симптоми фізичної хвороби, песимізм тощо).

5. Демонстративна поведінка (можна застосовувати як приклад стійкості до фрустрації, встановлення обмежень, бачення перспектив, роздумів – все це посилює силу «Я» клієнта, котрий може ці взірці скопіювати і з часом інтерналізувати).

6. Надання інформації з метою підвищення мотивації клієнта на вирішення проблеми, оскільки це розділяє факти на ті, що всередині

особистості, і ті, що ззовні, і попередження магічних очікувань.

7. Надання порад і опіки (сприяє розширенню розуміння, підтримує власні сили клієнта зі збереження контролю, зменшує сумніви і страх перед невідомим, надихає надію і сприяє можливостям для рефлексії, адаптації і готовності до того, щоб впоратись із ситуацією).

8. Середовищні впливи (допомога з житлом, коштами, захистом прав, таким чином соціальний працівник показує додаткові способи вирішення проблеми).

Модифікуючі процедури спрямовані на зниження тиску і знаходження клієнтом способу розв'язання проблеми.

1. Рефлекторне спілкування з метою посилення самопізнання клієнта; допомога клієнту по-новому оцінити свої думки, настанови, поведінку, почуття, наявний життєвий досвід, коли взаємовідносини з соціальним працівником використовуються як корегувальний емоційний досвід.

2. Техніки конфронтації зумовлюють акцентування на характерних для клієнта особливостях мислення, емоціях та почуттях, вчинках і поведінці.

3. Техніки прояснення, головним чином – інтерпретація, наприклад для активізації захисних механізмів.

Провідною ознакою класифікації різновидів соціального консультування є цільова настанова клієнта, у відповідності до якої виділяють:

1) *рефлексійне консультування* - співпрацю клієнта і соціального працівника щодо осмислення життєвої ситуації, її аналіз, пошук пріоритетів, можливостей змін та розвитку;

2) *проективне консультування* – пошук, побудову можливої програми (проекту) перетворення ситуації, її гармонізації та покращення;

3) *технологічне консультування*, що передбачає пошук оптимальної послідовності дій для розв'язання конкретної проблеми, консультація набуває характеру рекомендацій;

4) *прогностичне консультування*, яке являє собою побудову ідеальної моделі можливого стану конкретної ситуації за умови збереження чи відсутності яких-небудь тенденцій.

Ефективність реалізації соціального консультування залежить, перш за все, від дотримання послідовності *етапів консультування*, кожен з яких спрямований на розв'язання визначених завдань:

- аналізу проблеми, завдання якого змусити клієнта поглянути на себе «з боку»;
- постановки проблеми (аксіогенез – відбувається безпосередній вплив на систему цінностей клієнта з метою їх зміни);
- формулювання нових цілей;
- вироблення рішень;
- реалізація рішень.

У практиці соціального консультування використовуються різні форми та способи діяльності, зокрема: монолог клієнта та його подальший аналіз; діалог, вільна бесіда клієнта і консультанта; відповіді консультанта на прямі питання клієнта; тестування; тренінги і т. д.

Незалежно від того, яку форму роботи чи вид консультування було обрано, діяльність консультанта повинна ґрунтуватися на таких принципах:

- принципі аналізу підтексту, тобто вміння консультанта «читати поміж рядків»;
- принципі відмови від конкретних рекомендацій, а саме виключення нав'язування зразків поведінки;
- принципі системності;
- принципі поваги до особистості клієнта;
- принципі компетентності та професіоналізму;
- принципі довіри та співпраці;
- принципі конфіденційності;
- принципі результативності.

У соціальному консультуванні як технології соціальної роботи, окрім конкретного консультування, використовується також програмне консультування, яке визначається як двосторонній процес розв'язання проблеми, під час якого консультант допомагає установі чи організації проаналізувати і поліпшити діяльність щодо надання клієнтам необхідних соціальних послуг. Наприклад, соціальний працівник-консультант, обговорюючи з персоналом денного дитячого центру проблему взаємодії з батьками, основну увагу приділив необхідним змінам, які б спонукали батьків відіграти більш конструктивну роль у справах центру. Інший вид програмної консультації потребує зосередження уваги на організаційних питаннях, проблемах адміністративного характеру, труднощах у стосунках між співробітниками чи несприятливому соціально-емоційному кліматі в цілому. На практиці трапляється і третій тип соціального

консультування, який є синтезом конкретного і програмного консультування.

Оволодіння технологіями дозволяє соціальному працівнику оптимізувати свою професійну діяльність, підвищити рівень професійної майстерності. У цьому випадку до величезного арсеналу методів, прийомів і способів діяльності він підходить з позиції необхідності й достатності, зберігаючи почуття міри, порядку і зв'язку

Характер технології, що використовується соціальним працівником, задається проблемною ситуацією, віковими та індивідуальними особливостями особистості чи групи людей, з якими працює соціальний працівник, рівнем соціальної адаптації, предметом і сферою впливу, можливостями самого спеціаліста й іншими параметрами. Мета діяльності підпорядковує собі і визначає вид технології. Соціальний працівник, що вміє виділяти проблеми особистості, ставити цілі роботи з нею, є добрим стратегом. Втілити стратегію соціальної роботи йому допомагає професійна підготовка, володіння різними технологіями, повага та доброзичливість до інших людей.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Визначте сутність та особливості впровадження соціальних технологій.
2. У чому полягають сутнісні відмінності між поняттями «соціальна технологія» і «технологія соціальної роботи»?
3. Схарактеризуйте особливості технологічного процесу соціальної роботи.
4. Які ознаки класифікації соціальних технологій Вам відомі?
5. Схарактеризуйте стадії та принципи проведення соціальної діагностики.
6. Визначте специфіку використання технологій соціальної профілактики.
7. Опишіть різновиди та принципові засади організації соціальної реабілітації.
8. У чому полягає сутнісна відмінність між технологіями соціального патронажу та соціального забезпечення?
9. Схарактеризуйте види соціальної терапії.
10. Здійсніть порівняльний аналіз різновидів соціального консультування.

Література

1. Мартыненко А.В. Теория и практика медико-социальной работы: учеб. пособие / А.В. Мартыненко. – М.: Гардарики, 2007. – 159 с.
2. Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища : методичні рекомендації / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 91 с.
3. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 254 с.
4. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / авт. кол.: О.П. Абухажар, Н.М. Акімова, В.В. Білецька та ін. ; упор.: В.Г. Панок, Ю.А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – 497 с.
5. Соціальна робота: Підручник / В.А. Поліщук, О.П. Бартош-Пічкара, Н.М. Горішна, Г.В. Лещук, О.Ю. Пришляк / За ред. Н.Г. Ничкало. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Забруч», 2010. – 330 с.

Розділ 15

Психологічна корекція поведінки, що відхиляється

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Мета і завдання поведінкової корекції.*
- *Принципи корекції девіацій.*
- *Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення.*
- *Етапи та форми організації корекційної роботи.*
- *Методи психологічної корекції девіантної поведінки.*

15.1. Мета і завдання поведінкової корекції

Діалектичне розуміння взаємозв'язку особистості та її соціального середовища передбачає необхідність визнання активності самої особистості, її відносної самостійності. Ефективність впливу з боку соціального середовища суттєво залежить від того, наскільки ті чи інші впливи відповідають внутрішньому суб'єктивному світу особистості, яким чином вони будуть заломлюватися, трансформуватися відповідно до цих внутрішніх умов. Врахування взаємозв'язку різних рівнів соціальної детермінації поведінки особистості дозволяє конкретизувати роль соціального оточення і на цій основі розробити конкретні рекомендації щодо підвищення ефективності впливу на процес соціалізації та становлення особистості.

Поведінкова корекція визнана однією з найбільш адекватних та ефективних форм психологічного впливу на особистість з девіантною поведінкою. Поведінковий підхід характеризується концептуальною чіткістю, короткостроковістю, широким спектром можливостей, наочністю результатів та відносною простотою методів, що використовуються у ході здійснення корекції. Окрім того, цей підхід безпосередньо спрямований на поведінкові зміни і має яскраво виражений практичний характер.

Корекція девіантної поведінки являє собою соціально-педагогічний і психологічний комплекс взаємопов'язаних, взаємообумовлених операцій й процедур, спрямованих на регуляцію мотивації, ціннісних орієнтацій, настанов і поведінки особистості, а через неї - на систему різних внутрішніх спонук, що регулюють і корегують особистісні якості, визначають ставлення до соціальних дій та вчинків.

Корекція може розглядатися як частина навчально-виховного процесу, так і самостійне цілісне психолого-педагогічне явище, спрямоване на зміни особистості. У межах єдиного педагогічного процесу корекція виступає як сукупність корекційно-виховної та корекційно-розвиваючої діяльності.

Основна мета психологічної корекції девіантної поведінки особистості полягає у досягненні позитивних поведінкових змін у зазначених напрямках.

Щодо завдань корекційної роботи, то можна виділити загальні, конкретні й специфічні:

загальні завдання:

- формування у підлітків навичок визначення кола позитивних й негативних чинників;

- формування позитивної самооцінки, почуття власної гідності, ставлення до себе як до незалежної, самостійної особистості;

- формування ціннісного і одночасно відповідального ставлення до самого себе;

- тренування навичок прийняття відповідальних рішень, відстоювання переконань та позицій;

- накопичення знань про фактори і ситуації ризику, правила безпечної адаптивної поведінки, прийоми виходу з ситуації ризику, зокрема, за умови здійснення зовнішнього тиску;

- закріплення навичок конструктивного, змістового, ефективного спілкування з різними представниками соціального оточення;

- формування адекватних уявлень про почуття, емоції, настрої, їх вплив на поведінку; розвиток умінь керування почуттями, подолання стресу;

- формування ціннісного ставлення до свого здоров'я; розвиток умінь адекватної регуляції свого стану та самопочуття;

конкретні й специфічні завдання:

- усунення дефіциту у поведінкових репертуарах;

- посилення адаптивної поведінки;

- розвиток ефективних соціальних навичок;

- формування навичок саморегулювання;

- усунення почуття внутрішньої тривоги;

- досягнення адекватного сексуального функціонування тощо.

С. Немченко визначає такі психолого-педагогічні завдання корекційної роботи з девіантними підлітками:

1) *в інтелектуальній сфері* - формування у підлітка моральних

ідеалів, принципів та норм поведінки (гуманність, солідарність, уявлення про суспільні обов'язки, любов, справедливість, самокритичність, чесність, відповідальності за себе);

2) у *мотиваційній сфері* - формування правомірності та визначеності ставлення до моральних норм; співвідношення суспільних та особистих інтересів; прагнення досягти ідеалів; правдивості; моральних установок; мети та сенсу життя; адекватного ставлення до своїх обов'язків; потреби у встановленні контактів з іншими;

3) у *емоційній сфері* - формування характеру моральних переживань, пов'язаних з нормами чи відхиленнями від них та ідеалів (співчуття, довіри, вдячності, здатності розуміти іншого, сорому тощо);

4) у *вольовій сфері* - формування морально-вольових потягів до реалізації моральних вчинків;

5) у *предметно-практичній сфері* - розвиток здатності здійснювати моральні вчинки, проявляти сумлінне ставлення до дійсності; вміння оцінювати поведінку інших у відповідності до чинних соціальних норм;

6) у *сфері саморегулювання* - формування свідомого морального обґрунтування вибору, а саме: сумління, самооцінки, самокритичності, вміння співвідносити власну поведінку з поведінкою інших, добропорядності, самоконтролю.

15.2. Принципи та умови ефективності корекції девіацій

З'ясовуючи особливості організації корекційної роботи, С. Кулаков, В. Мейер, Е. Чессер, Р. Нельсон-Джоунс, Б. Карвасарський дійшли висновку, що *провідними принципами корекції девіантної поведінки є*: об'єктивність, поведінкова оцінка, системність та співробітництво, орієнтація на позитив, соціальна адекватність виховання, індивідуалізація виховання, соціальне загартування, єдність діагностики та корекції, нормативність розвитку, системність розвитку психічної діяльності, діяльнісний принцип корекції, морально-гуманістична спрямованість, розуміння та емпатія, прагматизм психолого-педагогічного впливу.

Уточнюючи ці загальні принципи, С. Немченко пропонує такі провідні засади організації корекційної роботи з девіантними підлітками, як:

- принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань;

- єдність діагностики, корекції та розвитку;
- єдність вікового, психологічного та індивідуального розвитку;
- принцип корекції «зверху-вниз» (створення зони найближчого розвитку) та «знизу-вверх» (тренування вже наявних здібностей);
- діяльнісний принцип реалізації корекції;
- гуманістична спрямованість психолого-педагогічної допомоги;
- розуміння та співчуття;
- прагматизм й своєчасність психолого-педагогічної підтримки;
- принцип поступового ускладнення;
- врахування об'єму та ступеню розмаїття матеріалу.

Ю. Клейберг, оцінюючи результативність корекційних програм, виділяє наступні соціально-педагогічні умови ефективної корекції девіантної поведінки підлітків:

- 1) органічне включення корегування у життєдіяльність колективу підлітків;
- 2) відповідність корегування особливостям вікових типів спілкування підлітків;
- 3) збагачення та ускладнення способів реалізації життєдіяльності підлітків;
- 4) емоційність стиля життя і як наслідок - емоційне залучення кожного підлітка до діяльності соціальної групи;
- 5) визначений стиль взаємовідносин у соціальній групі, що характеризується демократичністю, зацікавленістю і т. д.

С. Немченко вважає, що серед умов, які забезпечують ефективну реалізацію корекційної роботи, слід виділити: взаємозв'язок програмного забезпечення корекційної діяльності та індивідуальної корекційної роботи з конкретними дітьми; спрямування корекційного процесу не лише на зміни мотивів, цінностей, стереотипів поведінки, що склалися у підлітка-девіант, а й на формування нових функціональних поведінкових стратегій.

15.3. Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення

Функціональне призначення процесу корекції особистості девіантна, полягає у наступному:

- виховання - відтворення позитивних якостей підлітка;
- компенсація - формування прагнень компенсувати той чи інший

соціальний недолік діяльності у сфері, що дозволить підлітку реалізувати свої можливості, здібності, потребу у самореалізації;

- стимулювання - активізація позитивної соціально корисної предметно-практичної діяльності підлітка;

- корегування - виправлення негативних якостей особистості й використання різноманітних прийомів, спрямованих на корегування мотивації, ціннісних орієнтацій, настанов, поведінки;

- регулювання - спосіб впливу на соціальні групи чи їх представників з метою зміни ступеню участі останніх у внутрішньо групових процесах і груповій діяльності в цілому.

А. Осіпов, визначаючи функції психокорекції, систематизував *різновиди корекційної роботи* й визначив такі групи корекції:

- за змістом - корекція пізнавальної сфери, корекція особистості, корекція афективно-вольової сфери, корекція поведінкових актів, корекція міжособистісних відносин;

- за формою роботи - індивідуальна, групова та змішана (індивідуально-групова);

- за наявністю програми - програмована, імпровізована;

- за тривалістю проведення - швидкоплинна (від декількох хвилин до декількох годин), швидка або коротка (від декількох годин до декількох днів), тривала (декілька місяців), довготривала (рік і більше);

- за характером управління процесу корегування - директивна, недирективна;

- за масштабом розв'язуваних завдань - загальна (заходи загального характеру), часткова (набір психологічних, педагогічних впливів, адаптованих для дітей одного віку), спеціальна (комплекс методик, спрямованих на корекцію конкретної форми девіантної поведінки, що виявляються у дітей одного віку).

15.4. Етапи та форми організації корекційної роботи

Організація та реалізація корекційної роботи серед підлітків «групи ризику» передбачає наступні *етапи*:

1) формулювання соціально-педагогічної та психологічної проблеми;

2) висунення гіпотез щодо причин появи девіацій у поведінці підлітка;

3) діагностика - збір інформації про визначений перелік проблем

конкретного суб'єкта у їх взаємозв'язку, взаємозалежності та ієрархії;

4) добір і використання методів, методик та технологій корекційної роботи;

5) розробка програми проведення корекції;

б) проведення безпосередньо корекційної роботи;

7) контроль за ходом проведення та оцінка ефективності програми.

У сучасній педагогіці виділяють декілька *форм організації корекції девіантної поведінки*:

- комплексні консультування спеціалістів на основі даних соціально-психологічної, психолого-педагогічної діагностики як окремих підлітків, так і класного колективу в цілому, а також батьків;

- здоровлення психосоціального середовища дитини;

- просвітницька діяльність з питань навчання та виховання, статевої специфіки, соматичного та психологічного розвитку підлітків, наряду на підвищення рівня комплексної взаємодії «дитина-дорослий»;

- попередження психологічних перевантажень у процесі навчання, що негативно впливає на психіку підлітка;

- проведення спеціального загартування підлітків з метою підготовки їх до стресових ситуацій, навчання їх раціональним засобам зняття психоемоційних перевантажень у проблемних ситуаціях;

- психолого-педагогічне вивчення дитини протягом всього періоду навчання у школі, своєчасне виявлення нервово-психічних та психосоматичних порушень;

- спільні семінари для учнів та їх батьків, присвячені проблемам девіантної поведінки;

- психолого-педагогічні практикуми для дітей та їх батьків з питань відхилень у поведінці, причин, шляхів подолання та засобів корекції;

- санітарно-просвітницька форма роботи;

- психогігієнічна та психопрофілактична форми роботи;

- організаційно-управлінська форма роботи.

Регуляція і корекція здійснюються на основі мобілізації зусиль з метою успішного їх виконання. Істотну роль у цих процесах відіграють вольові якості особистості, оскільки саме вони дозволяють мобілізувати внутрішню енергію, проявити активність. Завдяки волі корекція особистісних якостей, вчинків, діяльності набуває характеру самостійності, стає самокорекцією. Вона передбачає прийняття індивідом мети, врахування умов діяльності, її програмування, оцінку результатів та безпосередньо корекцію.

15.5. Методи психологічної корекції девіантної поведінки

Окрім зазначених вище загальних умов, що визначають ефективність реалізації корекційної роботи, безумовно, досить важливим моментом є добір методів, методик та технологій корекції девіантної поведінки особистості.

А. Гонєєв виділяє чотири групи методів, спрямованих на виправлення поведінкових відхилень особистості:

- методи руйнування негативного типу характеру (метод «вибуху» та метод реконструкції характеру);

- методи перебудови мотиваційної сфери та самосвідомості (метод об'єктивного переосмислення переваг та недоліків, метод переорієнтації самосвідомості, метод переконання, метод прогнозування негативної поведінки);

- методи перебудови життєвого досвіду (метод обмеження, метод перевиховання, метод переключення, метод регламентації образу життя);

- методи попередження негативного та позитивного стимулювання поведінки (метод позитивної перспективи, метод покарання та заохочення, метод змагання).

В. Кащенко розрізняє дві групи методів корекційної роботи:

1) *педагогічні*:

- методи суспільного впливу (корекція активно-вольових дефектів, корекція страхів, метод ігнорування, метод культури здорового сміху, корекція нав'язливих думок і дій, корекція злидарства, самокорекція);

- спеціальні або частково педагогічні методи (корекція недоліків поведінки, корекція нервового характеру та ін.);

- метод корекції через активну діяльність, переважно фізичну працю;

- метод корекції шляхом раціональної організації дитячого колективу;

2) *психотерапевтичні*:

- навіювання та самонавіювання;

- гіпноз;

- метод утримання;

- психоаналіз.

О. Змановська виділяє шість основних груп методів корекції девіацій у поведінці особистості:

- стимулювання мотивації змін поведінки;

- корекція емоційних порушень; методи саморегуляції;
- методи когнітивного переконструювання;
- методи гасіння небажаної поведінки;
- методи формування позитивної поведінки.

С. Немченко пропонує доповнити класифікацію зазначених вище методів суто педагогічними:

- *метод дилем* - вихованець ставиться в умови вільного морального вибору за наявності кількох варіантів поведінки, це сприяє формуванню у нього знань про моральну норму - таких знань, які емоційно переживаються, набувають особистісної значущості;

- *метод інтимного спілкування* - залучення вихованця до суспільних цінностей під час особистісного спілкування;

- *метод співпереживання* - формування у вихованця умінь вирізняти емоції, які переживають інші люди, приймати чужу позицію;

- *метод аналізу вчинку* - навчання вихованця сприймати й аналізувати результати власних і чужих вчинків, що допомагає усвідомлювати моральні норми, сприяє формуванню здатності передбачати результати й позитивно позначається як на виробленні навичок поведінки, так і на подоланні миттєвих прагнень, станів, бажань.

Дослідники відмічають, що поєднання індивідуального і колективного, педагогічного і психологічного впливу, із застосуванням різних форм, видів і методів діяльності у корекційно-педагогічній та психологічній роботі з девіантними підлітками, дозволить зробити процес подолання недоліків у розвитку особистості та девіацій у поведінці підлітків реальним, дієвим, а завдання по формуванню позитивних якостей особистостей підлітків цілком здійснюваними. Особлива роль у психокорекційній роботі з підлітками-девіантами відводиться родині. Результативність корекції спілкування у сім'ях підлітків-девіантів залежить від вдалого поєднання як прямого (психологічна просвіта батьків), так і опосередкованого (робота з підлітками, організація спільної діяльності, спілкування батьків і дітей у межах сім'ї, школи) впливу на сім'ю.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. Визначте мету і принципи проведення поведінкової корекції девіацій.

2. Сформулюйте основну мету психологічної корекції девіантної

поведінки особистості?

3. Які психолого-педагогічні завдання корекційної роботи з девіантними підлітками виділяють у інтелектуальній, мотиваційній, емоційній, вольовій предметно-практичній сферах та сфері саморегулювання?

4. У чому полягають основні принципи поведінкової психології?

5. Схарактеризуйте відомі Вам форми та методи корекційної роботи.

6. Як оцінити результативність корекційних програм?

7. Визначте особливості різних видів психокорекції.

Література

1. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посіб [Електронний ресурс]. / Авт. кол. ; упор. Ю.А. Луценко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. – 129 с.

2. Карпинский К.В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности: Монография / К.В. Карпинский; Под. ред. Т.К. Комаровой. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 139 с.

3. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Смирнов С.Д. Подростки групп риска. – СПб: Питер, 2004. – 336 с.

4. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, деліквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О.П. Абухажар, Н.М. Акімова, В.В. Білецька та ін.; упор.: В.Г. Панок, Ю.А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – 497 с.

5. Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов / И. А. Фурманов, Н. В. Фурманова. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 319 с.

Розділ 16

Стимулювання позитивної мотивації підлітків

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації підлітків.*
- *Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці.*
- *Принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків.*
- *Прийоми стимулювання позитивної мотивації.*

16.1. Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації підлітків

Мотив - це матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого є змістом діяльності кожної людини. Він виявляється у суб'єкта у вигляді специфічних переживань, що характеризуються або позитивними емоціями від очікування досягнення даного предмету, або негативними, що пов'язані переважно з неповнотою психологічного стану.

Мотивація - спонука до дії, динамічний процес фізіологічного та психологічного плану керування поведінкою людини, що визначає її спрямування, організованість, активність і стійкість.

За визначенням С. Занюка, мотивація - це сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості; це всі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, які визначають поведінку людини. Відомо, що на поведінку індивіда впливають різні сили, які можуть бути як внутрішніми так і зовнішніми. До внутрішніх мотиваційних сил відносяться фізіологічні процеси, що відбуваються у організмі людини і пов'язані з його органічними потребами, а також психологічні властивості, стани, процеси людини та їх динаміка. До зовнішніх мотиваційних сил можна віднести обставини, ситуації, різного роду зовнішні впливи, які так само впливають на поведінку особи.

Як правило, задля пояснення (а часто і для самовиправдання) своїх дій індивід покладається на соціально бажані й соціально корисні мотиви. Звісно, що людина не скаже, що у своїх діях вона керувалася антисоціальними мотивами і прагненнями, а намагатиметься привести свої мотиви у відповідність із соціальними нормами. Коли людину

запитати, що її спонукало до діяльності, то вона може навести різні причини (пояснення). Але пояснення, які наводить індивід, як правило є не справжніми мотивами, а лише мотивуванням.

Мотивування свідомо або несвідомо використовується суб'єктом для приховування справжніх мотивів його поведінки. У процес мотивування часто втручаються механізми психологічного захисту (адже людина у поясненні вчинків схильна захищати своє «Его», виправдовуватись перед іншими і перед собою, прагнучи зберегти своє «Я» й привести свою діяльність у відповідність із соціальними і внутрішньо особистісними нормами).

Мотивування, як механізм психологічного захисту, допомагає особистості тимчасово уникнути зниження її самооцінки і сприяє захистові позитивного образу «Я». Визнання людиною справжніх мотивів діяльності, які часто є соціально небажаними, було б болісним для неї, становило б загрозу для її «Я», саме тому і вступають у дію механізми психологічного захисту особистості. Чим більше втручаються механізми психологічного захисту, тим істотніша відмінність між справжніми (чинними) мотивами і тими причинами поведінки, які людина наводить як мотивування. Як правило, мотивування лише частково збігається зі справжніми (реально чинними) мотивами діяльності. Більшість людей не здатні усвідомити і чесно визнати всі мотиви, що спонукали їх до діяльності.

У психології розрізняють декілька *видів мотивації*:

- ◆ *зовнішня* або *екстринсивна*, що не пов'язана зі змістом діяльності і обумовлена зовнішніми по відношенню до суб'єкта обставинами;
- ◆ *внутрішня* або *інтринсивна*, що пов'язана зі змістом самої діяльності;
- ◆ *позитивна*, що заснована на позитивних стимулах: публічне схвалення, похвала, винагорода і т. ін.;
- ◆ *негативна*, що заснована на негативних стимулах, таких як: осуд, зневага, зауваження, злі жарти і т. д.;
- ◆ *стійка*, що визначена потребами людини і не вимагає підкріплення;
- ◆ *нестійка*, що вимагає додаткового підкріплення;
- ◆ *індивідуальна*, що спрямована на підтримку гомеостазу: задоволення бажання їсти, уникнення болю, прагнення до температурного оптимуму тощо;
- ◆ *групова*, тобто піклування про нащадків, отримання соціального статусу, підтримка структури суспільства і т. д.;

♦ *пізнавальна*, зокрема, дослідницька, ігрова діяльність і т. ін.

Інтенсивний розвиток свідомості у підлітковому віці, що виявляється у формуванні особистісної рефлексії, самооцінки, критичності, виникнення потреби у новій інформації, особливо соціально-психологічної, нерідко породжує сумніви у набутому досвіді, оцінці поведінки дорослих, а також формують проблемну світоглядну ситуацію, яка вимагає перегляду цінностей, розв'язання світоглядних завдань. Однак через обмеженість досвіду, знань, здібностей підлітки не можуть їх розв'язати. За такої ситуації особливо цінними є порада, допомога, співучасть дорослих, передусім, вчителя, увага якого повинна бути спрямована на формування світогляду дитини як основи її переконань - усвідомлених потреб, які спонукають діяти відповідно до ціннісних орієнтацій.

Підлітковий вік є дуже сприятливим для розвитку моральної свідомості та самосвідомості, які створюють можливості для регуляції поведінки дитини. Однак реальна поведінка ще не цілком регламентується підлітками. Оволодіння ними своєю поведінкою пов'язане з такими труднощами, як невміння стійко керуватися певною метою, систематично здійснювати самоконтроль, а також із притаманними дітям навіюваністю, імпульсивністю. Цей віковий період характеризується нерівномірним розвитком когнітивного й емоційного компонентів переконань, недостатнім взаємозв'язком і узгодженістю між ними, що негативно впливає на поведінку. Тому необхідно дбати про розвиток кожного компонента переконань, зміцнення їх органічної єдності.

Важливим показником розвитку мотиваційної сфери підлітка є їхні інтереси - форма вияву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і сприяє ознайомленню з новими фактами дійсності. Саме у сфері інтересів виявляються спрямованість, інтелектуальна та емоційна активність особистості.

16.2. Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці

У підлітковому віці чітко простежуються такі етапи розвитку інтересів:

1. *Поява нових захоплень*. Цей етап триває майже 2 роки, для нього характерні сумніви, зіткнення соціально-психологічних настанов, розвіювання авторитетів. Поява нових захоплень супроводжується

згортанням і відмиранням існуючої системи інтересів, формуванням перших переживань, пов'язаних зі статевим дозріванням. Поєднання цих двох складових, на думку Л. Виготського, нерідко зумовлює загальне зниження, а іноді навіть і цілковиту відсутність інтересів. Ця деструктивна тенденція свідчить про остаточний відхід підлітка від дитинства. Для цієї фази характерні також песимізм, розрив встановлених раніше зв'язків між дітьми, у тому числі і дружніх, бажання побути наодинці, різка зміна ставлення до інших людей, ігнорування правил суспільної поведінки.

2. *Становлення нових інтересів.* Спершу їх чисельність може бути достатньо великою, а зміст - найрізноманітнішим. Поступово шляхом диференціації окреслюється та закріплюється головний інтерес. Романтичні прагнення поступаються місцем реалістичному, прагматичному вибору одного, найстійкішого інтересу, здебільшого безпосередньо пов'язаного з основною лінією життя підлітка, який і визначає спрямованість його особистості. На цьому етапі відбувається розширення і зміцнення суспільних зв'язків, що істотно залежить від матеріальних умов життя підлітка, конкретного соціального оточення. За несприятливих умов процес розвитку суспільних зв'язків є нетривалим, а коло інтересів підлітка - обмеженим.

Говорячи про формування мотиваційної сфери підлітків, слід зазначити, що саме у цьому віці інтенсивно відбувається переоцінка цінностей щодо преференцій у спілкуванні та виборі авторитетів: авторитетність батьків і вчителів дещо поступається місцем перед авторитетністю референтного кола ровесників і цікавих юнаків-лідерів. У такій товариській взаємодії підлітки вбачають реальну можливість реалізації особистісного потенціалу дорослості як вікового психологічного новоутворення і випробувань на дружбу, лідерство, особисту привабливість, творче самовиявлення. З дорослішанням підліток усе частіше і послідовніше виявляє просоціальну та індивідуально-суспільну мотивацію діяльності, що супроводжується ослабленням групової мотивації.

На першій стадії підліткового періоду мотивування вчинків і діяльності є відтворювальним. Підлітки прямо наслідують ровесників і старших. Це означає, що мотивація власних вчинків є поверховою та ситуативною. З настанням другої стадії у підлітків загострюється й активно розвивається інтерес до своєї особистості. Вони прагнуть утвердитися у групі ровесників, небайдужі до оцінок їхньої особистості значущими іншими, очікують, що ці оцінки будуть тотожними їх

самооцінкам. Значно диференційованішою є їхня мотивація вчинків. На третій стадії головне значення має саморегуляція поведінки як складова частина самовиховання, а мотивація вчинків постає як регулятор поведінки і діяльності особистості. Підлітки намагаються вже аргументувати свої вчинки, передбачати наслідки прийнятих рішень, що свідчить про цілісніше і глибше усвідомлення процесу мотивації і структури мотиву, а також про участь у формуванні мотиву блоку «внутрішнього фільтра» - своєрідної внутрішньої позиції. Це знижує імпульсивність дій і вчинків, особливо старших підлітків.

Утвердження підлітком своєї дорослості у родинному оточенні надає спілкуванню певних особливостей, спричинених тим, що для батьків підлітки ще залишаються досить складними дітьми через свої вікові властивості, такими, що потребують посиленого нагляду. Отже, мотивація спілкування на побутовому рівні може набувати напруженого характеру, оскільки її змістом стають заборони, поради, побажання, рекомендації. Для підлітків таке спілкування дещо обтяжливе і сприймається як «вторгнення» в їхню дорослість і самоствердження.

Мрії та фантазії насичують ідеальні мотиви і утворюють ідеальний образ світу, який в окремих сферах життя є реальним. А саме, ідеальний рівень загальножиттєвої мотивації перевищує реальні шкали потреб у побутовому життєзабезпеченні. У ідеалі хотілося б бути і більш суспільно корисним, і соціально значущим, тоді як реально цей мотив нижче середнього рівня і є виявом буденності тих реальних видів діяльності, до яких зазвичай залучають дітей у сім'ях.

Суперечливість і напруженість мотивації підлітків у загальножиттєвому плані поступається більш врівноваженим співвідношенням різних мотивів, що пов'язуються з учбовою діяльністю та шкільним життям. У невисокій мотивації особистої навчальної активності і високій мотивації підтримки в учбовій діяльності виявляється незрілість «дорослості» підлітків і виправдання батьківського, педагогічного опікування ними, хоча суб'єктивно воно сприймається дітьми як дещо обтяжливе. Натомість шкільне життя з його колективними формами спілкування, позашкільними, суспільно-корисними, творчими видами діяльності задовольняють їх вікові потреби у пізнанні, інтересах, різних виявах самоствердження. Це засвідчують високі шкали реальних та ідеальних мотивів соціального статусу в учнівському середовищі, які перевищують ці мотиви у побутовій життєдіяльності.

Узагальнюючи, слід зауважити, що підлітки на суб'єктивному,

мотиваційному рівні сприймають шкільне життя з усіма його складовими (учіння, суспільна діяльність, спілкування, розвиток творчості) як сприятливе середовище для особистісного самоствердження.

Можна також відзначити, що мотиваційна сфера підлітків (як підґрунтя формування життєвих домагань, завдань) досить адекватно розвинута, зважаючи на наявність диференціації реальних та ідеальних мотивів, за рівнями яких прогнозується стан мотиваційної напруги особистості. Якщо рівень реальних мотивів перевищує ідеальні, то це свідчить про суб'єктивний стан перенасиченості певними видами завдань. У випадку перевищення ідеальних мотивів над реальними можна вбачати наявність внутрішнього ресурсу бачення перспективи для вирішення життєвих завдань.

Підлітки комфортніше почуваються за умов включеності у різні види діяльності і здатні виявляти наполегливість, підвищувати свій соціальний статус й урізноманітнювати коло спілкування. Проте їх активність має імпульсивний характер за недостатньої схильності до рефлексії, визнання помилок і протидії зовнішній корекції.

Аналіз складових системи цілеспрямування у підлітків як підґрунтя формування рівня життєвих завдань свідчить, що вони здатні визначати загальні цілі, мають потребу у досягненні і досить високий потенціал недостатньо керованої активності. Це ставить під сумнів реалістичність вибору життєвих завдань та успішність їх досягнення.

16.3. Принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків

Методологічною основою формування позитивної мотивації у підлітка є гуманістичний підхід, сутність якого полягає у створенні сприятливої ситуації для його готовності до сприйняття й адекватного реагування на виховні дії соціального середовища. Рівень цієї готовності характеризується здатністю підлітків перетворювати зовнішні вимоги на внутрішні спонуки, мотиви поведінки з пробудженням їх самосвідомості і відповідальності за власну культуру.

Базовими принципами формування позитивної мотивації підростаючого покоління є:

1) *принцип науковості і доступності знань*, адаптація відповідних наукових знань для всіх ланок освіти з урахуванням особливостей різних вікових категорій, тісний взаємозв'язок науки про здоров'я з

практичним досвідом;

2) *принцип системності і наскрізності* означає, що процес формування здоров'я підлітка, природних та соціальних умов його збереження і зміцнення організується як системний педагогічний процес у логічному зв'язку всіх його етапів; спрямовується на гармонійний і різнобічний розвиток особистості;

3) *принцип безперервності та практичної цілеспрямованості* передбачає наступність у реалізації напрямів та етапів цієї роботи на різних освітніх рівнях; охоплює всі сфери життєдіяльності дітей й учнівської молоді; здійснюється у різних соціальних інститутах, у навчальній та позакласній виховній роботі;

4) *принцип інтегративності* передбачає синтез теоретичних, емпіричних і практичних знань у цілісній картині про здоров'я й здоровий спосіб життя;

5) *принцип відкритості* передбачає систематичне поповнення, оновлення, вдосконалення знань про здоровий спосіб життя;

6) *принцип плюралізму* уможливорює варіативність авторських проєктів, планів і програм на основі інваріантного рівня знань для різних інтересів та нахилів усіх без виключення об'єктів навчально-виховного процесу;

7) *принцип превентивності* означає, що виховні впливи держави, всіх виховних інститутів на основі врахування інтересів особистості та суспільства спрямовуються на профілактику негативних проявів поведінки дітей та учнівської молоді, на допомогу їм та їх захист, вироблення навичок неприйняття негативних впливів соціального оточення;

8) *принцип гуманізму* передбачає орієнтацію на підростаючу особистість як вищу цінність, врахування її вікових та індивідуальних особливостей, задоволення фундаментальних потреб виконавця (у розумінні, пізнанні, прийнятті, справедливому ставленні); вироблення індивідуальної програми особистісного розвитку; стимулювання свідомого ставлення до своєї поведінки, життєдіяльності;

9) *принцип цілеспрямованості*, який стверджує, що спрямованість на досягнення основної мети - це підвищення ефективності функціонування власного організму і свідомого позитивного ставлення до нього.

Критеріями формування позитивної мотивації у підлітків є:

♦ на рівні фізичного здоров'я: прагнення до фізичної досконалості, ставлення до власного здоров'я як до найвищої соціальної цінності,

фізична розвиненість, загальна фізична працездатність, загартованість організму, дотримання раціонального режиму дня, виконання вимог особистої гігієни, правильне харчування;

♦ на рівні психічного здоров'я (психологічного комфорту): відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів, наявність саморегуляції, адекватна самооцінка, відсутність акцентуацій характеру та шкідливих звичок;

♦ на рівні духовного здоров'я: узгодженість загальнолюдських, національних, моральних і духовних цінностей, наявність позитивного ідеалу, працелюбність, відчуття прекрасного;

♦ на рівні соціального здоров'я і соціального благополуччя: сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціально орієнтована комунікативність, доброзичливість у ставленні до інших людей, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання, соціальна компетентність.

16.4. Прийоми стимулювання позитивної мотивації

Стимулювання мотивації змін поведінки є провідним завданням соціально-психологічного впливу на особистість. Робота з мотивацією девіантного підлітка наскільки складна, що деякі спеціалісти в якості основної умови для проведення ефективної поведінкової терапії розглядають саме сформоване у дитини бажання до зміни себе й свого життя.

Серед прийомів стимулювання позитивної мотивації доволі розповсюдженими є наступні:

❖ *Методика конфронтації клієнта* являє собою прийом, у ході реалізації якого психотерапевт, за допомогою спрямованої «атаки», звертає увагу на відмову клієнта взяти на себе відповідальність за результат консультативної роботи. Така поведінка клієнта виявляється у перебільшенні, частих скаргах, неправомірних узагальненнях, помилки загального характеру, яких припускається клієнт, маскуються як ірраціональні. Основне завдання психотерапевта спрямувати клієнта, який дійсно потребує допомоги, на усвідомлення свого бажання змінитися (Що поганого у Вашій поведінці? Кому і як Ви нанесли шкоду своїми діями? Яку плату Ви готові заплатити, що позбутися цієї негативної поведінки? Навіщо Вам це потрібно? і т. д.).

❖ *Оцінка негативних наслідків девіантної поведінки*

використовується для відкритого виходу почуттів, зокрема, провини, сорому, болю, огиди, злості, безсилля, відчаю, коли у ході проведення консультації під час детальної розповіді клієнт виявляє захисні реакції і не здатен самотійно оцінити негативні наслідки своїх девіантних дій, що завдали шкоди його друзям, знайомим, рідним.

❖ *Проектування майбутнього* передбачає детальне описання свого майбутнього за умови збереження девіантної поведінки та без неї. Психотерапевт, спрямовуючи думки клієнта, допомагає конструювати образи, виражати свої переживання з цього приводу. Якщо уявлення про майбутнє без девіацій викликають позитивні емоції, раціонально перейти до складання плану дій щодо його досягнення.

❖ *Укладання терапевтичного договору* передбачає локалізацію проблеми, формулювання її у зрозумілих для пацієнта термінах, домовленість про кризову орієнтацію терапії і строкові терміни консультування, розподіл відповідальності за результати спільної діяльності з визнанням за клієнтом можливості самотійно контролювати свої девіантні тенденції і відповідати за прийняття рішень та їх виконання. Обговорюється також посередництво психотерапевта у контактах з іншими людьми: близькими, друзями, офіційними особами.

❖ *Групове консультування* дозволяє здійснювати вплив на девіантна через потенціал сім'ї чи референтної групи. Цей метод має ряд переваг як спосіб, що дозволяє людині змінити свої позиції, погляди, судження, почуття, вчинки стосовно себе самої та інших. З одного боку, клієнт має можливість оцінити свій стиль відносин з іншими членами групи й отримати більш ефективні соціальні навички, з іншого - члени групи мають змогу здійснювати обговорення свого сприйняття один одного і отримувати цінний зворотній зв'язок. Консультаційна група відтворює звичний для учасників групи світ, що характеризується атмосферою взаємного порозуміння, підтримки, а це, у свою чергу, підсилює готовність членів групи досліджувати та розв'язувати проблеми, з якими вони прийшли у групу. У процесі експериментування з альтернативними формами поведінки, члени групи отримують підтримку і допомогу у спробах застосувати знання й навички, які вони отримали у реальному світі. Тим самим, вони мають можливість порівняти своє сприйняття себе самих з тим, як їх бачать інші, й вирішити, що робити з цією інформацією. Іншими словами, члени групи отримують чітке уявлення про той тип особистості, до якого вони прагнуть, й приходять до розуміння того, що заважає їм

стати такими.

❖ *Методика природних наслідків поведінки* полягає у наданні девіанту повної свободи дій при делегуванні йому відповідальності за себе й свою поведінку. При цьому на особистість припиняють здійснювати будь-який вплив (критикувати, переконувати й т. ін.) й позбавляють підтримки. Відносини з оточуючими визначаються жорсткими правилами і умовами.

Кожна з запропонованих методик може використовуватися як відокремлено, так і у поєднанні з іншими, що дозволить посилити вплив на позитивну мотивацію підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягає зміст процесу стимулювання позитивної мотивації?
2. Визначте особливості роботи з мотивацією підлітків.
3. Схарактеризуйте схему роботи психотерапевта з девіантним підлітком.
4. Що є методологічною основою формування позитивної мотивації у підлітків?
5. Якими є базові принципи формування позитивної мотивації підростаючого покоління?
6. Схарактеризуйте найбільш розповсюджені прийоми стимулювання позитивної мотивації.

Література

1. Волошина О.В. Основи корекційної педагогіки. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2012. – 168 с.
2. Давидюк М.О. Корекційна педагогіка: Хрестоматія. – Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2011. – 205 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. - М.: Академия, 2004. – 288 с.
4. Карпинский К.В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности: Монография / Под. ред. Т.К. Комаровой. - Гродно: ГрГУ, 2002. – 139 с.
5. Пилипенко А.В. Коррекционная педагогика с основами специальной психологии: Учеб. пособие. [Текст] / А.В. Пилипенко. – Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2008. – 45 с.
6. Психология мотивации и эмоций / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман] – М.: АСТ: Астрель, 2009. – 704 с.

Розділ 17

Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки

У цьому розділі розглянуто такі питання:

- *Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика.*
- *Методика систематичної десенсибілізації.*
- *Психологічна саморегуляція та її різновиди.*
- *Метод формування стратегії самоконтролю.*
- *Особливості когнітивного розвитку підлітків. Когнітивне переконструювання.*
  - *Методи навчання поведінці.*
  - *Методи формування позитивної поведінки.*

17.1. Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика

Однією з соціально-психологічних умов розвитку особистості підлітка є його психічний стан. У цьому зв'язку особливого значення набуває проблема емоційної сфери дітей, адже процеси виховання та навчання базуються, власне, кажучи, на транслюванні емоційних станів від дорослого до дитини і навпаки.

Як відомо, у більшості випадків девіантна поведінка супроводжується негативним емоціями, особливо тривогою, страхом, агресією. Емоційний стан (настрій) девіанта є складовою його психологічного стану, і визначається реакцією особистості на ту ситуацію, до умов якої вона не в змозі адаптуватися.

Говорячи про особливості емоційної сфери підлітків, слід зауважити, що їх емоції значною мірою пов'язані зі спілкуванням. Тому особистісно-значущі відносини з іншими людьми визначають як зміст, так і характер емоціональних реакцій. При цьому, як зазначає В. Куніцина, брак досвіду переживання емоцій у новій провідній діяльності, наприклад, навчанні або спілкуванні призводять до того, що підліток у основу свого емоційного еталону кладе не загальні, повторювані особливості, що притаманні різним людям, а індивідуальні риси конкретної людини, яка є для нього авторитетом. Зберігається у підлітка і негативне ставлення до самого себе. У результаті для школярів цього віку характерна схильність до негативних емоцій і неузгодженість у мотиваційній сфері.

Порівнюючи підлітка із школярем молодших класів, слід зазначити, що у підлітковому віці поліпшується вербальне виявлення базових емоцій страху й радості. Довжина словника синонімів, що позначають ці емоції, збільшується до шести-семи слів (А. Закаблук), починаючи з підліткового віку знання про емоції стають усе більше опосередкованими (К. Ізард, В. Куніцина, В. Лабунська).

Для *емоційної сфери підлітків* характерні:

- ♦ значна емоційна збудливість, завдяки чому підлітки відрізняються запальністю, бурхливим проявом своїх почуттів, пристрасністю: вони гаряче беруться за цікаве діло, жагуче відстоюють свої погляди, готові «вибухнути» через найменшу несправедливість по відношенню до себе чи своїх товаришів;

- ♦ стійкість емоційних переживань у порівнянні з молодшими школярами;

- ♦ підвищена готовність до очікування страху, що виявляється у тривожності, і пов'язується з появою інтимно-особистісних відносин з людиною, яка викликає різні емоції;

- ♦ суперечливість почуттів: часто підлітки пристрасно захищають свого товариша, хоча розуміють, що той гідний осуду; маючи високорозвинене почуття власної гідності, вони можуть заплакати від образи, хоча й розуміють, що плакати соромно;

- ♦ виникнення переживання не тільки із приводу оцінки підлітків іншими, але і з приводу самооцінки, що з'являється у них в результаті формування їхньої самосвідомості;

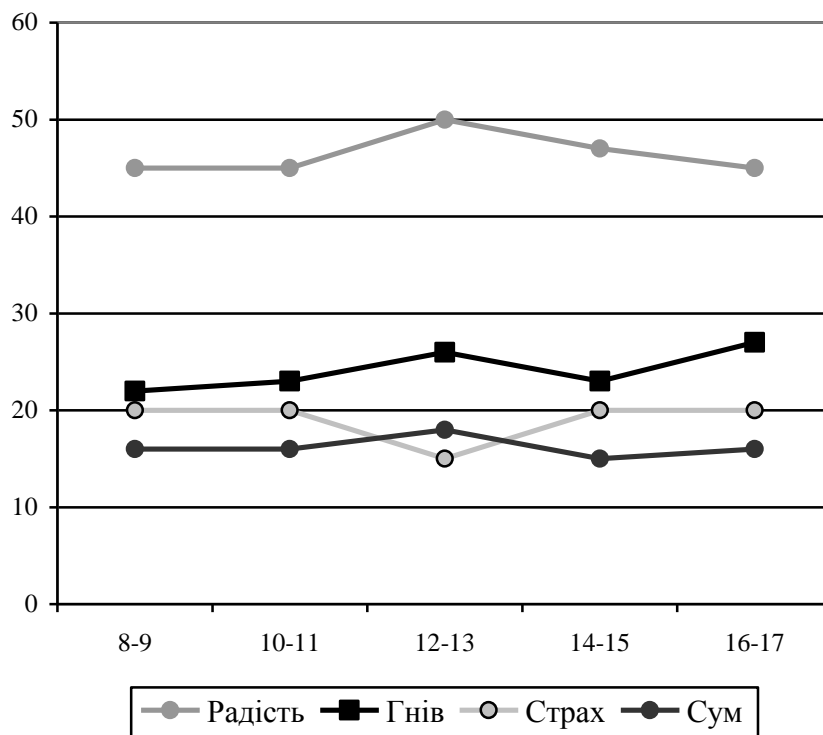
- ♦ значною мірою розвинене почуття приналежності до групи, саме тому вони гостріше й хворобливіше переживають несхвалення товаришів, ніж несхвалення дорослих або вчителів;

- ♦ висунення високих вимог до дружби, в основі якої лежить не спільна гра, як у молодших школярів, а спільність інтересів, моральних почуттів; дружба у підлітків має вибіркового та більш особистісного, інтимного характеру, за часом існування вона є тривалішою;

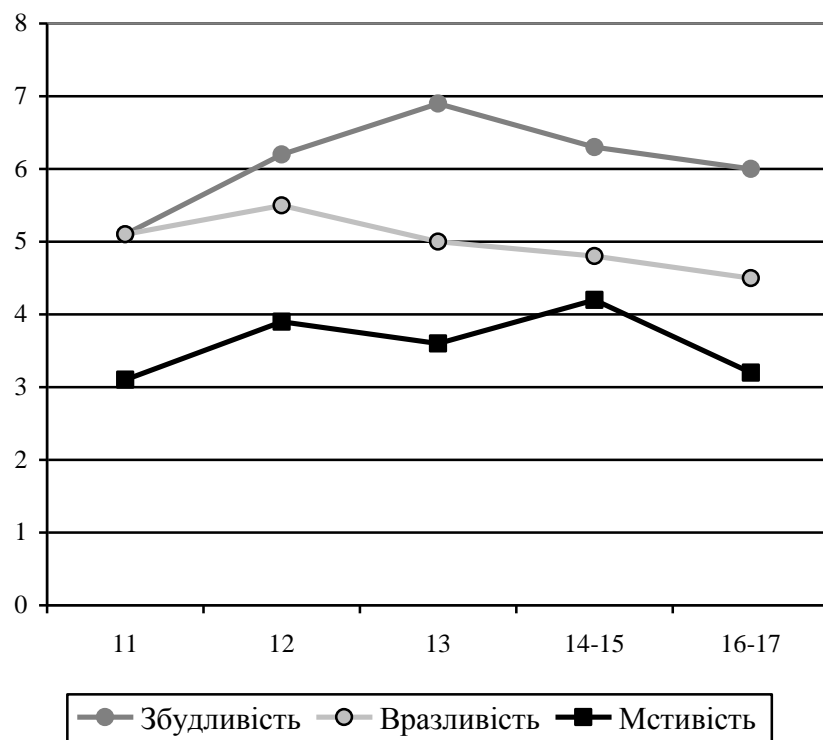
- ♦ прояв цивільного почуття патріотизму.

Дані, що отримано М. Пономарьовою у ході дослідження емоційних станів школярів 1-11-х класів, вказують на те, що у всіх вікових групах схильність до прояву радості явно переважає над схильністю до прояву гніву, страху й суму. Схильність до гніву виражена трохи більше, ніж схильність до страху й суму, а схильність до суму виражена найменше. Для трьох емоцій (радості, гніву й суму) динаміка їхньої зміни з віком практично однакова (див. рис. 5).

Рис. 5. Вікова динаміка виразності схильності до прояву базових емоцій (за М. Пономарьовою)

Рис. 6. Вікова динаміка емоційних властивостей особистості (за П. Ковальовим)

П. Ковальов, вивчаючи вікові зміни самооцінки трьох емоційних властивостей особистості: запальності (емоційної збудливості), вразливості й мстивості, зазначив, що найвищою самооцінка запальності є у школярів 13-ти років, вразливості - у школярів 12-ти років, а мстивості - у школярів 14-15-ти років (див. рис. 6).

Характеризуючи провідні вікові зміни емоційної сфери, він зазначив, що підліткам найбільш властиві такі якості, як:

- збільшення кількості емоціогенних об'єктів, що носять соціальний характер;
- зростання диференційованості емоційних переживань; виникнення емоційних переживань не тільки з приводу сьогодення, але й з приводу майбутнього;
- поява здатності розмежовувати експресивні засоби від переживань;
- формування здатності глибокого розуміння емоцій інших людей;
- перехід емоціогенних реакцій від імпульсивності до спокою.

17.2. Методика систематичної десенсибілізації

Одним з напрямків роботи з особами, схильними до девіантної поведінки, є корекція емоційних станів. Існує два способи корекції негативних емоційних станів - *зменшення їх сили* за допомогою, наприклад, методики систематичної десенсибілізації, методики розвитку емотивної уяви, і *вироблення альтернативних реакцій*, зокрема, шляхом тренінгу релаксації.

Методика систематичної десенсибілізації, яка розроблена Дж. Вольпе на базі експериментів І. Павлова, є одним з перших методів, що склали основу поведінкової психотерапії. Розробляючи цей метод, автор виходив з наступних положень:

- 1) неадаптивна поведінка людини, зокрема, й невротична, включає інтерперсональну поведінку, що визначається тривогою і підтримується зниженням її рівня;
- 2) дії, які здійснюються в уяві, і які можна порівняти з діями, що реалізуються у реально існуючих умовах;
- 3) страх, тривога можуть бути подавлені за умови об'єднання стимулів, що викликають ці емоції, і стимулів, які є антагоністичними їм;
- 4) у людини одним з дієвих стимулів, які є протилежними страху, є

релаксація.

Згідно з методикою систематичної десенсибілізації у людини, що знаходиться у стані глибокої релаксації, виникають уявлення про ситуації, які детермінують виникнення страху. Потім завдяки поглибленню релаксації пацієнт знімає тривогу, що виникає. Процедура завершується тоді, коли найсильніший стимул перестає викликати у пацієнта страх. У самій методиці виокремлюють три основні етапи:

1. Оволодіння методикою м'язової релаксації (аутогенне тренування, методи навіювання).

2. Побудова ієрархії стимулів, які викликають страх, що передбачає ранжування стимулів у відповідності до збільшення рівня тривожності. Існує два типи ієрархій: просторово-часова і тематична.

У першій ієрархії мають бути представлені сам стимул страху (особа, предмет) та його сутність (місце положення у просторі і часі - віддаленість подій) для того, щоб мати можливість поступово наближати клієнта до ситуацій, що детермінує його страх.

Друга ієрархія характеризується наявністю стимулів, що поступово збільшують рівень тривожності клієнта і пов'язані з однією проблемною ситуацією.

3. Власне десенсибілізація, тобто поєднання уявлень про ситуації, що викликають страх, з релаксацією.

Різновидами методики систематичної десенсибілізації є:

❖ *Контактна десенсибілізація*, що передбачає складання переліку стимулів у порядку збільшення ступеню страху, що ними детермінований, та моделювання, тобто виконання іншим клієнтом, який не відчуває даного страху, дій у відповідності до складеного списку стимулів.

❖ *Десенсибілізація «in vivo»* (у реальному житті) включає складання ієрархії ситуацій, що викликають страх, і власне десенсибілізацію, тобто тренування у реальних умовах. До переліку ситуацій, що детермінують страх, включаються лише ті з них, які можуть бути багаторазово повторені у дійсності.

❖ *Емотивна уява*, що дозволяє завдяки уяві клієнта, порівняти себе з улюбленими героями, або розіграти ситуації, у яких вони брали б участь. Психолог спрямовує гру таким чином, щоб клієнт у ролі свого героя поступово зіштовхувався з ситуаціями, що викликають у нього страх.

❖ *Метод сенсибілізації* є протилежним за механізмом дії методу

систематичної десенсибілізації, він передбачає, по-перше, встановлення взаємовідносин між клієнтом і психологом для обговорення деталей взаємодії, і, по-друге, створення стресової ситуації.

17.3. Психологічна саморегуляція та її різновиди

Психічна саморегуляція - аутовплив людини за допомогою спеціально організованої психічної активності для регуляції свого стану. До основних різновидів психічної саморегуляції відносяться:

1) *Релаксація* (від лат. *relaxatio* - зменшення напруги, розслаблення) у формі свідомого нервово-м'язового розслаблення тіла, що представляє собою курс систематичних тренувань з довільного розслаблення різних груп м'язів.

За допомогою однієї тільки регуляторної практики глибокої м'язової релаксації можна перебороти депресію та почуття занепокоєння, вилікувати безсоння, позбутися м'язових судом, напруги шийних м'язів, головного болю, знизити кров'яний тиск. М'язова релаксація зменшує ризик серцевих захворювань. Нарешті, деякі дослідження дозволяють зробити висновок про позитивний вплив релаксації на імунну систему людини.

Основи тренінгу релаксації, що розроблено Е. Джекобсоном, складають такі рефлексорні реакції, як *гіперзбудження* та *гіперроздратування*, які пов'язані зі станом нервово-м'язової гіпертензії. Існують різні за формою, але схожі за змістом, варіанти процедури прогресуючої м'язової релаксації. Процес навчання складається з п'яти основних етапів:

1) фокусування - формування навичок фокусування уваги на визначеній групі м'язів;

2) напруження - розвиток умінь та навичок викликати напруження даної групи м'язів;

3) фіксація - формування навичок фіксації, збереження напруги протягом 5-7 секунд;

4) вивільнення - навчання вивільненню м'язів від напруження;

5) розслаблення - фокусування уваги на зниженні напруження м'язів або на повній релаксації даної групи м'язів.

2) *Самонавіювання* у формі аутогенного тренування (або аутотренінгу) являє собою метод психічної саморегуляції станів, що засновується на свідомому формуванні відчуття тепла чи невагомості різних органів або ж окремих ділянок тіла. Але переживання цих

відчуттів - не самоціль. Головне - досягнення необхідного стану «на виході» з аутогенного занурення, а також одержання відстроченого оптимізуючого ефекту.

Аутотренінг було розроблено німецьким психіатром І. Шульцем на основі творчої переробки багатомістової спадщини східних, головним чином тибетських та індійських учень. Основним елементом аутотренінгу виступає засвоєння й оперування вербальними формулюваннями, так званими формулами самонавіювання у вигляді самонаказів.

Самонавіювання у формі сенсорної репродукції, або візуалізації, являє собою метод психічної саморегуляції станів, що засновується на уявному відтворенні в усіх подробицях образу приємного місця, гарного пейзажу та своїх відчуттів за умови переміщення себе до цього місця подумки. Крім зазначених образів це можуть бути спогади про найбільш приємний день канікул чи відпустки, про подорож лісами або горами, про відпочинок на морі тощо.

3) *Медитація* (лат. *meditatio* - міркування, обмірковування) являє собою метод психічної саморегуляції за допомогою розумових дій, що спрямовані на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості, занурення у себе. Головна мета медитації - досягнуте людиною почуття гармонії та причетності до світу, повернення до джерела всієї духовної та фізичної діяльності, до самоті. Стан людини у результаті занять медитацією характеризується: у психічному плані - усуненням емоційних «крайностей» і значним зниженням реактивності; піднесеністю та частковою відмовою як від зовнішніх об'єктів, так і від внутрішніх переживань; у тілесному плані - розслабленістю.

Зазвичай, виділяють три основні техніки медитації:

✓ концентрація на певних словах, які повторюються під час медитації у заданому ритмі;

✓ розслаблене, ритмічне дихання, що заспокоює збуджений розум і звільняє його від думок і хвилювань;

✓ досягнення стану «нерухомого розуму», коли людина ніби перебуває у стані відстороненого спостереження за своїми думками.

17.4. Метод формування стратегії самоконтролю

Поруч з тренінгом релаксації використовують *метод формування стратегії самоконтролю*. Цей метод відноситься до числа таких прийомів, за яких індивід усвідомлено, систематично використовує

механізми саморегуляції з метою здійснення впливу на розвиток когнітивної і (чи) поведінкової активності у бажаному напрямку. Б. Скінер розуміє під самоконтролем послідовність поведінкових актів, у ході яких організм маніпулює умовами оточення у відповідності до принципів наuczіння у пошуках специфічної поведінки. М. Махінін, Д. Арікофф визначають самоконтроль як соціальний ярлик, що диференційовано застосовується до деяких поведінкових зразків.

Для уточнення функціональних відносин між оточенням пацієнта і стресом використовуються самоспостереження поведінки, що найчастіше відбувається у формі ведення щоденника. Самоспостереження використовується для підвищення рівня усвідомлення і самоконтролю, а також для оцінки прогресу у особистісному розвитку.

Самоконтроль означає процес руху від безпосередньої, рефлекторної дії у напрямку усвідомленого та інформаційного вибору. Система уявлень, на якій він ґрунтується, зводиться до того, що існування людини не є абсолютно визначеним, оскільки вона має можливість досягати значної самостійності, свободи вибору і бути здатною ефективно змінювати своє життя.

Існує дві стратегії самоконтролю:

- *«контроль стимулу»*, коли клієнт має змогу спробувати змінити оточуюче його середовище;
- *позитивне самопідкріплення*, коли клієнт має можливість винагородити себе після завершення виконання дій, що сприяють досягненню мети.

17.5. Особливості когнітивного розвитку підлітків

Деякі особливості індивіда у підлітковому віці залежать від його когнітивного розвитку у цей період життя. Поряд з емоційними проблемами і труднощами саморегуляції, причинами появи девіацій можуть бути викривлення у когнітивних процесах, таких як: сприйняття, настанови, інтерпретація тощо. За умови зміни їх змісту можна очікувати зрушень як у емоційній, так і у поведінковій сферах.

Когнітивна компетентність дає змогу визначити, що є істина, а що - неправда. Удосконалення когнітивної компетентності сприяє, з одного боку, пізнавальній активності суб'єкта діяльності у пошуках життєвої «істини», а з іншого, - використанню розуму як засобу аналізу проблемної ситуації, обставин, самоаналізу, власної позиції, можливості

і здатності позитивного вирішення проблеми.

На основі осмислення проблеми відбувається спочатку схвалення у почуттях, а потім здійснюється моральний вибір, вольове рішення - прийняття моральних цінностей, моральних вимог як керівництво поведінкою та діяльністю.

Когнітивна компетентність визначає здатність людини розуміти саму себе, тобто усвідомлювати власні бажання, цілі та можливості їх досягнення, нормативи поведінки у суспільстві та завдання, які ставляться перед нею.

Критеріями наявності відхилень у когнітивній сфері підлітка можна вважати: ситуативний інтерес до інших людей; відсутність розуміння мотивів поведінки та емоційного стану іншої людини; нестійка самооцінка; ситуативне самосприйняття; підвищений рівень тривожності; нездатність передбачати наслідки власних дій; нездатність до логічного узагальнення; нездатність розуміти логіку розвитку ситуації взаємодії, значення поведінки інших людей; нездатність розуміти невербальні реакції іншої людини; нездатність мислити абстрактними категоріями.

У межах теорії «моделювання психічного» когнітивний розвиток розуміється як постійне переконструювання системи уявлень про психічні феномени. Ж. Піаже вважає, що здатність дитини до копінгу може бути інтерпретована як продукт поступового розвитку інтелектуальних процесів асиміляції, тобто включення нової інформації до існуючих когнітивних схем, і акомодатії, а саме структурних змін цих схем. Вчений виділив чотири стадії когнітивного розвитку (сенсомоторна стадія, інтуїтивна або доопераційна стадія, стадія конкретних операцій, стадія формальних операцій), що відповідають певним віковим періодам. Кожна стадія спирається на результати попередньої та одночасно розвиває наявні здібності.

Асиміляція та акомодатія встановлюють рівновагу між великим світом та виробленими інтелектом «формами» його засвоєння та розуміння. Усі стадій когнітивного розвитку характеризують цей постійний пошук рівноваги, що веде до покращення здатності осмислювати та впорядковувати усе, що відбувається.

Підлітки переходять до вищих рівнів абстрагуючого та узагальнюючого мислення. Вони більш усвідомлено і міцно оволодівають логічними операціями. Розрізнені знання перетворюються на систему знань, яка є основою формування наукового світогляду, зокрема, переконань. Актуальною стає потреба у науковому

обґрунтуванні, пошуку теоретичних пояснень явищ дійсності, логічному доказі.

Завдяки цьому процес міркування стає економнішим і продуктивнішим, формується система взаємопов'язаних узагальнених і образних операцій. Мислення стає дедуктивно-гіпотетичним завдяки перетворенню конкретних розумових операцій на формальні, які включаються в єдину, цілісну систему.

Незадоволення світом дорослих та бунт проти нього - це результат нової здібності оперувати ідеальним. Пристосовуючись до дійсності, підлітки втрачають значну частину ілюзій, максималізму. Вони критично ставляться до засвоєваних ними знань, до висловлювань дорослих, здійснюють спроби вирішувати проблеми у ході диспутів й філософствування.

Здатність до інтроспекції (самопостереження) проявляється через здатність розрізняти протиріччя між власними думками, словами та вчинками. Розумовий процес використовує нові можливості для створення ідеалів, які не обов'язково виголошувати або втілювати у життя.

У ці роки думка остаточно поєднується зі словом, внаслідок чого утворюється внутрішнє мовлення як основний засіб організації мислення та регуляції інших пізнавальних процесів. Інтелект стає мовленнєвим, а мовлення інтелектуалізованим. Виникає повноцінне теоретичне мислення.

Серед прийомів когнітивного переконструювання слід розглянути такі, як: зосередження уваги на судженнях чи розповіді клієнта, ідентифікація та корекція дисфункціональних думок.

17.6. Методи навчіння поведінці

Діяльність людини завжди обумовлена та ініціюється наявністю у неї визначеної мотивації. Стимули спрямовують діяльність у визначене русло, визначають орієнтації та межі. В залежності від наслідків дій поведінкова реакція людини закріплюється з метою її посилення або відбувається відмова від неї.

Цей процес відіграє важливу роль у формуванні поведінки людини, оскільки саме за допомогою поведінкової реакції дозволяє здійснювати свідоме корегування небажаної форми поведінки, змінювати її у соціально схвалюваному напрямку.

Наявність залежності між поведінкою, навчінням поведінці та

наслідками для людини, власне її поведінки, дозволяє корегувати та формувати поведінку.

З позиції научіння поведінці, її модифікації, можна виділити чотири прийоми, що сприяють закріпленню або ж відмові від небажаної поведінки:

- *позитивне підкріплення* - здійснюється винагорода з метою закріплення бажаної поведінки, що спричиняє появу позитивних для людини наслідків;

- *негативне підкріплення* - бажана поведінка зводиться до усунення небажаних для людини обставин або подразників;

- *покарання* - компенсація настає як реакція на небажану поведінку, тобто людина отримує негативні, неприємні для неї наслідки поведінки;

- *гасіння небажаної поведінки* - припинення позитивного реагування на будь-які дії, внаслідок чого через деякий час вони зникнуть.

Покарання є найбільш розповсюдженим методом, хоча і не завжди дієвим. Одна з причин неуспішності використання цього методу полягає у тому, що покарання не завжди співпадає у часі з небажаною поведінкою, у більшості випадків воно виникає після цієї поведінки, саме тому у суб'єкта може не відтворитися зв'язок між покаранням і його діями.

Якщо ж суб'єкт розуміє те, за яку з дій він отримав покарання, то у майбутньому, за умови низької мотивації такої ж дії, страх покарання дозволяє здійснювати контроль за поведінкою. Покарання може успішно запобігати девіантній поведінці при її зародженні, у разі якщо воно застосовується на ранній стадії розвитку і не надає можливості девіації перетворитися на звичку. Окрім того, покарання повинно бути новиною для суб'єкта, до якої він не втратив чутливості.

Метод покарання може мати різні форми, зокрема:

- ✓ тайм-аут - процедура відсторонення від справ, переміщення у окрему кімнату на короткий час (від 5 до 20 хвилин), за повторний прояв небажаної поведінки, що слідує за усним попередженням про можливість використання покарання;

- ✓ використання негативних наслідків реакції передбачає позбавлення людини підтримуючих стимулів (улюблена справа, подарунки, солодощі, вільний час тощо);

- ✓ аверсивні методи (покарання, негативні стимули) спрямовані на те, щоб викликати негативні емоції (біль, страх, огида), аверсивний стимул використовується одразу після реакції, що підлягає гасінню.

Замість аверсивного контролю поведінки, Б. Скінер рекомендував

позитивне підкріплення як найефективніший метод для усунення небажаної поведінки. Він довів, що, оскільки позитивні підкріплюючі стимули не дають негативних наслідків, вони є більш придатними для формування бажаної поведінки людини.

Позитивне підкріплення - це будь-який стимул, що пов'язаний з отриманням приємних почуттів, передуює поведінці і підвищує вірогідність її подальшої появи. Задля отримання бажаного кінцевого результату підкріплення має здійснюватися кожного разу, коли суб'єкт дає бажану реакцію.

У більшості ж випадків соціальна поведінка людини підкріплюється лише іноді. Умовами ефективності даного методу є індивідуальна значущість підкріплення, систематичність та послідовність використання одразу після бажаної поведінки, наявність зв'язку між бажаною поведінкою і використаним підкріпленням.

Б. Скінер, вивчаючи процеси часткового та непослідовного підкріплення, визначив декілька їх різновидів, які можна класифікувати за двома параметрами:

1) підкріплення може мати місце тільки після того, як закінчився визначений чи випадковий інтервал часу з моменту попереднього підкріплення, тобто так званий режим тимчасового підкріплення;

2) підкріплення може мати місце лише тоді, коли з моменту останнього підкріплення було отримано визначену або випадкову кількість реакцій, тобто режим пропорційного підкріплення.

У відповідності до цих параметрів Б. Скінер виділяє чотири основних режими підкріплення поведінки:

- ◆ режим підкріплення з постійним співвідношенням - організм підкріплюється за наявності заздалегідь визначеного чи постійного числа відповідних реакцій;

- ◆ режим підкріплення з постійним інтервалом, коли організм підкріплюється після того, як з моменту попереднього підкріплення проходить встановлений чи постійний часовий інтервал;

- ◆ режим підкріплення з варіативним співвідношенням, коли організм підкріплюється на основі будь-якого середньо визначеного числа реакцій;

- ◆ режим підкріплення з варіативним інтервалом - організм підкріплюється після того, як проходить невизначений інтервал часу.

Як правило, режим з варіативним інтервалом породжує високу швидкість реагування і більший опір гасінню небажаної поведінки, ніж режим з постійним інтервалом.

17.7. Методи формування позитивної поведінки

Формування бажаної поведінки може відбуватися у формі *активного соціального навчіння адаптивним поведінковим реакціям*. Нерідко вже при проведенні поведінкової оцінки виявляється дефіцит провідних соціальних навичок. Клієнти не вміють слухати співрозмовника, створювати зворотні зв'язки, демонструвати впевненість, розв'язувати конфлікти, опиратися негативному впливу середовища і укладати рішення.

Репетиція поведінки - провідна методика тренінгу впевненості у собі, що полягає у рольовому відтворенні складних ситуацій, які у свій час створили чи можуть створити певні труднощі.

На ранніх етапах роботи виявляються сфери, у яких клієнти мають труднощі, і стимулюється мотивація до навчання. Далі визначаються види бажаної поведінки, найбільш адекватної у проблемних ситуаціях. Потім клієнтові надається можливість випробувати себе під час тренування, реагуючи на визначені ситуації у процесі рольової гри.

Тренінг асертивності (впевненості у собі, самоствердження) - метод індивідуального чи групового навчіння впевненим способам поведінки у офіційних, формальних та міжособистісних відносинах. Основою цього методу є умовно-рефлекторна терапія А. Сальтера, який вважав, що причиною невпевненості у власних силах, здібностях є переважання процесів гальмування в організмі.

Пізніше Д. Вольпе з'ясував, що окрім процесів гальмування за невпевненість у собі відповідають чисельні соціальні страхи, як-то: страх критики, помилки, контакту, публічної присутності, відмови тощо. Він визначив асертивну поведінку як «прийнятний вираз будь-якої відмінної від тривоги емоції, що має відношення до іншої людини».

За Д. Вольпе, тренінг асертивності засновується на виокремленні трьох видів поведінки:

- 1) неасертивної, тобто загальмованої, за якої людина жертвує своїми інтересами;
- 2) агресивної, за якої людина посилює власні позиції за рахунок інших;
- 3) асертивної, за якої «з виграшом» залишаються обидві сторони, що беруть участь у взаємодії.

У сучасних програмах тренінгу асертивності прийнято розрізняти універсальні навички впевненості, такі як: ініціатива у реалізації власних планів; позитивне самосприйняття та оптимізм; соціальна

сміливість; саморегуляція і самопідкріплення; вміння викликати симпатію і спеціальні навички впевненості, що мають обмежене значення у різних сферах сучасного життя.

У сфері міжособистісних відносин ключовими визнаються навички відвертого виявлення бажань та почуттів. У сфері формальних відносин, зазвичай, є потреба корегувати навички висунення вимог та відмов. У сфері функціональних відносин переважно тренують навички позитивної самопрезентації, переговорів та вміння казати «ні».

У сучасній психології пріоритетним є інтегративний підхід до викорінення девіантної поведінки, що передбачає поєднання різних форм роботи. Зважаючи на провідні детермінанти девіацій підлітків, можливість оптимізувати соціальну роботу щодо їх попередження та корекції надає поєднання методів індивідуальної та групової роботи, зокрема, сімейне консультування та сімейна психотерапія.

Сімейне консультування є різновидом сімейної психотерапії, що ставить за мету вивчення психологом проблеми члена родини для зміни рольової взаємодії в ній і забезпечення особистісного розвитку. Розмаїття прийомів та методів сімейного консультування обумовлено різними теоретичними концепціями, серед яких провідними є когнітивно-поведінкова психотерапія, зокрема, раціонально-емоційний, системний та емпіричний напрями.

Е. Ейдеміллер наводить основні принципи і правила сімейного консультування, які полягають у наступному:

1) *встановлення контакту з клієнтами* за допомогою дотримання конструктивної дистанції, що допомагає оптимальному спілкуванню;

2) *збір інформації про проблему клієнта* з використанням прийомів метамоделювання й терапевтичних метафор, тобто суб'єктивізація психотерапевтичної мети через отримання відповідей на запитання «Чого Ви бажаєте?», «Якого результату Ви прагнете досягти?» і т. д.;

3) *обговорення психотерапевтичного контракту* - визначається розподіл відповідальності (консультант відповідає за умови безпеки сімейного консультування і технології розв'язання проблеми клієнта, а останній - за власну активність, щирість, бажання змінити свою поведінку і т. ін.), тривалість роботи (у середньому загальний час консультування 3-6 годин), періодичність зустрічей (зазвичай, спочатку 1 раз на тиждень, далі 1 раз на 2-3 тижні);

4) *уточнення проблеми клієнта* з метою максимальної її суб'єктивізації, визначення ресурсів родини в цілому й кожного її члена окремо;

5) проведення власне консультації;

б) «екологічна перевірка» - моделювання ситуацій, прогнозування поведінки через 5-10 років.

У сучасних умовах сімейне консультування є одним з найпопулярніших видів психотерапевтичної допомоги. Окрім системи охорони здоров'я, сімейні консультанти з'явилися у системі освіти, зокрема, у психологічно-консультаційних центрах, безпосередньо у школах, у сімейних консультаціях, що діють у державній системі соціального захисту та комітетах з охорони родини й дитинства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

1. У чому полягають характерні особливості емоційної сфери підлітків?

2. Визначте сутність методики систематичної десенсибілізації.

3. Схарактеризуйте різновиди психічної саморегуляції.

4. Які форми може мати метод покарання?

5. Визначте різновиди підкріплення за Б. Скінером.

6. Схарактеризуйте відомі Вам форми формування бажаної поведінки.

7. Поясніть у чому полягає сутність інтегративного підходу до викорінення девіантної поведінки у підлітків.

Література

1. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Л.М. Вольнова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 43 с.
2. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. - М.: Академия, 2004. – 288 с.
3. Кулаков С.А. На приеме у психолога - подросток: Пособие для практического психолога. - СПб, 2001. – С. 18-44.
4. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 254 с.

ВИСНОВКИ

Девіантна поведінка не є унікальним чи новим соціальним явищем, вона існувала і буде існувати, оскільки на соціальному рівні це лише одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю. Той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, вже сам по собі припускає, що вона не завжди їм відповідає. Нормативність поведінки особистості може бути визначена у відповідності з соціально-психологічними нормативами суспільства і соціокультурними особливостями конкретного регіону.

Теоретична основа соціально-психологічних досліджень специфіки девіантної поведінки підлітків базується на загальних ідеях вікової та соціальної психології відносно факторів, що визначають розвиток: передумови, умови, внутрішню позицію індивіда; загальнонаукових принципах пізнання, що дозволяють розглядати особистість як багаторівневе утворення; розвиток особистості представити у вигляді поступального процесу індивідуально-психологічних та соціальних змін; відхилення у розвитку особистості – як порушення її структурно-динамічної системи, специфічні зміни якостей особистості.

Вирішальним чинником, що гарантує успішність використання різних методів, виступає особистість самого фахівця (педагога, шкільного психолога, соціального працівника), який здійснює соціально-психологічну допомогу. Слід говорити про такі важливі професійні якості як: адаптивність, високий рівень розвитку життєво важливих навичок, упевненість, відвертий інтерес до людей, небайдужість до проблем інших, духовність і т. д.

Удосконалення соціально-психологічної освіти у педагогічних вузах, зокрема, поглиблене вивчення окремих соціальних проблем – виключно важливе завдання, що вимагає комплексного інноваційного підходу до змін його методологічної парадигми, модернізації методики навчання, що, у свою чергу, дозволить вирішити важливі соціальні проблеми – підготовки і виховання педагогів нового покоління, яким властиві загальнолюдські цінності, конгруентне розуміння сьогодення, вміння адекватно реагувати на суспільні зміни, допомагати підліткам та молоді динамічно адаптуватися до них. Переконані, такий поміркований підхід до удосконалення викладання соціологічних дисциплін у педагогічних вузах дасть свої позитивні паростки – він сприятиме

вмінню майбутніх педагогів високоефективно працювати з підростаючим поколінням, виховувати у нього повагу до національних традицій, суспільних цінностей, перешкоджаючи тим самим розповсюдженню і поширенню девіантної поведінки у підлітковому та молодіжному середовищі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Авдулова Т.П. Психология подросткового возраста : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Т.П. Авдулова. - М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 240 с.
2. Азарова Л.А. Психология девиантного поведения : учеб.- метод. комплекс / Л.А. Азарова, В.А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
3. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н.М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2004. – 336 с.
4. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / Под. ред. Я.И. Гилинского. - М.: ИС РАН, 1992. – 282 с.
5. Алимова М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. – Барнаул, 2014. – 100 с.
6. Алмазов Б.Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. - Свердловск: УрГУ, 1986. - 150 с.
7. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Мотивы самоубийств // Социологические исследования. - 1987. - № 6. - С. 52-60.
8. Андриенко Е.В. Девиантное поведение несовершеннолетних как проблема социума транзитивного типа: социально-философское осмысление // Наука. Релігія. Суспільство. - 2004. - № 1. - С. 237-243.
9. Антонян Ю.М. Опыт изучения факторов микросреды, отрицательно влияющих на подростков. - М.: Наука, 1996. - 230 с.
10. Антонян Ю.М., Самовичев Е.Г. Неблагополучные условия формирования личности в детстве: психологические механизмы насильственного преступного поведения. - М.: Наука, 1983. - 325 с.
11. Артьомов П.М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П.М. Артьомов // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32-37.
12. Афанасьев В.С., Гилинский Я.И. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества – СПб.: СПбФ ИС РАН, 1995. – 248 с.
13. Бадмаев С.А. Психокоррекция отклоняющегося поведения школьников. – 4-е изд. М.: Магистр, 1999. – 96 с.
14. Байярд, Роберт Т. Ваш беспокойный подросток [Текст] : практ. руководство для отчаявшихся родителей / Р.Т. Байярд; пер. А. Б. Орлов.

- М.: Семья и школа, 1995. - 224 с.

15. Балакірева О.М. Соціологічний вимір рівня вживання алкоголю та інших наркотичних речовин учнівською молоддю: методологічні питання та результати // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Харків: Видавничий центр Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004. - С. 566-571.

16. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. - М.: Апрель Пресс, ЕМСКО-Пресс, 1999. – 512 с.

17. Баркер А. Новые религиозные движения. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1997. – 281 с.

18. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Г.В. Святненко, Л.С. Волинець, Є.М. Луценко та ін. - К.: Логос, 2000. - С. 10-21.

19. Безруких М.М. Проблемные дети. - М.: Изд-во УРАО, 2000. - 308 с.

20. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. - М.: Соц. здоровье России, 1994. - 224 с.

21. Беличева С.А. Превентивная психология в подготовке социальных педагогов и психосоциальных работников : учебн. пособие / С.А. Беличева. – СПб. : Питер. 2012. – 336 с.

22. Бенаму Э. Сексуальные злоупотребления и депрессия у детей // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. - Екатеринбург. - 1996. - С. 74-78.

23. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. - 510 с.

24. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. - СПб.: Питер, 2004. - 486 с.

25. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Под ред. Е.В. Шороховой, М.И. Бобневой. - М.: Наука, 1976. - С. 144-172.

26. Большой психологический словарь / Под ред. В.Г. Мещерякова. - СПб: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004.

27. Бондар Т.В. Вплив типу сім'ї на поширення куріння і вживання наркотичних речовин неповнолітніми // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. - С. 571-575.

28. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
29. Булгаков С.И., Линский И.В., Голощапов В.В. Сопоставительный анализ данных МВД и МОЗ о масштабах употребления наркотиков в Украине в 2003 году // Український вісник психоневрології. - 2004. - Т. 12. - Вип. 2. - С. 78-81.
30. Бунас А.А. Различные аспекты обоснования природы рискованного поведения личности [Текст] // Психология: проблемы практического применения: материалы II междунар. науч. конф. (г. Чита, июнь 2013 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2013. – С. 10-16.
31. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб: Питер, 2001. - 352 с.
32. Введение в психологию / Под ред. А.В. Петровского. - М.: Академия, 1996. – С. 38-63.
33. Великанова Л.П. Выявление групп риска аддиктивного поведения у подростков и пути профилактики // Современные проблемы наркологии: Материалы научно-практ. конф. 21-22 октября 1999 года.- Астрахань, 1999. - С. 152-158.
34. Великие психологи / Сост. С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко. - Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 576 с.
35. Веселкова Е.А., Века Л.М. Психологические аспекты подросткового суицида: методическое пособие. – Барнаул, 2006. – 73 с.
36. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник / За ред. Т.В. Говорун. - К.: ІЗМН, 1996. – 168 с.
37. Віденко С.В. Психологія сексуальності та сексуальних стосунків: навч. посіб./ С.В. Віденко. – К.: Арістей, 2003. – 312 с.
38. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. - М.: Просвещение, 1980. - 434 с.
39. Войцех В.Ф. Клиническая суицидология. – М.: Миклош, 2007. – 280 с.
40. Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология. Глава 5. Девиация и социальный контроль: Учебник / Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. - М.: Гардарики, 2002. - С.193-232.
41. Волков Ю.Г., Нечипуренко В.Н., Попов А.В., Самыгин С.И. Социология: Курс лекций: Учебное пособие. Тема 17. Девиантное поведение. - Ростов-н/Д: Феникс 2000. - С.345-367.
42. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми /

Л.М. Вольнова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 43 с.

43. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.

44. Ворошилин С.И. Аддиктивное рисковое поведение как проявление снижения инстинкта самосохранения // Суицидология. – 2013. – № 1. – С. 61-68.

45. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением: Учеб.-метод. пособ. / Под ред. М.И.Рожкова. - М.: ВЛАДОС, 2001. – 240 с.

46. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.

47. Гидденс Э. Социология. Учебник. - М.: Эдиториял УРСС, 1999.

48. Гишинский Я., Гурвич И., Русакова М., Симпура Ю., Хлопушин Р. Девиантность подростков: Теория, методология, эмпирическая реальность. - СПб.: Медицинская пресса, 2001. - 200 с.

49. Гишинский Я.И. Девиантное поведение молодежи // Социология молодежи. - СПб: СПбГУ, 1996. - С. 279-331.

50. Гишинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я.И. Гишинский. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

51. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России. - М.: ИС РАН, 1996. - С. 485-514.

52. Глобализация и девиантность / Науч. ред. Я. Гишинский. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 393 с.

53. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. - К.: Абрис, 1994. - 168 с.

54. Голод С.И. Проституция в контексте изменений половой морали // Социс. - 1988. - № 2. - С. 66-69.

55. Городяненко В.Г. Отклоняющееся поведение в условиях изменяющихся социальных институтов // Вісник ДДУ. Соціологія. Філософія. Політологія. Вип. 1. - Дніпропетровськ: ДДУ. - 1994.- С. 91-99.

56. Гришко А.Я. О наркомании среди подростков // Социс. - 1990. -

№ 2. - С. 100-102.

57. Грищенко Л.А., Алмазов Б.Н. Побег из дома и бродяжничество. - Свердловск, 1988. - 164 с.

58. Гуйван Н. Правові аспекти дитячої безпритульності // Юридичний вісник України. - 2005. - № 25.

59. Гульдан В.В., Романова О.П. Подросток-наркоман и его окружение // Вопросы психологии. - 1993. - №2. - С. 40-47.

60. Гурвич И.Н., Цветкова Л.А. Наркопотребление в студенческой среде: поведенческие особенности // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2004. - Т. 7. - Вип. 1. - С. 103-125.

61. Гуренко М.М. Дитяча безпритульність та безнаглядність як форми порушення прав дитини / М.М. Гуренко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юрид. науки». – 2007. – Т. 20 (59). – №2. – С. 87–91.

62. Данилин А., Данилина И. Как спасти детей от наркотиков. - М.: Центрополиграф. - 2000. - 349 с.

63. Данилов В.В. Половое воспитание старшеклассников: Методические рекомендации. - Кривой Рог, 1982. - 28 с.

64. Данилов В.В. Сексуальные нарушения при акцентуациях характера и психопатиях // Сексопатология (Справочник). - М., 1990. - С. 439-450.

65. Двойменный И.А. Социально-психологические особенности несовершеннолетних преступников // Социс. - 1994. - №8-9. - С. 115-119.

66. Девиантология родительства : сборник научных трудов / ФГБНУ «ИИДСВ РАО»; отв. ред. Е.В. Куканова. – М.: ИИУ МГОУ, 2016. – 212 с.

67. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 10 квітня 2010 р. - Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. - 210 с.

68. Демків О.Б. Соціологія права і девіантної поведінки: Навчальний посібник. - Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. - 124 с.

69. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року «Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні». - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 195 с.

70. Дерягин Г.Б., Сидоров П.И., Соловьёв А.Г. Психосоциальные предпосылки сексуально-виктимного и криминогенного поведения

молодёжи // Сексология и сексопатология. - 2003. - № 6. - С. 30-37.

71. Дерягин Г.Б., Сидоров П.И., Соловьёв А.Г. Сексуальное насилие на Европейском Севере России // Сексология и сексопатология. - 2003. - № 7. - С. 28-32.

72. Диагностика школьной дезадаптации / Под ред. С.А. Беличевой. - М.: Педагогика, 1993. - 285 с.

73. Дик П.В. Психологические концепции риска и рискованного поведения // Актуальные проблемы психологии, 2008. – С. 63-68.

74. Дик П.В. Психологические факторы рискованного поведения подростков / П.В. Дик // Психологический журнал. – 2012. – №1–2. – С. 104-110.

75. Діденко С.В., Козлова О.С. Психологія сексуальності / С.В. Діденко, О.С. Козлова. – К.: Видавничий дім Альма-матер, 2009 . – 304 с.

76. Діти вулиці. Інформаційний показник. /Л. Пескіна - Київ: Інформаційний центр «Бібліотека ім. М. Костомарова», 2005.

77. Доля І.М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика / І.М. Доля // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №1-2 (14-15). – С. 55-59.

78. Дорожкина Т.В., Крутиков В.К., Алексеева Е.В. Управление рисками. Учебно-методическое пособие. – Калуга: Изд-во «Ваш Дом», 2014. – 233 с.

79. Дьячкова М.Г., Мордовский Э.А. Аддиктивное поведение молодежи и подростков как социальное явление // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. Режим доступа: <http://www.science-education.ru/100-r5006>, № статьи 0421100037/0341.

80. Дюркгейм Е. Самоубийство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л. Кононович. - К.: Основи, 1998. - 519 с.

81. Дюркгейм Э. Норма и патология / Сб. Социология преступности (современные буржуазные теории). - М - 1966.- С. 56-71.

82. Европейский доклад о наркотиках: тенденции и изменения (2016). - Режим доступа: [http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/2637/European %20 Drug %20Report_Russian_web.pdf](http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/2637/European%20Drug%20Report_Russian_web.pdf).

83. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. – СПб.: Речь, 2007. – 190 с.

84. Егорова Т.В. Методы работы по предупреждению вовлечения подростков в деструктивные неформальные объединения / Т.В. Егорова // Воспитание школьников. – 2009. - №9. – С. 27-31.

85. Еникеева Д.Д. Как предупредить алкоголизм и наркоманию у подростков. - М.: Издательский центр «Академия», 1999. - 144 с.
86. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. - М.: ПО России, 1999.- 510 с.
87. Желобкович, Ю.А. Деструктивные секты: профилактика вовлечения в них подростков / Ю.А. Желобкович // Проблемы воспитания. - 2005. - №4. - С. 44-47.
88. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки? // Социс. - 2001. - №2. - С. 134-136.
89. З досвіду корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою: посіб [Електронний ресурс]. / авт. кол. ; упор. Ю.А. Луценко. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. – 129 с.
90. Забзалюк Д.Є. Особливості прояву девіантної поведінки на сучасному етапі // Грані. - 2001. - № 2.- С. 101-106.
91. Завацька Л.М., Янченко Т.В. Проблеми попередження асоціальної поведінки дітей та підлітків // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. - С. 179-181.
92. Завражин С.А. Подростковая делинквентность: транскультурная перспектива // Социс. - 1995. - № 2. - С. 125-131.
93. Завражин С.А., Староверова М.Н. Жестокость и подросток // Социс. - 1991. - №12. - С. 85-87.
94. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів / Укладач: Сиско Н.М. – Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. – 473 с.
95. Звіт: Діти й молодь, які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні // Видано ЮНІСЕФ. - К., 2006. - 231 с.
96. Зінченко А.Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми) // Соціальна політика і соціальна робота. - 1998. - №1-2.- С.78-86.
97. Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. - М.: Академия, 2004. - 288 с.
98. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2010. – 352 с.
99. Золотова Г.Д. Нові підходи до профілактики адиктивної

поведінки / Г.Д. Золотова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2004. – № 1. – С. 74-79.

100.Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: навч. посіб. для студ. спец. «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота» /Г.Д. Золотова; Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – 231 с.

101.Зотов М.В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция. – СПб., 2006. – 144 с.

102.Измерова Я.Е. Влияние на подростков деструктивных религиозных сект и коммерческих культов / Я.Е. Измерова // Социал. педагогика. - 2010. - № 5. - С. 115-125.

103.Ильин Е.П. Психология риска / Е.П. Ильин. – СПб.: Издательский дом «Питер», 2012. – 286 с.

104.Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей. - Л.: Наука, 1988. - С. 7-18.

105.Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. - Л.: Медицина, - 1979. - 183 с.

106.Калиниченко О.А., Лактионов А.Н. О деформации ценностных ориентаций подростка-наркомана // Вестник Харьковского ун-та. - Харьков, 1990. - Вып. 344. - С. 14-18.

107.Карпинский К.В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности: Монография / К.В. Карпинский; Под. ред. Т.К. Комаровой. - Гродно: ГрГУ, 2002. – 139 с.

108.Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие. - М.: ТЦ Сфера, 2001. - 160 с.

109.Клейберг Ю.А. Социальная работа и коррекция девиантного поведения подростков. - Кемерово: Кузбасвузиздат, 1996. - 163 с.

110.Ковалев А.И. Социализация личности: норма и отклонение / Ин-т молодежи. - М., 1996. - 223 с.

111.Ковалева Т.В., Степанова О.К. Подростки смутного времени (к проблеме социализации старшеклассников) // Социс. - 1998. - № 8. - С. 56-63.

112.Ковальчук М.А. Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация: [пособие] / М.А. Ковальчук, И.Ю. Тарханова. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2013. – 286 с.

113.Колесникова Г.И. Девиантное поведение для студентов вузов / Г. И. Колесникова, А. Б. Котова, И. А. Петрулевич. - Ростов-н/Д.:

Феникс, 2007. – 120 с.

114. Комарова Н.М. Оцінка ефективності діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблем бродяжництва дітей, а також шляхи її вдосконалення // Соціальний працівник. - 2006. - № 9.

115. Комлев Ю.Ю. Теории девиантного поведения: учебное пособие / Ю.Ю. Комлев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд. дом АЛЕФ-ПРЕСС, 2014. – 222 с.

116. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О.В., Гурковська Л.П., Журавель Т.В. та ін. / За ред. Зверєвої І.Д., Петрович Ж.В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2010. – 376 с.

117. Кондрат Е.А. Профессиональное самоопределение подростков с антисоциальным поведением // Педагогика. - 2004. - № 3. - С. 45-48.

118. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты. - Минск: Беларусь, 1988. - 207 с.

119. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков. – СПб.: Прайм-Ерознак, 2005. – 288 с.

120. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Смирнов С.Д. Подростки групп риска. - СПб: Питер, 2004. - 336 с.

121. Косарецкая С.В. О неформальных объединениях молодежи / С.В. Косарецкая, Н.Ю. Синягина. – М.: Владос, 2004. – 159 с.

122. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения. - М.: Наука, 1978. - 520 с.

123. Коэн А.К. Отклоняющееся поведение и контроль за ним // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / Пер. с англ. В.В. Воронина и Е.В. Зиньковского. - М.: Прогресс, 1972. - С. 282-296.

124. Кришталь В.В., Гульман Б.Л. Сексология. Том 2. Клиническая сексология. Часть 1. - Х., Академия сексисследований, 1997. – 272 с.

125. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение. Норма и патология. - М.: Юрид. лит., 1982. - 169 с.

126. Кузнецова Л.П. Основные технологии социальной работы: Учебное пособие. - Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2002. - 92 с.

127. Кузнецова О.А. Статеве виховання школярів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.А. Кузнецова. – Миколаїв : ІЛІОН, 2004. – 176 с.

128. Кулаков С.А. Диагностика и психотерапия аддиктивного

поведення у подростков: Учебно-метод. пособие. - М.: Фолиум, 1998. – 70 с.

129. Кулаков С.А. На приеме у психолога - подросток: Пособие для практического психолога. - СПб, 2001.

130. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : За результатами дослідження 2015 р. в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.), Т.В. Бондар, Ю.Ю. Приймак, Д.М. Павлова, О.В. Василенко, О.Т. Сакович, С.З. Сальніков, С.В. Сидяк, Ю.Б. Юдін, Н.С. Нахабич. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2015. – 200 с.

131. Кучерявенко Л.В. Аддикція як специфічна для підліткового віку деструктивна форма прояву девіантної поведінки // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості: Збірник наукових праць. - Відп. ред. А.С. Лобанова. - Вип. 4. - Кривий Ріг - Забже: Видавничий дім, 2009. - С. 159-166.

132. Кучерявенко Л.В. Девіантна поведінка: аналіз наукових підходів до пояснення її сутності і форм прояву в суспільстві // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В.П.Бех. - Вип. 47. - К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. - С. 181-187.

133. Кучерявенко Л.В. Профілактика проявів деструктивної девіантної поведінки: пошук ефективних підходів // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, 2007. - С. 495-499.

134. Кучерявенко Л.В. Соціально-психологічна детермінація та особливості підліткових девіацій: порівняльний аналіз наукових підходів // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. - Т. 2. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2006. - С. 431-436.

135. Лазаренко В.І. Молодь та соціально-психологічні чинники девіантної поведінки в умовах трансформації суспільства // Грані. - Дніпропетровськ, 2000. - № 3 (11). - С. 131-137.

136. Лазько Н.Е. Влияние групп неформального общения на формирование ценностных ориентаций подростков // Создание воспитательных систем: создание, поиск, опыт. Материалы научно-практической конференции 10-11 октября 2000 г. Сб. научных статей. /

Сост. А.Г. Петрынин, А.И. Малофеева, И.В. Калинина и др. - Хабаровск: ХК ИППК ПК, 2001. - С. 22-25.

137.Ланцова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения // Социально-политический журнал. - 1993. - № 4. - С. 32-41.

138.Латышева Т.В. Феномен молодежной субкультуры: сущность, типы / Т.В. Латышева // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 93-101.

139.Левикова С.И. Молодежная субкультура : учеб. пособие / С.И. Левикова. – М. : ФАИР-Пресс, 2004. – 604 с.

140.Лелеков В.А., Кошелева Е.В. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социс. - 2006. - № 1. - С. 103-113.

141.Леонтьев А.Н. Современная психология / Под ред. А.В. Запорожца, О.В. Овчинниковой, О.К. Тихомирова. - М : Изд-во Моск. ун-та, 1983. - С. 165-177.

142.Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. - М.: Изд-во «Речь», 2010. – 256 с.

143.Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. - К.: Інститут соціології НАН України, 2004. - 300 с.

144.Лобанова А.С., Кучерявенко Л.В. Наркофон промислового регіону: соціологічний вимір // Грані. - Дніпропетровськ: ДДУ, 2007. - № 3 (53). - С. 116-120.

145.Логгінова Л. Права дитини: звіт про дотримання прав самоорганізованих дітей в Україні [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/>.

146.Лоренц К. Агрессия. - М.: Амфора, 2001. – 349 с.

147.Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посібник. - К.: МАУП, 1999. – 344 с.

148.Максимова Н.Ю. О склонности подростков к аддиктивному поведению // Психологический журнал. - 1996. - Т.17. - № 3. - С. 149-152.

149.Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / Н.Ю. Максимова ; [ред. : С.В. Головка]. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.

150.Максимова Н.Ю. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н.Ю. Максимова, С.В. Толстоухова – К., 2000. – 200 с.

151.Максимова Т.И. Ранняя профилактика наркомании, токсикомании и алкоголизма // Справочник руководителя образовательного учреждения. - 2003. - № 8. - С. 78-84.

152.Максимчук Н.П. Психологія сексуального розвитку: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / Автор укладач Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А, 2006. – 144 с.

153.Макшанцева Н.В. Отклонения в поведении подростков // Социс. - 1991 - № 8. - С. 64-65.

154.Макшанцева Н.В., Лукачер Г.Я., Чудновский В.А. Социальная характеристика подростков, злоупотребляющих наркотическими и токсикоманическими средствами // Некоторые проблемы наркоманий и токсикоманий: Сб. науч. трудов. - М., 1989. - С. 133-139.

155.Мартыненко А.В. Теория и практика медико-социальной работы: учеб. пособие / А.В. Мартыненко. – М.: Гардарики, 2007. – 159 с.

156.Мартыняк Т.П. До 16 и старше. Популярная сексология для подростков. - Харьков: Пегас, 2008. – 112 с.

157.Марцинковская Т.Д. История психологии. - М.: Академия, 2001. – 538 с.

158.Маскалевич Ю.А. Религиозная секта как деструктивный фактор социализации / Ю.А. Маскалевич // Соц.- пед. работа. - 2007. - № 4. - С. 61-64.

159.Маслоу А. Г. Мотивация и личность. - СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

160.Мейжис І.А., Почебут Л.Г. Соціальна психологія суспільного розвитку: Навчальний посібник. - К.: Міленіум, 2007. - Частина 1. – 310 с.

161.Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. - СПб: Речь, 2005. – 445 с.

162.Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища : методичні рекомендації / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 9 с.

163.Методика и технологии работы социального педагога / Под ред. М.А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.

164.Мироненко В.В. Хрестоматия по психологии. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов.-М.: Просвещение, 1977.- С. 320-326, 356-361, 425-431.

165.Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. В.А. Соболева, И.П. Рущенко. - Харьков: «Торсинг», 2000. - 432 с.

- 166.Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. - М.: «Академия», 1999. - 456 с.
- 167.Наркомания как форма девиантного поведения / Под ред. М.Е. Поздняковой. М.: ИС РАН, 1997. - 64 с.
- 168.Некрасова І.М. Психологія і педагогіка проблемних підлітків / І.М. Некрасова, В.В. Седнів. – К. : Марич, 2011. – (Психологічний інструментарій). – Ч. 2. – 64 с.
- 169.Немов Р.С. Психология (Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений в 3-х книгах) Книга 1, 2, 3. - М.: «Владос», 1999.
- 170.Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. - Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. - 262 с.
- 171.Олійник Л.М. Статеве виховання : [навч. посібник] / Л.М. Олійник. – Миколаїв : Принт- Експрес, 2009. – 112 с.
- 172.Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці / За ред. А.Й. Капської. - К.: Інтернаціональний Союз; Ліга соціальних працівників України, 2003 - 260 с.
- 173.Оржеховська В.М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки: [навч. посіб.] / В.М. Оржеховська, В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К.: ТОВ Інфодрук, 2004. – 178 с.
- 174.Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. - К.: «ВіАН», 1996. - 351 с.
- 175.Орлова И.Б. Самоубийство - явление социальное // Социологические исследования. - 1998. - № 8. - С. 69-73.
- 176.Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социс. - 1998. - № 9. - С. 106-109.
- 177.Павелків Р.В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. -К.: Кондор, 2011. – 468 с.
- 178.Пагава Е.К., Мишо П.-А., Жанин А. и др. Рисковое поведение подростков в большом городе // Вестн. РГМУ. – 2007. – №1. – С. 65-70.
- 179.Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - № 1. - С. 5-26.
- 180.Паренс Г. Агрессия наших детей / Пер. с англ. - М.: Форум, 1997. - 160 с.
- 181.Пеньков Е.М. Социальные нормы - регуляторы поведения личности. - М., 1972. - 198 с.
- 182.Перепелиця Т.Г. Аналіз чинників та передумов злочинної

поведінки неповнолітніх у процесі соціалізації. - К.: Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1999. – 21 с.

183. Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. Девиантний школьник: Профилактика и коррекция отклонений. - М.: ТЦ Сфера, 2006. - 192 с.

184. Петелин Б.Я. Организованная преступность несовершеннолетних // Социс. - 1990. - № 9. - С. 94-98.

185. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. - В 2-х т. - Ростов н/Д.: Феникс, 1996. - Т.1. - 416 с.

186. Петрунько О.В. Актуальні проблеми сексуального виховання підлітків. – К.: ДЦССМ, 2004. – 80 с.

187. Петрынин А.Г. Концептуальные подходы к коррекции девиантного поведения несовершеннолетних в Центре педагогической реабилитации детей // Гуманистическая педагогика: социально-психологическая адаптация детей в условиях образовательного учреждения. Материалы Всероссийского совещания-семинара 15-19 марта 1999г. - Хабаровск: Изд-во «Графика». - С. 28-31.

188. Петрынин А.Г. Социальная реабилитация семьи - условие преодоления девиантного поведения несовершеннолетних // Молодежь, семья, общество: реальность и перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции. - Хабаровск, 1997 - С. 46-50.

189. Петрынин А.Г., Григорова В.К. Профилактика и преодоление девиантного поведения подростков в процессе коллективной творческой деятельности: Учебное пособие. Издание третье, дополненное и переработанное. - М.: АПКИПРО, 2004.- 236 с.

190. Печенюк А.М. Теоретические основы профилактики девиантного поведения несовершеннолетних: Монография. - Хабаровск: Изд-во ХГПУ, 2000. – 119 с.

191. Пеша І.В. Громадяни України про причини соціального сирітства // Соціальний працівник. - 2006. - № 12.

192. Пилипенко В., Волянська О. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної агресії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2004. - № 4. - С. 5-23.

193. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура). - Тверь: ИПП Приз , 1994. - 320 с.

194. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Психология подростковой преступности. - М.: «Ось-89», 1998. - 304 с.

195. Підлітки на вулиці: моніторинг сучасного стану проблеми, аналіз державного забезпечення прав самоорганізованої дитини

[Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://igfm.org.ua/projects/finish/teen/>.

196. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації / Під ред. Л.Г. Сокур'янської. - Харків: Вид. центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна - 2000. - С. 140-177.

197. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірєва, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірєва. - К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. - 156 с.

198. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей: тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року / [кер. авт. кол. Ж.В. Петрочко, О.О. Яременко]. - К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. - 240 с.

199. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 25-27 листопада 2002. - К.: Міленіум, 2002 - 424 с.

200. Проблеми молоді в контексті формування і реалізації молодіжної політики в Україні/ Матеріали засідання круглого столу / За ред. Ю.В. Макогона. - Донецьк: Дон ФНІСД, 2009. - 45 с.

201. Програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки / Харків. - 2006. - 56 с.

202. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді. Навчально-методичний посібник. / Під ред. В.В. Бурлаки. - К.: ГЕРБ, 2008. - 224 с.

203. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. - К.: Педагогічна думка, 2015. - 254 с.

204. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О.П. Абухажар, Н.М. Акімова, В.В. Білецька та ін ; упор.: В.Г. Панок, Ю.А. Луценко - К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. - 497 с.

205. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского . - СПб., 1998.

206. Психотерапия детей и подростков / Под ред. Х. Ремшмидта - М.: Мир, 2000. - 656 с.

207. Пузыревич Н.Л. Модель формирования рискованного

поведения в старшем подростковом возрасте / Н.Л. Пузыревич // Психологический журнал. – 2009. – № 4. – С. 96–101.

208. Пузыревич Н.Л. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / Л. А. Пергаменщик, Н.Л. Пузыревич. – Минск: Изд-во Гревцова, 2011. – 340 с.

209. Пурич-Пейякович Й., Душал И.Дуньич Самоубийство подростков / Пер. с серб. Дозорцевой Е.Г. - М.: Медицина, 2000. - 168 с.

210. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Издательство «Питер», 2012. – 812 с.

211. Раттер М. Помощь трудным детям / Пер. с англ. - М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО - Пресс, 1999. - 432 с.

212. Рахимкулова А.С., Розанов В.А. Взаимосвязь суицидального и рискованного поведения у подростков // Академический журнал Западной Сибири. – 2012. – №5. – С. 31-32.

213. Рибалка В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості/В. Рибалка. – К.: Шк. світ, 2009. – 128 с.

214. Рогов В.С. Настольная книга практического психолога. Кн.1, 2.- М.: «Владос», 1999.

215. Розанов В.А. Гены и суицидальное поведение // Суицидология. – 2013. – Том 4, №1 (10). – С. 3-14.

216. Рубан Л.С. Девиация как проблема безопасности // Социс. - 1999. - № 5. - С. 70-74.

217. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб., 1999.

218. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). - К.: «Наукова думка», 1976. – 160 с.

219. Рущенко И.П., Кузьминов В.Н. Первичная профилактика наркомании в Украине: обзор опыта и постановка проблемы // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты. Итоговые материалы международного проекта / Сост. И.П. Рущенко. - Харьков: Финарт, 2002. – С 73-83.

220. Рущенко І.П. Загальна соціологія : Підручник / Передм. проф. О.Н. Ярмиша. - Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.

221. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. - Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.

222. Рыбаков С.И. Подросток глазами социолога // Народное образование. - 2001. - № 4. - С. 175-177.

223. Свядош А.М. Женская сексопатология. - СПб: Питер Паблшинг, 1998. – 288 с.

224.Сергеев А.Н., Целинский Б.П. Рекомендации педагогам, родителям и сотрудникам правоохранительных органов о проведении профилактической работы по предупреждению распространения наркотиков и злоупотребления ими в молодёжной и подростковой среде. - М., 2000. – 30 с.

225.Синягин Ю.В., Синягина Н.Ю. Детский суицид: психологический взгляд. – СПб, 2006. – 176 с.

226.Сирота Н., Ялтонский В., Петунс О. и др. Проект первичной профилактики употребления психоактивных веществ в школьной среде // Народное образование. - 2001. - № 5. - С. 146-242.

227.Словник-довідник для соц. працівників та соціальних педагогів / За заг. ред. І.М. Пінчук, С.В. Товстоухової. - К.: УДЦССМ, 2000. – 260 с.

228.Смелзер Н. Социология. Глава 7. Девиация и социальный контроль. - М., 1994. - С.197-242.

229.Смид Р. Групповая работа с детьми и подростками / Пер. с англ. 2-е изд., испр.- М.: Генезис, 2000. - 272 с.

230.Солнцева Г.Н., Смолян Г. Л. Психологические механизмы и модели «рискового поведения» // Труды ИСА РАН. – 2007. – Т. 31. – С. 231–244.

231.Сорочинська В.Є. Основи превентивної педагогіки : [навч. посіб.] / В.Є. Сорочинська. – Вінниця : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. – 173 с.

232.Социальные отклонения: Введение в общую теорию / Под ред. Кудрявцева В.Н. - М.: Юрид. лит., 1984. – 368 с.

233.Социальный контроль над девиантностью в современной России / Под ред. Я.И. Гилинского. - СПб: СПбФ ИС РАН, 1998. - 194 с.

234.Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, А.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. - Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

235.Соціальна політика і соціальна робота: Український науков. і громадськ. часопис. - 1999. - №3-4. - 208 с.

236.Соціальна робота з підлітками з девіантною поведінкою та молодими людьми, які повернулись з місць позбавлення волі / За заг. ред. А.О. Бучака. - Рівне, 2001. – 28 с.

237.Соціальна робота: Підручник / В.А. Поліщук, О.П. Бартош-Пічкара, Н.М. Горішна, Г.В. Лещук, О.Ю. Пришляк / За ред. Н.Г. Ничкало. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Забруч», 2010. – 330 с.

238.Соціальна робота: Підручник для студентів педагогічних вузів /

За ред. Кревменка Н.О. - К.: Наука, 2002. - С. 239-331.

239. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. пос. / За ред. проф. А.Й. Капської. - К.: Центр навч. літератури, 2004. - 352 с.

240. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.

241. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій / Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. – К.: Каравела, 2016. – 544 с.

242. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. - К.: Український Центр духовної культури. - 1998. – 730 с.

243. Соціологія: навч. посібник / За ред. В.Г. Городяненка. - К., 1999.

244. Соціологія: навч. посібник / За ред. С.О. Макеєва. - К., 1999.

245. Соціологія: підручник / За заг. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. М.І. Горлача. - Харків - Київ, 1998.- 696 с.

246. Суицидальное поведение подростков: методические рекомендации / Авторы-составители Л.К. Стадухина, Н.В. Петрова, Е.Л. Норкина, О.А. Маркова, М.Ю. Бондаренко. – Йшкар-Ола, 2013. – 50 с.

247. Сучасні секти. Тоталітарні культи. Деструктивні релігійні організації. – Львів: Вид-во Львівської єпархії Укр. Правосл. Церкви, 2001. – 20 с.

248. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. С. Тарновська ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 82 с.

249. Теория и практика социальной работы: Методические материалы / Отв. ред. Попов А.М., Холостова Е.И. - М.: Ин-т соц. работы, 1997.- 113 с.

250. Тетерский С.В. Введение в социальную работу. - М.: Академический проспект, 2001.- 496 с.

251. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : учеб. пособие / под ред. П.Д. Павленка. - Изд. 3-е, перераб. и доп. - М. : Дашков и К, 2007. - 608 с.

252. Технология социальной работы / Под ред. Зайнышева И.Г. - М.: ВЛАДОС, 2000.- 240 с.

253. Ткач Р.М. Соціально-психологічні чинники, що зумовлюють схильність дітей до бродяжництва. // Збірник наукових праць Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Проблеми загальної та

педагогічної психології / за ред. Максименка С.Д. – Т. VIII, част. 8. – Київ; 2007. – С. 298 - 304.

254.Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. - М.: Юрайт-Издат, 2003. - С. 422-485.

255.Тюптя Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. - К.: ВМУРОЛ «Україна», 2004. - С. 228-236.

256.Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами Міністерства охорони здоров'я України. – Режим доступу: <http://ucdc.gov.ua>.

257.Федосенко Е.В. Помощь подростку. Полное практическое руководство для психологов, педагогов и родителей / Е. В. Федосенко. – СПб : Речь; М. : Сфера, 2009. – 320 с.

258.Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности. М.: Издательство Институт практической психологии, 1996. - 512 с.

259.Филонов Л.Б. Интерес к собственной личности и регуляция человеком своего поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М.: Наука, 1979. - С. 168-286.

260.Фирсов М.Д, Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие. - М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2001. - С. 402-425.

261.Формування сексуальної культури молоді / Балакірева О., Галустян Ю., Корегін О. та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український інститут соціальних досліджень, 2004. – Кн. 9. – 132 с.

262.Формы и методы профилактики детской и подростковой агрессии. Научно-методические рекомендации / Под ред. Н.М. Платоновой. - СПб., 2003. – 320 с.

263.Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы // Фролов Ю.И. / Психология подростка. - М., 1997. - С. 64-90.

264.Фрейд З. Введение в психоанализ. - М., 1989. - 455 с.

265.Фролов Ю.И. Психология подростка: Хрестоматия - М.: Российское педагогическое агентство. 1997. - 526 с.

266.Фролова Ю.Г. Психосоматика и психология здоровья: уч. пос. / Ю. Г. Фролова. – Минск: ЕГУ, 2003. – С. 40-47.

267.Фромм Э. Душа человека. - М.: Просвещение, 1992. - 59 с.

268.Фундаментальная социология: В 15 т. Том 4. Теория и методология / Под общ. ред. В.И. Добренкова, А.И. Кравченка - М.: Инфра-М, 2004. - 593 с.

269.Фурманов И.А. Детская агрессивность / И.А. Фурманов. – Минск: [б.и.]. – 1996. – 192 с.

270.Фурманов И.А. Психология депривированного ребенка: пособие для психологов и педагогов / И. А. Фурманов, Н. В. Фурманова. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 319 с.

271.Хагуров Т.А. Введение в современную девиантологию. - Ростов-на-Дону, 2003. - 343 с.

272.Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - С. 82-91.

273.Цибулько Л.Г. Шляхи подолання дитячої безпритульності в Україні / Л.Г. Цибулько // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2011. – №20 (231). – С. 153-158.

274.Цушко І.І. Профілактика суїцидальної поведінки серед дітей та учнівської молоді// Практична психологія та соціальна робота. - 2001. - №7. - С. 46-47.

275.Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-е вид., доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.

276.Чуприков А., Пилячина Г. Эпидемия самоубийств в Украине продолжается // Национальная безпека і оборона. - 2001. - №3. - С. 39-42.

277.Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М.: Наука, 2003. – 231 с.

278.Шавровська Н., Гончаренко О., Мельникова І. Суїцид як соціально-психологічний феномен // Психолог. - 2002. - № 38-39. - С. 46-57.

279.Шаповал М. Загальна соціологія. - К., 1996. - 368 с.

280.Швидкая Л.И., Демичева А.В. К вопросу об особенностях девиантного поведения и сознания современной молодежи // Харьковские социологические чтения-95. - Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 1995. - С. 156-158.

281.Шелехов И. Суицидология: учебное пособие / Шелехов И.Л., Каштанова Т.В., Толстолес Е.С. – Томск, 2011. – 203 с.

282.Шереги Ф.Э. Социология девиации: прикладные исследования. – М.: Центр социального прогнозирования. 2004. – 343 с.

283.Шестопалова Л. До питання про причини суїциду // Право України. - 1998. №9 - С. 41-44.

284.Шилова В.Н. Социология отклоняющегося поведения // Социс. - 1994. - №11. - С. 68-72.

285.Шипунова Т.В. Проблема синтеза теорий девиантности // Социс. - 2004. - № 12. - С. 103-113.

286.Шнейдер Л. Девиантное поведение детей и подростков. -

Издательство: Академический проект, Гаудеамус, 2007. - 336 с.

287. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии. - СПб.: Евразия, 1998. - 526 с.

288. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник / М.Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

289. Юрьева Л.Н. Клиническая суицидология. – Днепропетровск: Пороги, 2006. – 470 с.

290. Якуба Е.А. Социальные нормы как регуляторы взаимодействия // Современное общество. - 1994. - № 4. - С. 130-138.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Агресивна поведінка - мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, яка спрямована на нанесення фізичної чи моральної шкоди людям, викликає у них психологічний дискомфорт (переживання, стан напруженості, страх, пригнічення тощо).

Агресія - дії, спрямовані на порушення фізичної чи психічної цілісності іншої людини, з нанесенням їй матеріальної, моральної шкоди або навіть знищенню, якщо вона перешкоджає втіленню намірів.

Аддиктивна поведінка (англ. addiction - схильність, звичка) - зловживання однією або декількома хімічними речовинами, що протікає на фоні зміни свідомості (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм і т. ін.).

Акцентуація характеру - надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднання, що являють собою крайню форму норми, яка межує з патологією.

Алкоголізм (пияцтво) - девіантна форма поведінки, що виявляється переважно у зловживанні алкогольними напоями.

Асертивність (англ. assert - наполягати на своєму) - здатність людини не залежати від зовнішніх впливів, оцінок, самостійно регулювати власну поведінку та нести відповідальність за її наслідки.

Атитуд (англ. attitude - ставлення, настанова) - внутрішній стан готовності людини до дії, що передуює поведінці.

Бездоглядні діти - діти, незабезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо).

Безпритульні діти - діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання.

Безпритульність (бездомність) - відсутність елементарних умов для фізичного, морального та розумового розвитку людини.

Жебракування - систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, часто супроводжується бродяжництвом.

Бродяжництво - переміщення впродовж тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або у межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його.

Внутрішній соціальний контроль - це здійснюваний людиною самоконтроль, що спрямований на узгодження власної поведінки з соціальними нормами.

Групові (колективні) девіації - відхилення, що спостерігаються протягом тривалого проміжку часу, виходять за межі поведінки окремого індивіда, провідною характеристикою такої поведінки є облігатність вихідних форм девіантної поведінки серед найближчого оточення (спів-залежність), кумирів, авторитетних осіб у референтній групі.

Девіантна поведінка - особистий виклик людини соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством.

Делінквентна поведінка (от лат. delictum - провина, англ. - delinquency - правопорушення) - антисуспільна протиправна (протизаконна) поведінка індивіда, втілена в його вчинках (діях чи бездіяльності), що спрямована на нанесення шкоди окремим громадянам чи суспільству в цілому.

Детермінація - категорія, що означає визначений характер буття явищ. Відповідає на запитання: чому виникає річ (явище), чим воно породжується, чим визначається його існування, чому воно змінюється і зникає, у що воно перетворюється.

Динаміка відхилення - це показник зміни рівня і структури всього масиву вивчених явищ за визначений час.

Діти, які перебувають у стані бродяжництва - особи до 18 років, які тривалий чи короткий час працюють або проживають в умовах вулиці, або просто не мають конкретного місця проживання.

Домінуючі детермінанти девіантної поведінки - такі соціальні (або соціетальні) умови (обставини), які або характеризуються відсутністю чітко визначених ціннісно-моральних пріоритетів і масовим поширенням поведінкових відхилень, або не відповідають рівню домагань людини, перешкоджаючи їй досягти бажаної мети у суспільно-схвалюваний спосіб, що спричиняє її невпевненість у собі, почуття самотності, фрустрації, які виявляються через виклик соціальному оточенню шляхом різноманітних девіацій.

Залежна поведінка - поведінка, що характеризується наявністю у

людини психологічної й/або фізичної залежності від психоактивних речовин або від певного виду занять, що набуває характеру неконтрольованого потягу до них й порушує нормальне функціонування особистості.

Зовнішній соціальний контроль - сукупність соціальних механізмів, які регулюють діяльність індивіда.

Корекція девіантної поведінки - соціально-педагогічний і психологічний комплекс взаємопов'язаних, взаємообумовлених операцій й процедур, спрямованих на регуляцію мотивації, ціннісних орієнтацій, настанов і поведінки особистості, а через неї - на систему різних внутрішніх спонук, що регулюють і корегують особистісні якості, визначають ставлення до соціальних дій та вчинків.

Медитація (лат. meditatio - міркування, обмірковування) являє собою метод психічної саморегуляції за допомогою розумових дій, що спрямовані на приведення психіки людини у стан поглибленої зосередженості, занурення у себе.

Мораль - специфічний вид регуляції відносин людей, що спрямований на їх гуманізацію; сукупність прийнятих у тому чи іншому соціальному організмі норм поведінки, спілкування та взаємовідносин.

Мотив - це матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого є змістом діяльності кожної людини.

Мотивація - спонука до дії, динамічний процес фізіологічного та психологічного плану керування поведінкою людини, що визначає її спрямування, організованість, активність і стійкість.

Наркоманія - це захворювання, яке виражається фізичною або психологічною залежністю від наркотичних речовин.

Нехімічна залежність - форма аддикції, об'єктом якої є поведінковий патерн.

Норма (від лат. norma - правило, зразок, стандарт) - це припис, вимога, очікування відповідної поведінки, що визначають межі, у яких той чи інший об'єкт зберігає свою сутність, залишається самим собою.

Підлітковий вік - стадія онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 11-12 до 16-17 років), яка характеризується якісними змінами, що пов'язані з статевим дозріванням та входження у доросле життя.

Поведінка - форма діяльності людини, реакцію на соціальне середовище чи на дію іншої людини, що опосередкована індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості.

Профілактика девіантної поведінки - це комплекс заходів, що спрямовані на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, які спричиняють появу та розповсюдження різних форм девіантної поведінки дітей

Профілактична превенція - це керована діяльність, яка забезпечується заходами, спрямованими на попередження, подолання відхилень у поведінці підлітків, а саме: правопорушень; екологічної брутальності та егоцентризму; поганих звичок; статевих порушень та їх наслідків; важких психологічних та психічних станів з їх наслідками тощо.

Психічна саморегуляція - аутовплив людини за допомогою спеціально організованої психічної активності для регуляції свого стану.

Психологічна інтервенція - це психологічне втручання у особистісний простір для стимулювання позитивних змін.

Релаксація (від лат. *relaxatio* - зменшення напруги, розслаблення) у формі свідомого нервово-м'язового розслаблення тіла, що представляє собою курс систематичних тренувань з довільного розслаблення різних груп м'язів.

Рівень (коефіцієнт) відхилення - кількість офіційно зареєстрованих проявів даного відхилення відносно чисельності населення.

Ризикована поведінка - вид поведінки, існування якої потенційно загрожує здоров'ю та життю людини, носить як деструктивний, так і конструктивний характер.

Самоактуалізація - прагнення особистості до росту та розвитку у відповідності до її потенційних можливостей.

Санкції - це міри заохочення та покарання, які суспільство застосовує до порушників чи виконавців норм.

Сексуальні девіації - відхилення від соціальних та моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини (розбещення, перверзії, гомосексуалізм, транссексуалізм, педофілія, зоофілія, фетишизм, трансвестизм та ін.).

Сектантство - загальна назва різних релігійних груп, общин і об'єднань, що відокремилися від пануючих напрямів загальноновизнаних релігій, ідеологій і що знаходяться в опозиції по відношенню до них, відіграючи глибоко реакційну роль в суспільстві.

Соціальна адаптація - система методів і прийомів, що мають за мету надання соціальної підтримки людям у процесі їхньої соціалізації

або пристосування до нових соціальних умов, у зв'язку зі зміною соціального статусу, життєвих втрат і невдач, а також неадаптованим особистостям.

Соціальна діагностика - комплексний процес дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнавання і вивчення причинно-наслідкових зв'язків та відносин, що характеризують його стан і тенденції подальшого розвитку.

Соціальна настанова - стійке, фіксоване, ригідне (негнучке) утворенням особистості, яке стабілізує спрямованість її діяльності, поведінки, уявлень про себе та світ.

Соціальна норма - це сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і в усіх сферах життєдіяльності.

Соціальна поведінка - поведінка людини тісно пов'язана з соціальними програмами і ціннісними настановами, що зафіксовані у матеріальній і духовній культурі будь-якого суспільства.

Соціальна профілактика - сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, що спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру й інші соціально небезпечні, шкідливі відхилення у поведінці.

Соціальна реабілітація - процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі.

Соціальна терапія - цілеспрямований процес практичного впливу державних структур, громадських організацій і об'єднань, на конкретні форми прояву соціальних відносин чи соціальних дій.

Соціальна технологія - сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних соціальними службами, окремими установами соціального обслуговування і соціальних працівників для рішення різного роду соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення.

Соціальне забезпечення - система надання різних соціальних послуг у межах державної системи матеріального забезпечення й обслуговування людей похилого віку, непрацездатних громадян, родин з дітьми, а також осіб, що потребують соціальної допомоги.

Соціальне консультування - це технологія надання соціальної

допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи малу групу з приводу їхньої соціалізації, відновлення й оптимізації соціальних функції, орієнтирів, вироблення соціальних норм спілкування.

Соціальне опікування (патронаж) - особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом.

Соціальний контроль - процес підтримки складовими соціуму встановленого нормативного взірця.

Соціальні відхилення - це порушення соціальних норм, які характеризуються визначеною масовістю, стійкістю та розповсюдженістю.

Соціальні приписи - норми, що визначають соціальне становище індивіда, вони слугують для реалізації загальної мети, яка відповідає інтересам широкої спільноти, навіть усупереч інтересам окремих її членів.

Соціально-педагогічна профілактика - різновид превентивної роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів девіацій на ранніх стадіях формування небезпечної поведінки.

Соціопатична особистість - це психологічний тип, якому властивий особистісний розлад, що характеризується порушенням, неадаптивними соціальними зв'язками, особливо такими, в яких явно виявляється антисоціальна поведінка.

Спів-залежність - це емоційний, психологічний та поведінковий стан, що розвивається внаслідок наявності тривалого стресу та правил поведінки, які не дозволяють відверто висловлювати свої відчуття, а також прямо обговорювати особистісні та міжособистісні проблеми.

Структура відхилення - співвідношення окремих форм відхилень всередині цього явища.

Субкультура - частина культури суспільства, яка відрізняється своєю поведінкою від більшості.

Суїцид (самогубство) - аутодеструктивні дії, спрямовані на свідоме позбавлення себе життя.

Технічні норми - правила, що вказують на найбільш економічні та екологічно нешкідливі методи, прийоми і засоби впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами.

Технологія соціальної роботи - це сукупність способів дій, спрямованих на відновлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних процесів, при можливому повторенні (тиражуванні) певної системи дій.

Токсикоманія - захворювання, що викликане споживанням токсичних речовин: лікарських препаратів, транквілізаторів, кофеїну, чифіру, вдиханням ароматичних речовин, засобів побутової хімії тощо.

Транзиторні девіації сексуальної поведінки - відхилення від нормальної сексуальної поведінки, що зовні виглядають як перверзії, оскільки вони носять характер епізодичних, ситуативно обумовлених явищ, й зникають з початком нормального статевого життя.

Тютюнопаління (нікотинізм) - шкідлива звичка, яка виявляється у фізичній або психологічній залежності від тютюнових виробів.

Хімічна залежність - форма аддикції, що характеризуються наявністю патологічної залежності людини від психоактивних речовин (алкоголь, опіати, каннабіноїди, кокаїн, стимулятори центральної нервової системи, галюциногени, снодійні та седативні засоби тощо).

ДОДАТКИ

ТИПОВА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАЦІЙ»

1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Проблема девіантної поведінки є міждисциплінарною, що викликає зацікавленість у педагогів, психологів, соціологів, працівників правоохоронних органів і т. д. Розмаїття підходів виявляється як у ході розуміння самого терміну «девіація», так і у розв'язанні таких практичних завдань як діагностування девіантної поведінки, її профілактика та подолання у межах здійснення соціально-психологічної допомоги.

Структура залікового кредиту дисципліни

Тема	Кількість годин, відведених на:				
	Лекції	Практ. заняття	Лаб. роботи	Самост. роботу	
Змістовний модуль 1. Введення в проблему соціально-психологічних аспектів роботи з підлітками, схильними до девіацій					
Тема 1. Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять	2	2	2	4	
Тема 2. Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація	2	2	2	2	
Тема 3. Детермінація девіантної поведінки	2	2	2	2	
Тема 4. Психологічні механізми девіантної поведінки	4	2	-	2	
Тема 5. Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки	2	2	-	2	
Змістовний модуль 2. Соціально-психологічна характеристика основних видів поведінки, що відхиляється					
Тема 6. Агресивна і делінквентна поведінка: сутність, соціальні умови їх появи	2	2	2	2	
Тема 7. Чинники залежної поведінки підлітків	2	4	2	2	
Тема 8. Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки	2	2	2	4	
Тема 9. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків	2	2	2	4	
Тема 10. Бродяжництво як характеристика способу життя	-	2	-	4	
Змістовний модуль 3. Соціально-психологічний вплив на підліткову поведінку, що відхиляється від соціальних норм					
Тема 11. Профілактика девіантної поведінки	2	4	1	2	
Тема 12. Соціально-психологічні технології роботи з	2	2	1	4	

девіантами та їх соціальним оточенням				
Тема 13. Психологічна корекція поведінки, що відхиляється	2	4	2	2
Тема 14. Стимулювання позитивної мотивації підлітків	2	4	-	2
Тема 15. Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки	2	4	2	2
Разом	30	40	20	40
Всього	130			
Форма контролю – залік, іспит				

Курс є складовою частиною учбового плану підготовки бакалаврів, спеціалістів. Викладається студентам у обсязі 90 аудиторних годин (30 годин лекцій, 40 годин семінарських занять, 20 годин лабораторних робіт).

Структура курсу має три змістовні модулі, що присвячені: визначенню загальнотеоретичних положень – сутності, причин та особливостей прояву девіантної поведінки підлітків; з'ясуванню соціально-психологічних характеристик основних видів поведінки, що відхиляється від соціально визнаних норм; формуванню теоретичних знань й практичних умінь соціально-психологічної допомоги підліткам-девіантам та їх соціальному оточенню. Подібний розподіл навчального матеріалу дозволяє акцентувати увагу на базових поняттях соціології девіантної поведінки, девіантології, а також обґрунтувати їх функціональне призначення у сфері соціально-психологічної, психолого-педагогічної діяльності.

Опанування студентами обсягу знань курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій» ґрунтується на вивченні студентами навчальних курсів: «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Історія психології», «Психологія девіантної поведінки», «Соціологія», «Превентивна педагогіка», «Методика виховної роботи» і т. д.

2. МЕТА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета навчального курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій» полягає у озброєнні студентів знаннями про роботу з тими підлітками, поведінка яких відхиляється від загальновизнаних соціальних норм, та навичками соціально-психологічної роботи з ними.

Завдання курсу полягають у тому, щоб:

- визначити сутність та схарактеризувати різновиди девіантної поведінки;
- розкрити взаємозв'язок між категоріями «норма», «соціальне відхилення», «девіація», «девіантна поведінка»;
- схарактеризувати зміст основних теорій девіацій;
- виявити специфіку типових проявів девіантної поведінки підлітків;
- розкрити сутність діагностування девіацій у підлітковому середовищі;
- опанувати вміння використання соціально-психологічних підходів до упередження та усунення негативних наслідків деструктивних девіацій у поведінці підлітків;

- схарактеризувати основні шляхи профілактики девіацій, її особливості у перехідному суспільстві.

3. ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1) ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ

Змістовний модуль 1. Введення в проблему соціально-психологічних аспектів роботи з підлітками, схильними до девіацій

Тема 1. Підлітковий вік: соціально-психологічні особливості. Девіантна поведінка й підлітки, схильні до девіацій: критерії визначення понять

Підлітки як соціально-демографічна група. Психологія підліткового віку. Особливості розвитку підлітків. Фізичний та соціальний розвиток. Формування самосвідомості у хлопчиків та дівчаток. Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими. Соціально-психологічні особливості підліткового віку. Вікові ситуаційно-особистісні реакції підлітків. Акцентуації характеру підлітків.

Поведінка як психологічна категорія і як властивість особистості підлітка. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».

Тема 2. Соціальна норма та соціальні відхилення: поняття і класифікація

Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій. Сутність поняття «норма» у межах соціології, психології. Статистична, критеріальна та ідеальна норми. Властивості та види соціальних норм.

Соціальні відхилення та їх характеристика. Позитивні та негативні соціальні відхилення. Рівень (коефіцієнт) відхилення. Структура та динаміка відхилення.

Психологічна класифікація поведінки, яка відхиляється. Нестандартна і деструктивна поведінка. Антисоціальна і асоціальна поведінка. Аутодеструктивна поведінка та її особливості.

Тема 3. Детермінація девіантної поведінки

Детермінація: зміст поняття. Чинники, що детермінують відхилення поведінки підлітка. Зовнішні умови фізичного середовища.

Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій. Класична школа дослідження девіацій (Є. Бентам, Ч. Беккарій). Кримінологія Ч. Ломброзо. Типи соматичної будови людського тіла за У. Шелдоном. Хромосомна теорія (П. Джекобс, Ф. Брандон). Етологічний підхід К. Лоренца. Психогенетичний підхід Ф. Гальтона. Біосоціальна теорія девіацій (Г. Кеелан, Р. Джонсон, К. Бейлі).

Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін). Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг).

Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер). Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер,

Т. Селлін). Субкультурні концепції девіантної поведінки О. Турка, Ф. Трешера.

Тема 4. Психологічні механізми девіантної поведінки

Екзистенційно-гуманістичний підхід до девіантної поведінки. Фаталістичний підхід до розуміння особистості В. Франкла. Сутність клієнтцентованої психології К. Роджерса. Потреба у самоактуалізації особистості та її обґрунтуванні А. Маслоу. Екзистенційні проблеми особистості за Е. Фромом.

Психодинамічні аспекти девіантної поведінки. Зміст психоаналізу З. Фрейда. Індивідуальна психологія А. Адлера. Біхевіоризм як поведінкова психологія. Наукові ідеї Дж. Уотсона і Б. Скіннера. Джерела невротичних реакцій страху Г. Айзенка. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури. Сутність когнітивної моделі А. Бека і раціонально-емотивної теорії А. Елліса.

Тема 5. Соціальний контроль, його типи та роль у регулюванні соціальної поведінки

Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи. Типи соціального контролю. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми.

Право та його роль у соціальному контролі. Мода як чинник впливу на поведінку та її формування. Місце моралі у системі соціального контролю. Технічні норми та їх характеристика.

Соціальні санкції та їх види. Роль традицій та звичок у системі соціального контролю.

Змістовний модуль 2. Соціально-психологічна характеристика основних видів поведінки, що відхиляється

Тема 6. Агресивна і делінквентна поведінка та їх соціальні умови

Наукові підходи до пояснення агресії людини. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура. Агресивність як властивість особистості. Різновиди агресивної поведінки. Особливості агресії підлітків. Умови формування агресивної поведінки у підлітковому віці.

Сутність та особливості делінквентної поведінки. Причини появи злочинних дій. Кримінальна поведінка як форма делінквентності. Класифікація делінквентної поведінки. Соціальні умови формування делінквентної поведінки. Мотивація протиправної поведінки. Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень. Антисоціальна (соціопатична) особистість.

Тема 7. Чинники залежної поведінки підлітків

Загальна характеристика залежної поведінки. Поняття аддиктивної поведінки. Форми залежної поведінки. Хімічна залежність. Різновиди нехімічної залежної поведінки.

Загальні ознаки залежної поведінки. Зміна психофізичного стану. Безперервність формування і розвитку аддикції. Циклічність. Особистісні зміни і соціальна дезадаптація.

Концептуальні моделі аддиктивної поведінки. Моральна, симптоматична, психоаналітична, системно-особистісна моделі. Модель хвороби.

Чинники залежної поведінки особистості. Зовнішньо соціальні чинники та їх характеристика. Субкультури та її вплив на появу залежної поведінки. Роль сім'ї у виникненні аддиктивної поведінки. Індивідуальні особливості конкретної особистості як чинник аддиктивної поведінки.

Феномен спів-залежності. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки.

Тема 8. Соціально-психологічні особливості суїцидальної поведінки

Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність. Особливості соціологічного підходу до розуміння суїцидів. Психопатологічний підхід. Соціально-психологічні концепції суїцидальної поведінки.

Суїцидальні дії та прояви. Типологія суїцидів. Вікові особливості суїцидальної поведінки. Мотиви суїцидів у підлітків. Психоаналітична традиція щодо пояснення мотивів суїциду.

Профілактика суїцидальної поведінки.

Тема 9. Відхилення у сексуальній поведінці підлітків

Сексуальність та вікові періоди її становлення. Патологічні та непатологічні відхилення сексуальної поведінки. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.

Сексуальна норма і сексуальна патологія. Транзиторні сексуальні відхилення у підлітковому віці. Форми статевої активності у підлітків. Онанізм, петтінг, раннє статеве життя, проміскуїтет. Нарцисизм, фетишизм, ексгібіціонізм та особливості їх прояву. Візіонізм. Транзиторний підлітковий гомосексуалізм.

Профілактика підліткових сексуальних девіацій.

Тема 10. Бродяжництво як характеристика способу життя

Дитяча безпритульність: аналіз проблеми. Сутнісний зміст понять «безпритульність», «бродяжництво», «жебраківання». «Діти вулиці», бездоглядні діти, безпритульні діти. Діти, що перебувають у стані бродяжництва.

Чинники, що детермінують втечі з дому. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.

Державна політика щодо організації соціальної роботи з діти, які перебувають у стані бродяжництва. Функції та повноваження омбудсменів. Завдання та заходи, визначені державною програмою подолання дитячої безпритульності.

Змістовний модуль 3. Соціально-психологічний вплив на поведінку, що відхиляється від соціальних норм

Тема 11. Профілактика девіантної поведінки

Суспільний вплив на девіантну поведінку. Основні напрямки психологічної допомоги девіантними підлітками. Принципи психологічної роботи з девіантними підлітками.

Профілактика девіантної поведінки. Стадії профілактики та їх особливості.

Форми профілактичної роботи з девіантною підлітками. Організація соціального середовища. Інформування. Активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам. Організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці. Організація здорового способу життя. Активізація життєвих ресурсів. Мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки.

Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.

Тема 12. Соціально-психологічні технології роботи з девіантами та їх соціальним оточенням

Сутність соціальних технологій. Особливості впровадження соціальних технологій. Класифікація соціальних технологій. Технології соціальної роботи.

Стадії та принципи проведення соціальної діагностики. Стадії та методи соціальної профілактики. Соціальний контроль. Різновиди та принципові засади організації соціальної реабілітації. Механізми та стадії реалізації соціальної адаптації. Соціальний патронаж. Соціальне забезпечення. Функції, різновиди та етапи реалізації соціально-терапевтичного впливу. Класифікація різновидів, етапи та принципи соціального консультування.

Тема 13. Психологічна корекція поведінки, що відхиляється

Мета, завдання і принципи поведінкової корекції. Девіантна мотивація. Емоційні проблеми та складнощі саморегуляції. Негативно-девіантний соціальний досвід. Стратегічні цілі психологічної допомоги девіантному підлітку. Конкретні завдання психологічного впливу на девіантну поведінку підлітків.

Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення. Етапи та форми організації корекційної роботи.

Методи психологічної корекції девіантної поведінки

Тема 14. Стимулювання позитивної мотивації підлітків

Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації. Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці. Особливості роботи з мотивацією підлітків. Схема роботи психотерапевта з девіантним підлітком.

Приєм оцінки негативних наслідків девіантної поведінки. Методика проектування майбутнього. Укладання терапевтичного договору. Групове консультування. Особливості методики природних наслідків поведінки. Стосунки між психотерапевтом і девіантним підлітком.

Тема 15. Формування у підлітків саморегулятивних механізмів корекції девіантної поведінки

Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика. Методика систематичної десенсибілізації. Психологічна саморегуляція та її різновиди. Тренінг релаксації Е. Джекобса. Процедура прогресуючої м'язової релаксації. Метод формування стратегії самоконтролю. Самоспостереження. Самоконтроль. Позитивне самопідкріплення. Особливості когнітивного розвитку підлітків. Когнітивне

переструктурування. Методи гасіння небажаної поведінки. Методи формування позитивної поведінки. Підкріплення. Репетиція поведінки. Тренінг асертивності (Д. Вольпе). Інтегративний підхід до викорінення девіантної поведінки у підлітків.

2) ТЕМИ І ЗМІСТ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1 (2 год.) до теми 1.

1. Підлітки як соціально-демографічна група. Психологія підліткового віку. Особливості розвитку підлітків.

2. Вікові ситуаційно-особистісні реакції підлітків. Акцентуації характеру підлітків.

3. Поведінка як психологічна та соціологічна категорія.

4. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».

Семінар 2 (2 год.) до теми 2.

1. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.

2. Властивості та види соціальних норм.

3. Соціальні відхилення та їх різновиди. Характеристики відхилень.

4. Психологічна класифікація поведінки, яка відхиляється.

5. Основні варіанти соціальної поведінки.

Семінар 3 (2 год.) до теми 3.

1. Детермінація: зміст поняття. Чинники, що детермінують відхилення поведінки підлітка.

2. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій.

3. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона.

4. Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг).

5. Теорія ярликування та теорія стигматизації.

6. Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін).

7. Субкультурні концепції девіантної поведінки О. Турка, Ф. Трешера.

Семінар 4 (2 год.) до теми 4.

1. Екзистенційно-гуманістичний підхід до девіантної поведінки.

2. Психодинамічні аспекти девіантної поведінки. Зміст психоаналізу З. Фрейда.

3. Індивідуальна психологія А. Адлера.

4. Біхевіоризм як поведінкова психологія. Наукові ідеї Дж. Уотсона і Б. Скіннера.

5. Джерела невротичних реакцій страху Г. Айзенка.

6. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури. Сутність когнітивної моделі А. Бека і раціонально-емотивної теорії А. Елліса.

Семінар 5 (2 год.) до теми 5.

1. Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи.
2. Типи соціального контролю.
3. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми.
4. Право, мода, мораль та їх роль у соціальному контролі.
5. Соціальні санкції та їх види.
6. Роль традицій та звичок у системі соціального контролю.

Семінар 6 (2 год.) до теми 6.

1. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура.
2. Різновиди агресивної поведінки.
3. Умови формування агресивної поведінки у підлітковому віці.
4. Сутність та особливості делінквентної поведінки.
5. Профілактика протиправної поведінки підлітків.

Семінар 7 (4 год.) до теми 7.

1. Загальна характеристика залежної поведінки.
2. Поняття аддиктивної поведінки. Концептуальні моделі аддиктивної поведінки.
3. Форми та загальні ознаки залежної поведінки.
4. Феномен спів-залежності.
5. Досвід профілактичної роботи щодо попередження поширення аддиктивних форм поведінки.

Семінар 8 (2 год.) до теми 8.

1. Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність.
2. Соціально-психологічні концепції суїцидальної поведінки.
3. Типологія суїцидів.
4. Вікові особливості суїцидальної поведінки.
5. Мотиви суїцидів у підлітків. Психоаналітична традиція щодо пояснення мотивів суїциду.
6. Профілактика суїцидальної поведінки підлітків.

Семінар 9 (2 год.) до теми 9.

1. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.
2. Сексуальна норма і сексуальна патологія.
3. Загальна характеристика транзиторних сексуальних відхилень у підлітковому віці.
4. Профілактика підліткових сексуальних девіацій.

Семінар 10 (2 год.) до теми 10.

1. Дитяча безпритульність: аналіз проблеми.
2. Чинники, що детермінують втечі з дому.
3. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.

4. Державна політика щодо організації соціальної роботи з діти, які перебувають у стані бродяжництва.

Семінар 11 (4 год.) до теми 11.

1. Суспільний вплив на девіантну поведінку.
2. Основні напрямки психологічної допомоги девіантними підліткам.
3. Принципи психологічної роботи з девіантними підлітками.
4. Стадії профілактики та їх особливості.
5. Форми профілактичної роботи з девіантної підлітками.
6. Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки.
7. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.

Семінар 12 (2 год.) до теми 12.

1. Сутність соціальних технологій та технологій соціальної роботи.
2. Технологічний процес. Особливості впровадження соціальних технологій.
3. Класифікація соціальних технологій.
4. Загальна характеристика технологій соціальної роботи.

Семінар 13 (2 год.) до теми 13.

1. Мета, завдання і принципи поведінкової корекції.
2. Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення.
3. Етапи та форми організації корекційної роботи.
4. Методи психологічної корекції девіантної поведінки

Семінар 14 (4 год.) до теми 14.

1. Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації.
2. Особливості формування мотиваційної сфери у підлітковому віці.
3. Прийом оцінки негативних наслідків девіантної поведінки.
4. Методика проектування майбутнього.
5. Укладання терапевтичного договору.
6. Групове консультування.
7. Особливості методики природних наслідків поведінки.
8. Стосунки між психотерапевтом і девіантним підлітком.

Семінар 15 (4 год.) до теми 15.

1. Емоційна сфера підлітків: загальна характеристика.
2. Методика систематичної десенсибілізації.
3. Психологічна саморегуляції та її різновиди.
4. Тренінг релаксації Е. Джекобса.
5. Метод формування стратегії самоконтролю.
6. Особливості когнітивного розвитку підлітків.
7. Когнітивне переструктурування.

8. Методи гасіння небажаної поведінки та формування позитивної поведінки.
9. Тренінг асертивності (Д. Вольпе).
10. Інтегративний підхід до викоринення девіантної поведінки у підлітків.

3) ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Лабораторна робота № 1 (2 год.) до теми 1.

Мета: визначити акцентуації характеру підлітка та оцінити його схильність до девіантної поведінки.

Завдання:

1) З метою визначення акцентуацій характеру та їх типу провести дослідження з використанням характерологічного опитувальника Г. Леонгарда (див. Додаток Б).

2) Проаналізуйте запропоновану нижче загальну схему діагностики девіантної поведінки підлітків, зазначивши, які методи можуть бути використані на кожному з етапів роботи:

- визначення соціально-демографічних характеристик (вік, стать, соціальна приналежність, характеристика родини, місце проживання, стан здоров'я);

- формулювання проблеми в інтерпретації підлітка й/або його значимих близьких;

- визначення структури девіації;

- з'ясування соціокультурних норм, що порушуються (вікові, професійні, культурні, сімейні, групові тощо);

- визначення типу взаємозв'язку з реальністю;

- висунення гіпотез щодо причин виникнення та тривалості девіацій;

- перевірка гіпотез за допомогою психодіагностики та соціологічного дослідження;

- планування та реалізація програми психокорекції з урахуванням соціально-психологічного діагнозу.

3) Задля визначення схильності до різних форм девіантної поведінки провести комплексне діагностування з використанням методики А. Орела (див. Додаток В).

4) Заповніть таблицю «Взаємозв'язок типів виховання та типів акцентуацій характеру».

<i>Тип сімейного виховання</i>	<i>Його провідні характеристики</i>	<i>Вплив на акцентуацію та психопатію (який тип формується і який посилюється)</i>
Гіпопротекція	Недостатність опіки та контролю, неуважність до справ дитини	
«Потворна» гіпопротекція	Поєднання недостатності батьківського контролю з некритичним ставленням до відхилень у поведінці дитини	

Домінуюча гіпопротекція	Надмірна опіка; наявність системи безперервних заборон; обмеження активності, самостійності дитини	
Гіпопротекція «кумира родини»	Намагання звільнити дитину від найменших складнощів, задоволення всіх її потреб, що призводить до посилення егоцентричних тенденцій розвитку особистості, ускладнює засвоєння норм	
Емоційне відторгнення	Формальний характер турботи; відсутність уваги, емоційної підтримки	
Жорстоке ставлення	Суворе покарання за дрібні проступки; байдужість або злість по відношенню до дитини	
Підвищена моральна відповідальність	Завищений рівень батьківських домагань; надмірна вимогливість; прагнення реалізувати власні реалізовані бажання	
Поєднання різних стилів виховання	Конкуренція й конфронтація членів родини; відсутність послідовності у вихованні; розвиток внутрішніх конфліктів у дитини	

5) Відомо, що, аналізуючи динаміку розвитку девіантної поведінки, можна виділити п'ять рівнів, кожен з яких має свої характеристики. Заповніть таблицю, визначивши характерні риси кожного із зазначених рівнів розвитку девіантної поведінки.

<i>Рівень розвитку девіантної поведінки</i>	<i>Характеристика даного рівня</i>
Первинний	
Рецидивно-некримінальний	
Асоціальний	
Дозлочинний	
Рецидивно-кримінальний	

Лабораторна робота № 2 (2 год.) до теми 2.

Мета: порівняти сутнісний зміст різних видів соціальних норм, оцінити відносність соціальних норм та відхилень від них.

Завдання:

1) Уважно прочитавши подані нижче приклади соціальних норм, визначте їх вид та зазначте соціальні санкції, що можуть бути застосовані по відношенню до суб'єктів, які цих норм не дотримуються:

- доброзичливо ставитись до людей;

- отримати батьківське благословення;
- дотримуватись кодексу професійної етики;
- не спонукати неповнолітніх до застосування допінгу;
- любити батьківщину;
- поступатися місцем у громадському транспорті людям похилого віку;
- дотримуватись посту напередодні Великодня;
- святкувати міжнародний день солідарності трудящих;
- сумлінно дотримуватись правил дорожнього руху.

2) Розкрийте механізм впливу соціальної норми на поведінку конкретної особистості.

3) Визначте чи є соціальним відхиленням запропоновані у переліку нижче дії, якщо так, то спробуйте пояснити від якої норми здійснюється відхилення, як його уникнути: часте вживання спиртних напоїв; анорексія; перегляд мексиканських серіалів; вандалізм; розбійний напад з метою пограбування; гра в азартні ігри; лихослів'я у громадському місці; брехня; футбольний фанатизм; подружня зрада; фетишизм; захоплення чорною магією; тютюнопаління.

4) Ознайомившись з системою диспозиційних утворень В. Ядова, поясніть як взаємопов'язані між собою різні соціальні настанови особистості.

5) Поясніть у чому полягає сутнісна відмінність між позитивними та негативними відхиленнями.

6) Наведіть приклади відомих Вам активно-несхвалюваних, активно-підтримуваних, пасивно-засуджуваних, індіферентних відхилень.

Лабораторна робота № 3 (2 год.) до теми 6.

Мета: визначити рівень агресивності, оцінити взаємозв'язок агресивної та делінквентної поведінки.

Завдання:

1) Провести діагностування рівня тривожності з використанням методики визначення рівня шкільної тривожності Філліпса (див. Додаток Г) або методики визначення рівня тривожності у старших підлітків (А. Андрєєва) (див. Додаток Д).

2) Використавши бланки питальників А. Басса-А. Даркі (див. Додаток Е), визначити вид агресії характерної для досліджуваного суб'єкта.

3) Зазначте основні ознаки агресивної поведінки з урахуванням специфічних вікових особливостей та визначте умови, механізми формування агресивних дій.

4) Визначте взаємозв'язок між різновидами агресивної реакції (фізична агресія, непрямая агресія, вербальна агресія, роздратованість, негативізм, образа) та злочинними діями проти особи (вбивство, зґвалтування, грабіж, напад тощо).

5) Підготуйте короткі виступи та проведіть дискусію за такими питаннями:

- Чим відрізняється злочинність від інших видів девіантної поведінки?
- Що являє собою вулична злочинність? Які злочини включається до цієї групи злочинних дій?
- Чи відображає кримінальна статистика реальність? Які чинники знижують її ефективність?
- Як Ви вважаєте чи наявні регіональні особливості злочинності в Україні?

Лабораторна робота № 4 (2 год.) до теми 7.

Мета: з'ясувати особливості формування різних форм залежної поведінки у підлітковому середовищі.

Завдання:

1) З метою визначення схильності до хімічної залежності провести соціологічне опитування з використанням запропонованої інструментарію (див. Додаток Ж).

2) Проаналізувати результати тестування з метою з'ясування схильності до гемблінгу та інтернет-залежності (див. Додаток З).

3) Схарактеризуйте основні види залежної поведінки найбільш поширені у підлітковому середовищі та визначте чинники, що сприяють їх поширенню.

4) Спробуйте пояснити чим залежна поведінка відрізняється від шкідливої звички.

Лабораторна робота № 5 (2 год.) до теми 8.

Мета: визначити схильність до суїциду, з'ясувавши глибину депресивного стану та рівень психічної неврівноваженості.

Завдання:

1) Задля визначення рівня депресії провести тестування за методикою В. Жмурова (див. Додаток К).

2) Використавши психодіагностичний тест В. Мельнікова, Л. Ямпольського (див. Додаток Л), оцінити рівень психічної неврівноваженості досліджуваного суб'єкта.

3) Підготуйте короткі виступи та проведіть дискусію за такими питаннями:

- Самогубство – одна з найгостріших проблем сучасного суспільства
- Ставлення до самогубств у різних країнах світу
- Чи можна виправдати альтруїстичне самогубство?
- Чи є евтаназія самогубством?

Лабораторна робота № 6 (2 год.) до теми 9.

Мета: з'ясувати особливості прояву сексуальних відхилень у поведінці підростаючого покоління.

Завдання:

1) Провести міні-опитування на тему «Сексуальна культура сучасної студентської молоді» (інструментарій подано у Додатку М) та оцінити отримані результати.

2) Напишіть твір-роздум на одну із запропонованих тем: «Ранній початок статевого життя: акселерація чи слідування моді», «Репродуктивне здоров'я сучасної молоді: чи здатні українці народити здорових нащадків», «Хто і як повинен виховувати сексуальну культуру підлітків?».

Лабораторна робота № 7 (2 год.) до теми 3.

Мета: визначити домінуючі детермінанти різних форм девіантної поведінки.

Завдання:

Проаналізувавши запропоновані нижче форми девіантної поведінки, визначте провідні причини та чинники, що зумовлюють їх появу.

Заповніть таблицю, даючи відповіді на поставлені запитання.

<i>Форма девіантної поведінки</i>	<i>Тип порушеної норми</i>	<i>Причини і фактори, що зумовлюють появу</i>	<i>Назва теорії, її автор</i>	<i>Обґрунтування</i>
Анорексія				
Гемблінг				
Проституція				
Токсикоманія				
Вандалізм				
Розбійний напад				
Жебрацтво				
Демонстративний суїцид				
Візіонізм				
Пивний алкоголізм				

Лабораторна робота № 8 (2 год.) до тем 11, 12.

Мета: ознайомитись з методиками та методами профілактичної роботи на різних етапах її реалізації; визначити сутність та провідні характеристики технологій соціальної роботи з девіантами та їх соціальним оточенням.

Завдання:

1) Ознайомившись з різноманітними методами та методиками профілактичної роботи, обґрунтувати доцільність їх використання на етапах проведення діагностування, безпосередньо профілактики та корекції девіантної поведінки. Заповніть таблицю, даючи відповіді на поставлені у ній запитання.

<i>Вид роботи</i>	<i>Використані методики, методи</i>	<i>Обґрунтування доцільності використання запропонованих методів та методик</i>
1) Діагностика девіантної поведінки - Діагностування вчителів - Діагностування підлітків - Діагностування батьків		
2) Профілактика девіацій - Первинна профілактика - Вторинна профілактика - Третинна профілактика		

3) Корекція девіантної поведінки - Групова робота з підлітками - Індивідуальна робота з підлітками - Робота з батьками, вчителями		
--	--	--

2) Ознайомившись з соціально-психологічними технологіями соціальної роботи, обґрунтувати доцільність їх використання задля профілактики та корекції девіацій.

<i>Соціальна технологія</i>	<i>Форма девіантної поведінки задля профілактики/корекції якої може бути використана дана технологія</i>	<i>Переваги використання даної технології</i>	<i>Недоліки використання даної технології</i>
Соціальна діагностика			
Соціальна адаптація			
Соціальний контроль			
Соціальне опікування (патронаж)			
Соціальна реабілітація			
Соціальне забезпечення			
Соціальна терапія			
Соціальне консультування			

Лабораторна робота № 9 (2 год.) до теми 13.

Мета: ознайомитись з методиками та методами групової психологічної корекції девіантної поведінки підлітків.

Завдання:

1) Ознайомитись з запропонованими методами психокорекційної роботи та оцінити їх ефективність (див. Додаток С).

2) Описати і обґрунтувати зміст різних форм психопрофілактичної роботи із підлітками з метою упередження девіантної поведінки:

а. *Особливості організації соціального середовища* (відносин в сім'ї, груп однолітків, школі), зокрема формування здорового способу життя, формування

підліткової субкультури, ціннісних орієнтацій тощо.

b. *Інформування підлітків про негативні та руйнівні наслідки девіацій* (бесіди, лекції, розповсюдження спеціальної літератури, відео- та телефільмів).

c. *Активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам* (групові тренінги: резистенції (стійкості) до негативного соціального впливу; асертивності (аффектно-ціннісне навчання); формування життєвих навичок).

d. *Організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці* (пізнання, мандрування, туристичні походи, значуще спілкування, кохання, творчість, діяльність тощо).

e. *Організація здорового способу життя* (здорове харчування, регулярні фізичні навантаження, дотримання життєвого порядку, виключення будь-яких надлишків).

f. *Активізація особистісних ресурсів* (заняття спортом, творче самовираження, спілкування з друзями тощо).

g. *Мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки* (отримання своєчасної психологічної допомоги, лікування захворювань тощо).

3) Скласти авторську програму профілактичної роботи для учнів 7-11-х з урахуванням соціально-психологічних особливостей кожної вікової групи підлітків.

Лабораторна робота № 10 (2 год.) до теми 15.

Мета: провести рольову гру на тему «Спілкування з підлітком, якому властива залежна поведінка», розробити із студентами методику і процедуру спілкування із підлітком, якому властива залежна поведінка: паління, вживання алкоголю, наркотиків.

Завдання:

Викладач ставить заздалегідь умови, називає дійових осіб, між якими відбувається спілкування.

Студентам надається можливість уточнити психодіагностичні передбачення і з'ясувати індивідуальну специфіку особистісної проблеми, що деструктивно впливає на підлітка. Розігрується проблемно-вербальна гра, в якій є психолог і підліток. Гра завершується аналізом напрацьованого матеріалу.

Аналіз має бути ґрунтовним і цілісним із розробкою конкретних рекомендацій.

4) САМОСТІЙНА РОБОТА

До теми 1 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Використовуючи знання із дисципліни «Підліткова психологія», описати у конспекті вікові ситуаційно-особистісні реакції підлітків та особливості їх характеру, аналізуючи власний досвід підліткового віку.
3. Знайти у науковій літературі не менше 5 визначень девіантної поведінки.

До теми 2 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Описати соціальні норми, які характерні українському суспільству.
3. Схарактеризувати позитивні та негативні соціальні відхилення, які мають місце у підлітковому середовищі. Навести приклади.

До теми 3 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Розробити систему найбільш розповсюджених детермінант девіантної поведінки.
3. Схарактеризувати соціальні чинники девіантної поведінки. Пояснити, чим вони відрізняються від детермінант девіантної поведінки.

До теми 4 (8 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Здійснити порівняльний аналіз екзистенційно-гуманістичного та фаталістичного підходів до девіантної поведінки.
3. Описати психодинамічні аспекти девіантної поведінки.

До теми 5 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Описати формальні прояви соціального контролю .
3. Навести приклади соціальних приписів, технічних норм, соціальних санкцій, традицій та звичок. Порівняти їх роль у вихованні підлітків.

До теми 6 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Описати форми прояву агресивної поведінки у підлітків на основі особистих спостережень.
3. Проаналізувати у будь-якій Криворізькій міській газеті інформацію за останні 3 місяці стосовно правопорушень серед підлітків і виявів делінквентної поведінки.

До теми 7 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Згадати своє підліткове та юнацьке оточення й описати ті аддикти, що мали найбільше розповсюдження у ньому.
3. Пояснити, чому останніми роками широкого розповсюдження набули такі форми залежної поведінки як порушення харчової поведінки, гемблінг, сексуальні аддикції.

До теми 8 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.

2. Проаналізувати особливості істинного, демонстративного та прихованого суїцидів, побудувати порівняльну таблицю їх проявів, мотивів, наслідків.

До теми 9 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Розібратися у особливостях проявів патологічних та непатологічних відхилень в сексуальній поведінці.
3. Описати основні періоди розвитку сексуальності у підлітків, враховуючи свій досвід.

До теми 10 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Поглиблено проаналізувати особливості основних напрямків психологічної допомоги девіантним підліткам.
3. Описати особливості психологічної превенції і психологічної інтервенції.
4. Розібратися у методиці проведення психодіагностики з девіантними підлітками.

До теми 11 (6 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Опрацювати навчальну літературу стосовно соціально-психологічних особливостей впливу психолога на профілактику делінквентної поведінки підлітків.
3. Проаналізувати і пояснити особливості впливу на підлітків, які схильні до правопорушень пенітенціарної психотерапії.
4. Пояснити сутність організаційних, економічних, педагогічних, медичних та соціальні заходи, що спрямовані на упередження делінквентної поведінки.

До теми 12 (4 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Описати на основі конспекту, навчальної літератури мету і принципи поведінкової корекції девіантних підлітків.
3. Пояснити основні принципи поведінкової психології.

До теми 13 (8 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Пояснити, у чому полягає зміст процесу стимулювання позитивної мотивації підлітків, що схильні до девіаційної поведінки. Особливості роботи з мотивацією підлітка. Схема роботи психотерапевта з девіантним підлітком. Прийом оцінки негативних наслідків девіантної поведінки.
3. Розробити процедуру групового консультування або сімейної терапії з тими підлітками, що схильні до відхилень у поведінці.

До теми 14 (8 год.).

1. Опрацювати на навчальну літературу з теми, викладеної на лекції.
2. Апробувати на підлітках одну із методик релаксації (Е. Джекобса, прогресуючої м'язової, вербальної, ментальної, диференційованої).
3. Пояснити у чому полягає метод формування стратегії самоконтролю та самоспостереження. Розкрити сутність методів формування позитивної поведінки.

5) МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО НАПИСАННЯ ЕСЕ, ТЕЗ ДОПОВІДЕЙ, РЕЦЕНЗІЙ ТА РЕФЕРАТИВ

Робота з рекомендованою літературою:

- ✓ дає змогу глибше осмислити науковий матеріал, що міститься в опублікованих працях;
- ✓ сприяє визначенню основних тенденцій у поглядах студентів на проблему з огляду на те, що вже зроблено в науці;
- ✓ вивчення літератури з обраної теми слід починати з загальних робіт, щоб мати уявлення щодо основних питань;
- ✓ поряд з інформаційними виданнями для інформаційного пошуку слід використовувати Інтернет.

Оформити результати опрацювання додаткової літератури можна у вигляді есе, тез доповіді чи реферату.

Есе (фр. *essai* – спроба, нарис) – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки, враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми.

Доповідь – це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання), яка має певну структуру (вступ – зазначаються підстави, проблемна ситуація, що зумовили необхідність підготовки доповіді; основна частина, де аналізуються сучасний стан проблеми, наводяться аргументи, обґрунтовуються основна ідея автора; підсумкова частина містить висновки, рекомендації, пропозиції).

При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, що надруковано на чотирьох сторінках машинописного тексту; доповідь одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливостей за короткий термін «увійти» у наукове товариство за умови яскравого виступу.

Рецензія (нім. *rezension* – огляд, оцінка) – аналіз, розбір, деяка оцінка публікації, твору. Рецензувати можуть також поточні події, громадські заяви і події. На додаток до критичного твердження, автор рецензії може виставити предмету рецензування певну оцінку для визначення відносної цінності рецензованого предмета.

Реферат – короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми; обсяг реферату визначається специфікою та змістом документів, кількістю відомостей, їх науковою цінністю або практичним значенням, його обсяг коливається від 15 до 25 сторінок друкованого тексту.

Реферат починається з викладу сутності проблеми. Структура реферату має містити вступ, декілька розділів, висновки, список літератури, додатки (за необхідності). У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість з огляду на соціальні потреби суспільства та розвиток конкретної галузі науки або практичної діяльності. У першому розділі наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, визначається хто з вчених минулого вивчав дану проблему, які ідеї висловлював. Визначається сутність проблеми, основні чинники, що зумовлюють розвиток явища або процесу, що вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. У другому розділі дається аналіз сучасного стану процесу чи явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Висловлюються власні думки щодо перспектив розвитку проблеми. У висновках подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. Виклад матеріалу у рефераті має бути коротких і стислим, слід використовувати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних зворотів.

Рекомендована тематика доповідей, рефератів

1. Актуальність конкретних досліджень девіантної поведінки.
2. Біологічні чинники девіацій у теоріях Ч. Ломброзо, У. Шелдона.
3. Взаємозв'язок основних форм девіацій.
4. Девіантна, делінквентна і кримінальна поведінка: співвідношення понять.
5. Девіація як продукт нестабільності суспільного розвитку, руйнування нормативних систем в періоди соціальних катаклізмів.
6. Динаміка девіантної поведінки: омолодження і фемінізація девіантного середовища.
7. Динаміка самогубств в Україні.
8. «Дисфункціональна концепція» відхилення у соціальній поведінці (Р. Мертон).
9. Загальна характеристика сучасного стану українського суспільства як типового виявлення аномії.
10. Злочинність і засоби масової інформації.
11. Злочинність як професія. Види професійної злочинності.
12. Індивідуальні та масові соціальні відхилення.
13. Крайні форми девіацій (злочинність, наркоманія, проституція, самогубство): світові тенденції поширення.
14. Кримінальна активність неповнолітніх.
15. Кримінальна та судова статистика: проблеми достовірності.
16. Культурологічні концепції походження девіацій: конфлікти між нормами субкультур і масовою культурою.
17. Маргінал - особистість на межі культур.
18. Молодіжна субкультура як особлива форма організації молоді.
19. Основні компоненти девіантної поведінки.
20. Особливості методик дослідження соціальних відхилень.

21. «Паранормальна особистість», причини паранормальності та її соціальні наслідки.

22. Поняття про «здорову» і «патологічну» особистість.

23. Правова і моральна регуляція поведінки людей.

24. Причини гендерних відмінностей в агресії: генетика чи соціальні ролі?

25. Проблеми девіантної поведінки у теорії соціального конфлікту.

26. Проблеми соціальної корекції відхилень.

27. Прогнозування злочинності у XXI столітті.

28. «Психологічний захист» і злочинна поведінка Підлітки як група особливого ризику.

29. Радикальна кримінологія про девіацію як результат протидії нормам буржуазного суспільства.

30. Розповсюдження алкоголізму у культурах різних народів світу.

31. Соціальна норма як загальне правило поведінки, яке санкціоноване суспільством або соціальною групою.

32. Соціальна норма, соціальний контроль та інститут норм у структуралізмі Т. Парсонса.

33. Соціальна профілактика і соціальна обумовленість поширення захворюваності на СНІД.

34. Соціальні, індивідуальні та біологічні основи агресивної поведінки.

35. Соціально-психологічні особливості неповнолітніх злочинців.

36. Суспільне ставлення до соціальних відхилень: культурно-історична динаміка.

37. Теорія соціальної аномії Е. Дюркгейма.

38. Типи вживання алкоголю: буденне, ритуальне, наркотичне.

39. Трансформація ставлення суспільства до сексуальних проблем.

40. Формування уявлень про соціальну норму і відхилення.

6) ПЕРЕЛІК ЗАПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Агресія та агресивна поведінка: сутність, структура. Агресивність як властивість особистості.

2. Антисоціальна (соціопатична) особистість.

3. Властивості та види соціальних норм.

4. «Гуманістичний ідеалізм» Е. Фромма. «Глибинна психологія» З. Фрейда.

5. Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види.

6. Детермінація: зміст поняття.

7. Дитяча безпритульність: аналіз проблеми. Чинники, що детермінують втечі з дому.

8. Екзистенційно-гуманістичний підхід В. Франкла.

9. Залежна поведінка: загальна характеристика. Ознаки залежної поведінки.

10. Зміст процесу стимулювання позитивної мотивації підлітків.

11. Індивідуальна психологія А. Адлера. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури.

12. Класифікація поведінки, яка відхиляється.
13. Класифікація соціальних норм: приписи та технічні норми.
14. Клієнтцентрована психологія К. Роджерса. Теорія потреб А. Маслоу.
15. Когнітивно-біхевіоральний підхід А. Бека. Терапевтична модель А. Елліса.
16. Концептуальні моделі аддиктивної поведінки.
17. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».
18. Критерії ефективності профілактики девіантної поведінки.
19. Культурологічні концепції девіацій (А. Коен, Дж. Мілер, Т. Селлін).
20. Мета і завдання поведінкової корекції.
21. Методи навчання поведінці. Методи формування позитивної поведінки.
22. Методи психологічної корекції девіантної поведінки.
23. Методика систематичної десенсибілізації.
24. Механізми соціального регулювання.
25. Мотивація протиправної поведінки.
26. Наукові підходи до пояснення агресії людини.
27. Обґрунтування об'єктивності детермінант соціальних девіацій у межах структурного функціоналізму (Т. Парсонс, П. Сорокін, Р. Клауорд, Л. Оулін).
28. Основні напрямки профілактики девіацій. Стадії та форми профілактичної роботи.
29. Основні підходи до розуміння сутності причин суїциду. Особливості суїцидальної поведінки підлітків.
30. Особистісні характеристики підлітків, схильних до правопорушень.
31. Особливості агресивної поведінки підлітків.
32. Особливості здійснення профілактичної роботи у межах превентивної педагогіки.
33. Особливості когнітивного розвитку підлітків. Когнітивне переконструювання.
34. Особливості соціальної поведінки дітей-бродяг.
35. Особливості технологічного процесу соціальної роботи.
36. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості.
37. Поведінка як психологічна і соціологічна категорія.
38. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.
39. Пояснення сутності явища соціальної аномії у працях Е. Дюркгейма та Р. Мертона.
40. Прийоми стимулювання позитивної мотивації.
41. Принципи корекції девіацій. Етапи та форми організації корекційної роботи.
42. Проблема взаємовідносин між підлітками та дорослими.
43. Протосоціологічні теорії щодо пояснення причин девіацій.
44. Профілактика підліткових сексуальних девіацій.
45. Профілактика суїцидальної поведінки.
46. Психологічна саморегуляція та її різновиди. Метод формування стратегії

самоконтролю.

47. Різновиди агресивної поведінки.
48. Різновиди корекційної роботи та їх функціональне призначення.
49. Сексуальність та вікові періоди її становлення. Особливості формування та вияву сексуальності у підлітків.
50. Організація соціальної діагностики, соціальної адаптації.
51. Технології соціальної профілактики та соціального опікування.
52. Соціальна реабілітація. Соціальне забезпечення.
53. Особливості організації соціальної терапії, соціального консультування.
54. Соціальний контроль як засіб саморегуляції соціальної системи. Типи соціального контролю.
55. Соціальні відхилення та їх характеристики.
56. Соціальні санкції та їх види.
57. Соціальні технології та технології соціальної роботи: загальна характеристика.
58. Соціально-психологічні особливості підліткового віку. Акцентуації характеру підлітків.
59. Суб'єктивні причини девіантної поведінки (Г. Тард, Е. Сазерленд, Ю. Клейберг та ін.).
60. Субкультурні концепції девіантної поведінки О. Турка, Ф. Трешера.
61. Суїцид: загальні поняття, термінологія, поширеність. Типологія суїцидів.
62. Теорія ярликування (Ф. Танненбаум) та теорія стигматизації (І. Гоффман, Е. Лемерт, Г. Беккер).
63. Транзиторні сексуальні девіації у підлітковому віці.
64. Феномен спів-залежності.
65. Формування мотиваційної сфери у підлітковому віці. Принципи і критерії формування позитивної мотивації у підлітків.

7) ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ. КОНТРОЛЬ УСПІШНОСТІ

По завершенні вивчення курсу «Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій» студенти повинні:

Знати:

- основні концепції соціально-психологічної роботи з підлітками, схильними до девіацій;
- мати уявлення про основні тенденції історичного розвитку соціально-психологічного знання про девіантну поведінку;
- володіти знаннями щодо сутності підліткових девіацій, їх різновидів, причин появи та можливостей соціально-психологічного, педагогічного упередження;

Вміти:

- критично оцінювати концепції соціологічної думки;
- оперувати соціологічними категоріями, поняттями, термінами;

- мати навички інтерпретації взаємозв'язку провідних концепцій з історичним, культурним та теоретичним контекстом їх виникнення;
- толерантно відстоювати свою позицію в дискусії;
- самостійно аналізувати дані соціологічних досліджень, а також використовувати їх при написанні індивідуальних робіт на теми курсу;
- працювати з соціально-психологічною літературою.
- визначити сутність та схарактеризувати різновиди девіантної поведінки;
- розкрити взаємозв'язок між категоріями «норма», «соціальне відхилення», «девіація», «девіантна поведінка»;
- схарактеризувати зміст основних теорій девіацій;
- виявити специфіку типових проявів девіантної поведінки підлітків;
- розкрити сутність діагностування девіацій у підлітковому середовищі;
- опанувати вміння використання соціально-психологічних підходів до упередження та усунення негативних наслідків деструктивних девіацій у поведінці підлітків;
- схарактеризувати основні шляхи профілактики девіацій, її особливості у перехідному суспільстві.

Під час виставлення підсумкової оцінки за навчальну дисципліну заліковий кредит (100 % = 100 балів) розподіляється для оцінювання в балах рівня, якості та обсягу знань, умінь та навичок студента відповідно до таких залікових модулів:

1. *Відвідування лекцій* – 5 %.

2. *Участь у семінарському занятті (виступ)* – 25 %, передбачається, що максимальною за виступ може бути 4 бали, тож студент може виступити не менш ніж 6 раз з максимальною оцінкою відповіді 4 бали.

3. *Індивідуальна (самостійна) робота* – 30 %, зокрема максимальними є такі бали: написання рефератів, доповідей – 10 %; рецензій на наукові статті – 10 %; тез, есе, статей, участь у науково-дослідній роботі – 10 %.

4. *Поточний контроль* – 15 %, зокрема: тестування – 5 %; понятійний диктант – 5 %; контрольна робота – 5 %.

5. *Фінальна форма контролю (залік, іспит)* – 25 %.

Успішність студентів при вивченні економічних, політологічних та соціологічних дисциплін оцінюється за наступною шкалою (відповідно до вимог Положення про організацію навчального процесу у Криворізькому державному педагогічному університеті та ECTS).

ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ ОПРОСНИК Г. ЛЕОНГАРДА

Этот тест предназначен для выявления типа акцентуации характера, т.е. определенного направления характера. Акцентуации рассматриваются как крайний вариант нормы, в чем состоит их главное отличие от психопатий - патологических расстройств личности. Опросник включает в себя 88 вопросов, 10 шкал, соответствующих определенным акцентуациям характера. Первая шкала характеризует личность с высокой жизненной активностью, вторая шкала показывает возбудимую акцентуацию. Третья шкала говорит о глубине эмоциональной жизни испытуемого. Четвертая шкала показывает склонность к педантизму. Пятая шкала выявляет повышенную тревожность, шестая – склонность к перепадам настроения, седьмая шкала говорит о демонстративности поведения испытуемого, восьмая – о неуравновешенности поведения. Девятая шкала показывает степень утомляемости, десятая – силу и выраженность эмоционального реагирования.

Перед проведением опроса дается инструкция. Время ответов не ограничивается.

Инструкция: «Вам будут предложены утверждения, касающиеся Вашего характера. Если Вы согласны с утверждением, рядом с его номером поставьте знак «+» (да), если нет – знак «-» (нет). Над вопросами долго не думайте, правильных и неправильных ответов нет».

При подсчете баллов на каждой шкале опросника Г. Леонгарда для стандартизации результатов значение каждой шкалы умножается на определенное число. Это указано в ключе к методике. Акцентуированные личности не являются патологическими. Они характеризуются выделением ярких черт характера.

КЛЮЧ

1. Г-1 Гипертимые x_3 (умножить значение на 3) + : 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77, -: нет
2. Г-2 Возбудимые x_2 + : 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81, -: 12, 46, 59
3. Г-3 Эмотивные x_3 + : 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79, -: 25
4. Г-4 Педантичные x_2 + : 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83, -: 36
5. Г-5 Тревожные x_3 + : 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82, -: 5
6. Г-6 Циклотивные x_3 + : 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84, -: нет
7. Г-7 Демонстративные x_2 + : 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88, -: 51
8. Г-8 Неуравновешенные x_3 + : 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86, -: нет
9. Г-9 Дистимные x_3 + : 9, 21, 43, 75, 87, -: 31, 53, 65
10. Г-10 Экзальтированные x_6 + : 10, 32, 54, 76, -: нет

ОПИСАНИЕ АКЦЕНТУАЦИЙ ПО Г. ЛЕОНГАРДУ

1. *Демонстративный тип.* Высокие оценки по этой шкале говорят о повышенной способности к вытеснению, демонстративности поведения.

2. *Педантичний тип*. Высокие оценки говорят о ригидности, инертности психических процессов, о долгом переживании травмирующих событий.

3. *Застревающий тип*. Основная черта этого типа – чрезмерная стойкость аффекта со склонностью к формированию сверхценных идей.

4. *Возбудимый тип*. Таким людям свойственна повышенная импульсивность, ослабление контроля над влечениями и обсуждениями.

5. *Гипертимический тип*. Высокие оценки говорят о постоянном повышенном фоне настроения в сочетании с жадой деятельности, высокой активностью, предприимчивостью.

6. *Дистимический тип*. Этот тип является противоположным предыдущему, характеризуется сниженным настроением, фиксацией на мрачных сторонах жизни, идеомоторной заторможенностью.

7. *Тревожно-боязливый тип*. Основная черта - склонность к страхам, повышенная робость и пугливость, высокий уровень тревожности.

8. *Циклотимический тип*. Людям с высокими оценками по этой шкале соответствует смена гипертимических и дистимических фаз.

9. *Аффективно-экзальтированный тип*. Лицам этого типа свойственен большой диапазон эмоциональных состояний, они легко приходят в восторг от радостных событий и в полное отчаяние от печальных.

10. *Эмотивный тип*. Это чувствительные и впечатлительные люди, отличаются глубиной переживаний в области тонких эмоций в духовной жизни человека.

Возможно применение опросника как индивидуально, так и в группе. Наиболее удачный вариант применения опросника в группе, но каждый испытуемый должен иметь перед собой текст опросника и лист для ответов. Опросник применяется как для психологической консультации, так и с целью профотбора и профориентации.

ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ ОПРОСНИК (опросник К. Леонгарда)

Бланк тестируемого _____

1. У Вас чаще -веселое и беззаботное настроение?
2. Вы чувствительны к оскорблениям?
3. Бывает ли так, что у Вас на глаза наворачиваются слезы в кино, театре, в беседе и т.п.?
4. Сделав что-то, Вы сомневаетесь, все ли сделано правильно, и не успокаиваетесь до тех пор, пока не убедитесь еще раз в том, что все сделано правильно?
5. В детстве Вы были так же смелы, как и Ваши сверстники?
6. Часто ли у Вас резко меняется настроение от состояния безграничного ликования до отвращения к жизни, к себе?
7. Являетесь ли Вы обычно центром внимания в обществе, компании?
8. Бывает ли так, что Вы беспричинно находитесь в таком ворчливом настроении, что с Вами лучше не разговаривать?
9. Вы серьезный человек?

10. Способны ли Вы восторгаться, восхищаться чем-то?
11. Предприимчивы ли Вы?
12. Вы быстро забываете, если Вас кто-то обидел?
13. Мягкосердечны ли Вы?
14. Опуская письмо в почтовый ящик, проверяете ли Вы, проводя рукой по щели ящика, что письмо полностью упало в него?
15. Стремитесь ли Вы всегда считаться в числе лучших работников?
16. Бывало ли Вам страшно в детстве во время грозы или при встрече с незнакомой собакой (а может быть, такое чувство бывает и теперь, в зрелом возрасте)?
17. Стремитесь ли Вы во всем и всюду соблюдать порядок?
18. Зависит ли Ваше настроение от внешних факторов?
19. Любят ли Вас Ваши знакомые?
20. Часто ли у Вас бывает чувство внутреннего беспокойства, ощущение возможной беды, неприятности?
21. У Вас часто несколько подавленное настроение?
22. Бывали ли у Вас хотя бы один раз истерика или нервный срыв?
23. Трудно ли Вам долго усидеть на одном месте?
24. Если по отношению к Вам несправедливо поступили, энергично ли Вы отстаиваете свои интересы?
25. Можете ли Вы зарезать курицу или овцу?
26. Раздражает ли Вас, если дома занавес или скатерть висят неровно, или Вы сразу же стараетесь поправить их?
27. Вы в детстве боялись оставаться один в доме?
28. Часто ли у Вас бывают колебания настроения?
29. Всегда ли Вы стремитесь быть достаточно сильным работником в своей профессии?
30. Быстро ли Вы начинаете сердиться или впадать в гнев?
31. Можете ли Вы быть абсолютно, беззаботно веселым?
32. Бывает ли так, что ощущение безграничного счастья буквально пронизывает Вас?
33. Как вы думаете, получился бы из Вас ведущий в юмористическом спектакле?
34. Вы обычно высказываете свое мнение людям достаточно откровенно, прямо и недвусмысленно?
35. Вам трудно переносить вид крови? Не вызывает ли это у Вас неприятных ощущений?
36. Вы любите работу с высокой личной ответственностью?
37. Склонны ли Вы выступать в защиту лиц, по отношению к которым поступили несправедливо?
38. В темный подвал Вам трудно, страшно спускаться?
39. Предпочитаете ли Вы работу такой, где действовать надо быстро, но требования к качеству выполнения невысоки?

40. Общительны ли Вы?
41. В школе Вы охотно декламировали стихи?
42. Убегали ли Вы в детстве из дома?
43. Кажется ли Вам жизнь трудной?
44. Бывает ли так, что после конфликта, обиды Вы были до того расстроены, что идти на работу казалось невыносимым?
45. Можно ли сказать, что при неудаче Вы не теряете чувства юмора?
46. Предприняли бы Вы первые шаги к примирению, если Вас кто-то обидел?
47. Вы очень любите животных?
48. Возвращаетесь ли Вы убедиться, что оставили дом или рабочее место в таком состоянии, что там ничего не случится?
49. Преследует ли Вас иногда неясная мысль, что с Вами и Вашими близкими может случиться что-то страшное?
50. Считаете ли Вы, что Ваше настроение очень изменчиво?
51. Трудно ли Вам докладывать (выступать на сцене) перед большим количеством людей?
52. Вы можете ударить обидчика, если он Вас оскорбит?
53. У Вас очень велика потребность в общении с другими людьми?
54. Вы относитесь к тем, кто при каких-либо разочарованиях впадает в глубокое отчаяние?
55. Вам нравится работа, требующая энергичной организаторской деятельности?
56. Настойчиво ли Вы добиваетесь намеченной цели, если на пути к ней приходится преодолевать массу препятствий?
57. Может ли трагический фильм взволновать Вас так, что на глазах выступают слезы?
58. Часто ли бывает Вам трудно уснуть из-за того, что проблемы прожитого дня или будущего все время крутятся в Ваших мыслях?
59. В школе Вы иногда подсказывали своим товарищам или давали списывать?
60. Потребуется ли Вам большое напряжение воли, чтобы пройти одному через кладбище?
61. Тщательно ли Вы следите за тем, чтобы каждая вещь в вашей квартире была всегда на одном и том же месте?
62. Бывает ли так, что будучи перед сном в хорошем настроении, Вы на следующий день встаете в подавленном, дрящемся несколько часов?
63. Легко ли Вы привыкаете к новым ситуациям?
64. Бывают ли у Вас головные боли?
65. Вы часто смеетесь?
66. Можете ли Вы быть приветливым даже с тем, кого Вы явно не цените, не любите, не уважаете?
67. Вы подвижный человек?
68. Вы очень переживаете из-за несправедливости?
69. Вы настолько любите природу, что можете назвать ее другом?

70. Уходя из дома или ложась спать, проверяете ли Вы, закрыт ли газ, погашен ли свет, заперты ли двери?

71. Вы очень боязливы?

72. Изменяется ли ваше настроение при приеме алкоголя?

73. В Вашей молодости Вы охотно участвовали в кружке художественной самодеятельности?

74. Вы расцениваете жизнь несколько пессимистически, без ожидания радости?

75. Часто ли Вас тянет путешествовать?

76. Может ли Ваше настроение измениться так резко, что состояние радости вдруг сменяется угрюмым и подавленным?

77. Легко ли Вам поднять настроение друзей в компании?

78. Долго ли Вы переживаете обиду?

79. Долго ли Вы переживаете горести других людей?

80. Часто ли, будучи школьником, Вы переписывали страницу в Вашей тетради, если случайно оставили в ней кляксу?

81. Относите ли Вы к людям скорее с недоверием и осторожностью, чем с доверчивостью?

82. Часто ли Вы видите страшные сны?

83. Бывает ли, что Вы остерегаетесь того, что броситесь под колеса проходящего поезда или, стоя у окна многоэтажного дома, остерегаетесь того, что можете внезапно выпасть из окна?

84. В веселой компании Вы обычно веселы?

85. Способны ли Вы отвлечься от трудных проблем, требующих решения?

86. Вы становитесь менее сдержанным и чувствуете себя более свободно, приняв алкоголь?

87. В беседе Вы скудны на слова?

88. Если бы Вам необходимо играть на сцене, Вы смогли бы войти?

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СКЛОННОСТИ К ОТКЛОНЯЮЩЕМУСЯ ПОВЕДЕНИЮ (А. ОРЕЛ)

Шкалы: склонности к преодолению норм и правил, склонности к аддиктивному (зависимому) поведению, склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению, склонности к агрессии и насилию, волевой контроль эмоциональных реакций, склонности к деликвентному поведению

Назначение теста: Предлагаемая методика диагностики склонности к отклоняющемуся поведению (СОП) является стандартизированным тест-опросником, предназначенным для измерения готовности (склонности) подростков к реализации различных форм отклоняющегося поведения. Опросник представляет собой набор специализированных психодиагностических шкал, направленных на измерение готовности (склонности) к реализации отдельных форм отклоняющегося поведения.

Методика предполагает учет и коррекцию установки на социально желательные ответы испытуемых.

Шкалы опросника делятся на содержательные и служебную. Содержательные шкалы направлены на измерение психологического содержания комплекса связанных между собой форм девиантного поведения, то есть социальных и личностных установок, стоящих за этими поведенческими проявлениями.

Служебная шкала предназначена для измерения предрасположенности испытуемого давать о себе социально-одобряемую информацию, оценки достоверности результатов опросника в целом, а также для коррекции результатов по содержательным шкалам в зависимости от выраженности установки испытуемого на социально-желательные ответы.

Инструкция к тесту: Перед вами имеется ряд утверждений. Они касаются некоторых сторон вашей жизни, вашего характера, привычек.

Прочтите первое утверждение и решите верно ли данное утверждение по отношению к вам. Если верно, то на бланке ответов рядом с номером, соответствующим утверждению, в квадратике под обозначением «да» поставьте крестик или галочку. Если оно неверно, то поставьте крестик или галочку в квадратике под обозначением «нет».

Если вы затрудняетесь ответить, то постарайтесь выбрать вариант ответа, который все-таки больше соответствует вашему мнению. Затем таким же образом отвечайте на все пункты опросника. Если ошибетесь, то зачеркните ошибочный ответ и поставьте тот, который считаете нужным. Помните, что вы высказываете собственное мнение о себе в настоящий момент. Здесь не может быть «плохих» или «хороших», «правильных» или «неправильных» ответов. Очень долго не обдумывайте ответов, важна ваша первая реакция на содержание утверждений. Отнеситесь к работе внимательно и серьезно. Небрежность, а также стремление «улучшить» или «ухудшить» ответы приводят к недостоверным результатам. В случае затруднений еще раз прочитайте эту инструкцию или обратитесь к тому, кто проводит тестирование. Не делайте никаких пометок в тексте опросника.

ТЕСТ

Мужской вариант

1. Я предпочитаю одежду неярких, приглушенных тонов.
2. Бывает, что я откладываю на завтра то, что должен сделать сегодня.
3. Я охотно записался бы добровольцем для участия в каких-либо боевых действиях.
4. Бывает, что иногда я ссорюсь с родителями.
5. Тот, кто в детстве не дрался, вырастает «маменькиным сынком» и ничего не может добиться в жизни.
6. Я бы взялся за опасную для жизни работу, если бы за нее хорошо платили.
7. Иногда я ощущаю такое сильное беспокойство, что просто не могу усидеть на месте.
8. Иногда бывает, что я немного хвастаюсь.
9. Если бы мне пришлось стать военным, то я хотел бы быть летчиком-истребителем.
10. Я ценю в людях осторожность и осмотрительность.
11. Только слабые и трусливые люди выполняют все правила и законы.
12. Я предпочел бы работу, связанную с переменами и путешествиями.
13. Я всегда говорю только правду.
14. Если человек в меру и без вредных последствий употребляет возбуждающие и влияющие на психику вещества – это вполне нормально.
15. Даже если я злюсь, то стараюсь не прибегать к ругательствам.
16. Я думаю, что мне бы понравилось охотиться на львов.
17. Если меня обидели, то я обязательно должен отомстить.
18. Человек должен иметь право выпивать столько, сколько он хочет.
19. Если мой приятель опаздывает к назначенному времени, то я обычно сохраняю спокойствие.
20. Мне обычно затрудняет работу требование сделать ее к определенному сроку.
21. Иногда я перехожу улицу татам, где мне удобно, а не там, где положено.
22. Некоторые правила и запреты можно отбросить, если испытываешь сильное сексуальное (половое) влечение.
23. Я иногда не слушаюсь родителей.
24. Если при покупке автомобиля мне придется выбирать между скоростью и безопасностью, то я выберу безопасность.
25. Я думаю, что мне понравилось бы заниматься боксом.
26. Если бы я мог свободно выбирать профессию, то стал бы дегустатором вин.
27. Я часто испытываю потребность в острых ощущениях.
28. Иногда мне так и хочется сделать себе больно.
29. Мое отношение к жизни хорошо описывает пословица: «Семь раз отмерь, один раз отрежь».
30. Я всегда покупаю билеты в общественном транспорте.
31. Среди моих знакомых есть люди, которые пробовали одурманивающие

токсические вещества.

32. Я всегда выполняю обещания, даже если мне это невыгодно.

33. Бывает, что мне так и хочется выругаться.

34. Правы люди, которые в жизни следуют пословице: «Если нельзя, но очень хочется, то можно».

35. Бывало, что я случайно попадал в драку после употребления спиртных напитков.

36. Мне редко удается заставить себя продолжать работу после ряда обидных неудач.

37. Если бы в наше время проводились бы бои гладиаторов, то бы обязательно в них поучаствовал.

38. Бывает, что иногда я говорю неправду.

39. Терпеть боль назло всем бывает даже приятно.

40. Я лучше соглашусь с человеком, чем стану спорить.

41. Если бы я родился в давние времена, то стал бы благородным разбойником.

42. Если нет другого выхода, то спор можно разрешить и дракой.

43. Бывали случаи, когда мои родители, другие взрослые высказывали беспокойство по поводу того, что я немного выпил.

44. Одежда должна с первого взгляда выделять человека среди других в толпе.

45. Если в кинофильме нет ни одной приличной драки – это плохое кино.

46. Когда люди стремятся к новым необычным ощущениям и переживаниям – это нормально.

47. Иногда я скучаю на уроках.

48. Если меня кто-то случайно задел в толпе, то я обязательно потребую от него извинений.

49. Если человек раздражает меня, то готов высказать ему все, что я о нем думаю.

50. Во время путешествий и поездок я люблю отклоняться от обычных маршрутов.

51. Мне бы понравилась профессия дрессировщика хищных зверей.

52. Если уж ты сел за руль мотоцикла, то стоит ехать только очень быстро.

53. Когда я читаю детектив, то мне часто хочется, чтобы преступник ушел от преследования.

54. Иногда я просто не могу удержаться от смеха, когда слышу неприличную шутку.

55. Я стараюсь избегать в разговоре выражений, которые могут смутить окружающих.

56. Я часто огорчаюсь из-за мелочей.

57. Когда мне возражают, я часто взрываюсь и отвечаю резко.

58. Мне больше нравится читать о приключениях, чем о любовных историях.

59. Чтобы получить удовольствие, стоит нарушить некоторые правила и запреты.

60. Мне нравится бывать в компаниях, где в меру выпивают и веселятся.
61. Меня раздражает, когда девушки курят.
62. Мне нравится состояние, которое наступает, когда в меру и в хорошей компании выпьешь.
63. Бывало, что у меня возникало желание выпить, хотя я понимал, что сейчас не время и не место.
64. Сигарета в трудную минуту меня успокаивает.
65. Мне легко заставить других людей бояться меня, и иногда ради забавы я это делаю.
66. Я смог бы своей рукой казнить преступника, справедливо приговоренного к высшей мере наказания.
67. Удовольствие – это главное, к чему стоит стремиться в жизни.
68. Я хотел бы поучаствовать в автомобильных гонках.
69. Когда у меня плохое настроение, ко мне лучше не подходить.
70. Иногда у меня бывает такое настроение, что я готов первым начать драку.
71. Я могу вспомнить случаи, когда я был таким злым, что хватал первую попавшуюся под руку вещь и ломал ее.
72. Я всегда требую, чтобы окружающие уважали мои права.
73. Мне понравилось бы прыгать с парашютом.
74. Вредное воздействие на человека алкоголя и табака сильно преувеличивают.
75. Я редко даю сдачи, даже если кто-то ударит меня.
76. Я не получаю удовольствия от ощущения риска.
77. Когда человек в пылу спора прибегает к «сильным» выражениям – это нормально.
78. Я часто не могу сдерживать свои чувства.
79. Бывало, что я опаздывал на уроки.
80. Мне нравятся компании, где все подшучивают друг над другом.
81. Секс должен занимать в жизни молодежи одно из главных мест.
82. Часто я не могу удержаться от спора, если кто-то не согласен со мной.
83. Иногда случалось, что я не выполнял домашнее задание.
84. Я часто совершаю поступки под влиянием минутного настроения.
85. Мне кажется, что я не способен ударить человека.
86. Люди справедливо возмущаются, когда узнают, что преступник остался безнаказанным.
87. Бывает, что мне приходится скрывать от взрослых некоторые свои поступки.
88. Наивные простаки сами заслуживают того, чтобы их обманывали.
89. Иногда я бываю так раздражен, что стучу по столу кулаком.
90. Только неожиданные обстоятельства и чувство опасности позволяют мне по-настоящему проявить себя.
91. Я бы попробовал какое-нибудь одурманивающее вещество, если бы твердо знал, что это не повредит моему здоровью и не повлечет наказания.
92. Когда я стою на мосту, то меня иногда так и тянет прыгнуть вниз.

93. Всякая грязь меня пугает или вызывает сильное отвращение.

94. Когда я злюсь, то мне хочется кого-нибудь ударить.

95. Я считаю, что люди должны полностью отказаться употребления спиртных напитков.

96. Я бы мог на спор влезть на высокую фабричную трубу.

97. Временами я не могу справиться с желанием причинить боль другим людям.

98. Я мог бы после небольших предварительных объяснений управлять вертолетом.

Женский вариант

1. Я стремлюсь в одежде следовать самой современной моде или даже опережать ее.

2. Бывает, что я откладываю на завтра то, что должна сделать сегодня.

3. Если бы была такая возможность, то я бы с удовольствием пошла служить в армию.

4. Бывает, что иногда я ссорюсь с родителями.

5. Чтобы добиться своего, девушка иногда может и подраться.

6. Я бы взялась за опасную для здоровья работу, если бы за нее хорошо платили.

7. Иногда я ощущаю такое сильное беспокойство, что просто не могу усидеть на месте.

8. Я иногда люблю посплетничать.

9. Мне нравятся профессии, связанные с риском для жизни.

10. Мне нравится, когда моя одежда и внешний вид раздражают людей старшего поколения.

11. Только глупые и трусливые люди выполняют все правила и законы.

12. Я предпочла бы работу, связанную с переменами и путешествиями, даже если она опасна для жизни.

13. Я всегда говорю только правду.

14. Если человек в меру и без вредных последствий употребляет возбуждающие и влияющие на психику вещества – это нормально.

15. Даже если я злюсь, то стараюсь никого не ругать.

16. Я с удовольствием смотрю боевики.

17. Если меня обидели, то я обязательно должна отомстить.

18. Человек должен иметь право выпивать, сколько он хочет и где он хочет.

19. Если моя подруга опаздывает к назначенному времени, то я обычно сохраняю спокойствие.

20. Мне часто бывает трудно сделать работу к точно определенному сроку.

21. Иногда я перехожу улицу там, где мне удобно, а не там, где положено.

22. Некоторые правила и запреты можно отбросить, если чего-нибудь сильно хочешь.

23. Бывало, что я не слушалась родителей.

24. В автомобиле я больше ценю безопасность, чем скорость.

25. Я думаю, что мне понравилось бы заниматься каратэ или похожим видом спорта.
26. Мне бы понравилась работа официантки в ресторане.
27. Я часто испытываю потребность в острых ощущениях.
28. Иногда мне так и хочется сделать себе больно.
29. Мое отношении к жизни хорошо описывает пословица: «Семь раз отмерь, один раз отрежь».
30. Я всегда плачу за проезд в общественном транспорте.
31. Среди моих знакомых есть люди, которые пробовали одурманивающие токсические вещества.
32. Я всегда выполняю обещания, даже если мне это не выгодно.
33. Бывает, что мне так и хочется выругаться.
34. Правы люди, которые в жизни следуют пословице: «Если нельзя, но очень хочется, то можно».
35. Бывало, что я случайно попадала в неприятную историю после употребления спиртных напитков.
36. Я часто не могу заставить себя продолжать какое-либо занятие после обидной неудачи.
37. Многие запреты в области секса старомодны и их можно отбросить.
38. Бывает, что иногда я говорю неправду.
39. Терпеть боль назло всем бывает даже приятно.
40. Я лучше соглашусь с человеком, чем стану спорить.
41. Если бы я родилась в древние времена, то стала бы благородной разбойницей.
42. Добиваться победы в споре нужно любой ценой.
43. Бывали случаи, когда мои родители, другие взрослые высказывали беспокойство по поводу того, что я немного выпила.
44. Одежда должна с первого взгляда выделять человека среди других в толпе.
45. Если в фильме нет ни одной приличной драки – это плохое кино.
46. Бывает я скучаю на уроках.
47. Если меня кто-то случайно задел в толпе, то я обязательно потребую от него извинений.
48. Если человек раздражает меня, то я готова высказать ему все, что о нем думаю.
49. Во время путешествий и поездок я люблю отклоняться от обычных маршрутов.
50. Мне бы понравилась профессия дрессировщицы хищных зверей.
51. Мне нравится ощущать скорость при быстрой езде на автомобиле и мотоцикле.
52. Когда я читаю детектив, то мне часто хочется, чтобы преступник ушел от преследования.
53. Бывает, что я с интересом слушаю неприличный, но смешной анекдот.
54. Мне нравится иногда смущать и ставить в неловкое положение

окружающих.

55. Я часто огорчаюсь из-за мелочей.

56. Когда мне возражают, я часто взрываюсь и отвечаю резко.

57. Мне больше нравится читать о кровавых преступлениях или о катастрофах.

58. Чтобы получить удовольствие, стоит нарушить некоторые правила и запреты.

59. Мне нравится бывать в компаниях, где в меру выпивают и веселятся.

60. Я считаю вполне нормальным, если девушка курит.

61. Мне нравится состояние, которое наступает, когда выпьешь в меру и в хорошей компании.

62. Бывало, что у меня возникало желание выпить, хотя я понимала, что сейчас не время и не место.

63. Сигарета в трудную минуту меня успокаивает.

64. Некоторые люди побаиваются меня..

65. Я бы хотела присутствовать при казни преступника, справедливо приговоренного к высшей мере наказания..

66. Удовольствие – это главное, к чему стоит стремиться в жизни.

67. Если бы могла, то с удовольствием поучаствовала бы в автомобильных гонках.

68. Когда у меня плохое настроение, ко мне лучше не подходить.

69. Иногда у меня бывает такое настроение, что я готова первым начать драку.

70. Я могу вспомнить случаи, когда я настолько разозлилась, что хватала первую попавшуюся под руку вещь и ломала ее.

71. Я всегда требую, чтобы окружающие уважали мои права.

72. Мне бы хотелось из любопытства прыгнуть с парашютом.

73. Вредное воздействие алкоголя и табака на человека сильно преувеличивают.

74. Счастливы те, кто умирают молодыми.

75. Я получаю удовольствие, когда немного рискую.

76. Когда человек в пылу спора прибегает к ругательствам – это допустимо.

77. Я часто не могу сдержать свои чувства.

78. Бывало, что я опаздывала на уроки.

79. Мне нравятся компании, где все подшучивают друг над другом.

80. Секс должен занимать в жизни молодежи одно из главных мест.

81. Часто я не могу удержаться от спора, если кто-то не согласен со мной.

82. Иногда случалось, что я не выполняла школьное домашнее задание.

83. Я часто совершаю поступки под влиянием минутного настроения.

84. Бывают случаи, когда я могу ударить человека.

85. Люди справедливо возмущаются, когда узнают, что преступник остался безнаказанным.

86. Бывает, что мне приходится скрывать от взрослых некоторые свои поступки.

87. Наивные простаки сами заслуживают того, чтобы их обманывали.
88. Иногда я бываю так раздражена, что громко кричу.
89. Только неожиданные обстоятельства и чувство опасности позволяют мне по-настоящему проявить себя.
90. Я бы попробовал какое-нибудь одурманивающее вещество, если бы твердо знала, что это не повредит моему здоровью и не повлечет наказания.
91. Когда я стою на мосту, то меня иногда так и тянет прыгнуть вниз.
92. Всякая грязь меня пугает или вызывает сильное отвращение.
93. Когда я злюсь, то мне хочется громко обругать виновника моих неприятностей.
94. Я думаю, что люди должны отказаться от всякого употребления спиртных напитков.
95. Я бы с удовольствием покатила бы на горных лыжах с крутого склона.
96. Иногда, если кто-то причиняет мне боль, то это бывает даже приятно.
97. Я бы с удовольствием занималась в бассейне прыжками с вышки.
98. Мне иногда не хочется жить.
99. Чтобы добиться успеха в жизни, девушка должна быть сильной и уметь постоять за себя.
100. По-настоящему уважают только тех людей, кто вызывает у окружающих страх.
101. Я люблю смотреть выступления боксеров.
102. Я могу ударить человека, если решу, что он серьезно оскорбил меня.
103. Я считаю, что уступить в споре – это значит показать свою слабость.
104. Мне нравится готовить, заниматься домашним хозяйством.
105. Если бы я могла прожить жизнь заново, то я бы хотела стать мужчиной, а не женщиной.
106. В детстве мне хотелось стать актрисой или певицей.
107. В детстве я была всегда равнодушна к игре в куклы.

ОБРАБОТКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ТЕСТА

Ключ к тесту

Мужской вариант

1. *Шкала установки на социально-желательные ответы*: 2 (нет), 4 (нет), 6 (нет), 13 (да), 21 (нет), 23 (нет), 30 (да), 32 (да), 33 (нет), 38 (нет), 47 (нет), 54 (нет), 79 (нет), 83 (нет), 87 (нет).
2. *Шкала склонности к преодолению норм и правил*: 1 (нет), 10 (нет), 11 (да), 22 (да), 34 (да), 41 (да), 44 (да), 50 (да), 53 (да), 55 (нет), 59 (да), 61 (нет), 80 (да), 86 (нет), 88 (да), 91 (да), 93 (нет).
3. *Шкала склонности к аддиктивному поведению*: 14 (да), 18 (да), 22 (да), 26 (да), 27 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 43 (да), 46 (да), 59 (да), 60 (да), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 81 (да), 91 (да), 95 (нет).
4. *Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению*: 3 (да), 6 (да), 9 (да), 12 (да), 16 (да), 24 (нет), 27 (да), 28 (да), 37 (да), 39 (да), 51 (да), 52 (да), 58 (да), 68 (да), 73 (да), 76 (нет), 90 (да), 91 (да), 92 (да), 96

(да), 98 (да).

5. *Шкала склонности к агрессии и насилию*: 3 (да), 5 (да), 15 (нет), 16 (да), 17 (да), 17 (да), 25 (да), 37 (да), 40 (нет), 42 (да), 45 (да), 48 (да), 49 (да), 51 (да), 65 (да), 66 (да), 70 (да), 71 (да), 72 (да), 75 (нет), 77 (да), 82 (нет), 89 (да), 94 (да), 97 (да).

6. *Шкала волевого контроля эмоциональных реакций*: 7 (да), 19 (да), 20 (да), 29 (нет), 36 (да), 49 (да), 56 (да), 57 (да), 69 (да), 70 (да), 71 (да), 78 (да), 84 (да), 89 (да), 94 (да).

7. *Шкала склонности к деликвентному поведению*: 18 (да), 26 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 42 (да), 43 (да), 44 (да), 48 (да), 52 (да), 55 (нет), 61 (нет), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 86 (нет), 91 (да), 94 (да).

Женский вариант

1. *Шкала установки на социально-желательные ответы*: 2 (нет), 4 (нет), 8 (нет), 13 (да), 21 (нет), 30 (да), 32 (да), 33 (нет), 38 (нет), 54 (нет), 79 (нет), 83 (нет), 87 (нет).

2. *Шкала склонности к преодолению норм и правил*: 1 (да), 10 (нет), 11 (да), 22 (да), 34 (да), 41 (да), 44 (да), 50 (да), 53 (да), 55 (да), 59 (да), 61 (да), 80 (да), 86 (нет), 91 (да), 93 (нет).

3. *Шкала склонности к аддиктивному поведению*: 14 (да), 18 (да), 22 (да), 26 (да), 27 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 43 (да), 59 (да), 60 (да), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 81 (да), 91 (да), 95 (нет).

4. *Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению*: 3 (да), 6 (да), 9 (да), 12 (да), 24 (нет), 27 (да), 28 (да), 39 (да), 51 (да), 52 (да), 58 (да), 68 (да), 73 (да), 75 (да), 76 (да), 90 (да), 91 (да), 92 (да), 96 (да), 98 (да), 99 (да).

5. *Шкала склонности к агрессии и насилию*: 3 (да), 5 (да), 15 (нет), 16 (да), 17 (да), 25 (да), 40 (нет), 42 (да), 45 (да), 48 (да), 49 (да), 51 (да), 65 (да), 66 (да), 71 (да), 77 (да), 82 (да), 85 (да), 89 (да), 94 (да), 101 (да), 102 (да), 103 (да), 104 (да).

6. *Шкала волевого контроля эмоциональных реакций*: 7 (да), 19 (да), 20 (да), 29 (нет), 36 (да), 49 (да), 56 (да), 57 (да), 69 (да), 70 (да), 71 (да), 78 (да), 84 (да), 89 (да), 94 (да).

7. *Шкала склонности к деликвентному поведению*: 1 (да), 3 (да), 7 (да), 11 (да), 25 (да), 28 (да), 31 (да), 35 (да), 43 (да), 48 (да), 53 (да), 58 (да), 61 (да), 63 (да), 64 (да), 66 (да), 79 (да), 93 (нет), 98 (да), 99 (да), 102 (да).

8. *Шкала принятия женской социальной роли*: 3 (нет), 5 (нет), 9 (нет), 16 (нет), 18 (нет), 25 (нет), 41 (нет), 45 (нет), 51 (нет), 58 (нет), 61 (нет), 68 (нет), 73 (нет), 85 (нет), 93 (да), 95 (да), 96 (нет), 105 (да), 106 (нет), 107 (да).

Обработка результатов теста

Первый вариант обработки результатов теста

Внимание: со вторым вариантом обработки результатов существуют некоторые неточности, поэтому рекомендуем использовать именно этот вариант.

Тестовые нормы методики СОП

Шкалы	«Нормальная» выборка		«Деликвентная» выборка	
	М	S	М	S
1	2,27	2,06	2,49	2,13
2	7,73	2,88	10,27	2,4
3	9,23	4,59	15,97	3,0
4	10,36	3,41	10,98	2,7
5	12,47	4,23	14,64	3,9
6	8,04	3,29	9,37	3,0
7	7,17	4,05	14,38	3,22

Каждому ответу в соответствии с ключом присваивается 1 балл. Далее по каждой шкале подсчитывается суммарный балл, который сравнивается с тестовыми нормами. При отклонении индивидуальных результатов исследуемого от среднего суммарного бала по шкале больше чем на 1S, измеряемую психологическую характеристику можно считать выраженной. Если индивидуальный суммарный балл исследуемого меньше среднего на 1S, то измеряемое свойство оценивается как мало выраженное. Кроме того, если известна принадлежность исследуемого к «делинквентной» популяции, то его индивидуальные результаты целесообразно сравнивать с тестовыми нормами, которые рассчитаны для «делинквентной» подвыборки.

Второй вариант обработки результатов теста

Каждому ответу при соответствии с ключом присваивается один балл. Затем по каждой шкале подсчитывается первичный суммарный балл, который затем при необходимости подвергается коррекции в связи с действием фактора специальной желательности в соответствии с процедурой, описанной выше. Затем производится перевод «сырых» баллов в стандартные Т-баллы. В том случае, если у пользователя имеются набранные им специализированные тестовые нормы, то перевод в стандартные Т-баллы производится по формуле:

$$T=10 * (X_i - M) / (S + 50), \text{ где}$$

X_i – первичный («сырой») балл по шкале;

M – среднее значение первичного суммарного балла по шкале в выборке стандартизации;

S – стандартное отклонение значений первичных баллов в выборке стандартизации.

Варианты коэффициентов коррекции в зависимости от значений «сырого» балла по шкале № 1.

Мужской вариант методики

В случае, если первичный балл по шкале № 1 меньше или равен 6 баллам для «обычных» испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы № 2 = 0,3

Для шкалы № 3 = 0,3

Для шкалы № 4 = 0,2

Для шкалы № 5 = 0,2

Для шкалы № 6 = 0,3

Для шкалы № 7 = 0,2

В случае, если первичный балл по шкале № 1 меньше или равен 6 баллам для «деликвентных» испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы № 2 = 0,3

Для шкалы № 3 = 0,5

Для шкалы № 4 = 0,3

Для шкалы № 5 = 0,2

Для шкалы № 6 = 0,3

Для шкалы № 7 = 0,5

В случае, если первичный балл по шкале № 1 больше 6 баллов как для «обычных», так и для «деликвентных» испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы № 2 = 0,7

Для шкалы № 3 = 0,6

Для шкалы № 4 = 0,4

Для шкалы № 5 = 0,5

Для шкалы № 6 = 0,3

Для шкалы № 7 = 0,5

Женский вариант методики

В случае, если испытуемые относятся к подвыборке «обычных» испытуемых, то коэффициент коррекции составляет

Для шкалы № 2 = 0,4

Для шкалы № 3 = 0,4

Для шкалы № 4 = 0,2

Для шкалы № 5 = 0,3

Для шкалы № 6 = 0,5

Для шкалы № 7 = 0,4

В случае, если испытуемые заведомо относятся к подвыборке «деликвентных» испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы № 2 = 0,4

Для шкалы № 3 = 0,4

Для шкалы № 4 = 0,3

Для шкалы № 5 = 0,4

Для шкалы № 6 = 0,5

Для шкалы № 7 = 0,5

Описание шкал и их интерпретация

1. Шкала установки на социальную желательность (служебная шкала).

Данная шкала предназначена для измерения готовности испытуемого представлять себя в наиболее благоприятном свете с точки зрения социальной

желательности.

Показатели от 50 до 60 Т-баллов свидетельствует об умеренной тенденции давать при заполнении опросника социально-желательные ответы. Показатели свыше 60 баллов свидетельствуют о тенденции испытуемого демонстрировать строгое соблюдение даже малозначительных социальных норм, умышленном стремлении показать себя в лучшем свете, о настороженности по отношению к ситуации обследования.

Результаты, находящиеся в диапазоне 70-89 баллов говорят о высокой настороженности испытуемого по отношению к психодиагностической ситуации и о сомнительной достоверности результатов по основным шкалам. О восприятии ситуации как экспертной одновременно с умеренно высокими показателями по шкале № 1 также свидетельствует их резкое понижение по основным диагностическим шкалам и повышение по шкале женской социальной роли.

Для мужской популяции превышение суммарного первичного балла по шкале социальной желательности значения 11 первичных баллов свидетельствуют о недостоверности результатов по основным шкалам.

Показатели ниже 50 Т-баллов говорят о том, что испытуемый не склонен скрывать собственные нормы и ценности, корректировать свои ответы в направлении социальной желательности.

Отмечено также, что младшие подростки (14 лет и младше) не способны длительное время следовать установке на социально-желательные ответы.

Одновременно высокие показатели по служебной шкале и по основным шкалам (кроме шкалы 8) свидетельствуют либо о сомнительной достоверности результатов, либо о диссоциации в сознании испытуемого известных ему и реальных норм поведения.

2. Шкала склонности к преодолению норм и правил.

Данная шкала предназначена для измерения предрасположенности испытуемого к преодолению каких-либо норм и правил, склонности к отрицанию общепринятых норм и ценностей, образцов поведения.

Результаты, лежащие в диапазоне 50-60 Т-баллов, свидетельствуют о выраженности вышеуказанных тенденций, о нонконформистских установках испытуемого, о его склонности противопоставлять собственные нормы и ценности групповым, о тенденции «нарушать спокойствие», искать трудности, которые можно было бы преодолеть.

Показатели, находящиеся в диапазоне 60-70 Т-баллов, свидетельствуют о чрезвычайной выраженности нонконформистских тенденций, проявлении негативизма и заставляют сомневаться в достоверности результатов тестирования по данной шкале.

Результаты ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о конформных установках испытуемого, склонности следовать стереотипам и общепринятым нормам поведения. В некоторых случаях при условии сочетания с достаточно высоким интеллектуальным уровнем испытуемого и тенденции скрывать свои реальные нормы и ценности такие оценки могут отражать

фальсифікацію результатів.

3. Шкала схильності к аддиктивному поведінню.

Данная шкала предназначена для измерения готовности реализовать аддиктивное поведение.

Результаты в диапазоне 50-70 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о предрасположенности испытуемого к уходу от реальности посредством изменения своего психического состояния, о склонностях к иллюзорно-компенсаторному способу решения личностных проблем. Кроме того, эти результаты свидетельствуют об ориентации на чувственную сторону жизни, о наличии «сенсорной жажды», о гедонистически ориентированных нормах и ценностях.

Показатели свыше 70 Т-баллов свидетельствует о сомнительности результатов либо о наличии выраженной психологической потребности в аддиктивных состояниях, что необходимо выяснять, используя дополнительные психодиагностические средства.

Показатели ниже 50 Т-баллов свидетельствуют либо о невыраженности вышеперечисленных тенденций, либо о хорошем социальном контроле поведенческих реакций.

4. Шкала схильності к самоповреждающему и саморазрушающему поведінню.

Данная шкала предназначена для измерения готовности реализовать различные формы аутоагрессивного поведения. Объект измерения очевидно частично пересекается с психологическими свойствами, измеряемыми шкалой №3.

Результаты, находящиеся в диапазоне 50-70 Т-баллов по шкале №4 свидетельствуют о низкой ценности собственной жизни, склонности к риску, выраженной потребности в острых ощущениях, о садо-мазохистских тенденциях.

Результаты свыше 70 Т-баллов свидетельствуют о сомнительной достоверности результатов.

Показатели ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют об отсутствии готовности к реализации саморазрушающего поведения, об отсутствии тенденции к соматизации тревоги, отсутствии склонности к реализации комплексов вины в поведенческих реакциях.

5. Шкала схильності к агресії и насилію.

Данная шкала предназначена для измерения готовности испытуемого к реализации агрессивных тенденций в поведении.

Показатели, лежащие в диапазоне 50-60 Т-баллов, свидетельствуют о наличии агрессивных тенденций у испытуемого. Показатели, находящиеся в диапазоне 60-70 Т-баллов, свидетельствуют об агрессивной направленности личности во взаимоотношениях с другими людьми, о склонности решать проблемы посредством насилия, о тенденции использовать унижение партнера по общению как средство стабилизации самооценки, о наличии садистических тенденций.

Показатели свыше 70 Т-баллов говорят о сомнительной достоверности результатов.

Показатели, лежащие ниже 50 Т-баллов, свидетельствуют о невыраженности агрессивных тенденций, о неприемлемости насилия как средства решения проблем, о нетипичности агрессии как способа выхода из фрустрирующей ситуации. Низкие показатели по данной шкале в сочетании с высокими показателями по шкале социальной желательности свидетельствуют о высоком уровне социального контроля поведенческих реакций.

6. Шкала волевого контроля эмоциональных реакций.

Данная шкала предназначена для измерения склонности испытуемого контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций (Внимание! Эта шкала имеет обратный характер).

Показатели, лежащие в пределах 60-70 Т-баллов, свидетельствует о слабости волевого контроля эмоциональной сферы, о нежелании или неспособности контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций. Кроме того, это свидетельствует о склонности реализовывать негативные эмоции непосредственно в поведении, без задержки, о несформированности волевого контроля своих потребностей и чувственных влечений.

Показатели ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о невыраженности этих тенденций, о жестком самоконтроле любых поведенческих эмоциональных реакций, чувственных влечений.

7. Шкала склонности к деликвентному поведению.

Название шкалы носит условный характер, так как шкала сформирована из утверждений, дифференцирующих «обычных» подростков и лиц с зафиксированными правонарушениями, вступавших в конфликт с общепринятым образом жизни и правовыми нормами.

На наш взгляд, данная шкала измеряет готовность (предрасположенность) подростков к реализации деликвентного поведения. Выражаясь метафорически, шкалы выявляет «деликвентный потенциал», который лишь при определенных обстоятельствах может реализоваться в жизни подростка.

Результаты, находящиеся в диапазоне 50-60 Т-баллов, свидетельствуют о наличии деликвентных тенденций у испытуемого и о низком уровне социального контроля.

Результаты выше 60 Т-баллов свидетельствуют о высокой готовности к реализации деликвентного поведения.

Результаты ниже 50 Т-баллов говорят о невыраженности указанных тенденций, что в сочетании с высокими показателями по шкале социальной желательности может свидетельствовать о высоком уровне социального контроля.

Необходимо также учитывать, что содержание и структура деликвентного поведения у юношей и девушек существенно отличаются и соответственно различаются пункты, входящие в шкалу деликвентности для женского и мужского видов методики.

Таблиця норм при переведенні «сырых» баллів в Т-балли

«Сырой» балл	Т-баллы						
	Шкалы						
	1	2	3	4	5	6	7
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77
22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

МЕТОДИКА ДИАГНОСТИКИ УРОВНЯ ШКОЛЬНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ Б. ФИЛЛИПСА

Шкалы: уровень тревожности; общая тревожность в школе, переживание социального стресса, фрустрация потребности в достижении успеха, страх самовыражения, страх ситуации проверки знаний, страх не соответствовать ожиданиям окружающих, низкая физиологическая сопротивляемость стрессу, проблемы и страхи в отношениях с учителями

Назначение теста: Изучение уровня и характера тревожности, связанной со школой у детей младшего и среднего школьного возраста.

Тест состоит из 58 вопросов, которые могут зачитываться школьникам, а могут и предлагаться в письменном виде. На каждый вопрос требуется однозначно ответить «Да» или «Нет».

ТЕСТ

1. Трудно ли тебе держаться на одном уровне со всем классом?
2. Волнуешься ли ты, когда учитель говорит, что собирается проверить, насколько ты знаешь материал?
3. Трудно ли тебе работать в классе так, как этого хочет учитель?
4. Снится ли тебе временами, что учитель в ярости от того, что ты не знаешь урок?
5. Случалось ли, что кто-нибудь из твоего класса бил или ударял тебя?
6. Часто ли тебе хочется, чтобы учитель не торопился при объяснении нового материала, пока ты не поймешь, что он говорит?
7. Сильно ли ты волнуешься при ответе или выполнении задания?
8. Случается ли с тобой, что ты боишься высказываться на уроке, потому что боишься сделать глупую ошибку?
9. Дрожат ли у тебя колени, когда тебя вызывают отвечать?
10. Часто ли твои одноклассники смеются над тобой, когда вы играете в разные игры?
11. Случается ли, что тебе ставят более низкую оценку, чем ты ожидал?
12. Волнует ли тебя вопрос о том, не оставят ли тебя на второй год?
13. Стараешься ли ты избегать игр, в которых делается выбор, потому что тебя, как правило, не выбирают?
14. Бывает ли временами, что ты весь дрожишь, когда тебя вызывают отвечать?
15. Часто ли у тебя возникает ощущение, что никто из твоих одноклассников не хочет делать то, чего хочешь ты?
16. Сильно ли ты волнуешься перед тем, как начать выполнять задание?
17. Трудно ли тебе получать такие отметки, каких ждут от тебя родители?
18. Боишься ли ты временами, что тебе станет дурно в классе?
19. Будут ли твои одноклассники смеяться над тобой, ли ты сделаешь ошибку при ответе?

20. Похож ли ты на своих одноклассников?
21. Выполнив задание, беспокоишься ли ты о том, хорошо ли с ним справился?
22. Когда ты работаешь в классе, уверен ли ты в том, что все хорошо запомнишь?
23. Снится ли тебе иногда, что ты в школе и не можешь ответить на вопрос учителя?
24. Верно ли, что большинство ребят относится к тебе по-дружески?
25. Работаешь ли ты более усердно, если знаешь, что результаты твоей работы будут сравниваться в классе с результатами твоих одноклассников?
26. Часто ли ты мечтаешь о том, чтобы поменьше волноваться, когда тебя спрашивают?
27. Боишься ли ты временами вступать в спор?
28. Чувствуешь ли ты, что твое сердце начинает сильно биться, когда учитель говорит, что собирается проверить твою готовность к уроку?
29. Когда ты получаешь хорошие отметки, думает ли кто-нибудь из твоих друзей, что ты хочешь выслужиться?
30. Хорошо ли ты себя чувствуешь с теми из твоих одноклассников, к которым ребята относятся с особым вниманием?
31. Бывает ли, что некоторые ребята в классе говорят что-то, что тебя задевает?
32. Как ты думаешь, теряют ли расположение те из учеников, которые не справляются с учебой?
33. Похоже ли на то, что большинство твоих одноклассников не обращают на тебя внимание?
34. Часто ли ты боишься выглядеть нелепо?
35. Доволен ли ты тем, как к тебе относятся учителя?
36. Помогает ли твоя мама в организации вечеров, как другие мамы твоих одноклассников?
37. Волновало ли тебя когда-нибудь, что думают о тебе окружающие?
38. Надеешься ли ты в будущем учиться лучше, чем раньше?
39. Считаешь ли ты, что одеваешься в школу так же хорошо, как и твои одноклассники?
40. Часто ли ты задумываешься, отвечая на уроке, что думают о тебе в это время другие?
41. Обладают ли способные ученики какими-то особыми правами, которых нет у других ребят в классе?
42. Злятся ли некоторые из твоих одноклассников, когда тебе удастся быть лучше их?
43. Доволен ли ты тем, как к тебе относятся одноклассники?
44. Хорошо ли ты себя чувствуешь, когда остаешься один на один с учителем?
45. Высмеивают ли временами твои одноклассники твою внешность и поведение?
46. Думаешь ли ты, что беспокоишься о своих школьных делах больше, чем

другие ребята?

47. Если ты не можешь ответить, когда тебя спрашивают, чувствуешь ли ты, что вот-вот расплачешься?

48. Когда вечером ты лежишь в постели, думаешь ли ты временами с беспокойством о том, что будет завтра в школе?

49. Работая над трудным заданием, чувствуешь ли ты порой, что совершенно забыл вещи, которые хорошо знал раньше?

50. Дрожит ли слегка твоя рука, когда ты работаешь над заданием?

51. Чувствуешь ли ты, что начинаешь нервничать, когда учитель говорит, что собирается дать классу задание?

52. Пугает ли тебя проверка твоих знаний в школе?

53. Когда учитель говорит, что собирается дать классу задание, чувствуешь ли ты страх, что не справишься с ним?

54. Снилось ли тебе временами, что твои одноклассники могут сделать то, чего не можешь ты?

55. Когда учитель объясняет материал, кажется ли тебе, что твои одноклассники понимают его лучше, чем ты?

56. Беспокоишься ли ты по дороге в школу, что учитель может дать классу проверочную работу?

57. Когда ты выполняешь задание, чувствуешь ли ты обычно, что делаешь это плохо?

58. Дрожит ли слегка твоя рука, когда учитель просит сделать задание на доске перед всем классом?

ОБРАБОТКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ТЕСТА

Ключ к тесту

Ключ ко всему тексту

1	-	7	-	13	-	19	-	25	+	31	-	37	-	43	+	49	-	55	-
2	-	8	-	14	-	20	+	26	-	32	-	38	+	44	+	50	-	56	-
3	-	9	-	15	-	21	-	27	-	33	-	39	+	45	-	51	-	57	-
4	-	10	-	16	-	22	+	28	-	34	-	40	-	46	-	52	-	58	-
5	-	11	+	17	-	23	-	29	-	35	+	41	+	47	-	53	-		
6	-	12	-	18	-	24	+	30	+	36	+	42	+	48	-	54	-		

Ключ к шкалам

Факторы	№ Вопросов	Сумма
1. Общая тревожность в школе	2, 3, 7, 12, 16, 21, 23, 26, 28, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58	22
2. Переживание социального стресса	5, 10, 15, 20, 24, 30, 33, 36, 39, 42, 44	11
3. Фрустрация потребности в достижении успеха	1, 3, 6, 11, 17, 19, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 43	13

4. Страх самовираження	27, 31, 34, 37, 40, 45	6
5. Страх ситуації перевірки знань	2, 7, 12, 16, 21, 26	6
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих	3, 8, 13, 17, 22	5
7. Низька фізіологічна стійкість до стресу	9, 14, 18, 23, 28	5
7. Низька фізіологічна стійкість до стресу	2, 6, 11, 32, 35, 41, 44, 47	8

Обработка и интерпретация результатов теста

При обработке результатов выделяют вопросы, ответы на которые не совпадают с ключом теста. Например, на 58-й вопрос ребенок ответил «Да», в то время как в ключе этому вопросу соответствует «-», то есть ответ «нет». Ответы, не совпадающие с ключом – это проявления тревожности. При обработке подсчитывается:

I. Общее число несовпадений по всему тексту. Если оно:

- *больше 50 %* – можно говорить о повышенной тревожности ребенка,
- *больше 75 %* от общего числа вопросов теста – о высокой тревожности.

II. Число совпадений по каждому из 8 факторов тревожности, выделяемых в тексте. Уровень тревожности определяется так же, как в первом случае. Анализируется общее внутреннее эмоциональное состояние школьника, во многом определяющееся наличием тех или иных тревожных синдромов (факторов) и их количеством.

Содержательная характеристика каждого синдрома (фактора)

Общая тревожность в школе – общее эмоциональное состояние ребенка, связанное с различными формами его включения в жизнь школы.

Переживания социального стресса – эмоциональное состояние ребенка, на фоне которого развиваются его социальные контакты (прежде всего – со сверстниками).

Фрустрация потребности в достижении успеха – неблагоприятный психический фон, не позволяющий ребенку развивать свои потребности в успехе, достижении высокого результата и т.д.

Страх самовыражения – негативные эмоциональные переживания ситуаций, сопряженных с необходимостью самораскрытия, предъявления себя другим, демонстрации своих возможностей.

Страх ситуации проверки знаний – негативное отношение и переживание тревоги в ситуациях проверки (особенно – публичной) знаний, достижений, возможностей.

Страх несоответствовать ожиданиям окружающих – ориентация на значимость других в оценке своих результатов, поступков, и мыслей, тревога по поводу оценок, даваемых окружающим, ожидание негативных оценок.

Низкая физиологическая сопротивляемость стрессу – особенности психофизиологической организации, снижающие приспособляемость ребенка к

ситуаціям стрессогенного характеру, підвищують ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.

Проблеми і страхи в відносинах з учителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, що знижує успішність навчання дитини.

ОПРОСНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ И ЮНОШЕЙ (Ч. СПИЛБЕРГЕР, А. АНДРЕЕВА)

Шкалы: тревожность, познавательная активность, негативные эмоциональные переживания.

Назначение теста: Опросник позволяет выявить уровень познавательной активности, тревожность и гнев как наличное состояние и как свойство личности. Методика является модификацией опросника Ч.Д.Спилбергера (STPI – State Trait Personal Inventory) адаптированной А.Д.Андреевой в 1988 году.

Под познавательной активностью здесь понимается присущая человеку любознательность (в отличие от любопытства на уровне восприятия), непосредственный интерес к окружающему миру, активизирующие познавательную деятельность субъекта.

Гнев и тревога – базальные эмоции, зависящие от иерархически организованных структур мозга, они усиливают действие эмоциогенных стимулов, и это усиление внешне проявляется в виде затрудненного приспособления субъекта к жизненно значимым ситуациям. Поскольку эмоция гнева практически не имеет реального выхода в условиях школьного обучения, А.Д. Андреева рассматривает последнюю шкалу более широко как направленную на выявление отрицательных эмоциональных переживаний, связанных с учебной деятельностью школьников.

Описание теста: Опросник делится на две части: в одну объединены шкалы познавательной активности, тревожности и негативных эмоциональных переживаний, характеризующие личностные свойства субъекта, а в другую – эти же шкалы, но в отношении состояния человека в конкретный момент. В соответствии с задачей диагностики модифицирована направленность входящих в методику высказываний и инструкции испытуемому таким образом, чтобы вторая часть опросника отражала состояние учащихся на уроке, в ходе учебной работы в классе. Такое построение методики позволяет сопоставить уровень изучаемых эмоциональных состояний в условиях учебной деятельности с фоновым и определить, каким образом процесс учения влияет на особенности эмоциональных переживаний школьника. Кроме того, вторая часть опросника может быть использована и для изучения эмоционального отношения учащихся к тому или иному учебному предмету; в этом случае текст инструкции конкретизируется применительно к данному предмету.

Опросник наиболее целесообразно использовать в ходе индивидуальной работы с ребенком, испытывающим трудности в освоении определенного учебного материала.

Таким образом, шкалы познавательной активности, тревожности и негативных эмоций входят в обе части опросника, причем каждая шкала состоит из 10 пунктов, расположенных в определенном порядке.

Инструкция к тесту:

К 1-й части. Прочти внимательно каждое предложение и обведи кружком одну из цифр, расположенных справа, в зависимости от того, как ты обычно себя чувствуешь, каково твое обычное состояние. Что означает каждая цифра, написано вверху страницы.

Ко 2-й части. А теперь постарайся оценить, как ты себя чувствуешь на уроках в школе.

Кроме того, дополнительно к каждой части опросника авторы ввели по десять «свободных» пунктов, попросив учащихся заполнить их ответами на вопросы: «Какие еще чувства ты обычно испытываешь?» (после 1-й части методики) и «Какие еще чувства ты испытываешь на уроке?» (после 2-й части). При апробации методики предполагалось, что, ответив на эти вопросы, школьники оценят и степень проявления этих чувств в баллах, подобно тому, как это делалось с основной частью опросника. Однако большинство учащихся отнеслось к данному заданию как к возможности свободно высказаться о наиболее значимых для себя переживаниях, и необходимость в балльной оценке их отпала. Здесь следует отметить, что более содержательные ответы обычно даются на второй дополнительный вопрос – о чувствах, переживаемых на уроке, – и именно они предоставляют наиболее интересный материал для анализа. В то же время учащиеся нередко затрудняются при ответе на первый вопрос и зачастую просто опускают его. Тем не менее авторы считают целесообразным включение этого вопроса в методику для получения более объективной картины. В целом дополнительные пункты опросника позволяют получить данные, оказывающие существенную помощь при интерпретации основных результатов.

ТЕСТ Часть I

	Почти никогда	Иногда	Часто	Почти всегда
1. Я уравновешенный человек				
2. Мне хочется изучать то, что меня окружает				
3. Я несдержан				
4. Я доволен собой				
5. Я испытываю любопытство				
6. Я вспыльчив				
7. Я нервничаю и беспокоюсь				
8. Мне интересно				
9. Я горячий человек				
10. Я хотел бы быть таким же счастливым, как другие				
11. Я любознателен				
12. Я сержусь, когда из-за чужих ошибок мне приходится действовать				

медленнее				
13. Я неудачник				
14. Я энергичен				
15. Меня раздражает, когда меня не хвалят за хорошую работу				
16. Мне становится не по себе, когда я думаю о своих делах и заботах				
17. Я чувствую себя исследователем				
18. Я легко выхожу из себя				
19. Я спокоен, хладнокровен и собран				
20. Я легко возбуждаюсь				
21. Когда я взбешен, я могу сказать все что угодно				
22. Мне не хватает уверенности в себе				
23. Меня ничто не интересует				
24. Меня бесит, когда меня критикуют при других				
25. Я чувствую, что не приспособлен для жизни				
26. Я чувствую, что у меня хорошо работает голова				
27. Когда мне мешают, мне хочется кого-нибудь ударить				
28. Я беспокоюсь даже тогда, когда для этого нет повода				
29. Мне скучно				
30. Меня приводит в ярость, когда за хорошую работу я получаю плохую оценку				

Часть II

	Почти никогда	Иногда	Часто	Почти всегда
1. Я спокоен				
2. Мне хочется узнать, что мы проходим на уроке				
3. Я разъярен				
4. Я напряжен				
5. Я испытываю любопытство				
6. Мне хочется стукнуть кулаком по столу				
7. Я чувствую себя совершенно				

свободно				
8. Я заинтересован				
9. Я рассержен				
10. Меня волнуют возможные неудачи				
11. Мне хочется знать, понять, докопаться до сути				
12. Мне хочется на кого-нибудь накричать				
13. Я нервничаю				
14. Я чувствую себя исследователем				
15. Мне хочется что-нибудь сломать				
16. Я взвинчен				
17. Я возбужден				
18. Я взбешен				
19. Я раскован				
20. Я чувствую, что у меня хорошо работает голова				
21. Я раздражен				
22. Я озабочен				
23. Мне скучно				
24. Мне хочется кого-нибудь ударить				
25. Я уравновешен				
26. Я энергичен				
27. Я чувствую себя обманутым				
28. Я испуган				
29. Мне не интересно				
30. Мне хочется ругаться				

ОБРАБОТКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ТЕСТА

Ключ к тесту

Тревожность: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28.

Познавательная активность: 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29.

Негативные эмоциональные переживания: 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30.

При ответе испытуемые пользуются 4-х-балльной шкалой оценок: «Почти никогда» (1 балл), «Иногда» (2 балла), «Часто» (3 балла), «Почти всегда» (4 балла).

Обработка и интерпретация результатов теста

Некоторые из пунктов опросника сформулированы таким образом, что оценка «4» отражает высокий уровень тревожности, познавательной активности или негативных эмоциональных переживаний (например, «Я сержусь»). Другие (например, «Я спокоен», «Мне скучно») сформулированы таким образом, что высокая оценка выражает отсутствие тревожности или познавательной

активности; в шкалах негативных эмоциональных переживаний подобных пунктов нет. Балльные веса для пунктов шкал, в которых высокая оценка выражает наличие высокого уровня эмоции, подсчитываются в соответствии с тем, как они отмечены на бланке. Для пунктов шкал, в которых высокая оценка отражает отсутствие эмоции, веса считаются в обратном порядке:

- на бланке отмечено 1, 2, 3, 4;
- вес для подсчета: 4, 3, 2, 1.

Таковыми пунктами являются:

Часть I

- По шкале тревожности: 1, 4, 19.
- По шкале познавательной активности: 23, 29.

Часть II

- По шкале тревожности: 1, 7, 19, 25.
- По шкале познавательной активности: 23, 29.

Для получения балла какого-либо состояния или свойства подсчитывается сумма весов по всем 10 пунктам соответствующей шкалы.

Минимальная оценка по каждой шкале – 10 баллов, максимальная – 40 баллов. Если пропущен 1 пункт из 10, можно подсчитать среднюю оценку по тем 9 пунктам, на которые испытуемый ответил, затем умножить это число на 10; балл будет выражаться следующим за этим результатом средним числом. При пропуске двух и более баллов надежность и валидность шкалы будет считаться относительной.

Таким образом, для каждого индивида получают данные об общем уровне основных эмоциональных процессов – тревожности, познавательной активности и негативных эмоциональных переживаний – и характере их проявления в ходе учебной деятельности.

На основании индивидуальных данных можно подсчитать средние значения тревожности, познавательной активности и негативных эмоций для определенной группы учащихся (например, класса, половозрастной группы), а также показатель разброса данных – среднее квадратическое отклонение результатов группы.

Это позволяет определить показатели уровней познавательной активности, тревожности и негативных эмоциональных переживаний в обычном состоянии и на уроке в различных возрастных группах. Данные для 7-10 классов приведены в таблице:

Уровень эмоции	Класс	Тревожность		Познавательная активность		Негативные эмоциональные переживания	
		<i>Обычно</i>	<i>На уроке</i>	<i>Обычно</i>	<i>На уроке</i>	<i>Обычно</i>	<i>На уроке</i>
Низкий	<i>7-й</i>	10-17	10-18	10-21	10-20	10-14	10
	<i>8-й</i>	10-16	10-18	10-22	10-20	10-16	10-11
	<i>9-й</i>	10-17	10-17	10-23	10-17	10-16	10-11
	<i>10-й</i>	10-17	10-17	10-23	10-20	10-16	10-11

Средний	<i>7-й</i>	18-23	19-24	22-29	21-27	15-22	11-17
	<i>8-й</i>	17-24	19-25	23-28	21-28	17-25	12-19
	<i>9-й</i>	18-24	18-26	24-30	18-28	17-27	12-21
	<i>10-й</i>	18-25	17-23	24-31	21-29	17-25	12-18
Высокий	<i>7-й</i>	24-40	25-40	30-40	28-40	23-40	18-40
	<i>8-й</i>	25-40	26-40	29-40	29-40	26-40	20-40
	<i>9-й</i>	25-40	27-40	31-40	29-40	28-40	22-40
	<i>10-й</i>	26-40	24-40	32-40	30-40	26-40	19-40

По каждой шкале во всех возрастных группах обнаруживается значительный разброс индивидуальных данных, что свидетельствует о высокой чувствительности описываемой методики к индивидуальным различиям, об ее пригодности для изучения эмоциональных компонентов учебной деятельности отдельного ученика в ходе работы школьного психолога.

ДИАГНОСТИКА СОСТОЯНИЯ АГРЕССИВНОСТИ (ОПРОСНИК БАССА-ДАРКИ)

Опросник состоит из 75 утверждений, на которые испытуемый отвечает «да» или «нет».

ОПРОСНИК

1	Временами я не могу справиться с желанием причинить вред другим	да	нет
2	Иногда сплетничаю о людях, которых не люблю	да	нет
3	Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь	да	нет
4	Если меня не попросят по-хорошему, я не выполню	да	нет
5	Я не всегда получаю то, что мне положено	да	нет
6	Я не знаю, что люди говорят обо мне за моей спиной	да	нет
7	Если я не одобряю поведение друзей, я даю им это почувствовать	да	нет
8	Когда мне случалось обмануть кого-нибудь, я испытывал мучительные угрызения совести	да	нет
9	Мне кажется, что я не способен ударить человека	да	нет
10	Я никогда не раздражаюсь настолько, чтобы кидаться предметами	да	нет
11	Я всегда снисходителен к чужим недостаткам	да	нет
12	Если мне не нравится установленное правило, мне хочется нарушить его	да	нет
13	Другие умеют почти всегда пользоваться благоприятными обстоятельствами	да	нет
14	Я держусь настороженно с людьми, которые относятся ко мне несколько более дружелюбно, чем я ожидал	да	нет
15	Я часто бываю несогласен с людьми	да	нет
16	Иногда мне на ум приходят мысли, которых я стыжусь	да	нет
17	Если кто-нибудь первым ударит меня, я не отвечу ему	да	нет
18	Когда я раздражаюсь, я хлопаю дверями	да	нет
19	Я гораздо более раздражителен, чем кажется	да	нет
20	Если кто-то воображает себя начальником, я всегда поступаю ему наперекор	да	нет
21	Меня немного огорчает моя судьба	да	нет
22	Я думаю, что многие люди не любят меня	да	нет
23	Я не могу удержаться от спора, если люди не согласны со мной	да	нет
24	Люди, уваливающие от работы, должны испытывать чувство вины	да	нет
25	Тот, кто оскорбляет меня и мою семью, напрашивается на драку	да	нет
26	Я не способен на грубые шутки	да	нет
27	Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются	да	нет
28	Когда люди строят из себя начальников, я делаю все, чтобы они не зазнавались	да	нет
29	Почти каждую неделю я вижу кого-нибудь, кто мне не нравится	да	нет
30	Довольно многие люди завидуют мне	да	нет

Додаток Е. Диагностика состояния агрессивности (опросник Басса-Дарки)

31	Я требую, чтобы люди уважали меня	да	нет
32	Меня угнетает то, что я мало делаю для своих родителей	да	нет
33	Люди, которые постоянно изводят вас, стоят того, чтобы их «щелкнули по носу»	да	нет
34	Я никогда не бываю мрачен от злости	да	нет
35	Если ко мне относятся хуже, чем я того заслуживаю, я не расстраиваюсь	да	нет
36	Если кто-то выводит меня из себя, я не обращаю внимания	да	нет
37	Хотя я и не показываю этого, меня иногда гложет зависть	да	нет
38	Иногда мне кажется, что надо мной смеются	да	нет
39	Даже если я злюсь, я не прибегаю к «сильным» выражениям	да	нет
40	Мне хочется, чтобы мои грехи были прощены	да	нет
41	Я редко даю сдачи, даже если кто-нибудь ударит меня	да	нет
42	Когда получается не по-моему, я иногда обижаюсь	да	нет
43	Иногда люди раздражают меня одним своим присутствием	да	нет
44	Нет людей, которых бы я по-настоящему ненавидел	да	нет
45	Мой принцип: «Никогда не доверять «чужакам»	да	нет
46	Если кто-нибудь раздражает меня, я готов сказать, что я о нем думаю	да	нет
47	Я делаю много такого, о чем впоследствии жалею	да	нет
48	Если я разозлюсь, я могу ударить кого-нибудь	да	нет
49	С детства я никогда не проявлял вспышек гнева	да	нет
50	Я часто чувствую себя как пороховая бочка, готовая взорваться	да	нет
51	Если бы все знали, что я чувствую, меня бы считали человеком, с которым нелегко работать	да	нет
52	Я всегда думаю о том, какие тайные причины заставляют людей делать что-нибудь приятное для меня	да	нет
53	Когда на меня кричат, я начинаю кричать в ответ	да	нет
54	Неудачи огорчают меня	да	нет
55	Я дерусь не реже и не чаще чем другие	да	нет
56	Я могу вспомнить случаи, когда я был настолько зол, что хватал попавшуюся мне под руку вещь и ломал ее	да	нет
57	Иногда я чувствую, что готов первым начать драку	да	нет
58	Иногда я чувствую, что жизнь поступает со мной несправедливо	да	нет
59	Раньше я думал, что большинство людей говорит правду, но теперь я в это не верю	да	нет
60	Я ругаюсь только со злости	да	нет
61	Когда я поступаю неправильно, меня мучает совесть	да	нет
62	Если для защиты своих прав мне нужно применить физическую силу, я применяю ее	да	нет
63	Иногда я выражаю свой гнев тем, что стучу кулаком по столу	да	нет
64	Я бываю грубоват по отношению к людям, которые мне не нравятся	да	нет
65	У меня нет врагов, которые бы хотели мне навредить	да	нет
66	Я не умею поставить человека на место, даже если он того заслуживает	да	нет
67	Я часто думаю, что жил неправильно	да	нет

68	Я знаю людей, которые способны довести меня до драки	да	нет
69	Я не огорчаюсь из-за мелочей	да	нет
70	Мне редко приходит в голову, что люди пытаются разозлить или оскорбить меня	да	нет
71	Я часто только угрожаю людям, хотя и не собираюсь приводить угрозы в исполнение	да	нет
72	В последнее время я стал занудой	да	нет
73	В споре я часто повышаю голос	да	нет
74	Я стараюсь обычно скрывать свое плохое отношение к людям	да	нет
75	Я лучше соглашусь с чем-либо, чем стану спорить	да	нет

Создавая свой опросник, дифференцирующий проявления агрессии и враждебности, А. Бассе и А. Дарки выделили следующие *виды реакций*:

1. *Физическая агрессия* – использование физической силы против другого лица.

2. *Косвенная агрессия* – агрессия, направленная на другое лицо или ни на кого не направленная.

3. *Раздражение* – готовность к проявлению негативных чувств при малейшем возбуждении (вспыльчивость, грубость).

4. *Негативизм* – оппозиционная манера в поведении от пассивного сопротивления до активной борьбы против установившихся обычаев и законов.

5. *Обида* – зависть и ненависть к окружающим за действительные и вымышленные действия.

6. *Подозрительность* – в диапазоне от недоверия и осторожности по отношению к людям до убеждения в том, что другие люди планируют и приносят вред.

7. *Вербальная агрессия* – выражение негативных чувств как через форму (крик, визг), так и через содержание словесных ответов (проклятия, угрозы).

8. *Чувство вины* – выражает возможное убеждение субъекта в том, что он является плохим человеком, что поступает зло, а также ощущаемые им угрызения совести.

При составлении опросника использовались принципы:

1. Вопрос может относиться только к одной форме агрессии.

2. Вопросы формулируются таким образом, чтобы в наибольшей степени ослабить влияние общественного одобрения ответа на вопрос.

3. Ответы оцениваются по восьми шкалам следующим образом:

1. Физическая агрессия:

«да» = 1, «нет» = 0: 1,25,31,41,48,55,62,68, «нет» = 1, «да» = 0: 9,7.

2. Косвенная агрессия:

«да» = 1, «нет» = 0: 2,10,18,34,42,56,63, «нет» = 1, «да» = 0: 26,49.

3. Раздражение:

«да» = 1, «нет» = 0: 3,19,27,43,50,57,64,72, «нет» = 1, «да» = 0: 11,35,69.

4. Негативизм:

«да» = 1, «нет» = 0: 4,12,20,28, «нет» = 1, «да» = 0: 36.

5. Обида:

«да» = 1, «нет» = 0: 5,13,21,29,37,44,51,58.

6. Подозрительность:

«да» = 1, «нет» = 0: 6,14,22,30,38,45,52,59, «нет» = 1, «да» = 0: 33,66,74,75.

7. Вербальная агрессия:

«да» = 1, «нет» = 0: 7,15,23,31,46,53,60,71,73, «нет» = 1, «да» = 0: 33,66,74,75.

8. Чувство вины:

«да»-1, «нет»=0: 8,16,24,32,40,47,54,61,67.

Индекс враждебности включает в себя 5 и 6 шкалу, а индекс агрессивности (как прямой, так и мотивационной) включает в себя шкалы 1, 3, 7.

Нормой агрессивности является величина ее индекса, равная 21 ± 4 , а враждебности – $6,5-7 \pm 3$. При этом обращается внимание на возможность достижения определенной величины, показывающей степень проявления агрессивности.

Пользуясь данной методикой, необходимо помнить, что агрессивность, как свойство личности, и агрессия, как акт поведения, могут быть поняты в контексте психологического анализа мотивационно-потребностной сферы личности. Поэтому опросником Басса-Дарки следует пользоваться в совокупности с другими методиками: личностными тестами психических состояний (Кэттелл, Спилберг), проективными методиками (Люшер) и т.д.

БЛАНК АНКЕТИ ОПИТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ «ПРОБЛЕМИ ПОШИРЕННЯ НАРКОМАНІЇ»

Шановні школярі та студенти!

Сьогодні достатньо широко досліджується проблема поширення наркоманії в молодіжному середовищі. Дослідників цікавить виявлення причин і чинників, що спричиняють поширення наркокультури. Ваші відповіді на питання анкети дуже цінні для правильної оцінки ситуації, розробці заходів щодо її поліпшення. Уважно прочитайте питання анкети та дайте відповіді на них.

Анкета анонімна, всі дані використовуються тільки в узагальненому вигляді.

1. Чи вважаєте Ви, що наркоманія серед молоді – це серйозна проблема для України сьогодні?

001. Дуже серйозна	004. Швидше несерйозна, ніж так
002. Достатньо серйозна	005. Несерйозна
003. Швидше серйозна, ніж ні	006. Абсолютно несерйозна

2. Наскільки важко (або легко) «дістати» наркотики в Кривому Розі?

007. Важко	010. Легко
008. Швидше важко, ніж легко	011. Важко відповісти
009. Швидше легко, ніж важко	

3. Чи знайомі Ви з людьми, які вживають наркотики, але не є для Вас близькими, родичами, не входять у Вашу компанію?

012. Так	013. Ні

4. Чи є серед близьких Вам людей (друзі, родичі, члени сім'ї) ті, хто вживають наркотики?

014. Так	015. Ні	016. Важко відповісти

5. Чи потрапляли Ви в ситуацію, коли у Вашій присутності вживалися наркотики?

017. Так	018. Ні	019. Важко відповісти

6. Якщо «так», то як часто це траплялося?

020. Один раз	021. Кілька разів	022. Багато разів

7. Якщо Ви стикалися з вживанням іншими людьми наркотиків, то що це було?

023. Вдихання хімічних препаратів	025. Куріння «травички»
024. Вживання таблеток	026. Інше

8. Вам пропонували «приєднатися»?

027. Так	028. Ні

9. Чи доводилося Вам пробувати «смак» наркотиків?

029. Так	030. Ні

10. Якщо «так», то коли в останнє?

031. Рік тому і більш	034. Впродовж тижня
032. Протягом року	035. Вчора (сьогодні)
033. Протягом місяця	

11. У якому віці Ви почали вживати наркотики?

036. 9-10 років

038. 13-14 років

037. 11-12 років

039. 15-16 років

12. Як Ви вважаєте, Ваші батьки знають (або здогадуються) про те, що Ви вживаєте наркотики?

040. Так

042. Швидше ні, ніж так

041. Швидше так, ніж ні

043. Ні

13. Існує багато назв наркотичних речовин. Які з них Вам відомі і що Ви про них знаєте? (відзначте по одній позиції в кожному рядку).

	Ніколи не чув	Чув, але не бачив	Чув про нього, і бачив його	Знаю дію, спосіб вживання і приготування
Марихуана	044	045	046	047
Анаша	044	045	046	047
План	044	045	046	047
Драп	044	045	046	047
Мацанка	044	045	046	047
Гашиш	044	045	046	047
Витяжка з макової соломки	044	045	046	047
Ханка	044	045	046	047
Морфін	044	045	046	047
Героїн	044	045	046	047
Транквілізатори	044	045	046	047
Первітін (гвинт)	044	045	046	047
Барбітурати	044	045	046	047
Каліпсол	044	045	046	047
Циклодол	044	045	046	047
ЛСД	044	045	046	047
Кокаїн	044	045	046	047
Екстазі	044	045	046	047
Амфетамін	044	045	046	047
Чифір	044	045	046	047
Крек	044	045	046	047

14. З окремими видами наркотиків Ви, можливо, зустрічалися «більш близько». У якому ступені Ви з ними знайомі? (відзначте по 1-ій позиції в кожному рядку).

	Ніколи не пробував	Пробував один раз	Пробував 2-3 рази	Пробував до 10 разів	Вживав більше 10 разів, але не регулярно	Вживаю регулярно
Соломка,	048	049	050	051	052	053

чорнушка, ханка						
Морфін, кодеїн, промедол, метадон	048	049	050	051	052	053
Марихуана, план, анаша, драп, мацанка, гашиш, молоко	048	049	050	051	052	053
Клей, розчинники, бензин, ацетон	048	049	050	051	052	053
Димедрол, циклодол	048	049	050	051	052	053
Первініт (гвинт)	048	049	050	051	052	053
Транквілізатори	048	049	050	051	052	053
Ханка	048	049	050	051	052	053
Морфін	048	049	050	051	052	053
Героїн	048	049	050	051	052	053
Транквілізатори	048	049	050	051	052	053
Чифір	048	049	050	051	052	053
Барбітурати	048	049	050	051	052	053
Героїн	048	049	050	051	052	053
Кокаїн	048	049	050	051	052	053
ЛСД	048	049	050	051	052	053
Крек	048	049	050	051	052	053
Амфетамін, фенамин	048	049	050	051	052	053
Екстазі	048	049	050	051	052	053
Інші наркотики	048	049	050	051	052	053

15. Від кого і як часто Ви отримуєте інформацію про наркотики ? (відзначте по 1-ій позиції в кожному рядку).

	Ніколи	Рідко	Часто	Регулярно
Від вчителів, психологів в школі	054	055	056	057
Від друзів, в компанії	054	055	056	057
Від знайомих, що вживають наркотики	054	055	056	057
Із засобів масової інформації	054	055	056	057
З Інтернету	054	055	056	057
Від батьків	054	055	056	057

16. Чи потрібні Вам бесіди, роз'яснення про шкідливість наркотичних речовин?

058. Так
059. Швидше так, ніж ні
060. Швидше ні, ніж так
061. Ні
062. Важко відповісти

17. Чи доводилося Вам купувати наркотики?

063. Так
064. Ні

18. Якщо «так», то де Ви купували наркотики?

065. У друзів, знайомих у вашому районі
066. У друзів, знайомих в іншому районі
067. У циганів
068. У вихідців з Кавказького регіону
069. Інші (вкажіть) _____

19. Де Ви берете гроші на покупку наркотиків?

070. У батьків
071. У друзів, знайомих
072. Заробляю самостійно
073. Отримую стипендію
074. Інше (вкажіть) _____

20. Чому, на Ваш погляд, молоді люди починають вживати наркотики? (визначте не більше 3 позицій).

075. Під впливом дорослих людей, компаній
076. Від неробства, відсутності занять
077. Від незнання всіх наслідків вживання наркотиків
078. Через прагнення до задоволення
079. Бажання бути дорослим
080. Щоб забути погане
081. Відсутній контроль з боку дорослих
082. Ради інтересу до «забороненого плоду»
083. Від невміння контролювати себе
084. З примусу
085. Щоб стати «своїм» в компанії однолітків
086. Важко відповісти

21. Чи є у Вас причини, мотиви вживати (або, принаймні, спробувати) наркотики?

087. Так
088. Можливо
089. Зараз немає, але таке виключити не можна
090. Ні, немає і бути не може

22. Яку поведінку людини по відношенню до наркотиків Ви вважаєте нормальною?

091. Наркотики можна вживати будь-які, якщо вони тобі доступні
092. Іноді можна вживати наркотики міцніше (укол, «колеса»)
093. Курити «травичку» можна досить часто
094. Іноді можна курити «травичку»
095. Ніколи і ні за яких обставин не вживати наркотики.

23. У якій якості Ви, згодні прийняти людей, що вживають наркотики?

096. Як членів сім'ї
097. Як близьких друзів, сусідів
098. Як однокласників (одногрупників)
099. Як жителів мікрорайону, учнів Вашої школи (ПТУ, технікуму)

100. Як жителів міста, в якому Ви живете

101. Не хотів би, щоб наркомани були в країні

24. Як Ви проводите вільний час? (визначте не більше 3 позицій)

102. Займаюсь спортом

107. Займаюсь музикою

103. Відвідую гуртки

(малюванням)

104. Граю в комп'ютерні ігри

108. Гуляю по вулиці

105. Дивлюсь телевізор

109. Ходжу до кінотеатру, на

106. Читаю книжки

концерти, в нічні клуби, дискотеки

25. Яке матеріальне положення Вашої сім'ї?

110. Доводиться у всьому собі відмовляти, іноді грошей не вистачає на хліб

111. На їжу хватає, але в остальному буває дуже важко

112. Хватає на їжу і одяг, але купити дорогі речі ми не можемо

113. У нас є деякі заощадження, можемо купити щось дороге і цінне.

114. Ми ні в чому собі не відмовляємо

26. Чи маєте Ви батьків?

115. Батька і матір

117. Тільки батька

116. Тільки мати (батька немає або

118. Батьків немає

проживає окремо)

27. У якій частині міста Ви проживаєте в даний момент?

119. Центр міста

район

120. Багатоповерховий

121. Приватний сектор

28. Ваша стать?

122. Чоловіча

123. Жіноча

29. Ваш вік?

124. 13-14 років

125. 15-16 років

30. Де Ви навчаєтесь?

126. У школі

128. У ПТУ

127. У гімназії, ліцеї

129. У технікумі, коледжі

Дякуємо, за участь!

ТЕСТЫ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ

ТЕСТ К. ЯНГ «ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬ»

1. Часто ли Вы замечаете, что проводите «он-лайн» больше времени, чем намеревались?
2. Часто ли Вы пренебрегаете домашними делами, чтобы провести больше времени в сети?
3. Часто ли Вы предпочитаете пребывание в сети интимному общению с партнером?
4. Часто ли Вы заводите знакомства с пользователями Интернет, находясь «он-лайн»?
5. Часто ли окружающие интересуются количеством времени, проводимым Вами в сети?
6. Часто ли страдают Ваши успехи в учебе или работе, так как Вы слишком много времени проводите в сети?
7. Часто ли вы проверяете электронную почту, раньше, чем сделаете что-то другое, более необходимое?
8. Часто ли страдает Ваша производительность труда из-за увлечения Интернетом?
9. Часто ли Вы занимаете оборонительную позицию и скрываете, когда Вас спрашивают, чем вы занимаетесь в сети?
10. Часто ли Вы блокируете беспокоящие мысли о Вашей реальной жизни, утешительными мыслями об Интернете?
11. Часто ли Вы обнаруживаете себя предвкушающим, как вновь окажетесь в Интернете?
12. Часто ли Вы ощущаете, что жизнь без Интернета скучна, пуста и безрадостна?
13. Часто ли Вы ругаетесь, кричите или иным образом выражаете свою досаду, когда кто-то пытается отвлечь Вас от пребывания в сети?
14. Часто ли Вы пренебрегаете сном, засиживаясь в Интернете допоздна?
15. Часто ли Вы предвкушаете, чем займетесь в Интернете, находясь офф-лайн, или фантазируете о пребывании «он-лайн»?
16. Часто ли Вы говорите себе «еще минутку» находясь «он-лайн»?
17. Часто ли терпите поражение в попытках сократить время, проводимое в сети?
18. Часто ли Вы пытаетесь скрыть количество времени, проводимое Вами в сети?
19. Часто ли Вы выбираете провести время в Интернете, вместо того, чтобы выбраться куда-либо с друзьями?
20. Часто ли Вы испытываете депрессию, подавленность или нервозность, будучи вне сети и отмечаете, что это состояние проходит, как только Вы оказываетесь «он-лайн»?

Интерпретация результатов:

НИКОГДА или КРАЙНЕ РЕДКО - 1 балл

ИНОГДА - 2 балла

РЕГУЛЯРНО - 3 балла

ЧАСТО - 4 балла

ВСЕГДА - 5 баллов

20-49 баллов – Вы учебный пользователь Интернета. Можете путешествовать по сети сколько угодно долго, т.к. умеете контролировать себя.

50-79 баллов – у Вас некоторые проблемы, связанные с чрезмерным увлечением Интернетом. Если Вы не обратите на них внимание сейчас – в дальнейшем они могут заполнить всю Вашу жизнь.

80-100 баллов – использование Интернета вызывает значительные проблемы в Вашей жизни. Требуется помощь специалиста-психотерапевта.

ТЕСТ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ИГРОВОЙ ЗАВИСИМОСТИ

1. Приходилось ли Вам тратить на игру рабочее или учебное время?
2. Была ли игра когда-нибудь причиной неурядиц в Вашем доме?
3. Повлияла ли игра на Вашу репутацию?
4. Случалось ли Вам чувствовать раскаяние после игры?
5. Приходилось ли Вам играть, чтобы добыть деньги для погашения долга или для решения других финансовых проблем?
6. Стала ли игра причиной уменьшения Ваших амбиций и деловых качеств?
7. Проиграв, чувствуете ли Вы потребность вернуться как можно скорее и отыграться?
8. Выиграв, ощущаете ли Вы сильное желание вернуться и выиграть еще больше?
9. Играете ли Вы зачастую до последней копейки?
10. Случалось ли Вам одалживать деньги на игру?
11. Случалось ли Вам продавать что-либо, чтобы финансировать игру?
12. Бывало ли так, что Вам было жаль потратить «игровые» деньги на обычные расходы?
13. Бывало ли, что из-за игры Вы переставали заботиться о благополучии своём и своей семьи?
14. Приходилось ли Вам играть в азартные игры дольше, чем Вы планировали?
15. Играли Вы когда-нибудь, чтобы отвлечься от беспокойства и неприятностей?
16. Приходилось ли Вам планировать или совершать какое-либо противоправное действие ради финансирования игры?
17. Нарушало ли влечение к игре Ваш сон?
18. Случалось ли так, что ссоры, разочарования или огорчения вызывали у Вас тягу к игре?
19. Приходило ли к Вам желание отпраздновать какое-либо счастливое

событие несколькими часами игры?

20. Думали ли Вы когда-нибудь о самоубийстве в связи с последствиями азартных игр?

Интерпретация результатов:

Большинство компульсивных игроков ответит «да» по меньшей мере на 7 из 20 вопросов. Если Вы определили, что зависимы от игры, обратитесь к психологам.

**АНКЕТА ИДЕНТИФИКАЦИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИГРОВОЙ
ЗАВИСИМОСТИ**

1. Вы заранее думаете об компьютерных играх, часто вспоминаете предыдущие этапы игры, предвкушаете последующие?

2. Вы постоянно ощущаете недостаток времени, проведенного за компьютерными играми, постоянно хочется играть подольше?

3. Вам приходилось просить учителей, руководителей или родителей заменить хотя бы часть занятий компьютерными играми.

4. Вы чувствуете, что Вам не всегда удается сразу же прекратить игру.

5. Вы чувствуете себя раздраженным или усталым, если долго не играете на компьютере.

6. Обычно Вы занимаетесь компьютерными играми больше, чем планировали.

7. Были случаи, когда Вы шли на риск создать неприятности в учебе или личной жизни из-за компьютерной игры.

8. Вам приходилось обманывать родителей, педагогов, врачей или других людей, чтобы скрыть свое увлечение компьютерными играми.

9. Вам приходилось срочно закрывать окно с компьютерной игрой, когда подходили родители, учителя, друзья.

10. Считаю, что лучшие игры это 3D-экшин (Doom, Quake, Cont.Str., St.Trek Voyager и т.п.)

11. Считаю, что именно те, кто не играет в 3D-экшин и прочие такого рода игры - Ламеры.

12. У Вас дома более 3-х дисков с играми 3D-экшин, которые вы часто используете.

13. Вы не раз использовали компьютерные игры для ухода от проблем реальной жизни.

14. Вам приходилось садиться за компьютерную игру, чтобы исправить себе настроение (например, чувство вины, беспомощности, раздраженности) или просто, чтобы успокоиться.

Интерпретация результатов:

Если Вы ответили утвердительно более чем на 5 вопросов – компьютерная игровая зависимость для Вас свершившийся факт. Утвердительный ответ на 3 и более вопроса - указывает, что эта проблема для Вас актуальна. Если Вами даны 3 и более утвердительных ответа на группу вопросы 9-14: положение уже довольно серьезное.

**МЕТОДИКА ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ
ДЕПРЕССИВНЫХ СОСТОЯНИЙ В. ЖМУРОВА**

Инструкция: Прочитайте каждую группу показаний и выбирайте подходящий вариант ответа – 0,1,2 или 3.

- 1** 0 Моё настроение сейчас не более подавлено (печально), чем обычно.
1 Пожалуй, оно более подавлено (печально), чем обычно.
2 Да, оно более подавлено (печально), чем обычно.
3 Моё настроение намного более подавлено (печально), чем обычно.
- 2** 0 Я чувствую, что у меня нет тоскливого (траурного) настроения.
1 У меня иногда бывает такое настроение.
2 У меня часто бывает такое настроение.
3 Такое настроение бывает у меня постоянно.
- 3** 0 Я не чувствую себя так, будто я остался(лась) без чего-то очень важного для меня.
1 У меня иногда бывает такое чувство.
2 У меня часто бывает такое чувство.
3 Я постоянно себя чувствую так, будто я остался(лась) без чего-то очень важного для меня.
- 4** 0 У меня не бывает чувства, будто моя жизнь зашла в тупик.
1 У меня иногда бывает такое чувство.
2 У меня часто бывает такое чувство.
3 Я постоянно чувствую себя так, будто моя жизнь зашла в тупик.
- 5** 0 У меня не бывает чувства, будто я состарился(лась).
1 У меня иногда бывает такое чувство.
2 У меня часто бывает такое чувство.
3 Я постоянно чувствую, будто я состарился(лась).
- 6** 0 У меня не бывает состояний, когда на душе очень тяжело.
1 У меня иногда бывает такое состояние.
2 У меня часто бывает такое состояние.
3 Я постоянно нахожусь в таком состоянии.
- 7** 0 Я чувствую себя спокойно за своё будущее, как обычно.
1 Пожалуй, будущее беспокоит меня несколько больше, чем обычно.
2 Будущее беспокоит меня значительно больше, чем обычно.
3 Будущее беспокоит меня намного больше, чем обычно.

- 8** 0 В своём прошлом я вижу плохого не больше, чем обычно.
1 В своём прошлом я вижу плохого несколько больше, чем обычно.
2 В своём прошлом я вижу плохого значительно больше, чем обычно.
3 В своём прошлом я вижу намного больше плохого, чем обычно.
- 9** 0 Надежд на лучшее у меня не меньше, чем обычно.
1 Таких надежд у меня несколько меньше, чем обычно.
2 Таких надежд у меня значительно меньше, чем обычно.
3 Надежд на лучшее у меня намного меньше, чем обычно.
- 10** 0 Я боязлив(а) не более обычного.
1 Я боязлив(а) несколько более обычного.
2 Я боязлив(а) значительно более обычного.
3 Я боязлив(а) намного более обычного.
- 11** 0 Хорошее меня радует, как и прежде.
1 Я чувствую, что оно радует меня несколько меньше прежнего.
2 Оно радует меня значительно меньше прежнего.
3 Я чувствую, что оно радует меня намного меньше прежнего.
- 12** 0 У меня нет чувства, что моя жизнь бессмысленна.
1 У меня иногда бывает такое чувство.
2 У меня часто бывает такое чувство.
3 Я постоянно чувствую себя так, будто моя жизнь бессмысленна.
- 13** 0 Я обидчив(а) не больше, чем обычно.
1 Пожалуй, я несколько более обидчив(а), чем обычно.
2 Я обидчив(а) значительно больше, чем обычно.
3 Я обидчив(а) намного больше, чем обычно.
- 14** 0 Я получаю удовольствие от приятного, как и раньше.
1 Я получаю такого удовольствия несколько меньше, чем раньше.
2 Я получаю такого удовольствия значительно меньше, чем раньше.
3 Я не получаю теперь удовольствия от приятного.
- 15** 0 Обычно я не чувствую вины, если нет на это причины.
1 Иногда я чувствую себя так, будто в чём-то я виноват(а).
2 Я часто чувствую себя, будто в чём-то я виноват(а).
3 Я постоянно чувствую себя так, будто в чём-то я виноват(а).
- 16** 0 Если что-то у меня не так, я виню себя не больше обычного.
1 Я виню себя за это несколько больше обычного.
2 Я виню себя за это значительно больше обычного.
3 Если что-то у меня не так, я виню себя намного больше обычного.

- 17** 0 Обычно у меня не бывает ненависти к себе.
1 Иногда бывает, что я ненавижу себя.
2 Часто бывает так, что я себя ненавижу.
3 Я постоянно чувствую, что ненавижу себя.
- 18** 0 У меня не бывает чувства, будто я погряз(ла) в грехах.
1 У меня иногда теперь бывает это чувство.
2 У меня часто бывает теперь это чувство.
3 Это чувство у меня теперь не проходит.
- 19** 0 Я виню себя за проступки других не больше обычного.
1 Я виню себя за них несколько больше обычного.
2 Я виню себя за них значительно больше обычного.
3 За проступки других я виню себя намного больше обычного.
- 20** 0 Состояние, когда всё кажется бессмысленным, у меня обычно не бывает.
1 Иногда у меня бывает такое состояние.
2 У меня часто бывает теперь такое состояние.
3 Это состояние у меня теперь не проходит.
- 21** 0 Чувства, что я заслужил(а) кару, у меня не бывает.
1 Теперь иногда бывает.
2 Оно часто у меня бывает.
3 Это чувство у меня теперь практически не проходит.
- 22** 0 Я вижу в себе не меньше хорошего, чем прежде.
1 Я вижу в себе несколько меньше хорошего, чем прежде.
2 Я вижу в себе значительно меньше хорошего, чем прежде.
3 Я вижу в себе намного меньше хорошего, чем прежде.
- 23** 0 Обычно я думаю, что во мне плохого не больше, чем у других.
1 Иногда я думаю, что во мне плохого больше, чем у других.
2 Я часто так думаю.
3 Я постоянно думаю, что плохого во мне больше, чем у других.
- 24** 0 Желания умереть у меня не бывает.
1 Это желание у меня иногда бывает.
2 Это желание у меня теперь бывает часто.
3 Это теперь постоянное моё желание.
- 25** 0 Я не плачу.
1 Я иногда плачу.
2 Я плачу часто.
3 Я хочу плакать, но слёз у меня уже нет.

- 26** 0 Я не чувствую, что я раздражителен(на).
1 Я раздражителен(на) несколько больше обычного.
2 Я раздражителен(на) значительно больше обычного.
3 Я раздражителен(на) намного больше обычного.
- 27** 0 У меня не бывает состояний, когда я не чувствую своих эмоций.
1 Иногда у меня бывает такое состояние.
2 У меня часто бывает такое состояние.
3 Это состояние у меня теперь не проходит.
- 28** 0 Моя умственная активность никак не изменилась.
1 Я чувствую теперь какую-то «неясность» в своих мыслях.
2 Я чувствую теперь, что я сильно «отупел(а)», («в голове мало мыслей»)
3 Я совсем ни о чём теперь не думаю («голова пустая»).
- 29** 0 Я не потерял(а) интерес к другим людям.
1 Я чувствую, что прежний интерес к людям несколько уменьшился.
2 Я чувствую, что мой интерес к людям намного уменьшился.
3 У меня совсем пропал интерес к людям («я никого не хочу видеть»).
- 30** 0 Я принимаю решения, как и обычно.
1 Мне труднее принимать решения, чем обычно.
2 Мне намного труднее принимать решения, чем обычно.
3 Я уже не могу сам(а) принять никаких решений.
- 31** 0 Я не менее привлекателен(а), чем обычно.
1 Пожалуй, я несколько менее привлекателен(на), чем обычно.
2 Я значительно менее привлекателен(на), чем обычно.
3 Я чувствую, что я выгляжу теперь просто безобразно.
- 32** 0 Я могу работать, как обычно.
1 Мне несколько труднее работать, чем обычно.
2 Мне значительно труднее работать, чем обычно.
3 Я совсем не могу теперь работать («всё валится из рук»).
- 33** 0 Я сплю не хуже, чем обычно.
1 Я сплю несколько хуже, чем обычно.
2 Я сплю значительно хуже, чем обычно.
3 Теперь я почти совсем не сплю.
- 34** 0 Я устаю не больше, чем обычно.
1 Я устаю несколько больше, чем обычно.
2 Я устаю значительно больше, чем обычно.
3 У меня уже нет никаких сил что-то делать.

- 35** 0 Мой аппетит не хуже обычного.
1 Мой аппетит несколько хуже обычного.
2 Мой аппетит значительно хуже обычного.
3 Аппетита у меня теперь совсем нет.
- 36** 0 Мой вес остаётся неизменным.
1 Я немного похудел(а) в последнее время.
2 Я заметно похудел(а) в последнее время.
3 В последнее время я очень похудел(а).
- 37** 0 Я дорожу своим здоровьем, как и обычно.
1 Я дорожу своим здоровьем меньше, чем обычно.
2 Я дорожу своим здоровьем значительно меньше, чем обычно.
3 Я совсем не дорожу теперь своим здоровьем.
- 38** 0 Я интересуюсь сексом, как и прежде.
1 Я несколько меньше интересуюсь сексом, чем прежде.
2 Я интересуюсь сексом значительно меньше, чем прежде.
3 Я полностью потерял(а) интерес к сексу.
- 39** 0 Я не чувствую, что моё «Я» как-то изменилось.
1 Теперь я чувствую, что моё «Я» несколько изменилось.
2 Теперь я чувствую, что моё «Я» значительно изменилось.
3 Моё «Я» так изменилось, что теперь я не узнаю себя сам(а).
- 40** 0 Я чувствую боль, как и обычно.
1 Я чувствую боль сильнее, чем обычно.
2 Я чувствую боль слабее, чем обычно.
3 Я почти не чувствую теперь боли.
- 41** 0 Некоторые расстройства (сухость во рту, сердцебиение, запоры, удушье) у меня бывают не чаще, чем обычно.
1 Эти расстройства бывают у меня несколько чаще обычного.
2 Некоторые из этих расстройств бывают у меня значительно чаще обычного.
3 Эти расстройства бывают у меня намного чаще обычного.
- 42** 0 Утром моё настроение обычно не хуже, чем к ночи.
1 Утром оно у меня несколько хуже, чем к ночи.
2 Утром оно у меня значительно хуже, чем к ночи.
3 Утром моё настроение намного хуже, чем к ночи.
- 43** 0 У меня не бывает спадов настроения весной (осенью).
1 Такое однажды со мной было.
2 Со мной такое было два или три раза.

3 Со мной было такое много раз.

44 0 Плохое настроение у меня бывает, но это длится недолго.

1 Подавленное настроение у меня может длиться по неделе, до месяца.

2 Подавленное настроение у меня может длиться месяцами.

3 Подавленное настроение у меня может длиться до года и больше.

ОБРАБОТКА ДАННЫХ

Определяется сумма отмеченных номеров ответов (они одновременно являются баллами).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДАННЫХ

1-9 - депрессия отсутствует, либо незначительна

10-24 - депрессия минимальна

25-44 - лёгкая депрессия

45-67 - умеренная депрессия

68-87 - выраженная депрессия

88 и более - глубокая депрессия

Апатия. Состояние безучастности, равнодушия, полной индифферентности к происходящему, окружающим, своему положению, прошлой жизни, перспективам на будущее. Это стойкое или преходящее тотальное выпадение как высших и социальных чувств, так и врождённых эмоциональных программ.

Гипотимия (сниженное настроение). Аффективная подавленность в виде опечаленности, тоскливости с переживанием потери, безысходности, разочарования, обречённости, ослабления привязанности к жизни. Положительные эмоции при этом поверхностны, истощаемы, могут полностью отсутствовать.

Дисфория («плохо переносу», «несу плохое, дурное»). Мрачность, озлобленность, враждебность, угрюмое настроение с ворчливостью, брюзжанием, недовольством, неприязненным отношением к окружающим, вспышками раздражения, гнева, ярости с агрессией и разрушительными действиями.

Растерянность. Острое чувство неумения, беспомощности, непонимания самых простых ситуаций и изменений своего психического состояния. Типичны сверхизменчивость, неустойчивость внимания, вопрошающее выражение лица, позы и жесты озадаченного и крайне неуверенного человека.

Тревога. Неясное, непонятное самому человеку чувство растущей опасности, предчувствия катастрофы, напряжённое ожидание трагического исхода. Эмоциональная энергия действует столь мощно, что возникают своеобразные физические ощущения: «внутри всё сжалось в комок, напряглось, натянулось как струна, вот-вот порвётся, лопнет...». Тревога сопровождается двигательным возбуждением, тревожными возгласами, оттенками интонаций, утрированными выразительными актами.

Страх. Разлитое состояние, переносимое на все обстоятельства и

проецирующееся на всё в окружающем. Страх также может быть связан с определёнными ситуациями, объектами, лицами и выражается переживанием опасности, непосредственной угрозы жизни, здоровью, благополучию, престижу. Может сопровождаться своеобразными физическими ощущениями, свидетельствующими о внутренней концентрации энергий («внутри похолодело, оборвалось»).

ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ТЕСТ (ПДТ) В. МЕЛЬНИКОВА, Л. ЯМПОЛЬСКОГО

Шкалы: невротизм, психотизм, депрессия, совестливость, эстетическая впечатлительность, женственность, расторможенность, общая активность, робость, общительность; психическая неуравновешенность, асоциальность, интроверсия, сензитивность.

Назначение теста: Данная методика представляет собой многомерный инструментарий, основанный на принципе стандартизированного самоотчета испытуемого и предназначен для изучения структуры личности в границах определенных факторов.

Методика относится к опросным методам исследования, состоит из 174 пунктов. Пункты опросника сгруппированы в 14 шкал.

Шкалы нижнего уровня, их 10, описывают: невротизм, психотизм, депрессию, совестливость, эстетическую впечатлительность, женственность, расторможенность, общую активность, робость (стеснительность), общительность.

Шкалы верхнего уровня характеризуют: психическую неуравновешенность (группируются на базе 1, 2 и 3 шкал нижнего уровня), асоциальность (4 и 5 шкалы), интроверсию (6, 7 и 8 шкалы) и сензитивность (9 и 10 шкалы).

Инструкция к тесту: Представьте себе: все, что вы прочтете ниже, написано от вашего имени человеком, давно и хорошо вас знающим (кем-нибудь из родителей, товарищей, учителей и т. п.). Кое-что из написанного верно, т. е. так вы думаете на самом деле, а кое-что, наверное, неправда, вы так не думаете. Отметьте, что из написанного здесь верно, правда, а что неверно, неправда. Для этого перечеркните на бланке ответов знак В, если считаете данное утверждение верным по отношению к вам, и перечеркните НВ, если утверждение неверно, неправильно. Отвечая, старайтесь соблюдать следующие простые правила:

1. Если какое-либо утверждение покажется вам неподходящим, постарайтесь дать наилучший предположительный ответ.

2. Это задание на скорость, поэтому не тратьте много времени на обдумывание. Давайте тот ответ, который первый приходит вам в голову, тогда сможете быстро закончить работу.

ТЕСТ

1. Обычно я просыпаюсь утром свежим и отдохнувшим.
2. Временами я волнуюсь из-за пустяков.
3. Большую часть времени я чувствую общую слабость.
4. Я часто тревожусь.
5. Кое-кто настроен против меня.
6. Часто различная пища кажется мне одинаковой на вкус.
7. Глупо осуждать человека за обман тех, кто позволяет себя обманывать.
8. Окружающее мне часто кажется нереальным.
9. Когда я строю планы, я часто рассчитываю на счастливый случай и

везение.

10. Порой мне кажется, что трудностей слишком много и мне их не преодолеть.

11. Меня редко посещают грустные мысли.

12. Когда я что-либо делаю (работаю, ем, двигаюсь), я часто перескакиваю с одного на другое, а не действую обдуманно и методично.

13. Я верю, что любые, даже скрытые поступки не окажутся безнаказанными.

14. Я считаю, что надоевшую повседневную работу всегда следует доводить до конца, даже если кажется, что в этом нет необходимости.

15. Я человек твердых убеждений.

16. Я люблю пофлиртовать (вести игривый разговор, кокетничать).

17. Мне нравятся компании, где подшучивают друг над другом.

18. Я люблю подвижные игры и развлечения.

19. Мне нравится верховая езда.

20. Я часто многое теряю из-за своей нерешительности.

21. Мне трудно поддерживать разговор с малознакомыми людьми.

22. Часто я лишь с большим трудом могу скрыть свою застенчивость.

23. Я регулярно принимаю участие в собраниях и других общественных мероприятиях.

24. Я общительный человек.

25. Я люблю вечеринки и шумные веселые компании.

26. Я охотнее куплю книгу об особенностях государственного управления, чем книгу по искусству.

27. Меня всегда интересовала техника, например автомобили, самолеты, вертолеты, мотоциклы и т. д.

28. В газете меня больше интересует статья с заголовком ? Современные проблемы культуры и искусства ? чем с заголовком ? Улучшение производства и торговли ?

29. Мне бы хотелось быть медработником (врачом, медсестрой и т. п.).

30. Мне бы понравилась работа секретаря.

31. Временами я бываю злым и раздражительным.

32. У меня бывают периоды такого сильного беспокойства, что я даже не могу усидеть на месте.

33. Мне часто говорят, что вспыльчив.

34. Я часто сожалею о том, что я такой раздражительный и ворчливый.

35. У меня отсутствуют враги, которые всерьез желают мне навредить.

36. У меня бываю странные и необычные мысли.

37. Почти каждый день случается что-то, что пугает меня.

38. Иногда мне нравится причинить боль людям, которых я люблю.

39. Временами я чувствую себя бесполезным.

40. Мои родители часто были настроены против моих знакомых.

41. У меня часто бывает настроение, когда я легко отвлекаюсь от дела, становлюсь рассеянным и мечтательным.

42. Временами я испытываю ненависть к членам моей семьи, которых я

обычно люблю.

43. Я строго соблюдаю принципы нравственности и морали.

44. Если бы я был вынужден солгать человеку, мне бы пришлось смотреть в сторону, так как было бы трудно смотреть ему в глаза.

45. Меня возмущает, что преступника могут освободить благодаря ловкой защите адвоката.

46. Я очень редко прогуливал школьные уроки.

47. Шутки о смерти в разговоре вполне допустимы и приличны.

48. Я люблю танцевать.

49. Я охотнее посмотрю соревнование фехтовальщиков, чем боксеров.

50. Мне нравится (или нравилась раньше) рыбная ловля.

51. Мне хочется быть менее застенчивым.

52. Когда я нахожусь в компании, я мучаюсь выбором темы для разговора.

53. Я охотно знакоблюсь с новыми людьми.

54. В детстве я входил в компанию, где все стояли друг за друга.

55. Счастливее всего я чувствую себя в одиночестве.

56. По-моему, интереснее быть инженером, чем философом.

57. Думаю, что я более чувствителен к прекрасному, чем большинство людей.

58. Я гораздо больше заинтересован в деловых и материальных успехах, чем в поисках духовных и художественных ценностей.

59. Я люблю готовить пищу.

60. Будь я художником, мне бы понравилось рисовать цветы.

61. Я вспыльчив, но быстро успокаиваюсь.

62. Иногда я настолько возбуждаюсь, что мне трудно заснуть.

63. Думаю, что нервы у меня в порядке (как у большинства людей).

64. Обычно я спокоен и меня трудно вывести из равновесия.

65. Я ужасно боюсь грозы.

66. Многих людей можно обвинить в развращенности.

67. Я бы добился значительно больших успехов, если бы люди относились ко мне лучше.

68. У меня бывают необычные мистические (таинственные) переживания.

69. Даже среди людей я чувствую свое одиночество.

70. Мечты моей жизни много значат, но я этого никому не говорю.

71. Мои намерения часто кажутся мне настолько невыполнимыми, что я отказываюсь от них.

72. Чаще всего у меня бывает сразу несколько различных увлечений.

73. Я всегда следую чувству долга и ответственности.

74. Думаю, что существует одно-единственное правильное понимание смысла жизни.

75. Я люблю лекции на серьезные темы.

76. Иногда меня так забавляла ловкость плута, что я ему сочувствовал.

77. Я старюсь избегать необычных высказываний, которые смущают других.

78. Мне бы понравилось быть автогонщиком.

79. Иногда я дразню животных.

80. Мне бы понравилась охота на тигров.
81. Я редко заговариваю с детьми первым.
82. В школе мне было трудно говорить перед всем классом.
83. Я схожусь с другими людьми так же легко, как и другие.
84. Мне бы хотелось часто встречаться вне работы со своими друзьями.
85. Мне нравятся групповые мероприятия, где я могу побыть среди людей.
86. Я охотнее проведу отпуск в тихом домике, чем на курорте.
87. Я предпочитаю исторические романы научным сообщениям по экологии.
88. Я люблю поэзию.
89. Мне бы понравилось быть цветоводом.
90. Я люблю детей.
91. Я так остро переживаю свои неприятности, что подолгу беспокоюсь.
92. Бывало, что из-за волнений у меня пропадал сон.
93. Меня трудно рассердить.
94. Меня настолько волнуют некоторые вещи, что я с трудом о них говорю.
95. Думаю, что почти каждый может солгать, избегая неприятностей.
96. Безопаснее никому не доверять.
97. Люди завидуют моим удачным идеям, ибо не первыми их придумали.
98. Я опасуюсь некоторых предметов и людей, хотя они вполне безвредны.
99. Нередко бываю ситуации, когда легко потерять веру в успех.
100. Иногда я хвалю людей, которых знаю очень мало.
101. Я легко прихожу в замешательство.
102. Я иногда подолгу не могу ничего делать, потому что трудно заставить себя взяться за работу.
103. Порой мне кажется, что я ни на что не гожусь.
104. Когда кто-нибудь проявляет глупость, я стараюсь его поправить.
105. Я люблю читать книги и статьи на темы нравственности и морали.
106. В школе у меня часто были плохие оценки по поведению.
107. Я люблю подшучивать над людьми.
108. Соревнования доставляют мне большее удовольствие, если я заключаю пари (бьюсь об заклад) относительно их результатов.
109. Я люблю волнение и напряжение большого количества людей.
110. Я люблю охоту.
111. Я без смущения и страха вхожу туда, где уже собрались все гости.
112. Иногда из-за своей сдержанности мне бывает трудно отстаивать себя.
113. Попадая в новый коллектив, я быстро приспосабливаюсь.
114. Я активно участвую в организации игр и групповых мероприятий.
115. По возможности я стараюсь избегать большого количества людей.
116. На работе мне было бы более интересно заниматься техникой, а не делами, связанными с отношениями людей в их совместном труде.
117. Мне больше нравится пища из экзотических продуктов, а не привычные блюда.
118. Будь я журналистом, мне бы понравилось писать о театре.
119. Меня всегда очень мало привлекали игры с куклами.

120. Думаю, что мне понравилась бы работа портного по женской одежде.
121. Я все принимаю близко к сердцу.
122. Ожидание действует мне на нервы.
123. Раз в неделю или чаще я бываю возбужденным и взволнованным.
124. Я все чувствую более остро, чем другие.
125. Иногда я чувствую, что за мной следят.
126. Большую часть времени я чувствую, что я не очень четко воспринимаю окружающее.
127. Временами мне хочется нанести повреждение себе или другим людям.
128. Люди безразличны и равнодушны к тому, что может случиться с другими.
129. Плохие, часто даже ужасные слова приходят мне в голову, и я не могу от них избавиться.
130. Временами мне очень хотелось навсегда уйти из дома.
131. Мое поведение в сильной степени зависит от обычаев окружающих меня людей.
132. Я предпочитаю действовать под влиянием минуты, не задумываясь, даже если это приводит к дальнейшим трудностям.
133. Я могу сослаться на болезнь, чтобы избежать неприятностей.
134. Я считаю, что люди должны отказаться от всякого спиртного.
135. Всякая грязь пугает меня и вызывает отвращение.
136. Я люблю поговорить на сексуальные темы, в этом нет ничего запретного.
137. Мне доставляет удовольствие разыгрывать беззлобные шутки.
138. Меня смущают неприличные анекдоты.
139. Если есть необходимость, я смогу организовать других людей.
140. Отдыхая, я предпочитаю чтение и другие интеллектуальные занятия активным подвижным играм и развлечениям.
141. В компании я чувствую себя несколько неловко и из-за этого произвожу впечатление хуже, чем мог бы произвести.
142. Если люди наблюдают за мной, мне становится несколько не по себе.
143. Мне трудно подобрать слова к своим мыслям, поэтому у меня нет такой готовности к беседе, как у других людей.
144. Мне разонравилось бывать среди людей.
145. Я всегда рад присоединиться к групповым мероприятиям или поездкам.
146. Я мог бы быть счастлив, живя один в избушке среди лесов и гор.
147. По телевизору я охотнее посмотрю на новые изобретения, чем на концерт.
148. Я бываю упрям просто из принципа, а не потому, что это для меня важно.
149. Я хотел бы быть певцом.
150. Я люблю собирать цветы и выращивать комнатные растения.
151. Я впечатлительнее большинства людей.
152. Я легко теряю терпение в общении с людьми.
153. Иногда мной овладевает пустая мысль и беспокоит несколько дней.

154. Критика и замечания в мой адрес меня мало задевают.
 155. Иногда мне кажется, что я нахожусь на грани нервного срыва.
 156. Мои поступки часто неправильно понимаются окружающими.
 157. Многие люди способны на нечестный поступок ради выгоды.
 158. Меня крайне редко наказывают без причины.
 159. Иногда мне кажется, что против меня что-то замышляется.
 160. Привычки некоторых членов моей семьи меня очень раздражают.
 161. У меня редко бывают приступы плохого настроения.
 162. Бывает, я отказываюсь от начатого дела из-за неверия в свои силы.
 163. В моей семье есть нервные люди.
 164. Меня раздражает, когда женщина курит.
 165. Я считаю, что соблюдение законов является обязательным.
 166. Почти всегда я испытываю потребность в острых ощущениях.
 167. В разговорах с представителями противоположного пола я избегаю любых щекотливых тем, которые могут вызвать смущение.
 168. Я люблю играть в карты, домино и другие игры, пусть и на деньги.
 169. Будучи журналистом, я бы с удовольствием писал о спорте.
 170. Иногда я заставляю своих друзей пойти куда-нибудь, хотя они говорят, что им желательно остаться дома.
 171. Я верю в чудеса.
 172. Если необходимо выступить, высказать свое мнение, то присутствие большого числа людей меня мало смущает.
 173. Я легко прихожу в замешательство.
 174. Мне было довольно легко и даже интересно отвечать на вопросы.

ОБРАБОТКА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ТЕСТА

Ключ методики ПДТ

№	Название шкалы	Группирование ответов по шкалам	Балл
Шкалы верхнего уровня			
1	Невротизм	Верно: 2, 3, 4, 31, 32, 33, 34, 61, 32, 91, 92, 94, 121, 122, 123, 124, 151, 152, 153, 154, 155 Неверно: 1, 63, 64, 93	25
2	Психотизм	Верно: 5, 6, 7, 8, 36, 37, 38, 65, 66, 67, 68, 95, 96, 97, 98, 125, 126, 127, 128, 156, 157, 158, 159 Неверно: 35	25
3	Депрессия	Верно: 9, 10, 12, 39, 40, 41, 42, 69, 70, 71, 72, 99, 100, 101, 102, 103, 131, 132, 133, 160, 162, 163 Неверно: 11, 161	25
4	Совестливость	Верно: 13, 14, 15, 43, 44, 45, 73, 74, 75, 104, 105, 134, 135, 164, 165	15
5	Расторможенность	Верно: 16, 17, 46, 47, 76, 106, 107, 108, 136, 137, 166, 168 Неверно: 77, 138, 167	15
6	Общая активность	Верно: 18, 19, 48, 50, 78, 79, 80, 108, 109, 110,	15

		139, 140, 169, 170 Неверно: 49	
7	Робость	Верно: 20, 21, 22, 51, 52, 81, 82, 101, 141, 142, 143 Неверно: 53, 83, 111, 113	15
8	Общительность	Верно: 23, 24, 25, 53, 54, 84, 85, 86, 114, 145 Неверно: 55, 115, 116, 144, 146	15
9	Эстетическая впечатлительность	Верно: 26, 28, 56, 57, 58, 87, 88, 89, 117, 118, 147, 148, 149 Неверно: 27, 119	15
10	Женственность	Верно: 29, 30, 59, 60, 89, 90, 120, 149, 150 Неверно: 119	10
Шкалы нижнего уровня			
11	Психическая неуравновешенность	Верно: 2, 4, 10, 11, 32, 39, 41, 69, 71, 99, 121, 124, 151, 153, 154, 155, 162, 173 Неверно: 161	20
12	Асоциальность	Верно: 16, 17, 106, 107, 166 Неверно: 13, 15, 43, 44, 45, 73, 77, 136, 165, 167	15
13	Интроверсия	Верно: 21, 22, 51, 52, 81, 82, 112, 115, 141, 142, 143 Неверно: 24, 25, 53, 83, 84, 111, 113, 114, 172	20
14	Сензитивность	Верно: 26, 28, 29, 56, 88, 89, 117, 118, 120, 147, 150, 171 Неверно: 27, 58, 119	15

Полученные «сырые» баллы преобразовываются в стандартную форму путем перевода исходных тестовых оценок в 10-балльную равноинтервальную шкалу методом Р. Кэттелла. В таблице 1, в частности, приведены нормативные оценки, полученные в результате тестирования подростков 15-17 лет (объем выборки 1315 человек - школьников, учащихся ПТУ).

Психологические нормы (в стенах)

Шкалы нижнего уровня	Стандартные оценки		
	Юноши	Девушки	Средние
Невротизм	5,85 ± 2,06	6,03 ± 2,24	6,95 ± 2,13
Психотизм	5,38 ± 2,16	6,60 ± 1,55	5,97 ± 1,92
Депрессия	5,55 ± 2,03	6,39 ± 2,15	6,20 ± 1,97
Совестливость	5,53 ± 1,58	6,59 ± 1,87	5,83 ± 1,62
Расторможенность	5,87 ± 1,67	5,18 ± 1,87	5,57 ± 1,70
Общая активность	5,42 ± 0,83	5,03 ± 1,23	5,22 ± 0,98
Робость	5,08 ± 1,84	6,65 ± 2,07	6,01 ± 2,02
Общительность	6,33 ± 1,95	6,63 ± 2,39	6,47 ± 2,13
Эстетическая впечатлительность	5,37 ± 1,47	6,59 ± 1,49	5,92 ± 1,39
Женственность	5,04 ± 1,78	6,92 ± 1,93	6,30 ± 1,73

Таблица перевода «сырых» оценок ПДТ в стандартные единицы (стены)

Сырые баллы	СТАНДАРТНЫЕ ЕДИНИЦЫ													
	Н	П	Д	СВ	Р	ОА	РБ	О	ЭВ	Ж	ПН	АС	ИН	С
25	10	10	10											
24	10	10	10											
23	10	10	10											
22	10	10	10											
21	10	10	10											
20	9	10	9								10		10	
19	9	10	9								10		10	
18	8	9	8								10		10	
17	8	9	8								10		10	
16	8	8	7								9		10	
15	7	8	7	10	10	10	10	10	10		9	10	9	10
14	7	7	7	9	9	9	10	9	10		8	10	9	10
13	6	7	6	9	8	8	9	9	9		8	9	8	9
12	6	6	6	8	8	8	9	8	9		7	8	8	9
11	6	6	5	7	7	7	8	7	8		7	8	7	8
10	5	5	4	7	7	7	7	6	7	10	6	7	7	7
9	4	4	4	6	6	6	7	5	7	9	6	7	6	7
8	4	4	3	5	6	6	6	4	6	9	5	6	6	6
7	3	3	3	4	5	5	6	4	6	8	4	6	5	6
6	3	3	2	4	4	4	5	4	5	8	4	5	4	5
5	3	2	2	3	4	4	4	4	3	4	7	3	4	4
4	2	2	2	2	3	3	3	3	3	6	3	3	3	3
3	2	1	1	2	3	3	3	2	3	5	2	2	3	3
2	1	1	1	1	2	2	2	2	2	4	2	2	2	2
1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	3	1	1	1	1
0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Интерпретация результатов теста

Результаты психодиагностического тестирования интерпретируются исходя из оценок, полученных каждым испытуемым. На основе этих оценок составляется психологическая характеристика индивидуальных и личностных черт тестируемого.

В оригинале ПДТ описывается психологический портрет человека, имеющего так называемые полюсные или крайние значения по шкалам. Вместе с тем опыт практической работы с учащимися показывает, что в результате тестирования характеристики личности подростков, соответствующие крайним значениям шкалы, появляются не так часто. В связи с этим были разработаны, апробированы и использованы средние значения шкал, описывающих нормальную выборку. Описание шкал и их градуированное содержание приведено ниже: *(оценки по шкале в стенах / в сырых баллах)*.

1. Невротизм

Предназначена для измерения уровня невротизации. Содержательно фактор «невротизм» близок к понятию астенической личности в пограничной психиатрии и фиксирует уровень тревожности, возбудимости, впечатлительности, эмоциональной зрелости. К характеристикам астенического типа подростка относят: неуверенность в себе, нерешительность, неспособность преодолевать житейские трудности, психическую невыносимость. Наряду с этим у части подростков отмечаются такие проявления, как ипохондричность, раздражительность, склонность к колебаниям настроения.

1-2 / 0-4 – чаще всего спокоен и невозмутим, однако в некоторых случаях (конфликты, экзамены) могут возникать чувства беспокойства и боязливости, сомнения в своих силах и способностях. В общении, как правило, тактичен, но не всегда деликатен;

3-6 / 5-13 – характерны спокойствие и непринужденность, активен, деятелен, инициативен, честолюбив, склонен к соперничеству и соревнованию. Отличает серьезность и реалистичность, высокая требовательность к себе;

7-10 / 14-25 – характерны высокая тревожность, чувство беспокойства и боязливости, склонность к сомнениям, крайняя нерешительность. Чувствителен, впечатлителен, легко раним. Отличает неуверенность в своих силах, стремление к последовательности действий и поступков, стереотипный образ жизни, педантичность. Отличается достаточно высоким чувством долга и ответственности. Стараются быть аккуратным и обязательным.

2. Психотизм

Шкала предназначена для измерения степени психической адекватности личности. Данная шкала фиксирует аутичность личности, которая характеризуется своеобразной отчужденностью от среды, замкнутостью, недоступностью для общения с другими. Психотическая личность находится в постоянном внутреннем конфликте с собой, постоянно напряжена и возбуждена вне зависимости от степени напряженности реальной ситуации. Такое хроническое напряжение может без внешнего повода прорваться в неожиданных аффективных реакциях озлобления, ярости, страха и т.п.

1-2 / 0-5 – характеризуется аккуратностью, обязательностью, добросовестностью, миролюбием. Не склонен к зависти и соперничеству, охотно подчиняется власти и авторитету, не проявляет своеволия и честолюбия. Обычно малоинициативен и несамостоятелен. Нуждается в постоянном внимании, контроле и поддержке;

3-6 / 6-12 – уравновешен, не «афиширует» свои чувства и эмоции. Спокойно воспринимает критику и замечания, если они не чрезмерны. По многим вопросам имеет свое собственное мнение и старается его отстаивать. Склонен скорее к сотрудничеству и компромиссам, чем к соперничеству;

7-10 / 13-25 – характерны повышенная напряженность и возбудимость. Чрезвычайно заботится о своем личном престиже, болезненно реагирует на критику и замечания. Отличает эгоистичность, самодовольство и чрезмерное самомнение.

3. Депрессия

Шкала предназначена для измерения глубины субъективных переживаний, возникающих при снижении доминирующего фона настроения. Под депрессией М.С.Лебединский и В.Н.Мясищев понимают «угнетенное состояние, вызываемое тягостными событиями и переживаниями». Содержательные утверждения, собранные в шкале «депрессия», отражают самооценку доминирующего фона настроения, идеи самообвинения субъективных трудностей в организации деятельности, низкой фрустрационной толерантности.

1-2 / 0-6 – характерны жизнерадостность, энергичность и предприимчивость. Уверен в своих силах. Охотно участвует в деятельности, требующей активности и решительности. Однако отличается импульсивностью, что часто приводит к невыполнению обещаний, непоследовательности и беспечности;

3-6 / 7-14 – достаточно волевой человек, однако при столкновении с серьезными трудностями впадает в отчаяние, теряет уверенность в себе. Способен, когда надо, проявить инициативу и решительность. Старается выполнять свои обещания и дорожит собственным словом;

7-10 / 15-25 – характеризуется старательностью, добросовестностью и обязательностью. Бывает крайне нерешителен, не способен к принятию ответственных решений, не уверен в себе. Отличительная особенность – тоскливое настроение, угнетенное состояние, мрачность и угрюмость. Вместе с тем за внешним фасадом отчужденности и недоступности скрываются чуткость и душевная отзывчивость.

4. Совестьливость

Предназначена для измерения степени уважения к социальным нормам и этическим требованиям. Шкала фиксирует чувство ответственности, добросовестность, стойкость моральных принципов.

1-2 / 0-4 – обычно легкомыслен, небрежен и безответствен. Часто уклоняется от выполнения своих обязанностей, небрежно относится к законам и моральным нормам;

3-7 / 5-10 – характеризуется порядочностью, требователен к себе и другим людям. Чаще всего стремится действовать в соответствии со своей честью и совестью. Но возможны и отступления от общепринятых моральных норм;

8-10/ 11-15 – руководствуется чувством долга, с уважением относится к моральным нормам. Всегда точен и аккуратен в делах, во всем любит порядок, отличается ответственностью и добросовестностью.

5. Расторможенность

Измеряет степень сдержанности, социализированности поведения. Шкала фиксирует уровень социальной конфликтности, самоконтроль, импульсивность.

1-3 / 0-4 – уступчив, сдержан, осторожен. Ориентирован на социальное окружение, не стремится к новым впечатлениям. Собственных увлечений почти не имеет;

4-7 / 5-10 – обычно спокоен и рассудителен. С интересом относится ко всему новому и необычному, однако нельзя сказать, что это увлекающаяся натура. Иногда бывает упрям и несговорчив;

8-10/ 11-15 – импульсивен и несдержан, не умеет или не желает сдерживать удовлетворение своих желаний. Ярко выражено влечение к острым эмоциональным переживаниям. Разговорчив, раскован, охотно участвует в коллективных мероприятиях, живо откликается на любые происходящие события.

6. Общая активность

Предназначена для измерения общего уровня активности, энергичности и астеничности личности. Шкалы аналогичного содержания имеются в большинстве тестов для исследования темперамента. Диагностирует лидерские способности подростков, поскольку высокая активность, как правило, сопровождается умением сплотить коллектив, правильно распределить обязанности. Таких людей хорошо слушаются, им подчиняются, с их требованиями считаются.

1-2 / 0-5 – пассивен, безынициативен и недостаточно энергичен. Характеризуется медлительностью (в речи, движениях) и малоподвижностью. Отдает предпочтение сидячей и однообразной работе. Имеет слабо выраженное стремление к достижениям и успехам. Чаще всего уклоняется от выполнения дополнительных обязанностей, охотно перекладывает ответственность и работу на плечи других людей;

3-7 / 6-10 – в меру энергичен и предприимчив. Достаточно работоспособен. Одинаково хорошо адаптируется к различным условиям жизнедеятельности и видам работ. Обладает хорошими исполнительскими способностями;

8-10 / 11-15 – отличает неиссякаемая энергия, предприимчивость, активное стремление к достижению поставленных целей. Отдает предпочтение активной деятельности, стремится быть на виду и во все вмешиваться. Обладает организаторскими способностями и лидерскими качествами.

7. Робость

Предназначена для измерения робости, стеснительности, скованности в интерперсональных отношениях. Шкала фиксирует такие биполярные качества личности, как решительность – пассивность, уверенность – неуверенность, смелость – робость в межличностных отношениях. Данный фактор положительно коррелирует с успешностью выполнения дел, требующих тщательности, аккуратности, исполнительности, и отрицательно – с деятельностью, требующей организаторских способностей.

1-3 / 0-4 – смел, решителен, склонен к риску, как правило, решения принимает быстро и незамедлительно приступает к их осуществлению. В общении держится свободно и независимо. Любит во все вмешиваться, быть всегда на виду, имеет много друзей и еще обширней круг знакомых;

4-6 / 5-8 – чаще всего смел и решителен, но не настолько, чтобы ввязаться в авантюру. Как правило, перед тем, как принять решение, всесторонне взвесит все «за» и «против». Трудностей в общении не испытывает, без труда может установить контакт даже с незнакомым человеком, в коллективе сторонник «золотой середины»;

7-10 / 9-15 – застенчив, избегает рискованных ситуаций. Неожиданные события встречает с беспокойством. В общении скован и стеснителен, старается не выделяться, находится в тени и ни во что не вмешиваться. Предпочитает узкий круг знакомых и друзей.

8. Общительность

Данная шкала направлена на измерение широты и интенсивности общения. Наши эксперименты зафиксировали положительную корреляционную связь между этой шкалой и социометрическим статусом в учебных группах ПТУ и школьных классах и отрицательную – в группах спец. ПТУ.

Данный фактор измеряет богатство и яркость эмоциональных проявлений, естественность и непринужденность поведения, готовность к сотрудничеству, чуткость отношения к людям.

1-2 / 0-3 – избегает эмоциональной близости с людьми. Устанавливает чисто формальные межличностные отношения. Любит одиночество, тяготеет общением с людьми. Близких друзей почти не имеет;

3-8 / 4-13 – отличают ровные отношения с людьми. Как правило, довольно общителен, добр и заботлив, чувствует себя одинаково уютно и в большой шумной компании, и в одиночестве. Проявляет стремление к расширению круга знакомств, однако в основном ориентируется на поддержание тесных эмоциональных связей с небольшой группой друзей;

9-10 / 14-15 – отличает неиссякаемая энергия, предприимчивость, активное стремление к достижению поставленных целей. Отдает предпочтение активной деятельности, стремится быть на виду и во все вмешиваться. Обладает организаторскими способностями и лидерскими качествами.

9. Эстетическая впечатлительность

Шкала измеряет чувствительность к эстетическим и художественным ценностям. Вероятно, отмечает Л.Т.Ямпольский, – этот фактор может быть соотнесен с представлениями И.П.Павлова о «художественном» и «мыслительном» типах человеческой личности.

В этом случае область высоких значений фактора будет соответствовать художественному типу с чувственным, конкретно-образным мышлением, с выраженным восприятием действительности, а область низких значений – мыслительному типу с относительным преобладанием второй сигнальной системы, характеризующейся гипертрофией абстрактного мышления.

1-2 / 0-5 – отличает рассудочность, абстрактный тип мышления и восприятия. Ко всему в жизни подходит с логической меркой, всему старается найти рациональное объяснение. Обычно очень практичен, трезво оценивает обстоятельства и людей;

3-7 / 6-10 – отличается критичностью мышления, настороженно относится к авторитетам и нестандартным ситуациям. В меру чувствителен и утончен, имеет хороший художественный вкус. В жизни в равной степени руководствуется как логикой и разумом, так и эмоциями;

8-10 / 11-15 – наделен богатым воображением, фантазией, увлекающаяся и эмоциональная натура. В поведении не хватает чувства ответственности и реализма, в суждениях-зрелости и здравомыслия. Больше доверяет собственным симпатиям и привязанностям, чем логике и расчету событий.

10. Женственность

Измеряет степень идентификации испытуемого с женской ролью, предписываемой культурой и обществом. Шкала фиксирует склонность к волнениям, к самооценке и самоанализу, скромность в поведении, погруженность в личные проблемы. Однако фиксация погруженности в личные проблемы и переживания не несет невротической и инфантильной природы.

0-1 / 0-1 – смел, предприимчив, стремится к самоутверждению, склонен к риску, к быстрым, решительным действиям без достаточного их обдумывания и обоснования. Любит чувственные удовольствия, верит в силу, а не в искусство, снисходительно относится к своим слабостям;

2-5 / 2-5 – обычно практичен, трезв и реалистичен, но вместе с тем не прочь пофантазировать, поразмышлять о себе и других людях, о жизни и событиях, иногда любит пофилософствовать. В поведении не всегда хватает смелости, решительности и настойчивости. Если его заинтересовать, становится уступчив, мягок. Иногда способен пойти на риск, но только после всестороннего обдумывания своих действий и учета последствий;

6-10 / 6-10 – чувствителен, склонен к волнениям, мягок, уступчив, скромен в поведении. Испытывает тягу к фантазированию и эстетическим занятиям. Чаще всего озабочен личными проблемами, склонен к самоанализу и самокритике. Пассивен, зависим, избегает соперничества, легко уступает, подчиняется, охотно принимает помощь и поддержку.

11. Психическая неуравновешенность

Предназначена для интегральной оценки психической устойчивости. Оценка по этой шкале является обобщением оценок по трем шкалам нижнего уровня: невротизм, психотизм, депрессия. Фактор «психическая неуравновешенность» указывает на уровень дезадаптации, тревожности, потерю контроля над влечениями, оценивает уровень психической устойчивости и, как следствие, ровность, стабильность, последовательность и целенаправленность поведения.

12. Асоциальность

Оценивает социальную приспособленность. Шкала сформировалась из вопросов двух шкал третьего уровня – «совестливость» и «расторженность». Данная шкала была подвергнута экспертной проверке. Эксперты-учителя в школе, педагоги и мастера в профтехучилищах ранжировали учащихся по следующим признакам: дисциплинированность», «степень идентификации с социальными нормами», «совестливость». Статический анализ (ранговая корреляция) зафиксировал тесную связь между результатами тестирования и оценками экспертов, что позволяет не согласиться с некоторыми утверждениями о том, что фактор «асоциальность» фактически не что иное, как шкала «лжи», особенно легко фальсифицируемая испытуемыми в ситуациях экспертизы. Можно предположить правомерность такого допущения для взрослой выборки (лицам старше 20 лет), а не для подросткового и юношеского возраста. Фактор «асоциальность» описывает «социопатическую личность», характеризующуюся трудностями социальной адаптации, негативным отношением к социальным требованиям, повторяющимися и труднокорректируемыми асоциальными реакциями.

13. Интроверсия

Шкала измеряет степень социальной контактности личности. Аналогичные по содержанию факторы имеются в моделях личности Г.Айзенка и Р.Б.Кэттелла. В настоящем опроснике оценка по шкале «интроверсия» получена путем обобщения трех шкал нижнего уровня: «общая активность», «робость» и «общительность». Фактор «интроверсия» измеряет уровень активности личности в коллективе, степень включенности в общественные виды деятельности.

14. Сензитивность

Шкала предназначена для измерения тонкости эмоциональных переживаний. Она является шкалой, обобщающей информацию от шкал нижнего уровня: «эстетической впечатлительности» и «женственности». Данная шкала фиксирует чувствительность, ранимость, артистичность, художественное восприятие окружающего, учтивость, вежливость, деликатность, эмоциональную зрелость. Диагностирует широту интересов и духовные ценности.

**БЛАНК АНКЕТИ ОПИТУВАННЯ БАТЬКІВ ТА ВЧИТЕЛІВ
«СЕКСУАЛЬНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ МОЛОДІ»*****Шановні дорослі!***

Сьогодні достатньо широко досліджується проблема негативних відхилень в поведінці підлітків. Вчених, зокрема, цікавить поширеність сексуальних відхилень, виявлення причин і чинників, що сприяють їх розповсюдженню.

Ваші думки і відповіді на питання анкети дуже цінні для правильної оцінки ситуації у молодіжному середовищі, розробці заходів щодо її поліпшення. Уважно прочитайте питання анкети та дайте відповіді на них.

Анкета анонімна, всі дані використовуються тільки в узагальненому вигляді.

1. Наскільки часто у молодіжному середовищі сьогодні зустрічаються факти сексуальних відхилень?
  - 1) Доволі часто
  - 2) Час від часу
  - 3) Доволі рідко
  - 4) Важко відповісти

2. Що, на Вашу думку, спричиняє таку ситуацію?
  - 1) Негативний вплив найближчого оточення
  - 2) Слідування модним тенденціям
  - 3) Відсутність сексуального виховання
  - 4) Цікавість до всього невідомого
  - 5) Інше (*вказіть*) _____

3. У якому віці, найчастіше, сучасні підлітки починають статеве життя?
(*вказіть цифрою*) _____

4. Що, на Вашу думку, є причиною раннього початку статевого життя?
  - 1) Наявність почуття кохання, закоханості
  - 2) Фізіологічні потреби
  - 3) Сексуальне насилля
  - 4) Матеріальні мотиви
  - 5) Цікавість
  - 6) Самоствердження
  - 7) Інше (*вказіть*) _____

5. Як Ви вважаєте, у якому віці слід починати сексуальне виховання дітей?
(*вказіть цифрою*) _____

6. Чи вважаєте Ви за необхідне, щоб Ваші учні (діти) мали наукові знання щодо (зробіть по одній позначці у кожному рядку)?

	Так	Скоріше так, ніж ні	Скоріше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти
Анатомії статевих органів, їх фізіології, гігієни					
Проблем статевого розвитку					
Сутності та форм статевого життя					
Сексуального насилля					
Венеричних захворювань					
Методів запобігання вагітності					

7. Чи достатньо знань у Вас для проведення бесід зі своїми учнями (дітьми) (зробіть по одній позначці у кожному рядку)?

	Так, у повній мірі	У достатній мірі	Недостатньо	Важко відповісти
Про анатомію статевих органів, їх фізіологію, гігієну				
Про проблем статевого розвитку				
Про сутність та форми статевого життя				
Про сексуальне насилля				
Про венеричні захворювання				
Про методи запобігання вагітності				

8. Чи говорили Ви зі своїми учнями (дітьми) про (зробіть по одній позначці у кожному рядку)?

	Так	Ні
Про сутність статевого акту		

Про сексуальне насилля		
Про венеричні захворювання		
Про вагітність та контрацепцію		
Про менструації, менструальний цикл		
Про нічні полюції, сім'явиверження		

9. Чи може статева освіта у навчальному закладі сприяти(зробіть по одній позначці у кожному рядку)?

	Так	Скоріше так, ніж ні	Скоріше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти
Розвитку сексуальних збочень, збільшенню випадків статевого насилля					
Профілактиці сексуальної злочинності, зниженню її рівня					
Профілактиці сексуальних відхилень та збочень					
Гармонійним партнерським відносинам, укріпленню родини					

10. Хто, на Вашу думку, повинен обговорювати з дітьми питання сексуальності?

- 1) Педагоги
- 2) Медики
- 3) Батьки
- 4) Священнослужителі
- 5) Всі вищезазначені
- 6) Цього не слід робити
- 7) Важко відповісти

Дякуємо за участь у опитуванні!

**БЛАНК АНКЕТИ ОПИТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ «СЕКСУАЛЬНА
КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ МОЛОДІ»**

Шановний респондент!

Будь ласка, уважно прочитайте запитання даної анкети із запропонованими варіантами відповідей, оберіть та позначте варіант відповіді, яка відповідає вашій думці. На питання, в яких не передбачені варіанти, необхідно дати відповідь самостійно.

Зарані дякуємо за участь в анкетуванні!

1. Що для Вас є найважливішим у житті?

01. Наявність близьких друзів та спілкування з ними
02. Духовна та фізична близькість з коханою людиною
03. Особисте благополуччя, спокій, відсутність проблем
04. Самопізнання і реалізація своїх здібностей, сил і можливостей
05. Досягнення особистісної свободи у судженнях та вчинках
06. Одержання задоволень, гострих відчуттів
07. Досягнення матеріального статку та фінансової незалежності
08. В житті немає сенсу
09. Важко відповісти
10. Ваш варіант _____

2. Як Ви проводите свій вільний час?

01. Відвідую кіно, театр, концерти
02. Ходжу на дискотеки
03. Гуляю на вулиці, зустрічаюсь, спілкуюсь із друзями
04. Відвідую кафе, бари, вечори відпочинку
05. Відвідую спортивний клуб, секцію, тренажерний зал
06. Займаюся на курсах, секціях
07. Займаюся в художній (музичній) школі
08. Відвідую бібліотеки
09. Займаюся домашнім господарством, працюю на дачі
10. Важко відповісти
11. Ваш варіант _____

3. Наскільки важливим у Вашому житті є кохання?

01. Дуже важливим	04. Не важливим
02. Важливим	05. Важко відповісти
03. Не дуже важливим	

4. Як Ви вважаєте, сексуальні відносини між молодими людьми – це...?

01. Продовження кохання, закоханості
02. Частина дорослого життя
03. Задоволення сексуальних потреб
04. Важко відповісти
05. Ваш варіант _____

5. У якому віці, на Ваш погляд, слід починати статеве життя? (вказіть цифрою) _____

6. Сьогодні сексуальні відносини до весілля – це?

- 01. Звичне явище
- 02. Негативне явище
- 03. Аморальне явище
- 04. Важко відповісти
- 05. Ваш варіант _____

7. Джерелом сексуальної інформації для Вас є?

- 01. Школа
- 02. Сім'я
- 03. Література
- 04. Телебачення
- 05. Радіо
- 06. Інтернет
- 07. Друзі
- 08. Важко відповісти
- 09. Ваш варіант _____

8. Чи достатньо Вам тієї інформації про сексуальні відносини якою Ви володієте?

- 01. Достатньо
- 02. Достатньо певною мірою
- 03. Не достатньо
- 04. Важко відповісти

9. Як Ви вважаєте, що спонукає Ваших однолітків вступати в доросле сексуальне життя?

- 01. Цікавість
- 02. Потяг
- 03. Любов
- 04. Збереження відносин з партнером
- 05. Мода
- 06. Примус з боку партнера
- 07. Отримання досвіду
- 08. Вік
- 09. Важко відповісти
- 10. Ваш варіант _____

10. Чи маєте Ви сексуальні відносини?

- 01. Так
- 02. Ні (якщо відповідь «ні» переходьте до питання №12)

11. Що спонукало Вас вступити в статевий зв'язок? (напишіть)

---

12. Чи знаєте Ви що таке «контрацепція»?

- 01. Так
- 02. Ні (якщо відповідь «ні» переходьте до питання №14)

13. Які види контрацепції Вам відомі?

---

14. Який метод попередження вагітності, на Вашу думку, є найефективнішим?

01. Використовування презервативу
02. Перерваний статевий акт
03. Вживання гормональних протизаплідних препаратів
04. Важко відповісти
05. Ваш варіант _____

15. Як Ви вважаєте, хто з партнерів повинен турбуватися про безпечний секс?

01. Чоловік	03. Обидва
02. Жінка	04. Важко відповісти

16. Чи чули Ви про захворювання, які передаються статевим шляхом?

01. Так, чув дуже багато	03. Майже нічого не чув
02. Чув, але недостатньо	04. Ні, не чув

17. Які захворювання, що передаються статевим шляхом, Вам відомі?

18. Яким чином можна захиститися від хвороб, що передаються статевим шляхом?

01. Використовувати засоби оберігання, перш за все презерватив
02. Уникати випадкових статевих зв'язків
03. Дотримувати гігієну, вести здоровий спосіб життя
04. Мати одного партнера
05. Бути сексуально грамотним
06. Відмовитися від статевого життя
07. Перевіряти у лікаря себе і партнера
08. Захиститися неможливо
09. Важко відповісти

19. Чи проводяться у Вашій родині бесіди, що стосуються сексуальних відносин?

01. Так, проводяться дуже часто	03. Проводяться дуже рідко
02. Проводяться час від часу	04. Зовсім не проводяться

20. Хто з членів Вашої сім'ї найчастіше є ініціатором таких розмов?

01. Батько
02. Мати
03. Дідусь
04. Бабуся
05. Сестра
06. Брат
07. Ваш варіант _____

21. Чи проводяться у Вашій школі заняття на тему сексуальних відносин?

01. Так, проводяться
02. Ні, не проводяться (якщо відповідь «ні» переходьте до питання №22)

22. Як часто проводяться заняття на дану тему?

- 01. Один раз на тиждень
- 02. Один раз на місяць
- 03. Один раз на чверть
- 04. Один раз на рік
- 05. Ваш варіант _____

23. Чи хотіли б Ви отримувати більше інформації про сексуальні відносини?

- 01. Так
- 02. Ні
- 03. Важко відповісти

24. Хто, на Вашу думку, повинен обговорювати з Вами питання сексуальності?

- 01. Педагоги
- 02. Медики
- 03. Батьки
- 04. Священнослужителі
- 05. Всі вищезазначені
- 06. Цього не слід робити
- 07. Важко відповісти

25. Ваша стать

- 01. Жіноча
- 02. Чоловіча

26. Ваш вік _____

Щиро дякуємо за участь в опитуванні!

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ

О. ШМЕЛЬОВА

Вік досліджуваного: з 14 років.

Дослідження можна проводити як з однією людиною, так і з групою. У другому випадку важливо забезпечити незалежність відповідей досліджуваних. Кожен отримує текст опитувальника з інструкцією і бланком для відповідей, який складається з номерів тверджень та розміщеної поряд графі для відповідей.

Інструкція досліджуваному. Перед вами перелік тверджень. Уважно прочитайте кожне і вирішіть, правильне чи неправильне воно стосовно вас. Якщо правильне, то в бланку відповідей проти номера цього твердження поставте знак «+», а якщо неправильне «-».

Опитувальник

1. Я часто спочатку говорю, а потім обмірковую сказане.
2. Мені подобається швидка їзда.
3. Я часто змінюю свої інтереси та захоплення.
4. Кращий спосіб знайти справжніх друзів - казати людям те, що про них думаєш.
5. Здебільшого запитання на екзамені може бути сформульовано так, що виявиться не пов'язаним з програмою, і вся підготовка стає марною.
6. Життя без небезпек мені не здається надто нудним.
7. Якщо бажаєш зайняти високу посаду, дотримуйся прислів'я: «Хто не поспішає, той скрізь устигає».
8. Азартні ігри заважають розвитку в людини почуття відповідальності за те, щоб приймати продумані рішення.
9. Я швидше відчуваю нудьгу від якого-небудь заняття, ніж більшість людей, які займаються тим самим.
10. Я краще пройду дві-три зупинки пішки, коли поспішаю, ніж буду чекати на автобус, хоча, очевидно, він мене наздожене.
11. Мені цікаво зробити так, щоб зачепити кого-небудь.
12. Тільки несподівані обставини і небезпека дозволяють мені мобілізувати свої сили.
13. Я не маю задоволення від почуття ризику.
14. Тільки по-справжньому сміливі дії дозволяють людині стати видатною і здобути визнання.
15. Мені неприємні ті люди, які через власні примхи перетворюють серйозні справи на легковажні ігри.
16. Коли я виробляю конкретний план дій, то майже завжди впевнений, що мені пощастить його здійснити.
17. Коли на небі сяє сонце, я ніколи не беру на прогулянку парасольку, навіть якщо прогноз обіцяє дощ.

18. Я часто намагаюся відчутти збудження.
19. Мені неприємно, коли нав'язують парі, навіть якщо я повністю впевнений у своїй думці з даного питання.
20. У деяких випадках я не зупинюся перед тим, щоб обманути, якщо мені треба справити гарне враження.
21. По-справжньому розумна людина уникає швидких рішень - вона вміє дочекатися таких моментів, коли діяти можна напевно.
22. Я не вважаю, що трюки, які виконують циркові акробати без страхувального паска, виглядають більш вражаюче.
23. Я надаю перевагу небезпечній роботі, якщо вона приносить переміни в житті і можливість мандрувати.
24. Я завжди сплачую перевезення багажу в транспорті, навіть якщо не побоююся перевірки.
25. Я вважаю, що треба вірити у свій шанс, навіть коли перевага не на моєму боці.
26. У творчій справі головне - це зухвалий задум, навіть якщо внаслідок цього нас очікує невдача через безглузду випадковість.
27. Я не пожалкую грошей заради того, щоб у потрібний момент показати свою заможність і мати вигляд привабливої людини.
28. Якщо під час зустрічі мій знайомий на мене не звертає уваги, я не буду нав'язувати йому своє спілкування і не привітаюся першим.
29. Більшість людей не розуміє, наскільки їхня доля залежить від випадку.
30. Якщо під час придбання автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і комфортом, з одного боку, та безпекою - з другого, я оберу безпеку.
31. Я почуваюся краще, коли дуже захоплений яким-небудь задумом.
32. Я віддаю перевагу такому одягу, про який твердо знаю, що він надійний і має добрий вигляд, незалежно від примх моди.
33. Коли я граю в різноманітні ігри, я намагаюся брати ініціативу на себе, навіть коли знаю, що супротивник тільки й чекає цього.
34. Під час мандрівок я люблю відхилятися від відомих маршрутів.
35. Я часто потрапляю в такі ситуації, з яких хочеться якнайшвидше вийти.
36. Якщо я обіцяю, то практично завжди дотримуюся своїх слів, незалежно від того, зручно це мені чи ні.
37. Якщо мій безпосередній керівник буде стримувати мої новаторські ідеї, в мене вистачить сміливості довести їх до відома керівництва вищого рангу.
38. Азартні ігри розвивають у людини здібність приймати сміливі рішення в складних життєвих ситуаціях.
39. Коли я читаю гостросюжетну книжку, то ніколи не поспішаю швидше дізнатися, чим усе закінчиться, із задоволенням читаю по порядку.
40. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
41. Кращий спосіб викликати щире ставлення до себе - довіряти людям.
42. Я почуваюся краще, коли відчуваю спокій та комфорт.
43. Мені буває набагато важче купувати одну коштовну річ, ніж багато

дешевих речей тієї ж сумарної вартості.

44. Під час гри віддаю перевагу грі або суперечці на заклад.

45. Люди занадто часто бездумно витрачають своє здоров'я, переоцінюючи його запаси.

46. Якщо мені не загрожує штраф, то я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де потрібно.

47. Я не ризикую купувати одяг без примірки.

48. Тільки смілива людина здатна на справжнє шляхетне ставлення до людей, незалежно від того, як вони реагують на неї.

49. У команді й грі найважливіше - це взаємна під страховка.

50. У житті людям справді дуже часто доводиться грати в небезпечну гру "пан або пропав".

Обробка результатів

Мета обробки результатів - одержання показника величини схильності до ризику як риси характеру. Показник підраховується за кількістю збігів знаків відповідей щодо згоди або незгоди на твердження зі шкалою схильності до ризику.

Шкала схильності до ризику (номер твердження та знак відповіді):

2+, 3+, 4+, 6-, 7-, 8-, 9+, 11+, 12+, 13-, 14+, 15-, 17+, 18+, 19-, 21-, 22-, 23+, 25+, 26+, 27+, 28-, 30-, 31+, 32-, 33+, 34+, 37+, 38+, 39+, 40+, 41+, 42-, 43-, 44+, 45-, 47-, 48+, 49, 50+.

Для оцінки ставлення до дослідження в опитувальнику подано твердження, згода з якими засвідчує щирість відповідаючого, а незгода - нещирість.

Шкала ширості: відповіді на твердження 1,5,10,16, 20, 24, 29, 35, 36,46.

Показник збігу відповідей за другою шкалою, що дорівнює 8, 9 чи 10, засвідчує недостовірність результатів дослідження. У такому разі тестування треба повторити, звернувши увагу досліджуваного на виконання вимог інструкції.

Аналіз результатів

Аналіз схильності до ризику як риси характеру має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у невизначеній ситуації. Під час аналізу результатів слід орієнтуватися на те, що показник схильності до ризику може варіювати від 0 до 40. Чим вищий показник, тим більша схильність до ризику. Якщо показник схильності до ризику становить 30 і більше одиниць, то рівень ризику є високим, таку людину можна назвати ризикуючою (за умови, що її відповіді були достатньо щирими). Якщо показник у межах від 11 до 29 - схильність до ризику середня, а якщо менший за 11 - рівень ризику низький, така людина не любить ризикувати, і її можна назвати обережною людиною. Під час інтерпретації результатів слід враховувати, що високий рівень схильності до ризику є, з одного боку, показником рішучості, а з другого - може призвести до авантюризму.

ОПРОСНИК СУИЦИДАЛЬНОГО РИСКА Т. РАЗУВАЕВОЙ

Цель: экспресс-диагностика суицидального риска; выявление уровня сформированности суицидальных намерений с целью предупреждения серьезных попыток самоубийства. Предназначена для учащихся 8-11 класса. Возможно индивидуальное и групповое тестирование

Инструкция: Зачитываются утверждения, а в бланке для ответов ставятся в случае согласия с утверждением «+», в случае несогласия с утверждением «-»

1. Вы все чувствуете острее, чем большинство людей.
2. Вас часто одолевают мрачные мысли.
3. Теперь Вы уже не надеетесь добиться желаемого положения в жизни.
4. В случае неудачи Вам трудно начать новое дело.
5. Вам определенно не везет в жизни.
6. Учиться Вам стало труднее, чем раньше.
7. Большинство людей довольны жизнью больше, чем Вы.
8. Вы считаете, что смерть является искуплением грехов.
9. Только зрелый человек может принять решение уйти из жизни.
10. Временами у Вас бывают приступы неудержимого смеха или плача.
11. Обычно Вы осторожны с людьми, которые относятся к Вам дружелюбнее, чем Вы ожидали.
12. Вы считаете себя обреченным человеком.
13. Мало кто искренне пытается помочь другим, если это связано с неудобствами.
14. У Вас такое впечатление, что Вас никто не понимает.
15. Человек, который вводит других в соблазн, оставляя без присмотра ценное имущество, виноват примерно столько же, сколько и тот, кто это имущество похищает.
16. В Вашей жизни не было таких неудач, когда казалось, что все кончено.
17. Обычно Вы удовлетворены своей судьбой.
18. Вы считаете, что всегда нужно вовремя поставить точку.
19. В Вашей жизни есть люди, привязанность к которым может очень повлиять на Ваши решения и даже изменить их.
20. Когда Вас обижают, Вы стремитесь во что бы то ни стало доказать обидчику, что он поступил несправедливо.
21. Часто Вы так переживаете, что это мешает Вам говорить.
22. Вам часто кажется, что обстоятельства, в которых Вы оказались, отличаются особой несправедливостью.
23. Иногда Вам кажется, что Вы вдруг сделали что-то скверное или даже хуже.
24. Будущее представляется Вам довольно беспросветным.
25. Большинство людей способны добиваться выгоды не совсем честным путем.
26. Будущее слишком расплывчато, чтобы строить серьезные планы.
27. Мало кому в жизни пришлось испытать то, что пережили недавно Вы.

28. Вы склонны так остро переживать неприятности, что не можете выкинуть мысли об этом из головы.

29. Часто Вы действуете необдуманно, повинуюсь первому порыву.

ОБРАБОТКА РЕЗУЛЬТАТОВ

По каждому субшкальному диагностическому концепту подсчитывается сумма положительных ответов. Полученный балл уравнивается в значениях с учетом индекса (см. Таблицу-ключ). Делается вывод об уровне сформированности суицидальных намерений и конкретных факторах суицидального риска.

Таблица-ключ

Субшкальный диагностический коэффициент	Номера суждений	Индекс
Демонстративность	12, 14, 20, 22, 27	1, 2
Аффективность	1, 10, 20, 23, 28, 29	1, 1
Уникальность	1, 12, 14, 22, 27	1, 2
Несостоятельность	2, 3, 6, 7, 17	1, 5
Социальный пессимизм	5, 11, 13, 15, 17, 22, 25	1
Слом культурных барьеров	8, 9, 18	2, 3
Максимализм	4, 16	3, 2
Временная перспектива	2, 3, 12, 24, 26, 27	1, 1
Антисуицидальный фактор	19, 21	3, 2

СОДЕРЖАНИЕ СУБШКАЛЬНЫХ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ

1. **Демонстративность.** Желание привлечь внимание окружающих к своим несчастьям, добиться сочувствия и понимания. Оцениваемое из внешней позиции порой как «шантаж», «истероидное выпячивание трудностей», демонстративное суицидальное поведение переживается изнутри как «крик о помощи». Наиболее суицидоопасно сочетание с эмоциональной регидностью, когда «диалог с миром» может зайти слишком далеко.

2. **Аффективность.** Доминирование эмоций над интеллектуальным контролем в оценке ситуации. Готовность реагировать на психотравмирующую ситуацию непосредственно эмоционально. В крайнем варианте – аффективная блокада интеллекта.

3. **Уникальность.** Восприятие себя, ситуации, и, возможно, собственной жизни в целом как явления исключительного, не похожего на другие, и, следовательно, подразумевающего исключительные варианты выхода, в частности, суицид. Тесно связана с феноменом «непроницаемости» для опыта, т.е. с недостаточным умением использовать свой и чужой жизненный опыт.

4. **Несостоятельность.** Отрицательная концепция собственной личности. Представление о своей несостоятельности, некомпетентности, ненужности, «выключенности» из мира. Данная субшкала может быть связана с представлениями о физической, интеллектуальной, моральной и прочей несостоятельностью. Несостоятельность выражает интрапунитивный радикал.

Формула внешнего монолога – «Я плох».

5. Социальный пессимизм. Отрицательная концепция окружающего мира. Восприятие мира как враждебного, не соответствующего представлениям о нормальных или удовлетворительных для человека отношениях с окружающими. Социальный пессимизм тесно связан с экстрапунитивным стилем каузальной атрибуции. В отсутствие Я наблюдается экстрапунитивность по формуле внутреннего монолога «Вы все недостойны меня».

6. Слом культурных барьеров. Культ самоубийства. Поиск культурных ценностей и нормативов, оправдывающих суицидальное поведение или даже делающих его в какой-то мере привлекательным. Заимствование суицидальных моделей поведения из литературы и кино. В крайнем варианте - инверсия ценности смерти и жизни. В отсутствие выраженных пиков по другим шкалам это может говорить только об «экзистенции смерти». Одна из возможных внутренних причин культа смерти – доведенная до патологического максимализма смысловая установка на самодеятельность: «Вершитель собственной судьбы сам определяет конец своего существования».

7. Максимализм. Инфантильный максимализм ценностных установок. Распространение на все сферы жизни содержания локального конфликта в какой-то одной жизненной сфере. Невозможность компенсации. Аффективная фиксация на неудачах.

8. Временная перспектива. Невозможность конструктивного планирования будущего. Это может быть следствием сильной погруженности в настоящую ситуацию, трансформацией чувства неразрешимости текущей проблемы в глобальный страх неудач и поражений в будущем.

9. Атисуицидальный фактор. Даже при высокой выраженности всех остальных факторов есть фактор, который снимает глобальный суицидальный риск. Это глубокое понимание чувства ответственности за близких, чувство долга. Это представление о греховности самоубийства, антиэстетичности его, боязнь боли и физических страданий. В определенном смысле это показатель наличного уровня предпосылок для психокоррекционной работы.

УПРАЖНЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ГРУППОВОЙ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ПОДРОСТКАМИ

(использованы материала сайта www.nan.ru)

<i>Название</i>	<i>Краткое описание</i>	<i>Цель игры</i>	<i>Кол-во уч.</i>	<i>Примечания</i>
Имена - качества	Каждый придумывает какое-либо качество личности, свойство характера и т.д. начинающееся на ту же букву что и имя, (например: Лариса - любовь, Санжар - скромность) которое он мог бы привнести в эту группу сегодня	Знакомство, создание доброжелательной атмосферы, работа по осознанию себя как личности	Любое	Подходит для начала 3-4 занятия, когда участники уже чувствуют себя достаточно безопасно
Вопросы на бумажках	Каждый пишет на маленькой бумажке вопрос, на который хотел бы получить ответ (вариант - на который сам бы хотел ответить). Бумажки с вопросами складываются в шляпу, перемешиваются и раздаются участникам в произвольном порядке. Каждый отвечает на тот вопрос, который ему достался	Знакомство, выход на серьезный разговор, возможность увидеть товарищей по группе с новой стороны	Любое	Возможный уход от серьезной работы - написание вопросов типа «Какого цвета у меня волосы?». Ведущий может заранее сказать, каково было бы ему получить такой «вопрос-отговорку»
Мозговой штурм	Все участники обсуждают проблему и выносят свои предложения. Важно очень четкое соблюдение принципов	Возможность демократического решения или обсуждения любых вопросов и проблем	Любое	Техническое обеспечение – ватман, маркеры разных цветов

	демократии			
«Поиск общего»	Группа делится на двойки, и два человека находят определенное количество общих признаков, затем двойки объединяются в четверки с той же целью и т.д.	Знакомство, внимание к личности другого и осознание проявлений своей личности	8 - 30	Ведущий по своему усмотрению может остановить процесс на четверках, восьмерках и т.д.
«Построит-ся по...»	Участники строятся в шеренгу по любому признаку (рост, вес, цвет волос, величина ладони, веселость, активность и т.д.)	Разрядка, сплочение. Осознание относительности любой системы оценки	Любое	Важен комментарий ведущего по поводу разных систем оценки. Это может помочь осознать подростку первый он или последний зависит не от него, а от оцениваемого критерия
«Эхо»	Один человек что-то говорит всем остальным, которые стоят напротив и повторяют как эхо	Взаимодействие «личность-группа», обратная связь	5 - 25	При желании можно добавлять жесты
«Зеркало»	В парах один человек повторяет движения другого. Вариант - вся группа повторяет движения одного	Межличностное взаимодействие, опыт ведения и ведомости. Обратная связь	Любое	
«Бурундуки»	Ведущий на ухо называет каждого участника каким-либо животным. Все встают в круг берутся за согнутые в локтях руки. Ведущий называет животное и	Разрядка, смех, противодействие с группой	10 - 30	

	соответствующий человек должен выпрыгнуть на середину, а группа не должна его пустить. Кульминация игры достигается, когда ведущий называет животное, которым названо большинство членов группы			
«Два Паровозика»	Участники разбиваются на команды, по 5-6 человек и встают «паровозиком». Голова паровозика зрячая, все остальные слепые. Паровозики двигаются не задевая друг друга. Ведущий дотрагиваясь до последнего «вагона» и он переходит на место паровоза	Сплочение, опыт ответственности и беспомощности, доверия к другим участникам	5 - 30	Просторное, безопасное помещение, ведущий следит за безопасностью
«Выход - вход в круг»	Задача одного из участников любым способом выйти или войти из круга, задача группы не дать ему это сделать. Применимы любые методы - от физических до убеждения	Противостояние группе, умение убедить, умение сказать «нет»	6 - 12	Может стимулировать групповой процесс
«Семеро козлят и волк»	Участникам раздаются бумажки, треть из которых с надписью «волк», треть - «коза», треть «козленок». «Козлята» идут в свой «дом», а «волки и «козы» (не показывая своих бумажек) по очереди пытаются их убедить что они «козы» и что им надо открыть дверь. «Козлята»	Умение сказать «нет», умение убеждать, умение распознать обман и внимание к невербальным проявлениями	12 - 25	Подростки обычно действуют по принципу «нравится - не нравится», а не делают выводы из формы и содержания убеждения

	решают пускать или нет. Если пустили «волка», то он забирает 1-2 «козлят», если «козу» не пустили, то 1-2 «козленка» «умирают» от голода			
«Слепец и поводырь»	«Поводырь» ведет участника с завязанными глазами на другой конец комнаты преодолевая препятствия с помощью устных рекомендаций. Остальные наблюдают	Опыт ответственности и беспомощности, доверия партнеру	Работа в паре	Участники могут по-разному доверять разным членам группы
«Мои особенности и преимущества»	Рисунок на чистом листе на данную тему или рисунок или надписи на бланках (например на листе нарисованы пустые шарики, звездочки и т.д., которые надо заполнить информацией о себе на заданную тему). По желанию можно показать рисунок группе и рассказать о нем	Формирование позитивной самооценки, внимание к собственной личности и к особенностям другого	7-15	Рисунки желательно оставить участникам и предложить им обращаться к нему в дальнейшем, что-то дополнять
Карта моей души	Рисунок на чистом листе либо на бланке с контурами территорий. По желанию можно показать рисунок группе и рассказать где, что нарисовано	Формирование «Я-концепции», возможность побыть с самим собой, формирование более глубокого отношения друг к другу	10-20	
«Человечки»	Участникам раздаются листы бумаги с контурами человека. Под медитативную музыку группе предлагается вспомнить корда испытывалось то или иное чувство, свои	Внимание к собственным чувствам и переживаниям, установление связи между чувством и его проявлением в	10-20	Такие упражнения помогают ощутить свои чувства как свою собственность

	ощущения в теле в это время и затем изобразить на контуре человека это чувство (желательно используя разные цвета)	теле		
«Кораблекрушение»	Участникам раздается список предметов и диктуется инструкция. Сначала каждый выполняет задание самостоятельно, затем объединяются в пара или группы по 3 – 4 человека, приходят к общему мнению, затем делают то же самое всей группой. Обсуждение	Упражнение на формирование навыка противостояния групповому давлению и отстаивания собственного мнения, ознакомление с ролевой структурой группы	Любое	Упражнение занимает много времени (40 минут минимум), возможно проявление агрессии и резкое разделение на непримиримые друг с другом подгруппы. Выявляются лидеры, пассивная часть, негативные лидеры, группировки.
«Ценности»	Участникам раздаются по шесть маленьких листочков и предлагается на каждом из них написать то, что им ценно в этой жизни. Затем листочки ранжируются таким образом, чтобы самое ценное оказалось на самом последнем листочке. Ведущий предлагает представить себе, что случилось что-то страшное и из жизни исчезла та ценность,	Возможность осознать и почувствовать важность построения собственной иерархии ценностей	Любое	Упражнение выполняется под медитативную музыку, большое значение имеют интонации и голос ведущего, произносимый текст должен быть простым и гладким.

	<p>которая написана на первой бумажке. Ведущий предлагает смять и отложить бумажку и осознать как им теперь без этого живется. Затем так происходит с каждой ценностью по порядку. Каждый раз предлагается обратить внимание на внутреннее состояние после потери ценности. Затем ведущий объявляет, что произошло чудо, и появилась возможность вернуть любую из ценностей, можно выбрать одну из смятых бумажек. Так шесть раз. Затем предлагается осознать, что произошло, может добавить какие-то ценности, посмотреть, остался ли прежний порядок ранжирования. Обсуждение</p>			<p>Упражнение провоцирует возникновение очень глубоких переживаний Обстановка во время проведения упражнения должна быть предельно безопасной - не должно быть лишних звуков, никто не должен входить в помещение, участники не должны мешать друг другу (их можно рассадить на комфортное расстояние друг от друга). Ведущему обязательно предварительно надо попробовать проделать это упражнение, оценить его глубину и сложность</p>
<p>«Границы», «Скажи</p>	<p>Участники по очереди подходят друг к другу, можно разными</p>	<p>Осознание собственных физических и</p>	<p>Любое четное</p>	

СТОП»	способами. Тот, к кому подходят должен сказать «Стоп», когда , на его взгляд, партнер подойдет слишком близко.	психологических границ		
«Клубок»	Каждый из участников держа в руках клубок говорит о том, как его лично коснулась обсуждаемая проблема. Затем наматывает на палец нитку и отдает клубок следующему, кто хочет говорить. Готовую «паутинку» можно распутать, а можно скомкать	Осознание общности проблем и возможности взаимной поддержки	Любое	Ведущему следует задать тон серьезного разговора. Упражнение достаточно эмоционально, могут возникнуть глубокие переживания
«Надписи на спине»	Участникам прикрепляется к спине листок и все хаотично ходят по комнате и пишут на спинах то, что им нравится в этом человеке	Опыт получения позитивной обратной связи и доверительного отношения к группе	Любое	Задачу можно усложнить – например писать то, что бы хотелось изменить в этом человеке. Возможно при достаточном уровне безопасности в группе
«Табу»	Ведущий ставит в центре небольшую коробку, в которой что-то лежит. «Там лежит то, чего нельзя». Каждому предлагается проявить себя в отношении предмета. Участники могут вставать, оставаться на месте, выражать отношение	Это упражнение позволяет участникам понять, как они относятся к запретам и ограничениям. Хорошо, когда подросток знает, какие чувства им управляют,	Любое	При выполнении этого упражнения важно помнить, что это упражнение действия, а не объяснений.

	<p>мимикой или жестами, подходить к коробке, брать в руки, заглядывать - каждый как считает нужным. Если кто-то ничего не предпримет - это тоже будет его способом реагирования на ситуацию</p>	<p>это позволяет сделать осознанный выбор</p>		<p>Нередко любопытство или желание изведать запретный плод или стремление показать свою смелость</p>
<p>Невербальное знакомство</p>	<p>Участникам предлагается молча и хаотично знакомиться друг с другом:</p> <ul style="list-style-type: none"> • руками с закрытыми глазами • глазами • спинами и т.д. 	<p>Опыт преодоления барьеров в общении, осознание собственных сложностей</p>	<p>Любое</p>	